

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

**ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ**

КНИГА ТРИНАДЕСЕТА

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ

КНИГА ТРИНАДЕСЕТА
(2014)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д.ф.н. Васил Проданов – главен редактор

Проф. д.и.н. Анна Недялкова – зам. гл. редактор

Д-р Ваня Стоянова – секретар

Проф. Божидар Димитров, проф. д.и.н. Иван Маразов,

проф. д-р Светла Тошкова, проф. д.с.н. Таня Неделчева

Отговорни редактори на тома:

Проф. д.ф.н. Васил Проданов и д-р Ваня Стоянова

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ, ВАНЯ СТОЯНОВА

От Възраждането насам България минава през различни периоди на възход и падение в икономическо, морално, културно отношение. Балканската война е върхова фаза на възхода, започнал с Възраждането, но последвалата я Междусъюзническа война завършва с Първата национална катастрофа. Във време на прекрояване на границите и етническо прочистване на Балканите, свързано с утвърждаването на националните държави на мястото на Османската империя, към българската държава от всички страни тръгват безкрайни бежански потоци.

Бягствата са най-травматичните и героични периоди в историята на народите. Виждаме го описано в знаменитото бягство на евреите от Египет. След това от идването до изчезването на Османската империя от картата на Балканите милиони българи са бежанци или преселници в най-различни региони от Молдова, Украйна, Русия и Румъния до Мала Азия и Цариград. Самата Османска империя провежда целенасочени политики на преселвания и регулиране на етническия състав на различните региони. Краят на Първата и Втората световна война, на Студената война, на сегашните хибридни войни също са свързани с бягства и преселвания на милиони хора.

На такова най-травматично и героично събитие, разгърнало се от Балканската война насам, е посветен този том. В него са събрани 32 доклада от две научни конференции, организирани от ТНИ и СТДБ в България през 2013 г., в чийто център стои темата за разорението на тракийските българи. Първата от тях е „100 години от Одринската епопея и 100 години от разорението на тракийските българи“, проведена в Централния военен клуб на 26 март 2013 г. Организатори са ТНИ, СТДБ и Съюзът на офицерите и сержантите от запаса и резерва. Втората конференция е „100 години от разорението на тракийските българи“ и изложба на тема: „Не забравяй, но не отмъщавай“ (Архивните документи – неопенимо национално богатство за историята на България), организирани от ТНИ, СТДБ, Тракийското дружество „Димитър Маджаров“ – Кърджали, ДА „Архиви“ – Кърджали; Регионален исторически музей – Кърджали на 12 октомври 2013 г. в Кърджали. Научният форум бе спонсориран

от Националния инициативен комитет за честване на Балканските войни.

И двете конференции бяха проведени с активната помощ, организационно и финансово съдействие на СТДБ и неговия председател Красимир Премянов, който присъства и откри тези научни и културни събития.

Материалите от конференциите са подредени в четири части, обединени около общи тематични центрове. В първата част се започва с Балканската война, такава нейна върхова проява като Одринската епопея, ролята и мястото на тракийци в станалото през нея, алтернативните интерпретации в битката за историческата истина за този период, която се води днес и у нас, и в други балкански страни. Втората част е посветена на съдбата на българите от Западна Тракия по време и след Първата световна война, тяхното бягство към България, паметта за тях, която те търсят и днес по местата, откъдето са дошли техните деди. Третата част се занимава с най-спорната част от съдбата на тракийските българи, свързана с езика на описание и интерпретация на станалото с тях, с въздаването на историческа справедливост за това, което са загубили, бивайки прогонени от своите родни места, за сложния процес на преговори по този въпрос, между България и Турция в различни периоди. Четвъртата част разглежда съдбата на тракийци след като вече са дошли в България, тяхното настаняване и подпомагане, начин на живот, култура, ценност и памет, роля в демографския растеж на България.

Специално трябва да се отбележи, че публикациите в този том не са юбилейни материали, а част от научната, дипломатическата, публичната дискусия, която се води по събитията, с които е свързана съдбата на тракийци през изминалия повече от един век. Става дума не за природни процеси, изследвани от природните науки, а за жива история, която досега предизвиква страсти, вълнения, емоции, конфликтни виждания. Загова и читателят ще открие в този том именно научната дискусия, различните гледни точки и позиции, които отразяват както сложността на станалото, така и интереси, виждания, интерпретации по тях в България и Турция, сред различни групи в нашето общество, у различните автори в този сборник. Всеки от авторите се е опитал да обясни и даде аргументи за своята гледна точка, редица от тях емоционално спорят. Съставителите и редакторите не са си позволили да се месят в тях, тъй като става дума не за монографично съчинение, а за труд, в който представяме различни интерпретации и позиции на този сложен период от нашата история.

Авторите стоят с имената си и всеки от тях защитава своята позиция, независимо че тя може да бъде видяна различно през други очи.

Ако перифразираме известното твърдение, че историята е учителка на народите, можем да кажем, че историята прави народите. Историята на тракийци ни е направила такива, каквито сме. И затова ние продължаваме не само да си спомняме, но и да я изследваме, спорим, обичаме. Искаме да я разберем по-добре, да получим справедливост за историческите неправди, случили се в нея, да разберем и себе си.

ВЪВЕДЕНИЕ

ДИСКУРСЪТ И ПАМЕТА ЗА СТАНАЛОТО С ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

1. Три поколения и тяхната памет

Изминаха сто години от трагичните събития, разделили тракийските българи с родните им места и довели ги до днешна България. Намираме се на дистанцията от един век, качили сме се на исторически връх, от който, ако се вярва на една идваща още от средновековието идея за правилната историческа оптика, можем да видим по-добре от живелите преди нас трагедията на прогонването на тракийските българи. Знае се, че се е смятало, че трябва да умрат няколко поколения, за да може да си отидат всички непосредствено заинтересовани, пристрастни, въвлечени в съответните събития и дистанцията да създаде обективност.

Аз самият обаче не вярвам, че историческата дистанция дава епистемологически по-обективна позиция на изследвателя. Не мисля, че 100 години по-късно ние притежаваме някакво значимо предимство в сравнение с Любомир Милетич, който изследва процеса на терен във времето, когато непосредствено се случва. И това е така, защото историческото познание не предполага просто освободеност от емоции или лична заинтересованост. То е общностно познание, свързано е с променящи се ценности, интереси, субект на възприятия, поради което днес определени съждения за съответни исторически събития може да бъдат даже по-пристрастни, отколкото преди 50, 60, 70 и така нататък години. Това, което заслужава да се изследва във възприятието, подреждането, интерпретацията на фактите на драмата на тракийците, е кои са водещите фактори за промени в субекта, в човека, който ги възприема. И не мисля, че сред тези фактори времето само по себе си има водеща позиция.

Всъщност в последните 100 години се сменят поне три поколения от тракийци, а с тях и съответното възприятие на станалото, обяснението му, паметта за него, езика на обяснението.

Возприятията на *първото поколение* са най-добре дадени в описанието и дискурса на книгата на Милетич. Това е общност от

хора от аграрната епоха с много силни корени в родното селище, традицията и земята. Поколения наред те са се раждали и умирали на това място, трудно им е да си представят съществуване някъде другаде. Цялото им богатство е тази земя, домът и селището. Чувал съм погресавачи истории за бежанци, които се опитват по няколко пъти през десетилетията след идването в България да се върнат в родното си селище, остават за малко там и пак са принудени да напуснат. Но непрекъснато го влече нататък, не може да си представят живота другояче. Тук те идват като бежанци, загубили със земята, добитъка, къщата – по същество всичко, което могат да си представят като богатство, и неслучайно дискурсят на книгата на Милетич акцентира именно на този факт. Той говори за *„разорението на тракийските българи“*. Това е дискурсят от 1915 г.: *„Енородците ни в Тракия бяха достигнали завидно имотно състояние, поради плодородието на страната и поради по-добрите условия за спокоен поминък, и тъкмо когато ги бе озарила свободата, те изведнъж се видяха без защита, варварски нападнати, немилостиво избивани, безчестени, доведени до пълна нищета, и най-сетне, повечето от тях изгонени от домашните си огнища!“*¹ Така в комплекса от възприятия на това първо поколение на първо място е социално-икономическият момент – това, че са загубили всичко и са останали без дом, бащино огнище, имоти, без корени. Трябва отново да пускат корени, да бъдат оземлявани, да се адаптират към новото си битие. Болката е силна и неслучайно се създават Съюзът на тракийските дружества в България и Тракийският научен институт, които да събират и пазят паметта за станалото.

Второто поколение е вече от времето на социализма. Това са годините на колективизация на земята и на големия преход от селото към града, взривната индустриализация и урбанизация, изтръгвачи и тракийците от патриархалната традиция, селото и собствеността върху земята. Земята, добитъкът, селската къща нямат вече предходната си ценност. В този контекст и загубената някога семейна, частна собственост в миналото, преди десетилетия в Република Турция остава на заден план. Цялостният светоглед и насоченост на обществото са към бъдещето, към един идеал, а не към миналото. Не регионалните проблеми на отделни общности, а националната идея и цел имат водещо значение. Това е поколението, което оставя настрана миналото, потиска спомените от страшното бягство, рязко променя своя социален статус, образование, насоченост, социални общности. Това е съществена причина за отслабване на паметта за

станалото, за омесването на тракийците сред останалите българи по градовете, включването на архива на тракийците в общия научен архив на БАН.

Третото поколение е това, което се появява с реставрацията на капитализма у нас след 1989 г. Светлото бъдеще губи своя статус на водеща ориентация за българите, настоящето изглежда смазващо и довело до пауперизация и маргинализация на милиони хора. Там, където няма бъдеще и настояще, хората се обръщат към миналото. Самото минало обаче е нещо, за което започват тежки политически и идеологически битки. За него няма единно възприятие и това има съществени следствия за силата на общата национална идентичност и самочувствие. В тази ситуация имаме обръщането към онова другото, локалното минало на тракийската общност, за което няма съществени различия и което се превръща в центъра на интереса не само на младите хора, но и на техните родители, дядовци и баби, които не виждат никаква ценност в настоящето и бъдещето, започват да търсят усилено своите корени в тракийското минало. Това обяснява новия взрив на интерес към него, увеличеното количество спомени и събирателска дейност както на родово, така и на регионално равнище. Продължават да се събират факти, да се обобщават, интерпретират, обясняват. За разлика от предходни периоди днес могат да минават много по-лесно границата и да ходят до родните места на своите родове и връщането към тях е като своеобразно движение към сакрално място, връщане към родовия „божи гроб“.

Реституцията на земята поставя на дневен ред нещо, което в контекста на предходната колективизация на земята при социализма придобива нова значимост. Затова и проблемът за компенсацията на загубеното имущество на тракийските българи придобива нова острота, независимо от това че на политическо равнище изглежда, че президентът Росен Плевнелиев много повече се интересува от проблемите на геноцида и прогонването на евреите, отколкото на тракийските българи.

2. Историческата травма като колективен феномен на тракийските българи

За да разберем обаче това поколение, би следвало да имаме предвид един много важен феномен. Това е ролята на колективните или исторически травми във формирането и поддържането на идентичността, добре анализирана в съответната психоаналитична и социално-психологическа литература. Множество описания по

тези проблеми можем да открием в изследванията на индианците и негрите в САЩ – едните с колективна травма от геноцида върху тях, другите от травмата от робството. Откриват архетиповете на такива феномени, предаващи се от поколение на поколение, като мъка, скръб, тъга по станалото. Проучванията показват, че при геноциден тип атаки, при които жертвите са безпомощни, психиката реагира чрез интериоризиране на властта на потисника. Това поражда понякога странни феномени на омраза, ненавист, отрицание както към себе си, така и към другите. Когато е насочена навътре, води до различни форми на самоубийство, алкохолизъм, а когато е навън, има повишаване на равнището на насилие в съответната общност.

Станалото с тракийските българи е историческа травма за огромно количество хора, имаща транспоколенчески характер – предава се от поколение на поколение вътре в съответната общност. Историческата травма има характера на кумулативна емоционална рана през целия живот и от поколение на поколение, свързана със загубата на живот, земя и важни аспекти на културата. Такава масирана групова травма минава през много поколения. Тя се интернализира в личния живот на отделните индивиди.

Тази травма е много по-силна при тракийските, отколкото при македонските българи, защото по различни причини за дълъг период е останала много по-скрита, затворена в тях и родовата им традиция, а не е била извеждана на повърхността на общественото съзнание. По различни причини в учебниците по история, художествената литература, киното станалото с тракийските българи почти липсва вече 100 години. Не е част от историческия канон и формирането на идентичност. В тях ще открием Илинденското въстание, има ги Балканските войни, но трагедията на тракийските българи я няма. Много са причините за този факт. Може би от значение е, че само три години след случилото се с тракийските българи България и Турция стават съюзници в Първата световна война и този проблем отива на заден план. Към това се добавя и фактът, че след поражението на двете държави в Първата световна война имаме разпад на Османската империя и отказ на създадената Република Турция да бъде наследник на Османската империя и да носи отговорност за стореното от нея. Самата България е победена страна и в тежка криза, водеща до кървавия преврат на 9 юни и Септемврийското въстание през 1923 г., терора през 1925 г., което я затваря в собствените проблеми. След Втората световна война България и Турция принадлежат към две различни военнополитически системи.

Днес обаче случилото се с тракийските българи се превръща в изостряща се историческа травма по две основни причини. Едната е възходът на неосоциализма в Турция, тенденциите на отказ от кемализма и обръщане към османското наследство. Другата причина е свързана с днешната криза на национална идентичност у нас в контекста на кризисните процеси в резултат на реставрацията на капитализма и рязкото снижаване на суверенитета на държавата ни, прехвърлен към органите на Европейския съюз. Към това се добавя и разпадът на социален капитал, резултат на загубата на колективни цели, декласацията на големи маси от хора и разрушаване на предходните общности. В този контекст се появява феноменът *регресия* – засилващ се стремеж на потомците на тракийските българи да се върнат към онова, което са преживели заедно някога, към мъченичеството и страданието като обединяващ инструмент.

Два са основните компонента на тази травма, когато става дума за тракийските българи:

Първият бих нарекъл синдром на „**бащината къща**“ или на „**изтръгнатост от корените**“, от мястото, откъдето си тръгнал, откъдето идва родът ти, на теб, бежанеца, разкрячен чрез своите локални корени между настоящето и миналото. Това изглежда типично за поколението от аграрната епоха със силни корени в конкретното място и регион, време преди индустриализацията, урбанизацията, глобализацията. При него нямаме днешния „синдром на номадите“ по Зигмунт Бауман, на глобализираната компресия на пространството. При него имаме локализираното пространство на бащиния дом и бащината къща, действа синдромът „да се завърнеш в бащината къща“.

С урбанизацията и индустриализацията у нас има едно нарастване през 70-те – 80-те години на XX век в края на голямата миграция от града към селото, когато се ражда носталгията по традиционния начин на живот, създават се земеделски организации и почват да се пишат родови спомени. През последните години в условията на криза на идентичността и битки за националната история също има тенденция на завръщането към по-малката – регионалната. Размиването на националната идентичност от глобализацията и евроинтеграцията, песимизмът за бъдещето стимулират завръщане към локалното и към неговата история, към родовата памет и идеализираната семейно-родова идентичност. Кризата на голямото отечество стимулира завръщането към малкото отечество и родовата памет. Разбиването на националния континуитет води до регресия

към родовия континуитет. Броят на децата, които участваха в националния конкурс на Тракийския научен институт за родовата памет, е показателен за тази тенденция. Виждаме как научни работници от различни области и обикновени хора в по-късна възраст започват да пишат родови спомени или по-общо за тракийските българи. Бих споменал през последните години в това отношение работите на Иван Филчев, Делчо Порязов, Геновева Михова, Златко Попчев, Георги Янков, Димитър Шалапатов и много други. В контекста на възприятията на това поколение са важни новите факти и документи за родова и регионална история на тракийските българи, опровергаването на фалшификации на факти, но и новите интерпретации, новите възприятия на тези проблеми през призмата на изминалото столетие, опита, проблемите и перспективите на днешния ден.

Вторият компонент е за мъченичеството, ужасите, страданията на геноцида. Описани великолепно в книгата на Милетич, за която много хора казват, че им е действала толкова потресаващо, че не са смеели отново да погледнат в нея. Толкова ужасяващо е било всичко. Мъчат се да забравят, да не мислят за това, да потиснат дълбоко в себе си ужасите и мъченичеството. Но те са там в колективното безсъзнателно, в което имаме фиксация върху травмата, свързана със съответното мъченичество. На различни етапи подлежи на различни форми на преосмисляне. Имаме рязко засилване в условия на криза на идентичността, на нови преходи и ако преди това травмата от някогашното страдание е изчезнала, идва момент на регресия и завръщане към нея. При кризата на колективни идентичности днес у нас и разпад на социален капитал на национално равнище се появява феноменът регресия – засилващ се стремеж на потомците на тракийските българи да се върнат към онова, което заедно са преживели някога, към мъченичеството и страданията като обединяващ инструмент.

3. Битките за тракийската и българска памет

Стогодишната дистанция не смекчава усещанията, не води до забора на страданията, а днес тяхното възприятие в излизащата литература за този период става все по-изострено и радикално. Някогашните описания на станалото чрез дискурс, в центъра на който стоят термините „разорение“, „бежанец“, „преселник“, се заместват с „етническо прочистване“ и „геноцид“. Все повече в дискурса на днешното поколение, описващ станалото преди сто години с тракийските българи, ще срещнем фрази като „нечовешка издръжли-

вост на тракийските българи“, „озверелия башибозук“, „нечувано престъпление“, „истинска касапница е долината на смъртта“, „варварството да убиваш жените, даващи живот на децата“, „изклани“, „обезчестени“, „кървава драма“, „опожарени села“, „ограбени къщи“, „избити и непогребани“, „кървавия път от Дедеагач до Маджарово“, „дивите азиатци, унищожавачи мирното българско население“, „керван от бежанци“, „варварството“, „масовите избивания“, „геноцида“; „турците искат да унищожат всички българи в Тракия“.

Всичко това се отразява директно не просто върху интерпретациите, но и в дефинирането на фактите. Дискурсът за числата на избитите и прогонените, за имотите на тракийските българи е предмет на множество различни интерпретации. Всъщност разминаването започва още във времената, когато това се случва. Любомир Милетич, изследващ събитията, които току-що са станали, разказва, по признания на преките изпълнители, как турските власти в Одрин събирали труповете на избитите българи в околността, преобличали ги в турски дрехи, фотографирали ги и ги представяли на чуждите журналисти за турци, жертви на „български зверства“. Много оцелели български жени и деца са прехвърлени в Мала Азия, за да не влязат в контакт с чуждите дипломатически представители и да не разкрият извършените над тях издевателства. Светлозар Елдъров изтъква, че свидетелствата на Милетич се потвърждават и от международната Карнегиева анкета, която също на място обследва престъпленията. Установените от нея факти разкриват, че турските власти още тогава са организирали кампания сред местните си органи за управление в Източна Тракия да представят декларации, с които да приписват злодеянията като дело на отстъпващата българска войска.² Опитите за подмяна на истината продължават и в наше време. Такава е например книгата на Джъстин Маккарти, която преобръща фактите, така че насилниците накрая се превръщат в жертви, а жертвите в насилници.³

При двойствената ситуация на глобализация и евроинтеграция травматичното съзнание се люшка между Еврорегион Тракия и заплахата от неосманизма. Излизат наяве страхове от завръщането на исляма, от десекуларизацията в ислямския свят, от политическия ислям като инструмент за модернизация. Неосманизмът благоприятства завръщането на страховете и травмите от времето на Османската империя, когато разделението е между християни и мюсюлмани.

Кризите на идентичността и завръщането на травматичното съзнание с неговите комплекси, архетипове се отразяват на процеса на конструиране и интерпретации на станалото. Днес живеем във време, в което историческото все повече се възприема конструктивистки, отколкото натуралистки. Възниква все по-силното усещане за историята като за бойно поле, за думите като оръжие. В общата история се бият алтернативните дискурси за „турско робство“, „османско робство“, „османско владичество“ и „османско присъствие“. Битката е за хегемония в интерпретацията на станалото тогава – различни дискурси не само на различните поколения, но между различни изследователи и групи днес у нас, между доминиращото в България и доминиращото в Турция възприемане на Балканските войни. У нас те се възприемат през призмата на върхов израз на стремеж за национално освобождение и начало на национална катастрофа, в Турция – за тях се говори като за „геноцид“ и „етническо прочистване“. У нас има и партийни разделения в тези възприятия. Политическите партии и организации живеят в различни истории, формиращи по различен начин техните идентичности. Едни са те сред ДПС, етнически турското население и ислямизираните българи, други – сред националистите от Атака, ФНСБ, ВМРО, трети – при „Дружба Родина“ и Съюза на тракийските дружества в България.

Спори се за това дали виновните за прочистването са „турци“ или „османци“. Битката за паметта се изостря не само поради травмите и травматичното съзнание на потомците от тези събития, но и поради това, че стоят въпросите за историческата отговорност за станалото – морална и материална. Дали отговорността на Турция при Ататюрк и отказът от приемственост с Османската империя са едни, за разлика от Ердоган с неговия неоосманизъм? Носи ли някой днес колективна отговорност за това, която има и морални, и материални измерения? Това не е напразен въпрос, като се има предвид, че три народности край Турция – арменци, гърци и българи – говорят за геноцид, извършен в края на Османската империя, но това става част и от обвиненията и интерпретациите и в съвременна Турция към другите.

Битките за паметта няма да отслабват. Ще се засилват. И Съюзът на тракийските дружества в България, а и Тракийският научен институт имат гигантската отговорност да водят тази битка, за да спасят и продължат паметта. Ако те не съхраняват и не се борят за паметта, други лесно ще я разрушат, реконструират, предложат

коренно различни алтернативи. А това звучи страшно, защото единствената сериозна защита от отчаянието на индивидуалната ограниченост и индивидуалната смъртност са колективната дълговечност и колективната памет. Става дума за битка за колективното битие на милиони хора от няколко поколения тракийски българи.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Милетич, Любомир.** Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., Изд. „Захарий Стоянов“, 2013, с. 27.

² Подмяната на истината за събитията в Тракия е морален геноцид. – в. *Преса*, 25 септември 2013.

³ **Маккарти, Джъстин.** Смърт и изгнание: етническото прочистване на османските мюсюлмани. С., Изд. „Галик“, 2010.

Част I

БАЛКАНСКАТА ВОЙНА, ОДРИНСКАТА ЕПОПЕЯ И ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

ПОЛИТИКО-ВОЕНЕН СИНТЕЗ НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА 1912–1913 г.

ДИМИТЪР ЗАФИРОВ

След отхвърляне на турския васалитет през 1908 г. Балканската война е най-решителното и радикално средство на нашия народ за реализиране на националния идеал – завършване обединението на българите в единна държава. Отчитайки големите възможности на Турция, българското правителство, подпомогнато от Русия, става инициатор за формиране на Балканския съюз от четирите балкански монархии – България, Сърбия, Гърция и Черна гора. В него противоречията за лидерска позиция и доминиране съпътстват войната през цялото ѝ времетраене.

Въпреки противоречивите резултати и исторически последици обаче Балканската война се превръща в събитие със съдбоносно значение за целия европейски Югоизток, за нашата страна и нейната армия. България и нейните въоръжени сили от висотата и позицията на освободители, обвеяни от слава и обкичени с ореола на победата, са жестоко излъгани. Политико-военните резултати и заслугите за победата над общия противник се оказват недостатъчни за реализиране на националните въжделения. По най-общата си характеристика Балканската война 1912–1913 г. е въоръжено противоборство на православно-християнската коалиция срещу полуфеодална мюсюлманска Турция. Оттук произтича особеният и противоречив характер на взаимоотношенията между съюзниците при нейната подготовка и развитие. Изкористената им политика ескалира и прераства до взаимно открито въоръжено изстребление в последвалата Междусъюзническа война през 1913 г. Прогнозата, направена от ръководството на тесните социалисти още през 1912 г., че започва „война на кръста срещу полумесеца, която ще прерасне във война на кръста срещу кръста в съюз с полумесеца“, се сбъдва само след малко повече от половин година. И това не е единственото прозрение за противосто-

ящите интереси на съюзниците от Балканската коалиция. Петнадесет години преди нейното създаване българският военен министър – полковник Никола Иванов (той се води изпълняващ държността), в доклада си до Министерския съвет от 1897 г., в който по същество е заложена българската военна доктрина, пише: „...*Всичките балкански държави, без да се изключва и Румъния, са непосредствено заинтересовани, не само в обезпечаване на сегашното си положение, но и за бъдещето на турските в Европа провинции, имат известни справедливи или не аспирации и претенции върху тях. Те са дотолкова противоположни, че поставят тези господарства в необходимост да вземат едно срещу друго всевъзможни мерки не само за ограничаване предела на техните аспирации, но и за противодействие с въоръжена сила, когато това би станало неизбежно*“.

Още от 1903 г. започва разработване на планове за евентуална война с Турция. До началото на Балканската война са разработени общо четири плана – през 1903 и 1908 г. с отбранителен характер; през 1911 г. и непосредствена преди военните действия през 1912 г. – с настъпателен характер. Всичките варианти обаче предвиждат сковаване действията на противника и намесата на Великите сили за политическо уреждане на конфликта. До създаване на общ коалиционен план не се достига. Всяка съюзна държава разработва свой вариант.

В стратегическия план се прогнозира, че решителните военни действия ще бъдат на Тракийския военен театър, а съюзните задължения на България и новите условия налагат някои текущи промени. Актуализираният български военен план от 1912 г. предвижда съсредоточаване на основните български сили – трите армии – на Тракийския фронт. Създават се и два междинни отряда – Родопски и Хасковски, а едно съединение трябва да действа съвместно със сръбските войски на Македонския театър на военните действия.

Балканската война е своеобразният връх на перманентната криза в Югоизточна Европа, създадена още през 1878 г. от меродавните европейски сили със сключения в Берлин договор, нанесъл неизброими злини на всички народи от нашия регион. Чрез силата на оръжието се прави опит за разсичане на сложно заплетения гордиев възел на крайно противоречивите интереси, политика и борби между отделните балкански държави.

В търсене на пътища и средства за реализиране на териториалните и политическите си амбиции малките балкански монархии се ориентират към силовия метод, т.е. войната като единствено възможен път. При това шансът за успех в самостоятелни акции срещу

Турция е свързан с риск от пълно унищожение. Оттук въпреки съперничеството и противоположните им интереси военната коалиция за тях е без алтернативно решение. В усилията за нейното формиране България взема ролята на лидер. Съюзът между тях става реалност чрез договореностите със Сърбия, откъдето започва поредицата съдбоносни политически и военни грешки, недомислия и пропуснати възможности за решаване на изконните български интереси. В противовес на възприетата политика за неделимостта на Македония правителството в София се отказва от автономията и възприема предложението на Белград за нейната подялба и сфери на влияние. С подписания на 29 февруари 1912 г. договор Сърбия получава юридически гаранции за проникване до Шар планина. Определянето на „спорната зона“ – 50-километрова полоса от вр. Гълем до Охридското езеро, ѝ дава възможност при благоприятно развитие и приключване на войната да окупира изконните български земи на Скопския санджак. Предвижданият руски арбитраж, при явната фаворизация на Сърбия от страна на Русия, не гарантира предотвратяване на сръбско вероломство и окупация на Македония.

Веднъж предадена идеята за неделимост на Македония, политическата отстъпка се задълбочава и при преговорите с Гърция, които продължават до средата на май 1912 г., когато е сключен съюзният договор с нея. В него политическите ангажименти са толкова размити, че дори не са фиксирани и териториалните претенции на коалиционните партньори. Първоначално гръцките аспирации са към Епир, но те бързо нарастват в резултат на несъстоятелни български аспирации за Солун. Оттук гръцките претенции се засилват за почти цяла Южна и Егейска Македония, включително и Беломорска Тракия. Спорът, започнат за принадлежността на Солун, се прехвърля за територии с преобладаващо българско население. По тази причина възприетият вече принцип за фиксиран дележ на Македония не намира място в българо-гръцкия съюзен договор. Всяка една от страните се надява да измести съперника и на по-големи придобивки след войната независимо от реалните им усилия за поражение на Турция. Неясностите в договора се дължат и на натиска от страна на Англия върху българското правителство за ускорено формиране на коалицията.

Що се отнася до участието на Черна гора в Балканския съюз, юридически то не е фиксирано с договор, а се базира на устните уговорки на княз Никита с правителствата в Белград и Петербург. За включването на най-малката държава в съюза отново допринася ангажиментът на България да поеме материалната издръжка на чер-

ногорските военни сили. Въпреки че са по-малко от една българска дивизия, те натоварват допълнително българската икономика с материални и финансови разходи.

Недостатъците и несъобразностите в политическата сфера и договореностите по военните ангажименти между съюзниците спрямо България се отразяват крайно неблагоприятно. На нея се вменява задължението при евентуални военни действия да използва далеч по-големи контингенти и бойни ефективни. В различните военни рискове при съвместните българо-сръбски действия тежестите най-общо се разпределят в съотношение от 2:1,5 до 2:1 в ущърб на България. Още по-зле стоят нещата при съвместни българо-гръцки действия, където изнудването е 3:1,2 отново в български ущърб. Оказва се, че нашата страна е най-големият длъжник към коалиционните си партньори още при формирането на съюза. Техните аргументи са нейните по-голяма територия и население въпреки еднаквите им претенции към турското наследство. Всъщност тук не става въпрос за упреци към съюзниците, те са по-скоро към българските архитекти на военно-политическите отношения. За тези договорености с пълна сила важи мисълта на бившия началник на българския Генерален щаб – майор Рачо Петров, намерила място в писмото му до френския военен специалист и дипломат Леон Ламуш от 1886 г., която казва: „*В политиката протекции и приятелство няма. Има интереси за защитаване*“. И съюзниците – сърби, гърци и черногорци – добре са ги защитили, което е видно от поетите тежести и ангажименти във военните действия. По-големите задължения и отговорности на Българската армия, естествено, би трябвало да предопределят и по-големи права в ръководството и използването на съюзническите въоръжени сили. Това елементарно и напълно справедливо изискване представителят на българското военно командване – началникът на Генералния щаб генерал-майор Иван Фичев, не успява да извоюва. Независимо от положените усилия намеренията за създаване на единно коалиционно стратегическо ръководство остават без реализация. Съюзниците успяват да отстоят автономно управление на въоръжените си сили, което им развързва ръцете сами да избират географските райони, времето, силите и начините за воюване. Уговорката, че в хода на действията ще се осъществява взаимна информация за планове, намеренията и способите за водене на войната, остава само добро пожелание. Изпратените представителни мисии към главните командвания на съюзниците освен с информация за предстоящите им намерения не успяват да извършат нещо съществено.

Балканската война се води на два театъра на военните действия (ТВД) – Тракийски и Македонски, срещу внушителната турска групировка от 15 корпуса, 8 отряда и няколко самостоятелни дивизии с обща численост 423 хиляди души, 1280 оръдия (преобладаващата част от които модерни) и 420 тежки картечници. В Тракия (Източна и Беломорска), в Родопите и по долините на реките Места и Струма, срещу главната турска групировка – около 10 корпуса (35–36 дивизии) с численост над 280 хиляди души, действат българските въоръжени сили. На Македонския ТВД – срещу почти 150-хилядната групировка на противника, са насочени армиите на останалите коалиционни партньори. Нещо повече – в междуречието на реките Вардар и Струма е насочена българската 7-а Рилска дивизия като част от коалиционната Втора съюзна армия под командването на сръбския генерал Степан Степанович.

Българският план предвижда с 80% от силите на Действащата армия, възлизаща на 350 хиляди души със 750 оръдия и 230 картечници, да се нанесе главният удар в Източна Тракия по направлението Лозенград, Бабаески. Целта е да се притисне противникът между реките Марица и Еркене и по този начин да се блокират турските сили, като се лишат от възможност за активни действия до намесата на европейските фактори, което да доведе до прекратяване на военните действия. За унищожаване на противника, развърнат в Родопите и в долините на реките Места и Струма, за освобождаване на населението от тези райони, са насочени останалите 20% от Действащата армия. Това са два отряда – Хасковски и Родопски – и 7-а Рилска дивизия, настъпваща от Дупница към Солун.

За реализиране на българския план на 17/30 септември 1912 г. е обявена мобилизация, по време на която за 9 денонощия под знамената се стичат повече от 600 хиляди души. От тях 350 хиляди съставят Действащата армия, включваща три армии, два отряда и една дивизия във Втора съюзна армия. Останалите сили остават в резерв и се съсредоточават в три района на територията на страната с компактно турско население.

Плановите на съюзниците предвиждат действия в Македония, но не за концентрично разгромяване на Западната турска армия, а с определени користни намерения. В тях ясно прозират намеренията не за освободителен поход, а преди всичко за териториална окупация и замяната на една с друга национална зависимост спрямо българското население в Македония. Сръбските войски – около 150 хиляди души, се готвят да окупират Новопазарския и Скопския сан-

джак; гръцките – около 120 хиляди души, имат за цел овладяването на Епир, егейското крайбрежие и Солун, а черногорските – около 35 хиляди души, се подготвят за настъпление към Шкодра.

Войната започва след ултимативното изискване на съюзниците към Турция да се изпълни чл. 23 от Берлинския договор. В отговор около и в Одрин през септември 1912 г. е струпана войскова групировка, наброяваща над 100 хиляди души, ясно показваща намеренията на Турция – със сила да се противопостави на Балканския съюз. До голяма степен тя се надява да изпревари главния си противник – България, в стратегическото развърщане и започването на военните действия. Ускорената мобилизация и развърщането на Българската армия до голяма степен предопределят по-нататъшния ход на военните действия.

Българските войски започват военните действия на 5/18 октомври 1912 г. В зависимост от набеязаните цели, особеностите на военните действия и според постигнатите резултати българското участие в Балканската война протича в два периода, през които нашите въоръжени сили провеждат шест настъпателни и две отбранителни операции.

След отхвърляне на турските войски в приграничната полоса българските Първа и Трета армия, водени от генерал-лейтенантите Васил Кутинчев и Радко Димитриев, от 9/22 до 12/24 октомври провеждат Лозенградската операция и при Селиолу, Гечкенли, Ески Полос и Петра разгромяват основните сили на Източната турска армия. Тази легендарна операция завършва с щурма на модернизирания Лозенградска крепост. За нея в. „Берлине тагеблат“ съобщава: *„Турците придаваха на Лозенград голяма стратегическа важност, но моралното впечатление от тази победа на българите е грамадно. Те са тържествували с един енергичен гарнизон, чрез нощни атаки, което не може да не извика удивлението на цивилизования свят“*. По същото време Втора армия, командвана от генерал-лейтенант Никола Иванов, настъпва към Одрин и започва изолиране и скована гарнизона на крепостта, което спомага за овладяването на Лозенград.

След този български успех най-мощната турска групировка е дезорганизирана и започва панически да се оттегля. С големи усилия нейният командващ – Абдуллах паша, успява да снижи паниката, без напълно да я овладее, и организира отбрана на рубежа Люлебургаз, Бунархисар по протежение на р. Караагач дере. За засилване на съпротивата са привлечени допълнително два нови турски корпуса – Втората източна армия. Започва мащабната Люлебургаз-Бунархисарска опе-

рация на Съединените български Първа и Трета армии, продължила от 16/28 октомври до 24 октомври/6 ноември 1912 г. Едновременно с отбранителните действия по фронта с мощен контраудар по българския ляв фланг това турско обединение прави опит да извърши обрат във военните действия, който е провален. Пета Дунавска дивизия отбива противника и дава възможност отново на Съединените армии в центъра да пробият отбраната на турците при Караагач, Сатъккьой и Люлебургаз. В няколкодневни ожесточени боеве завършва сломяването на противника. Главната турска сила – групировката в Източна Тракия, е поставена на колене, максимално дезорганизирана и отслабена. За тази победа парижкият в. „Льо тан“ пише: *„За българската армия досега се имаше най-добро мнение. Днес обаче със своите редки качества, тя се нарежда сред първокласните европейски армии“*.

Турция е принудена да иска прекратяване на военните действия. И тук е извършено едно от големите политически престъпления на българския монарх. Вместо да се търси предвидената намеса на меродавните европейски фактори и се преустановят действията, Главното командване поставя задача за преследване на противника. С трите операции по същество е достигната целта, за която започва войната и се създават условия с минимални жертви да се извоюва обединението на тракийското и македонското население. Дори само за това, че съюзниците още не са успели да се утвърдят и окопаят в Македония. Този златен шанс е изпуснат и войските започват тежък марш на изток, за да достигнат в края на октомври (първата половина на ноември) загадъчната Чаталджанска позиция.

Недостатъчно подготвена, започната с голяма доза колебание в успеха и водена без настойчивост, Чаталджанската операция остава незавършена. На разгроения противник е предоставена инициативата във войната и му е вдъхната надежда за прелом при нейното продължаване. За два дни – 4 и 5 (17 и 18) ноември 1912 г., е извършена авантюра с много сериозни последици. Тя е типичен пример за липса на единство между политическа прозорливост и военна оценка, между политика и стратегия.

По повод на съмненията в успеха кореспондентът на в. „Русское слово“ Немирович-Данченко пише: *„Вечерта видях Радко Димитриев (командващия Съединените армии). Разхождаше се сам по малката площадка, бледен, мрачен, разтревожен. Едва по-късно разбрахме всичко. Той несравнимо точно беше оценил положението и беше против тази авантюра“*. Съмненията в успеха идват от отдалечеността на изходната позиция, наличието на две водни

препятствия – блатистите рекички Кара су и Катарчи су, откритата местност и лошите метеорологични условия. Към това се прибавя и холерната епидемия, обхванала и българските войски. Това ясно съзнават всички, които се намират на фронта. Единствено Главното командване не се съобразява с оценката на войсковите началници. Дори френският кореспондент Ален дьо Пененрун изказва своите опасения, а австрийският наблюдател Х. Вагнер пише: „*Нападението върху Чаталджанската линия можеше да се рискува с изгледи за успех само от едно тясно доближаване до неприятелската позиция, понеже тук не можеше да става дума за момент на изненада, а едно нормално издалече подготвено нападение на открито поле много лесно свърши с тежко отблъскване*“.

Един от върховете на Балканската война 1912–1913 г. с който се поставя епиглотът на военните действия през първия период, е разгромът на Кърджалийския корпус на противника начело с Явер паша и неговата капитулация в долното течение на р. Марица при Мерхамлъ на 14/27 ноември 1912 г. Едновременно с главната групировка на 5 (18) октомври 1912 г. започват победните си маршове войските на Родопския и Хасковския (по-късно Кърджалийски) отряд. Извършвайки труден преход и настъпление през Родопите и по долината на р. Места, Родопският отряд отхвърля противостоящите турски сили и излиза в Западна Тракия. С настъплението си на изток той съдейства на Хасковския отряд, нанасящ своя удар от Хасково към Кърджали, който за две денонощия след започване на военните действия го освобождава.

На 11 октомври с част от Хасковския отряд, усилен с една бригада от Македоно-одринското опълчение, а впоследствие и с два сборни маршеви пехотни полка, е създаден Кърджалийският отряд на генерал-майор Никола Генов. Първоначално той прочиства Източните Родопи от активизирани башибозушки формирования, които извършват палежи и издевателства над български села. Решителните и главни действия на този отряд под командването на началника на Македоно-одринското опълчение – генерал Генов, започват на 7 ноември. Той нанася удара си по направлението Кърджали, Мастанлъ (Момчилград), прохода Маказа, Гюмюрджина (Комотини). Отхвърляйки противника при Мастанлъ, отрядът в тежък бой разгромява турските войски при превала на прохода Маказа и се спуска към Гюмюрджина. Оттук съвместно с настъпващия от Ксанти Родопски отряд на генерал-майор Стилян Ковачев преследва противника към Дедеагач и Фере. Във взаимодействие с настъпващата от Софлу сборна кавалерийска бригада на полк. Танев принуждава корпуса на Явер паша да капитулира при

Мерхамлъ в долното течение на р. Марица. Този голям военен успех на Българската армия е заслуга преди всичко на Кърджалийския отряд на генерал-майор Никола Генев. Пленени са около 11 хиляди души заедно с командира на корпуса, всичкото въоръжение и материални средства. Благодарение на този успех Турция за втори път предлага преустановяване на военните действия и примирие.

След двумесечна пауза, през което време българската дипломация полага усилия да прекрати окончателно войната, правителствените промени в Турция стават причина тя да бъде подновена. Получили отсрочка и поели дъх след тежките поражения, турските въоръжени сили до голяма степен възстановяват боеспособността си. Това вдъхва надежди в новото младотурско правителство и командване за прелом във военните действия. По тази причина в средата (края) на януари 1913 г. те намират благовиден повод да сринат преговорите в Лондон и подновяват войната. Разчитайки на нанасянето на мощните концентрични удари с Чаталджанската и Галиполската си армия в общо направление към Одрин, турското командване се надява на обрат и успех във войната.

Разкривайки намеренията и плановете на противника, от своя страна българското командване формира нова – Четвърта армия, с командващ генерал-майор Стилиян Ковачев. С внезапен удар към Галиполския полуостров тя отхвърля всички турски сили в тила на Съединените армии и излиза на крайбрежието на Мраморно море и Сароския залив. Тази операция до известна степен стресва командването на противника, но не го отказва от набелязания план. На 24 януари 1913 г. започва настъплението на Чаталджанската турска армия, което след едноседмична отбрана Съединените армии сриват. Три дни по-късно настъпва и турската Галиполска армия с едновременен морски десант при Шаркьой. С отбраната при Булаир и Шаркьой армията на генерал Ковачев записва нова славна страница в историята на Балканската война. Изцяло са провалени намеренията на турското командване.

След провала на турския план политико-стратегическата обстановка продължава да е крайно напрегната. Новото командване в Цариград не се примирява с пораженията. В уводна статия на в. „Танин“ от първата седмица на февруари 1913 г. се казва: *„Подновихме войната не само за Одрин, а за нашата национална чест. Даже ако Одрин падне, няма да сложим оръжието. Столицата ни българите не могат да застрашат“*. Още по-войнствен е в. „Тасфири Ефкяр“, който по същото време пише: *„Никога няма да се съгласим с един позорен мир. Войната трябва да се води с все по-голяма енергия“*.

Категоричните намерения на противника да търси реванш, въпреки безизходицата и сложната обстановка, в която се намират българските войски, стават причина за шурмуване на Одринската крепост. След няколкомесечно колебание българското висше военно ръководство приема предложението на командващия Втора армия генерал-лейтенант Никола Иванов за провеждане на операция срещу гарнизона на Одрин.

Одринската операция е венецът на българските победи в Балканската война. С нощен шурм отбраната на крепостта е пробита и гарнизонът капитулира. Този славен успех слага край на активните военни действия и противникът е принуден да поиска ново примирие и прекратяване на конфликта. Преговорите в Лондон се подновяват благодарение на блестящата българска победа при последния възел на турската съпротива. В операцията гарнизонът загубва над 11 600 убити, ранени и умрели, а 51 800 вражески войници и офицери се предават в плен. Войските на Втора армия залавят над 500 оръдия, всичкото въоръжение, боеприпаси и военно имущество, намиращо се в крепостта. Победата в тази знаменита операция е изкована с цената на повече от 6160 убити, ранени и умрели от болести и рани войници и офицери от 10-и Родопски, 23-и Шипченски, 29-и Ямболски и 32-ри Загорски полк.

Новината за падането на Одрин бързо достига до България, Европа и света. Не закъсняват възхищението и изненадата от действията на Втора армия. Особено е показателна една оценка, изказана в дипломатическите кръгове, предадена от в. „Дневник“: *„Мъчителният кошмар за европейската дипломация биде разпръснат с един замах от българския войник. Вчерашната теоретична невъзможност днес стана една славна действителност, благодарение на войника на България. Това е удивително... цяла Европа се беше убедила, че Одрин е непревземаема крепост и като че ли липсваше короната на българските безсмъртни подвизи и геройски победи. Но сега, когато след двудневно шурмуване непристъпната крепост падна, Българската армия си спечели неуведаема слава, а българският народ се обезсмърти“.*

Одринската операция освен с важните си военнополитически резултати е характерна и с най-голямата си плодовитост в областта на военното изкуство. Едва ли в историята има операция, при която да са приложени толкова оригинални решения от областта на оперативното изкуство и тактиката, да са използвани толкова нови прийоми и способности за действия на войските, както в нея.

Балканската война 1912–1913 г. завършва с внушителни военностратегически резултати. Съюзниците от Балканската коалиция разгромяват и дезорганизират 75 турски дивизии. В плен попадат гарнизоните на редица крепости заедно с тяхното въоръжение и имущество. Решаващ дял за победата над противника обаче се пада на Българската армия, която воюва срещу 56 дивизии – основните турски сили със 758 хиляди души и разгромява 33 от тях. Българските въоръжени сили изнасят главната тежест във войната и за това нейните загуби възлизат на кръгло 84 500 души – убити, ранени, умрели от болести и рани и осакатени инвалиди. В същото време сумарните загуби на нашите съюзници са общо около 40 хиляди души. Коментарът на българския принос е излишен.

БЪЛГАРИТЕ В ОБСАДЕНИЯ ОДРИН

СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ

В навечерието на Балканската война Одрин е вторият по брой на населението град в европейските вилаети на Османската империя след Солун. Както всички статистики за региона в тази епоха, и статистиките за него обаче са само приблизителни. Според повечето български статистики градът наброява около 80 000 жители, от които 30 000 мюсюлмани, в мнозинството си турци, но също албанци и цигани, 22 000 гърци, 10 000 българи, 12 000 евреи, 4000 арменци и 2000 други, предимно европейци.¹ Според други статистики, цитирани от чужди военни кореспонденти през войната, Одрин до обсадата е имал население от 120 000 души, от които 55 000 турци, 20 000 гърци, 20 000 евреи, 10 000 българи и 6000 арменци.²

Българите в Одрин обаче са около 10 000 още по време на Руско-турската война от 1877 – 1878 г. След това постоянно намаляват, което е тенденция изобщо за българското население в Одринския вилает. Проф. Любомир Милетич обяснява това с репресиите срещу националноосвободителното движение: *„Строгите мерки, които турското правителство взе по време на въстанието на 1903 г. и след него в течение на десетте години до избухването на войната на 1912 год., в твърде значителна степен намалиха числеността на българщината в Одринския вилает“*.³ Милетич привежда като доказателство рапорт на българския консул в Одрин, според който за този период от Одринския вилает се изселили в България 2787 български семейства, или около 14 – 15 000 души.⁴ Тази тенденция обаче не е само последица от репресиите срещу революционното движение и въстанието, а целенасочена политика за обезбългаряване и етно-религиозно хомогенизиране на този стратегически район, за който Високата порта не храни и капка съмнение, че в обозримо бъдеще ще се превърне в основен операционен театър в неизбежната война между Османската империя и България.

Като анализира различните статистики, проф. Л. Милетич изчислява българите в Одрин през 1912 г. на 634 семейства българи ексархисти и 1016 семейства българи патриаршисти и униати.⁵ Обик-

новено за тази епоха се приема, че едно домакинство се състои от 5 до 6 члена, следователно общият брой на българите в Одрин през 1912 г. по данните на Милетич ще варира между 8250 и 10 700, от които между 3170 и 3804 екзархисти. Обаче, освен с демографските си параметри, одринските българи участват във формирането на облика на града и със своето културни институции и дейност.

Одрин се превръща в център на българското културно-просветно и църковно-религиозно дело в Одринския вилает още през Възраждането и утвърждава тази си роля в годините след Берлинския конгрес. Първото училище е открито през 1851 г. в махалата Кале. Опитите за разширяване на училищното дело се натъкват на яростна съпротива от страна на елинизма и Цариградската патриаршия. Заради своите стратегически интереси към Проливите и техния хинтерланд Русия също не оказва достатъчна подкрепа, както на други места.⁶ През 1874 г. в града вече се наброяват четири взаимни училища в махалите Кале, Каик, Керишхана (назовавано в изворите също Киришхана, Киришхане) и Сарък мегдан (Саръмегдан), последното основано от П. Р. Славейков през същата година.⁷

Екзархийското училищно дело намира по-добра почва за развитие след Руско-турската война през 1877 – 1878 г. Още по време на руската окупация и с руски средства в Одрин са отворени шест основни училища за момчета и момичета в Каик, Керишхана, Кале и Илдъръм. Училището в Калето е главно или средоточно и с откриването на първи прогимназиален клас през учебната 1879 – 1880 г. придобива статут на трикласно училище.⁸ През учебната 1885 – 1886 г., когато в него има 6 учители и 50 ученици, то се развива в четвъртокласно училище. През 1896 г. от него израства Българската мъжка реална гимназия „Д-р Петър Берон“, оставила ярка следа в образователното, възпитателното и културното минало на одринските българи. След две години гимназията се пренася в нова сграда в квартала Балък пазар. С откриването на шести клас за учебната 1896 – 1897 г. тя е преименувана на Българска мъжка педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“. Впоследствие, заради пожари, гимназията се мести още два пъти. През 1910 – 1912 г. за нея е построена нова сграда на стойност 150 000 златни лева, която обаче заради войната и последвалата я катастрофа остава неизползваема.⁹

Българската мъжка педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“ е „ковачница за просветителски и революционни кадри в областта“ в продължение на три десетилетия, по думите на проф. Воин Божинов.¹⁰ През учебната 1897 – 1898 г. тя има 133 ученици, от които 96

от Одринския вилает, 15 от Македония, 15 от Княжество България и 7 от Цариград и околностите. С годините броят на учениците постоянно се увеличава, за да достигне своя връх през 1909 – 1910 г. – 180 ученици. През учебната 1911 – 1912 г. учениците са 158. Директор на гимназията тогава е Димитър Мирчев, а учителският персонал се състои от общо 16 души (половината родом от Одринско, половината от Македония).¹¹ Гимназията има и добре уреден пансион. Като мощно оръдие на културно-националната борба в града и региона се използва и струнният ученически оркестър, основан от арменеца Максуд Якобян и доразвит от унгареца Михай Шафрани и българина Михаил Балджиев, учители по музика.¹²

Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ е средище и опора на македоно-одринската освободителна борба в града и вилаета. От 1895 до 1907 г. председателите на Одринския окръжен революционен комитет са неизменно учители от гимназията: Христо Коцев (1885 – 1897), Лазар Димитров (1897 – 1901), Спас Мартинов (1901 – 1902), Велко Думев (1902 – 1903), Андрей Мацанов (1903 – 1904), Петър Васков (1904 – 1907). Секретарите и членовете на комитета също са от средите на гимназиалните учители, те са организатори и ръководители на околийските и местните комитети в Одрински революционен окръг.¹³

Екзархийското училищно-просветно дело в Одрин се допълва от Девическата педагогическа гимназия „Янко Касъров“, с 32-годишна история, която през учебната 1910 – 1911 г. има 139 ученички. Учителският персонал възлиза на 12 души, 8 учители и 6 учителки (1 от България, 2 от Одринско, 9 от Македония). Директор е Иван Мавров. И девическата гимназия разполага с пансион.¹⁴

В града известно време съществува екзархийско трикласно свещеническо училище – Духовна семинария. През учебната 1910-1911 г. в него се обучават 19 младежи (8 от Одринско и 11 от Македония), които като стипендианти на Екзархията се подготвят за бъдещи свещеници. В края на учебната година то е закрито, а семинаристите са прехвърлени в Скопското свещеническо училище.¹⁵

Българите екзархисти в Одрин имат още четири смесени начални училища, по едно за всяка махала – Каик, Керишхана, Илдъръм и Сарък мегдан. В града от 1897 г. съществува женско благотворително дружество с цел да подпомага бедните ученици в града. В него членуват 120 българки, а капиталът му на стойност 120 златни турски лири е вложен в БНБ – София.¹⁶

Във всяка одринска махала, населявана от българи, има и по

една екзархийска църква: „Св. Георги“ в Каик, „Св. Св. Константин и Елена“ в Керишхана, „Св. Димитър“ в Илдъръм, „Св. Пантлеймон“ в Сарък мегдан (от тях днес са запазени, или по-скоро неотдавна възстановени само първите две). За известно време между 1897 и 1905 г. в мъжката гимназия е имало и параклис „Св. Св. Кирил и Методий“. Одрин е седалище на Българска митрополия, но Високата порта никога не издава берат за български владика – не само заради противодействието на Цариградската патриаршия, но и под натиска на Русия, чиито геостратегически интереси към Проливите я правят много чувствителна към Одрин, като част от техния хинтерланд.

Този църковно-канонически дефицит на българското екзархийско дело, който го поставя в неравностойно положение спрямо Цариградската патриаршия и гръцкото културно-просветно дело, е компенсиран от присъствието на Българското униатство. Обикновено, когато в тази епоха се говори или пише за униатството, то се представя като чужда пропаганда. По инерция и историческата наука дълго време го третираше наравно със сръбската и гръцката пропаганда. Трябва обаче дебело да се подчертае, че за разлика от сръбската и гръцката пропаганда, които късат живо месо от българския национален организъм и хранят с него великодържавните програми на съответните страни, униатството (както впрочем и протестантството) утвърждава българското национално съзнание и оставя след себе си истински крепости на българщината – достатъчно е да се споменат Кукуш в Македония и Малко Търново в Одринска Тракия и тяхната роля в македоно-одринското освободително движение. В последните години този въпрос вече е решен справедливо, за което свидетелстват изданията на Македонския научен институт и Тракийския научен институт. Едно такова неопровержимо свидетелство е и мястото и ролята на Българското униатство в Одрин преди и по време на Балканската война.

Като най-крупен просветно-религиозен център на униатството в Тракия изпъква Одрин, въпреки че българите католици там са малочислени от която и да е от селските енории. За сметка на това в града има четири източнокатолически храма: „Св. Пророк Илия“, катедрална църква на епископ Михаил Петков в махалата Керишхана, „Св. Димитър“ в Каик, „Св. Св. Кирил и Методий“ на възкресенците в Кале и „Св. Св. Петър и Павел“ на възкресенците в предградиято Караагач. Още по-голяма тежест на българоуниатската общност придават католическите учебни заведения и просветната дейност, в която главна роля играят религиозните мисионерски общества (ордени) на възкресенците и успенците.¹⁷

В града има Българска католическа митрополия и униатски владика – българин по националност и стремления. От 1883 г. униатски епископ в Одрин е Михаил Петков, родом от същия град. В навечерието на войната българите униати в Одрин са само около 250 – 300 души, но разполагат с две енории – в махалата Каик с църквата „Св. Димитър“ и в махалата Керишхана с църквата „Св. Пророк Илия“.

Макар да са значително по-малобройни от своите екзархийски сънародници, българите униати в Одрин имат съизмерими с тях църковно-религиозни и културно-просветни институции. Това в най-голяма степен се дължи на подкрепата на католическите ордени на френските успенци, полските възкресенци и загребските милосърдни сестри, които действат в града и региона от началото на 60-те години или от края на XIX в. В непосредствен досег с българското население в Одринска Тракия католическите мисионери освен това се изявяват като истински застъпници на българската национална кауза в Европа и чрез своето влияние върху институциите и обществото играят ролята на това, което днес се нарича политическо лоби.

Полските възкресенци поддържат в Одрин известната Българо-католическа гимназия, призната за средно учебно заведение от Министерството на народното просвещение в София. Директор на гимназията и настоятел на възкресенците по това време е Станислав Грич (от 1911 г.). След големия пожар през 1905 г., заради който пропуска две учебни години, гимназията прехвърля апогея на своята слава и бавно поема по пътя на залеза. Въпреки това за град като Одрин тя продължава да грее с европейски отблясък. Учебното заведение действа с пълен пансион, поддържа модерно европейско преподаване с отлична езикова подготовка, разполага с физическа и химическа лаборатория, практически работилници и театрален салон, гордее се с оркестър, ръководен от известния в българската музикална култура унгарски диригент Михайл Шафрани, има също своя печатница и дори ученическо списание „Мисъл“, списвано и редактирано от самите ученици. Само в периода 1903–1912 г. в гимназията учат 682 младежи, повечето от които са от Одринска Тракия и Македония, но също и от България. Преподавателският персонал се състои от 12 до 14 учители – свещеници и миряни. Възкресенците поддържат в Одрин и духовна семинария за подготовка на униатски свещеници, асоциирана към гимназията.¹⁸

Свой колеж, духовна семинария и храм в Одрин имат и успенците, настанени в предградието Караагач. Колежът „Св. Василий“

съществува от 1897 г. и в навечерието на войната има около 160 ученици. Оттогава датира и униатската семинария с около 30 семинаристи. Възпитаниците и на двете учебни заведения, в голямата си част българи, освен общообразователна и богословска подготовка получават и отлични познания по френски език и култура.¹⁹

От 1881 г. в махалата Стамболйолу съществува и действа педагогически лицей „Мария Лурдска“, поддържан от Загребската провинция на обществото „Сестри на милосърдието на Св. Викентий от Пола“. Учебното заведение се развива до пълна гимназия и се утвърждава като едно от елитните девически училища не само в града, но и в цяла Одринска Тракия. Структурирано е в три степени – четири начални отделения, четири общообразователни прогимназиални класа и три педагогически гимназиални класа. Преподаването е главно на немски език, а като втори чужд език в по-горните класове се изучава френски. Ученичките от български произход изучават още български език и литература, а тези, които са от православно вероизповедание, учат и вероучението на родния си език. Предназначението на учебното заведение е да подготвя учителски кадри и затова в гимназиалните класове са застъпени различни педагогически дисциплини – възпитание, дидактика, методика и история на педагогиката.

През учебната 1911–1912 г. в педагогическия лицей „Мария Лурдска“ учат 202 девойки, от които 70 българки от Царство България и Одринския вилает, а останалите гъркини, еврейки, арменки, туркини и др. Ученичките в трите гимназиални класа са 38, от които 28 българки (25 от България, 3 от Османската империя). Прогимназиалните класове наброяват 72 ученички, от които 30 българки (15 от България и 15 от Османската империя). Преподавателското тяло се състои от 12 монахини, предимно хърватки, и две цивилни лица – учителка и учител. В навечерието на Балканската война управителка на лицей е Мария Йозефа, а секретарка Текла Делач, и двете хърватки. На 18 май 1912 г. те изпращат изложение до българското консулство в Одрин, с което дават подробни сведения за структурата, програмата и персонала на девическия педагогически лицей „Мария Лурдска“ и молят за ходатайство пред Министерството на народното просвещение в София за признаването му като пълно средно учебно заведение според българското законодателство. Избухналата няколко месеца по-късно Балканска война не позволява това да стане факт.²⁰

Просветното дело на католиците в Одрин се допълва от две основни училища – „Св. Елена“ за момичета, поддържано от облатките успенки, и друго за момчета, ръководено от възкресенците.²¹

Следователно, макар малобройни като население, българите униати в административния център на Одринска Тракия имат внушително присъствие като религиозни и просветни институции, а това е от полза за българското национално дело в града и региона. Само по този начин наличието на осем гръцки църкви в Одрин се уравнирява от четирите екзархийски и четирите униатски храма, а субсидиите на българската държава за първите и подкрепата на мисионерските общества за вторите поддържат такова равнище на просветните учреждения, каквото за гърците се оказва непосилно. Само взето в своята съвкупност, просветно-религиозното дело на българите – православни и католици, респективно екзархисти или униати – е в състояние да противостои на елинизма и културно да оправдае политическите стремежи на България към Одрин. Поотделно това не е по силите нито на едните, нито на другите.

Настоящото съобщение е написано на основата на „вътрешни свидетелства“, свидетелства на хора, преживели и видели обсадата на Одрин отвътре, зад стените на крепостта. Такива са неиздадените спомени на български екзархийски учители и революционни дейци, записани от Иван Орманджиев, както и на публикувани, но неизползвани досега дневници на чужди наблюдатели, като дневникът на френския успеенец Христофор Порталие и дневникът на френския кореспондент Гюстав Сирилли, и двата издадени в Париж през 1913 – 1914 г. Интересен поглед към събитията дават и спомените на турския офицер Мустафа Джемал, чийто превод се съхранява във Военноисторическата библиотека на Военна академия, а част от тях бяха издадени в сборник със спомени и документи през 1983 г. Използвани са също публикации в хърватския католически печат от същия период, които издирих при моите проучвания в Загреб, както и такива от българския католически печат от периода между двете световни войни. Два ценни документа притежавам и аз – писмо на униатския свещеник и учител в Българо-католическата гимназия на оците възкресенци в Одрин Иван Гаруфалов до неговия брат, офицер от българската армия и деец на македоно-одринското освободително движение майор Стойчо Гаруфалов и спомени на една ученичка от Девическия педагогически лицей на Загребските милосърдни сестри, записани десетилетия по-късно, но интересни с детския поглед към обсадата. Тази ученичка на име Радка Елдърова е моя близка родственичка, сестра на дядо ми, а спомените си записва вече като пенсионирана учителка, по моя молба, когато бях студент в СУ. За мен това са истински реликви на един безвъзвратно изгубен свят – Българския Одрин по време на Балканската война.

Още в дните на мобилизацията турските власти в Одрин арестуват над 200 българи, православни и униати – учители, свещеници или просто по-будни и дейни патриоти. Те са заточени към Измит или по-навътре в Мала Азия. Някои български семейства успяват да напуснат града още преди това. Учениците от мъжката педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“ и девическата гимназия „Янко Касъров“ предвидливо са евакуирани за България. Същото правят и учебните заведения на възкресенците и успенците, които изпращат своите възпитаници с последните влакове за Цариград. По неизвестни причини, най-вероятно заради упованието в консулската защита на Австро-Унгария, само ученичките на педагогическия лицей на Загребските милосърдни сестри са заварени от войната в Одрин. От града към Цариград се евакуира и част от турското население, а вероятно и представители на другите национални общности. В документите и литературата се споменават данни за около 15 – 20 000 такива принудителни изселници.

По същото време, в мобилизационния период, в радиус до 50 км от града е извършена реквизиция на всички коне, волове, каруци, храни и изобщо на всичко, което може да има военно предназначение. Турското население от околните села вярва, че в Одрин ще намери по-голяма сигурност и градът се изпълва с бежанци, изчислявани до 20 000 души.²² Гарнизонът с численост около 60 000 войници и офицери е в пълна бойна готовност. Всички са настръхнали в очакване на първите боеве. Турците посрещат със страх обявяването на войната, защото смятат българските войници за непобедими. Те си създават тази репутация през годините и няма съмнение, че македоно-одринската борба и въстанията имат голям принос за тази психологическа нагласа на страх и поражение. Страхуват се обаче и одринските българи от възможно отмъщение или масово клане. Някои, свързани с ВМОРО, намират убежище в Българо-католическата гимназия на полските възкресенци и в колежа на френските успенци. Сред тях е най-издирваният от властите българин в града, войводата Димо Янков. Преоблечен в одеждите на католически монах, заедно с още двама-трима издирвани българи, учители от екзархийската гимназия „Д-р Петър Берон“ и членове на Вътрешната организация, той намира сигурно прикритие в манастира на отците възкресенци чак до примирието, когато успява да се измъкне от обсадения град и да се присъедини към Македоно-одринското опълчение.²³

Опасенията на българите от репресии и дори масово клане не са неоснователни. Командирът на крепостта Шукри паша е известен

на свои и чужди с прозвището „Дели Шукри“, т.е. Лудия Шукри. Този прякор достоверно отразява неговия нрав, а датира от 1903 г., когато Шукри паша се прочува с жестокостите си при потушаването на Преображенското въстание в Странджа. Още първите дни на бойните действия в Балканската война потвърждават мрачната му слава. На 17 октомври 1912 г. по улиците на града публично са обесени трима български войници от турската армия, обвинени, че предавали военни сведения на противника. На 21 октомври е извършено претърсване на българския квартал Йълдъръм, мнозина са арестувани и хвърлени в затвора, а петима души са разстреляни на място като „комитаджии“ за уж оказана съпротива. В следващите дни такива претърсвания, арести и убийства са извършени и в другите български квартали. Според сведенията на епископ Михаил Петков броят на убитите без съд и присъда българи възлиза на 30 души. В българските квартали се настаняват „мухаджири“ – мюсюлмански бежанци от околните села, които допълнително засилват страховете за възможни масови кланета, особено след известията за първите поражения на турската армия.²⁴

По време на Балканската война учебните заведения и религиозните институции на възкресенци, успенците и Загребските милосърдни сестри се превръщат в последна надежда и закрила за българското население в Одрин. Ценно свидетелство за тези събития е оставил младият униатски свещеник Иван Гаруфалов, бъдещ епископ и предстоятел на Католическата епархия в България. Веднага след освобождаването на града той написва обширно писмо до своя брат полковник Стойчо Гаруфалов, тогава интендант на 6-а пехотна Бдинска дивизия, а в Междусъюзническата война ротен командир в 29-и пехотен Ямболски полк, в което живо и картинно пресъздава положението на българите в Одрин по време на шестмесечната обсада.²⁵

На 8 октомври в Одрин се чуват първите топовни гърмежи от приближаващата българска войска. След още няколко дни градът е напълно обкръжен и изолиран. В продължение на месец артилерийският двубой се води между българските позиции и турските таби. Донякъде поуспокоени, жителите на Одрин се превръщат в зрители на грандиозен спектакъл. До късна вечер те стоят будни, слушат канонадата, наблюдават експлозиите, дивят се на чудните илюминации на нощното сражение, за да си легнат чак след последния топовен изстрел с надеждата, че войната скоро ще свърши.

Така продължава до 8 ноември, Архангеловден, когато в 4 часа след пладне в Одрин пада първата граната. От този момент жителите

на града вече не са зрители, а статисти в масовите сцени на войната. Бомбардировката продължава 13 дни – от 8 до 21 ноември 1912 г. Според официалната турска статистика, прилежно записана от Иван Гаруфалов, тогава в Одрин падат 1070 снаряда, разрушени са 333 къщи, убити са 16 души, ранени са 53.

Още с първите експлозии и разрушения Одрин изпада в плен на паниката. Много български семейства потърсват тогава спасение в гимназията на отците възкресенци. Тя дава гостоприемство и на учениците и възпитателите на гръцкия пансион. Закрила в заведението на полския католически орден намира дори управляващият руското консулство Сергей Клименко. *„Бедният г-н Клименко – пише по този повод Иван Гаруфалов – много се беше нервирал и изплашил, понеже в Руското консулство падна граната, тогава той се пренася уж за по-безопасно далеч от турската махала и по-късно към гръцкото консулство, но една нощ и там падна граната, тогава дохожда у дома, дете му дадохме най-безопасното място... в избата“*.

В първите дни и седмици на войната, когато комуникациите на Одрин с външния свят са прекъснати, сред населението и гарнизона на града започват да се разнасят всевъзможни слухове. Обратната оптика на официалните военни комуникации, разпространявани в града, най-безочливо превръща всяко поражение в победа – в Тракия турската армия отстъпила „стратегически“, но пък в Македония сърбите претърпели пълно поражение, гърците аха-аха да капитулират, а само при Чаталджа българите дали до 100 хиляди убити. Слуховете обаче разнасят и истината, макар със закъснения и преувеличения – и за бързото падане на Лозенград, и за катастрофалното поражение при Люлебургаз, и за окупирането на цяла Тракия. Сред турските войници и сред жителите на града върви легендата, че българите си служили с някакви машини („бойни машини“!?), с които така бързо и лесно пробивали противниковите позиции.²⁶

На 21 ноември Одрин изведнъж притихва. Обявено е примирие. Заедно с тишината се връщат спокойствието и надеждата. *„Примирието го прекарахме с големи надежди, че от ден на ден ще се подпише мирът – много бяхме изморени и изплашени. Аз често ходих около гарата и там причаквах българските тренове и пак се завръщах у дома да кажа на нашите затворници, че съм видял българите, или пък им донасям някои вестник, ако можех от някъде скришно да намеря. Аз можех лесно да избягам с трена, но трябваше да седя“* – споделя предаността си към дълга Иван Гаруфалов.

Дългоочакваният мир обаче се бави. Лишенията стават все по-непоносими. Един зъл спътник на войната предявява сега претенции за господство – гладът. Обитателите на мъжката гимназия и девическия лицей са защитени и от този страховит натрапник. На Българо-католическата гимназия много помага и руският консул – както със златните рубли на царската дипломатическа субсидия, така и с полагащите му се по пет торби брашно седмично от султанските складове. Монахините от педагогическия лицей „Мария Лурдска“ търпят лишения, но за възпитаничките им винаги има достатъчно. Като още една гаранция за сигурността на децата те откриват в заведението си лазарет за ранени турски войници.

Дори и дипломатите на великите сили не са предполагали, че градът ще остане под обсада близо половин година. За останалите жители на Одрин гладът е ежедневие. Той обаче се превръща в кошмар, когато изчезва дори хлябът. Цените скачат до небето (цитираните наблюдатели са оставили точни ценоразписи на стоките от първа необходимост), започва да се вихри спекула, на пазара върви дори хляб от метличино семе и дървени стърготини. (Радка Елдърова си спомня, че директорката на девическия лицей от време на време излизала из града и донасяла по някой хляб да го видят ученичките. Пазила ги като музейни експонати). С десетки и стотици – българи, гърци и турци, християни или мюсюлмани – те обикалят около двете заведения, с надеждата за милостиня, а някои са доволни дори от обелките на картофите или остатъците от храната.

Гладът в Одрин през зимата на 1912–1913 г. наистина трябва да е бил голям, щом е впечатлил всички очевидци, и българи, и чужденци. Военното командване започва насилствени реквизиции за попълване на своите запаси. Въведен е суров порцион: 20 процента за възрастните и 10 процента за децата, всичко останало за войската. Реквизицията продължава от 14 до 18 януари 1913 г. с обход на командите от къща на къща, с увещания и заплахи, а където е необходимо – и с бой. Разбира се, най-строго и най-много се взима от българите – като един вид естествени съюзници на противника отвъд портите.

На 21 януари 1913 г. в 8 часа сутринта военните действия са подновени. Втората обсада на Одрин е още по-ужасна за изтощените и излъгани в надеждите си за скорошен мир жители. Още при първата бомбардировка Българо-католическата гимназия се изпълва с народ – над 500 нови гости се присъединяват към старите обитатели. Сред тях са униатският владика Михаил Петков и управляващият

екзархийската митрополия архимандрит Никодим със своите свещеници, дякони и много български семейства. Идват още гръцкият владика Поликарп, френският консул с цялата колония, английският консул с персонала си, почти всички жители с европейски паспорти. В педагогическия лицей „Мария Лурдска“ също намират прибежище стотина души, предимно австро-унгарски поданици. Мнозина българи, униати или бивши възпитаници на успешния колеж в Караагач, също се приютяват там.

Този наплив към двете заведения, особено към Българо-католическата гимназия, не е случаен. Още при първата обсада мнозина забелязват, че сякаш някакво чудо пази гимназията на възкресенците от попадения. През двата месеца на втората обсада всички се убеждават в това. Малцина обаче вярват в чудотворните обяснения. Поблизо до истината е мълвата, която обикаля от ухо на ухо – бившите ученици на гимназията, сега офицери и войници в българската войска на позициите пред Одрин, съзнателно и грижливо пазят своето училище.

Обикновено във всеки слух има частица истина. Този обаче се оказва изцяло верен. Ангелът-хранител на Българо-католическата гимназия се казва майор Неделчев, артилерист, командир на батарея на Източния сектор. В навечерието на войната, като военен аташе под прикритието на секретарска длъжност към българското консулство в Одрин, той използва връзките си с възкресенците от Българо-католическата гимназия, за да разузнава турските укрепления край града. Също като предшественика си полковник Лудогоров той се присъединява към честите излети на учителите и учениците в околностите на града, за да направи подробни скици на табиите и отбранителните съоръжения. Тъкмо затова по време на шестмесечната обсада върху гимназията на възкресенците не пада нито един български снаряд.

На 13 март 1913 г. мечтата на българите в Одрин най-сетне се сбъдва. Два дни след превземането на Одрин отец Иван Гаруфалов описва подробно щастливия миг в писмото до брат си, майор Стойчо Гаруфалов. Описанието на българския свещеник, освен че е свидетелство „отвътре“ – на българин, който с нетърпение ден след ден е очаквал този миг, заслужава да бъде цитирано, защото пресъздава по искрен и неподправен начин триумфалния епилог на Одринската епопея:

„На 11 март започна атаката на града, последвана от решителния и приснопаметен шурм. Ние усетихме, че нещо важно се

започва около нас, но не допускахме, че тъй скоро ще се свърши. Хвърлиха се на няколко пъти значително число гранати в града, които причиниха големи пакости между населението, паниката стана още по-голяма, у нас занаклуваха нови тълпи изплашени, заеха и най-горния кат от гимназията – спалното на учениците, дете досега никой не се решаваше да иде: всички искаха ниско, ниско; вътре казва да сме, та дете и да е – на двора, на земята.

И тъй, последните два дни числото на подслонилите се при нас дойде до 700 и този всичкия народ на 13 март към 10 ½ ч., покатерен по всички прозорци на всички етажи акламираше, викаше, махаше с кърпи и шапки, и с неизказана радост посрещаше първата българска войска – Царския конен гвардейски полк, който влезна в улицата Балък пазар и после закриви пред нашата къща, дете при входните врата на самата улица бяхме двамата с руския консул, забравен българофил, тласкани отзад от една силна вълна от хора, всички любопитни да видят тия храбри синове на България, които с едва що свършения подвиг учудиха цял свят и въздигнаха българското име, като сломиха и погребяха за всякога вековния тиранин, противник на науката и напредъка.

Същия ден към 7 ½ - 8 часа рано аз свърших литургия, но когато бе още към средата ѝ един силен гърмеж разтърси църквата, един от прозорците сам се отвори, олтаря се посипа с кереч от тавана: това беше избухването на барутните погребни край града, запалени по заповед на Шукри паша; такива изгърмявания последваха няколко, но вече по-слаби, защото по-далечни. Свършивам, излизам на улицата, гледам: турски войници бягат насам-натам, прекосяват улицата и при някое къоше се спотайват. Като видяха мене, 10–15 души притърчаха и уплашено ми казват: отче, страх ни е, българите вече навлизат към сарая, ние напуснахме казармите и заедно с всички войници избягахме в града, но страх ни е да не би турците да дойдат да ни събират и повърнат назад.

Аз бях утърчал предварително на тавана, взимах далекогледа и гледам – на укреплението, дете живееше Шукри паша – бяло знаме; всичката околност около укреплението беше почерняла от войска; там се беше оттеглила всичката турска войска; разбрах, че всичко вече е свършено, показвам знамената на другите. Французкия и австрийския консул се учудват и сами признават, какво те не очаквали тъй скоро да се свърши. Слизам на улицата, успокоявам бедните войници, които всички бяха наши българчета католици от селата, молеха ме да стоя при тях, като че ли аз цях да ги опазя,

ако бяха дошли да ги събират, но затуй вече и дума не можеше да става, самите турци бягаха и се криеха, други се присъединиха при нашата група, дойде един турчин тюфекчия, втресен и побледнял: аман, спаси ме, имам жена и дечица, и като нашите убеждения да не се страхува не можеха да го успокоят, пуснахме го вътре между народа да се крие?!

*Някои притърчаха и казаха: българите са в чаршията, главната улица, Конака. Още малко търпение и ето ги при нас – стройни левенти герои с полковник Мархолов начело, който оттам отиде да дири и след два часа намери Шукри паша, преди още да сварят и пристигнат в неговата квартира на укреплението сърбите, които тъй арогантно и безочливо искаха да си присвоят славата за неговото пленяване. Сам г-н Мархолов дохожда у дома и подробно ни разправи цялата случка. Какъв възторг, каква радост беше то него ден! Аз сам цели два дни не можех да си представя самата действителност, като замаян, като че сънувах.*²⁷

Едва ли някога българският народ е бил толкова щастлив, както българите в Одрин и цяла България на 13 март 1913 г. В този ден триумфира не само българската войска, триумфира българският дух. Много имаме да учим от него, ако искаме да се съизмерваме с нашите предци и предходници, да сме като тях. И тук на помощ идва семейната и родовата памет. Тя ни прави това, което сме, формира ни като личности, изгражда ни като общност, събира ни в нация. Уроците от учебниците по история, а и нашите научни монографии, получават същинския си смисъл само когато се срещнат с родовата и семейната памет. Тогава историята оживява, разчупва оковите на явленията и процесите, възплъщава се в конкретни съдби, получава човешко лице. Без понякога да си даваме сметка, тази персонафикация на историята ни помага да разберем своето истинско място в координатната система на времето като синтез на минало, настояще и бъдеще. Частната индивидуална съдба на всеки един от нас се осмисля в съдбата на България, а думите на най-великия българин ни се разкриват като лично и оптимистично откровение: „Времето е в нас и ние сме във времето“...

БЕЛЕЖКИ

¹ Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873. С., 1995; **Т. Карайовов**. Материали за изучаване на Одринския вилает. – Сборник за народни умотворения, наука и култура. Т. XIX. С., 1908.

² **G. Cirilli.** Journal du siège d'Andrinople (Impressions d'un Assiégé). Paris, 1913, p. 31.

³ **Л. Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918, с. 289.

⁴ Пак там, с. 290.

⁵ Пак там, с. 298.

⁶ Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. Сборник от статии и документи. Съставители **Ив. П. Орманджиев** и **Ив. Ст. Пенаков.** С., 1958, 97 – 98.

⁷ Пак там, с. 104.

⁸ Пак там, с. 105.

⁹ Пак там, 110 – 113.

¹⁰ **В. Божинов.** Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878 – 1913. С., 1982, с. 329.

¹¹ Д-р Петър Берон..., с. 114.

¹² Пак там, 118 – 119.

¹³ Пак там, 119 – 124.

¹⁴ **В. Божинов.** Пос. съч., 331 – 332.

¹⁵ Пак там, с. 329, 333.

¹⁶ Пак там, с. 328.

¹⁷ **М. Иванов.** Паметници на миналото. – В: Календар „Св. Кирил и Методий“, С., 1942, 142 – 161.

¹⁸ **М. Иванов.** Паметници на миналото. – В: Календар „Св. Кирил и Методий“, С., 1942, 142 – 161.

¹⁹ ДА – Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а. е. 116, л. 22 – 23.

²⁰ ЦДА, ф. 336 К, оп. 1, а. е. 33, л. 71 – 72.

²¹ **В. Георгиев, С. Трифонов.** История на българите в документи 1878–1944. Т. 1. 1878–1912. Част 2. Българите в Македония, Тракия и Добруджа. С., 1996.

²² **P. Christoff.** Journal du Siège d'Andrinople. Notes quotidiennes d'un assiégé. Paris, 1914, p. 9. **G. Cirilli.** Op. cit., p. 65.

²³ **С. Елдъров.** Одрин отвътре и отвън. – В: Толерантният националист. Паметен сборник от приятелите на Стайко Трифонов. С., 2009, 179 – 196.

²⁴ **G. Cirilli.** Op. cit., p. 84; **P. Christoff.** Op. cit., p. 31, 35, 37.

²⁵ Личен архив на автора.

²⁶ **P. Christoff.** Op. cit., p. 57.

²⁷ **С. Елдъров.** Една история за Балканската война, събрана през десетилетията. – Военноисторически сборник, 2007, № 3.

ДОГАНХИСАРСКИЯТ КОМИТА АНГЕЛ КАРАМИТРЕВ

ПЕТРОНИЯ КАРАМИТРЕВА, ПЕТЪР ХОДУЛОВ

Символ на бойната ни слава, Балканската война от 1912 г. е тясно преплетена с националната памет на тракийските българи. И най-вече със съкровената им мечта за присъединяване на земите им към свободна Майка България. Опитът това да се случи във времето около Балканските войни се оказва не само неуспешен, но и трагичен. И приключва с погром над тракийските българи. Особено злополучна за тях се оказва 1913 г.

Именно с трагичните събития през посочената година е пряко свързан и Ангел Карамитрев, един от по-бледо осветените през наши дни дейци на народоосвободителните борби за независимостта на Тракия. Той устойчиво посвещава дните си в отстояване на националната свобода на тракийските българи и остава верен на делото на народоосвободителните борби в Западна Тракия.

Знаен мъж, бунтовник и смел водач, готов на саможертва в името на род и родина, четник, комита, ятак и войвода, независимо как ще го назовем, Ангел Митрев Карамитрев е изключително плътно свързан с историята и страданията на населението в с. Доганхисар – по дух, по идея и като негов кмет в най-трагичното за съселяните му време. И за да не бъдем заподозрени в голословие, ще цитираме думите на уважаемия проф. Делчо Порязов относно трагедията на тракийци: *„Всяко време, особено когато то е размирно, ражда своите герои. Трагичните събития в Тракия през 1913 г. също създават своите героични мъже. Героични не само в смисъл на мъжествени и храбри, но и в същото време силни и духом, високопатриотични и готови на саможертва в името на род и родина.... ще посоча само такива велики мъже като войводите Димитър Маджаров, Руси Славов, кмета на Доганхисар и председател на Доганхисарската република Ангел Карамитрев и секретаря на същата община Ангел Армутлиев... Те двамата се бият за Доганхисар, бранят с оръжие бежанския керван от Дедеагач до Ятаджик (дн. гр. Маджарово – бел. авт.), хвърлят се във водите на Арда и спасяват десетки жени*

и деца, изложени на турските курушуми“. А спасените от тях са около 20 000 души.

Името, поборническите му дела и приносът му са многократно споменавани в проучванията на акад. Любомир Милетич, Анастас Разбойников, Коста и Мария Бакърджиеви, Костадин Карамитрев и др. изследователи на т.нар. „тракийски въпрос“. Той получава и възторжени оценки от известни деятели на Тракийското движение, като Стою Вълчев и др. Всъщност обаче посочените автори са се съсредоточавали предимно върху неговата обществено-поборническа дейност. Поради тази причина днес твърде малко се знае за личността и живота му като цяло. Тази историческа непълнота насочи нашите усилия към систематизиране на достъпните ни за него сведения с цел да бъде изграден един по-цялостен и по-пълнокръвен образ на този героичен мъж, патриот и поборник за българска националност, което той очевидно е заслужил.

Впрочем, в онези години стотици негови сънародници, и много млади, и по-възрастни, също поемат по избрания от него път, бунтувайки се срещу властта заради политическите си разочарования или омраза, лични нещастия или тиранични действия. Подтикнати към сплотяване от патриотизма и храбростта си, на тракийските българи, смазани от политическите превратности, не им остава нищо друго освен да се организират в т.нар. „чети“.

Известно е, че четата е група от въоръжени хора в положение на нелегалност. Тя е инструмент на освободителните борби предимно на Балканите. Има своя структура и ясни правила за организацията на дейността, както и на битуването си. Наброява между десет-петнадесет до стотина и повече души, доброволно включващи се към формирането след полагане на клетва. Те се наричат „четници“, но в Тракия по-често със същото значение се използва думата „комити“. Обръщението към командира на четата е „войвода“. Четниците имат статут на нелегални или полулегални лица, най-често многократно преминават от едното в другото състояние според промените в обстановката. Четата се формира на идеологически принцип и най-често това е желание за сваляне на властта, свързано със стремеж към национална свобода. Първоначално четите са се опитвали да подорват действаща върху поробено население власт – обикновено православна славянска общност, както е в Беломорска и Одринска Тракия. И поради това българските чети са действали като правило срещу османските турци както преди Освобождението, така и след него.

На практика четите са паравоенни формирования. Състоят се от цивилни лица, преминали съответно военно обучение или притежаващи някакъв опит за водене на сражения и боравене с оръжие и боеприпаси. Те обаче са твърде далече от статута на професионални войници и професионална армия. И често са недостатъчно въоръжени. Част от средствата, осигуряващи дейността им, били набавяни доброволно от населението, в чиято територия те действали. Четите били създавани за провеждане на сражения със силите на властта по метода на т.нар. асиметрична война – да се намерят слабите страни на противника и той да бъде атакуван именно в тях, за да бъде спечелен конфликтът, като се прилагали често и някои терористични методи – взривяване на шосейни и жп връзки, атентати срещу важни военни или политически лица във властта и др. Тактиката на съпротива на четите несъмнено се отличава от откритите въоръжени акции при въстания срещу властта, обявени от мирно дотогава население в градове и села. Четата се базира предимно извън територията на населените места, далеч от силите на властта, в гори и планини и за да не се подлага местното население на излишен риск. Но понякога четите излизат и извън територията на страната, в която действат – в съседна на нея държава, каквито са примерите с четите на тракийските войводи от Западна и Източна Тракия, организиращи се и разформироващи се именно в България.

Денят е 21 септември на 1880 г. В многодетното семейство на потомствени скотовъдци се ражда момче, което наричат Ангел. Баща му е Митрю, а майка му Кера – твърде разпространени тракийски имена в онзи край и по онова време. Селото е Доганхисар (дн. Есими, Гърция). Това е едно чисто българско място, чието население е едно от най-активните в освободителните борби на тракийските българи. Ангел е първородният син в многодетното семейство, след него се раждат още трима братя и две сестри (Вълко, Калоян, Петко, Мария и Руса), всички свободолюбиви и закърмени с идеята за свободна Тракия, енергично отстоявайки българския дух във всичките му измерения. По-късно след последния погром над Тракия в края на Втората световна война те окончателно се заселват със семействата си в Хасково, Кърджали и Момчилград.

Година преди избухването на Балканската война Ангел е венчан от български свещеник в селския храм „Св. Богородица“ за Петра Мижева (1895–1974) от същото село. Той е на 30. А тя почти на 17. Но това не ѝ пречи още оттогава търпеливо да започне да го подкрепя в поборническата му дейност и да опазва тайните му. Петра приютя-

ва и храни в дома си войводите Димитър Маджаров и Руси Славов, крие част от оръжието и кореспонденцията на четите, разнася тайни съобщения... С много женска мъдрост и кураж приема арестите му, присъдите и престоя му по затворите, мълчаливо понася арестите и разпитите, на които тя самата е подложена и от турци, и от гърци. А междувременно му ражда и почти сама отглежда петте им деца – Стоя, Митрю, Стоян, Кера и Надежда. Дватама с взаимни усилия и съпругеска привързаност ще успеят да опазят челядта си и по-късно да преведат всичките си деца живи и здрави в България, въпреки трагичните събития, в които съдбата им постоянно ще ги препъва.

Среден на ръст, със стройна „напета“ фигура, подвижен, енергичен, лице възмургаво и с правилни черти, големи и изразителни тъмни очи, гъсти черни мустаци... Ако трябва да бъде описан накратко и така, както са го виждали неговите близки, приятели и съратници, бил е красив, харизматичен и несъмнено привлекателен мъж с респектиращ външен вид и поведение. По характер е волеви, търпелив, но настойчив, далеч от излишна многословност, издръжлив и последователен, строг, но справедлив. Сред околните е известен с пословичната си честност, щедрост и липса на каквато и да е корист – било в комитетските, било в кметските или чисто житейски дела. Несъмнено добър организатор, не на последно място другарите му го описват като изключително смел, решителен и хладнокръвен и с онзи точен мерник при стрелба, който очевидно го прави желан участник в която и да е тогава тракийска чета.

Населението на с. Доганхисар е едно от най-активните в освободителните борби на тракийските българи – будно борческо население, което го превръща в духовен център на този край. И това безспорно оказва значимо влияние върху развитието на светогледа на младия мъж. Според гръцки оценки още от 1882 г. Доганхисар е „център на панбългарската пропаганда“. Твърдението се подкрепя и от намиращите се сведения в нашето Главно управление на архивите (Македоно-одринско опълчение. Личен състав, 2006, с. 845). Именно в родния си Доганхисар през трагичната 1913 г. Ангел Карамитрев е избран за негов кмет, а самото село и селата наоколо се провъзгласяват за „република“. Ангел ръководи отбраната на селото, и то в момент, в който в него се струпват около 15–18 000 души от околните села. Но освен защитата той ръководи също така и изхранването на бягащото от разорените околни села население.

Село Доганхисар („соколова крепост“ – тур.) е сгушено в полиите на Югоизточните Родопи между реките Малка река и Голяма река,

които извира и идват от вр. Китка. Отстои само на 24 км северно от Дедеагач (дн. Александрополи, Гърция). Заобиколено е от букови и дъбови гори, а в по-ниското от вековни широколистни дървета и лозя. Предполага се, че съществува от XI век като чисто българско село. За периода, към който се отнася нашето изследване, различните автори дават различни сведения за броя на къщите в селото, но независимо от това, всички са единодушни, че то е било едно голямо село с трудолюбиви и свободолюбиви стопани. Според статистиката на акад. Л. Милетич през 1912 г. в селото има 400 екзархийски български семейства. По данни на Ан. Разбойников през 1830 г. в Доганхисар има към 400 къщи, но през 1910 г. те са вече 640. По строителна традиция доганхисарските къщи са каменни, двукатови, обкичени с чемшир, здравец и мушкато, а в дворовете им преплитат клони орехови, черешови, бадемове и черничеви насаждения, зеленика и др. От най-старо време жителите му, над 4000 души, се знаят като традиционни скотовъдци (чобани) от средна ръка. Към началото на XX век по статистически данни животните били изброявани от т.нар. бегликчий всяка година по закон (там се отглеждат над 100 000 глави дребен добитък/овце и кози почти поравно) и отделно волове, крави, птици... Като за най-представително превозно средство сред околния планински терен са се грижили за множество коне. Мулетата и магаретата пък задоволявали всички домашни нужди от лек и непретенциозен транспорт.

Впрочем както е известно, Доганхисар е и родното място на великия син на България Капитан Петко войвода (1844–1900). Неоспоримото родство на Ангел Карамитрев с известния тракийски войвода е доказано по две линии.

Първата е вписана в родословното му дърво от внучката му Николина Бакалова и е по линия на майка му Кера Карамитрева. Оттам се знае, че баща ѝ Калоян и майката на Капитан Петко, която се нарича Груда, са брат и сестра., т.е. Груда е леля на Ангеловата майка Кера.

Втората родова линия е по-романтична, но затова пък тя е категорично доказана от Г. Сапунаров, Б. Колев, П. Генева и К. Карамитрев. Помни се, че някъде около средата и втората половина на XVIII век в Доганхисар живял с челядта си дядо Кирко. Имал помалък брат Митрю. И двамата били видимо възмургави, поради което ги наричали Кара Кирко и Кара Митрю. Всъщност първоначално семействата на двамата братя живеели в една къща и родствените им връзки били така силни, че не искали и не могли да се разделят,

както повелявала традицията – ново семейство в нов дом. Но на някаква сватба станала свада, някой от гостите извадил нож, загинал човек...Кой крив, кой прав, така и не се разбрало, но дядото на Ангел Карамитрев напуснал къщата. Построил си нов дом на около стотина метра нагоре по улицата. Така, въпреки всичко, къщите и имотите им оставали винаги съседни. Двамата братя поставили началото на родовете Каракиркови и Карамитреви. От първия род произхожда Кап. Петко войвода, неговото рождено име е Петко Кирков/Киряков/ Каракирков. Към втория род принадлежи Ангел Карамитрев. И за да не звучи това роднинство само като легенда, предавана от уста на уста в рода на Ангел, истината може да се потвърди в изследването на Г. Сапунаров „За рода на Капитан Петко войвода в Тракия“, публикувано във в-к Тракия, бр. 18 от 17 септември 1992 г. Всъщност това е записан спомен на Дора Митрева Каракиркова (род.1886 г.), дъщеря на Митрю, един от братята на войводата и впрочем неин чичо: „*Бащата на Петко войвода се казваше Кирко. Неговият баща – Петко. Понеже Кирко е бил доста черничък, започнали да го наричат Кара Кирко, а семейството му – Каракиркови. Майка му Груда е от съседното село Тахтаджик*“. Това роднинство винаги се е знаело и се е тачело от потомците и на двамата, но изнизвайки се през хребета на годините, съвсем естествено се е отдалечило и поразпиляло.

В една от книгите на К. Бакърджиев може да се прочетат спомените на Кръстю М. Сапунаров, който посочва: „*Ангел Карамитрев – първи комитин в селото...*“.

За да допълним образа на Ангел Карамитрев, най-напред ще се позовем на един откъс от неговата „Животописна бележка“ (Семейен архив), за чиято истинност свидетелстват известните тракийски поборници за свобода Стою Вълчев и Димитър Джоджев: „*Взема най-дейно участие в народоосвободителните борби като член на Вътрешната революционна тракийска организация и Вътрешната македоно-одринска революционна организация. През 1912/13 и през 1920/21 г. Ангел Карамитрев беше активен член и помощник-войвода в четите на Димитър Маджаров и Руси Славов, като взе дейно участие във всички атентати и сражения на горните чети. Същият е прекарал като четник с оръжие в ръка 3–4 г. из планината и много години в турските и гръцките затвори, пренебрегвайки всички семейни и лични интереси... Отличава се със силно развито народностно и обществено чувство*“ (Из семейния архив).

Допускаме, че тази биографична бележка е била най-вероятно подготвена за представяне пред пенсионните власти в България в

подкрепа на родолюбивата му дейност. За добруването му и цялостното му посвещение на борбата на тракийските българи на Ангел Карамитрев му е определена „Лична народна пенсия“ в размер на 180 000 тогавашни лева годишно, считано от март 1943 г. Това става с решение на Министерския съвет № 136/1943 на основание на чл. 6 от Закона за отпускане на народни пенсии на „особено заслужилите в Освободителните борби дейци“ (приет на 3 февр. 1943 г.).

Началото на комитската му дейност можем да отнесем към 1902 г., когато в Доганхисар пребивава четата на войводата Вълчо Андонов (Константин Антонов–Сеченката, 1879–1932). Ангел е включен към редовния ѝ състав след полагане на клетва пред кръста, револвера и Евангелието. В новосъздадената чета в същото време е млад четник и известният в историята на освободителните борби на Тракия и Македония, по-късно и войвода, Таню Николов (1873–1947). А също и Георги Узунов (1852–1932). По-насетне ще видим участието на Ангел в четите на други, не по-малко известни тракийски войводи като Коста Нунков (1877–1906), Димитър Маджаров (1882–1949), Руси Славов (1886–1937).

През лятото на същата 1902 г. четата на Вълчо Андонов се прибира в старите предели на България, а Ангел в полулегално положение прекарва зимата в дома на родителите си в Доганхисар. На следващата 1903 г. той се включва в състава на новодошлата чета на Коста Нунков. Тя действа по десния бряг на р. Марица, в района на Софлийско, Димотишко, Дедеагачко и Ортакойско. Една от главните ѝ задачи е да саботира движението по стратегически за района жп-линии. Обаче след атентатите по линията Гюмюрджина–Дедеагач турските власти предприемат усилен претърсвания в околните български села, в които се предполага, че се води панбългарска пропаганда и се организира съпротива срещу властта. Ситуацията се усложнява и за да не поема неоправдани рискове, четата се оттегля към българската граница, като край Алвандере (Свиленградско) се разформирова. Част от четниците, произхождащи от свободна България, вече завърнали се в нейните предели, остават по домовете си.

И така Ангел с още неколцина свои другари се прибира в Доганхисар, където с помощта на братята си Вълко и Калоян укрива една част от оръжието на четата. Въпреки предпазливото му поведение властта все пак достига до него и съратниците му. Арестувани са 33-ма души. Всички са подложени на мъчения и унижения. За жестокия, всекидневно нанасян побой е останал неговият разказ пред близките му, който се знае от всички. Обръсват главата му до

голо и започват да разтриват върху нея едра морска сол. Мъките му са неописуеми. Всички са оковани във вериги и под засилен конвой са транспортирани до Одрин. Следва военен съд. След драматични обрати четирима от тях са осъдени на смърт, а на останалите, в това число и на Ангел Карамитрев, е определена присъда от 15 г. строг тъмничен затвор. И така до юли 1908 г., когато се обявява Хюриеът. Султанът е сменен. А след преврата на държавното кормило застават младотурците. Следва амнистия. И населението на Доганхисар посреща ентузиазирано политическите си затворници от Дедеагач, Одрин и Текирдаг. С тях в родното си село се завръща и Ангел. Но съвсем не задълго. Турските власти започват да събират младежи за редовна военна служба, което несъмнено се приема не само с неохота, но и с определена враждебност от всички. Ангел заявява: „*Време за губене нямам. Аз на Турция не служа!*“. И решава проблема, като с група връстници се заселва временно в Ксанти.

Факт е, че България губи Междусъюзническата война. Това е началото на поредицата национални катастрофи. И това поражда изключително тежки последици за българското население, останало незащитено извън пределите на страната поради нечие политическо късогледство или дори нехайство. Възползвайки се от конфликта между страните в Балканския съюз – Сърбия, Гърция, Черна гора, а впоследствие и Румъния, Турция нарушава наскоро подписания Лондонски мирен договор (май 1913). Тя преминава граничната линия Енос–Мидия и наново си присвоява освободените български земи. Като начало това става в района на Източна Тракия, но твърде скоро интересите ѝ я отправят към Беломорието. Ударът е насочен преди всичко към населението на няколко чисто български села с бунтовнически дух, каквито несъмнено са Доганхисар, Съчанли, Манастир и редица др. Оказала се във война с всичките си съседи, България понася поражение след поражение. Това я принуждава да изтегли войските си от турската граница и да ги насочи на запад. Както знаем – безполезно. Така българското население в окупирания зона остава без каквато и да е защита, като изключим шепата смелчаци от четите на войводите Маджаров и Славов.

Интересно би било да хвърлим светлина върху тези последващи събития, тъй като във всички тях – от първия до последния им ден, като защитник в състава на четата на Димитър Маджаров участва и самият Ангел Карамитрев.

И така в ранната утрин на 11 юли 1913 г. Ангел Армутлиев, тогава секретар на Доганхисарската община, отива с войводата Димитър

Маджаров и други в комендантството на Дедеагач, където натоварват 20 пушки манлихери с два сандъка с патрони и избързват да се върнат в селото. *„Маджаров каза – нашите власти се изтеглят, ще трябва сами да се пазим. Още същата вечер кметът свика общински съвет и след като изложи политическото положение, си подаде оставката. Избра се тричленка от състава на общинския съвет: Ангел М. Карамитрев, Ивил Стоянов (Калоянов) и Петко Марков, като първият бе избран за председател (кмет)“.*

Рано на сутринта на 29 юли войводата Маджаров свиква старейшините, стария кмет Коста Ласков и тричленката да решават бъдещата орисия на доганхисарчани. И излага следната ситуация: *„Помощ не може да се очаква освен от самите нас. В момента ние не сме поданици нито на султана, нито на Фердинанд, оставени сме на произвола на съдбата. Предлагам с. Доганхисар заедно със селата, които влизат в състава на общината, да обявим за самостоятелна държава, временно управлявана от тричленката, начело с Ангел Карамитрев, която ще наречем Република Доганхисар“.* Предложението му е оформено в Решение № 1 на новородената Република. Под него слагат подписите си всички присъстващи. След това под диктовката на Маджаров се приема и вписва Решение № 2 за създаване на съдебна, изпълнителна, реквизиционна комисия, такава по съобщенията, а за началник на гарнизона е определен самият войвода. Комисията по съобщенията набелязва маршрута на свръзките – как и при кого се отива. Разпределят се разузнаването и съгледвачите за постоянна връзка с четата на Руси Славов и по една свръзка в Дедеагач, Фере, Софлу, Шапчи и връх Шапканата. За краткото време, в което действа, Народният съд успява да издаде и публично да изпълни присъда над двама от куриерите, неизпълнили нареждането на председателя на Републиката. Забележителна дейност развива и Реквизиционната комисия. Независимо от струпването на множество хора от вече ограбените и опожарени съседни села, с много грижа и без да прилага каквито и да е насилствени мерки, тракийци не са оставени гладни. Издадена е и първата заповед от ръководството на новата Република, която според Кирило Марков гласи: *„Всички хора от трите околии – Дедеагач, Гюмюрджина и Софлу, да изпълняват всички нареждания на установената власт“.* Кратко. Ясно. А цялата отговорност се прехвърля в ръцете на „републиканската“ власт. Дължни сме на това място да напомним на уважаемия читател, че по това време и още 33 години след него България продължава да съществува като монархия.

В крайна сметка Доганхисар се сдобива с една немалка Република от 16 села, към които по-нататък, притиснати от обстоятелствата, ще се присъединят да дирят помощ и селата Манастир и Съчанли. А сега, на 29 юли 1913 г., новата народна власт току-що е получила всички пълномощия да се грижи за реда и спасението на хората в размирното време, което се задава.

Около месец след тези събития околните села са нападнати от башибозушки орди и не без участието на турското правителство в лицето на Сюлейман бей, главнокомандващ милицията. Това са близо 5000 души фанатизирани мюсюлмани, турци, черкези и араби. Селата Съчанли и Манастир са разграбени и опожарени до основи. Една част от населението е избито. Другите оцелели бягат през гората да дирят спасение в Доганхисар – общо около 450 семейства от с. Манастир и малко повече от Съчанли. Добре ще да е тук да припомним на почитаемия читател, че тракийските семейства по онова време и на онова място са наброявали средно между 7 и 10 души и рядко е имало семейство с по-малко от 5–7 деца. Бягството им служи за повод на турците незабавно да се насочат към Доганхисар по дирите на бегълците и в предчувствие за още по-богата плячка. Все още никой не допуска, че голямото и заможното българско село също ще бъде съсипано.

Доганхисарската република отваря вратите си за хилядите бягащи хора от разорените села и им дава подслон и защита, но не задълго. Селата Манастир и Съчанли са разорени на 4 и 5 септември. А на 9 септември идва редът и на Доганхисар.

Междувременно се поддържа постоянна връзка с Маджаров и Славов, които непрекъснато сноват между Доганхисар и околните села. Чрез куриери между Ангел Карамитрев и войводите се води непрекъсната кореспонденция, в която се анализира динамично променящата се обстановка в района. Вътре се съдържат и множество въпроси и предложения, решения и разпореждания. Част от тези писма са публикувани в книгите на К. Бакърджиев, Зл. Попчев и др. автори или се намират запазени в Централния държавен исторически архив.

Било е неделен ден, около 12–13 часа, когато турците нападат селото за първи път. Една орда от 2000 башибозуци са сполучливо отблъснати от четниците на Маджаров и въоръжените мъже от селото. Първоначално броят на въоръжените защитници е около двайсетина души, но постепенно нараства на стотина. Обаче дори и толкова, те са абсолютно неравностойни на враговете си, които при следващото нападение успяват да разграбят и подпалят няколко къщи в покрай-

нините на селото. Турците повтарят атаката си около 5–6 пъти и все несполучливо, но все по-озверено. Броят на опожарените български къщи се удвоява. Отбраната продължава около 6 часа във времето между 13 и 18 часа. Войводата дава знак за отстъпление. Ангел Карамитрев бие църковната камбана като знак към населението, че трябва незабавно да напусне къщите си и да бяга по определения план към Дедеагач – ни повече, ни по-малко от 24 км по каменист и неравен планински път. Надвечер башибозукът най-сетне успява да влезе в селото и да го опожари докрай. Неуспелите да се спасят с бягство са съсечени на домашния праг или на двора. Във вятърната мелница са Митрю Аркумарев и Ангел Карамитрев, които поддържат огъня, задържайки турците докато и последните им съселяни успеят да се изтеглят и скрият в гората (по спомените на Ильо Мандров). После със стрелба и на прибежки двамата достигат до Голямата река, където се включват в охраната на бежанците, отправени се в посока към Дедеагач. Какво си припомня по-късно Киро Костов Енджебазов, един от участниците в отбраната на селото: *„Организатор на отбраната беше войводата Димитър Маджаров. С него бяха още Ангел Карамитрев, Митрю Аркумарев, Мизамът, Пушкин, Коста Куцев, Стою, Ивил Калоянов, Петко, Никола и Кирю Маркови и др. Турците настъпваха като мравуняк. Едните завиваха надясно, а другите – наляво. Нападението стана към обяд, около 12–13 часа. Маджаров и Ангел Карамитрев бяха в окопите до чешмата. Войводата даде заповед за откриване на огън. Турците се размотаха като бабина прежда. Но бяха много. Сражението продължи 3–4 часа (по други източници около шест – бел.авт.). Врагът почна леко-леко да ни обгражда. Тогава Маджаров даде заповед да отстъпим“.*

За да очертаем по-ясно несъмнената роля на Ангел Карамитрев за защитата на населението на Доганхисар в онези трагични за тракийци дни, тук ще добавим и думите на други участници в описваните събития, които дават оценката си за него. За опазването на населението от Доганхисар и околните села Коста Грушилов казва: *„Главни организатори на отбраната бяха Митрю Аркумарев и Ангел Карамитрев–Карамитрю“.* Вълко Тасев Славков и Петко Айдаров: *„Четата на Маджаров първоначално беше 15–20 души, а после се присъединиха хора от селото. Първи хора по това време в четата бяха Мизамът (Стамо Мизамов - бел. авт.), Ангел Карамитрев, Ивил Калоянов и др.“.* Нено Томов Гърков допълва: *„Селото се организира за отбрана срещу башибозука. Начело стоеше Ангел Карамитрев и др.“.*

Ясно е, че четниците не са били в състояние да спрат многократно превишаващите ги по численост нападатели. И Доганхисар споделя трагичната участ на околните села – то е превзето, разграбено и накрая опожарено до основи. Доганхисар е обезлюден и зверски съсипан! Доганхисарци, манастирци, съчанлийци и останалите живи от близките 16 разорени села след два дни скитане и лутане из горите тръгват към Дедеагач да дирят спасение. Колоната от изплашени до смърт бежанци непрекъснато нараства. Множество народ, препълнени волски каруци, коне натоварени с покъщнина, невръстни деца, завързани върху магарета... десетки хиляди овце, кози... всеки нарамил по две дисаги на раменете си или мъкне по две бохчи в ръцете си... И никой от тях не знае, че отпред ги очакват още по-потресаващи събития.

И така до 19 септември. Въпреки поетите ангажименти от някои западноевропейски консули в града скоро и те оттеглят гаранциите си. Едно близо 18-хилядно мирно християнско население, пришло от околните български села заедно с животните, е оставено без каквато и да е защита. Българите са насочени към района на казармите, без да бъдат допуснати в града. Кой знае, а може и да е нямало друго решение.

Гърците на 19 септември се оттеглят на запад от Дедеагач с тайното решение мирно и тихо да предадат властта в ръцете на настъпващите турци. А те нахлуват от североизточна посока. Положението е изключително тежко и непредвидимо. Двете чети на Маджаров и Славов вземат общо решение да си приближат максимално до града и оттам да доизчакат развоя на събитията, патрулирайки близо в околностите му.

Междувременно гръцката войска, преди да напусне района, заграбва около 500 глави едър и 5–6 хиляди дребен добитък, собственост на българските селяни, натоварва го на 4 парахода и няколко големи лодки и го откарва в неизвестна посока. А на самите българи е предложено да бъдат спасени, но с категоричното условие да приемат гръцко гражданство. Вие допускате, че някой от нашите нещастници се е съгласил? – разбира се, че всички отказват, независимо от идните преめждия, които предполагат, че съдбата им е отредила.

Турските войски пристигат с влак едновременно от северозапад и изток, от Гюмюрджина и Енос, притискайки като в менгеме града, без да бързат да влизат вътре в него. Поне докато гръцкият владика не отива да ги посрещне официално, след което на площада игриво започва да се вее турският байрак. Салтанатите са си

салтанати. Обаче още с идването си на гарата те съсичат 18 души от бегълците ни – стари, млади, деца и жени. Без повод. Вероятно защото са християни. И защото са българи. И може би и за назидание на останалото множество. В същото време в далечината откъм Фере се задават многобройни башибозушки банди с едничката цел да нападнат събраното край Дедеагач беззащитно българско население.

Вестите, отправени към двамата войводи, стават все по-мрачни. По пладне на 23 септември след несполучливи преговори с новоустановената в Дедеагач турска власт башибозуците изненадващо нападат събраните в казармата бежанци. Повечето изследователи на тези събития считат, че българите са между 15 и 20 000 души, но според прекия участник в тези събития Стою Вълчев Костов те са над 25 хиляди души. Обграждат българите, насила и с бой заедно с останалия добитък ги повеждат в усилен марш уж към България, а всъщност към Фере. Планът им е да ги прехвърлят оттатък Марица, на своя територия. И там вече да се разправят с тях – някои да потурчат, други да издавят, трети да изколят. Шейтански план. Началото на идеята за асимилацията на българското население е в ход. Обърканите българи са конвоирани от около 400–600 въоръжени „до зъби“ турски войници и офицери на коне, а след пешаците ги следват настървени башибозушки групи. Но също така са следвани и от юнаците на двамата войводи.

На около километър от Фере, вече обединени в едно, със състав от 120–130 души, някои от които без огнестрелно оръжие, четниците на Маджаров и Славов отблизо и „на нож“ нападат конвоя на колоната. Първоначално те се въздържат от стрелба, тъй като турците дали от изненада, дали като тактика са се премесили с бежанците и съществува опасност четниците да избият и своите. Турският аскер е принуден да отстъпи встрани. Тогава стрелбата става ожесточена. Този момент Руси Славов определя така: *„Момчетата се сражават като лъвове!“*. А сражението наистина е жестоко. Турците дават стотина души убити и множество ранени... Убит е и самият водач на башибозуците. Убити са и трима от четниците. Съвсем в края на дългата колона падат убити от вражески куршуми и някои от бежанците, на които им е липсвала правилна ориентация в новосъздадената ситуация.

Все пак зловещият керван е освободен и тутакси поведен на север и вляво към планината. *„Народ и добитък като лава бягаше колкото сили има, само за да спаси себе си“* – си припомня Стою Вълчев, един от четниците. Оттук до границата с България, незави-

симо че са закриляни от четите на Маджаров и Славов, бежанците са непрекъснато преследвани и обстрелвани от башибозушката сган, допълнително озверена от факта, че жертвите (чиито пари и ценности предварително са побързали да оберат по пътя до Фере) им се изплъзват.

Разпокъсана, част от групата, наброяваща към 800 души, която неволно се е отклонила от колоната, достига до долината Армаган. Измъчени, гладни и жадни нещастниците сядат да си починат и точно тогава са нападнати от група турски войници, около 200 на брой. Те са дошли от Одрин със специалната задача да опустошат все още незасегнатите български села. А по пътя им към тях се присъединяват и башибозушки банди от Гюмюрджина. Всички те изненадващо подгонват и без това паникьосаното мирно и беззащитно население, което се разбягва в разни посоки. Всеки, изпречил се пред очите им, е съсечен. Пеленачета с извадени очи и разбити главици, обезглавени мъже, озлочестени и след това избити жени... жестокостите, които не могат да дойдат в ума дори и на най-болния мозък, са неописуеми. Загиват около 80 души, а 130 млади жени са взети в плен. Кървав „армаган“ (*„армаган“ от тур. – подарък*), поднесен на българите, които дават своя пореден лют „курбан“. По-нататък по пътя си неприятелският отряд не пропуска да ограби и опожари всяко едно останало като по чудо незасегнато българско село, а укрилите се там хора избива до крак. Наскоро след тези така потресаващи преживелици, посещавайки трагичната сцена на събитията, акад. Любомир Милетич констатира на място: *„Това, което след 9 месеца заварихме в Армаган, беше достатъчно, за да се установи над всякакво съмнение, че тук наистина е имало човешка касапница“*. В доказателство за армаганската сеч и извършения от турците „човешки касапък“, извън личните изследвания на акад. Милетич, съществуват и редица други публикувани спомени на множество участници в тези покъртителни премеждия. Никой освен тях не би могъл да ги опише по-точно и именно поради тази причина тук ние ще се въздържим от ужасяващите подробности на случилото се в Армаган.

Основната колона обаче все така продължава да се движи напред към България. Руси Славов със своите четници крачи в челото на кервана. Димитър Маджаров с момчетата си осигурява охраната му в задната част. Към групата се присъединяват все нови и нови хора, крили се дотогава в гората или прогонени от родните си домове през последните дни. Колоната се разтегля на 1 час път между началото и края си. Когато стига до Ятаджик (*дн. Маджарово*) е дори

към 6–7 км. Маршрутът е тежък, но друго решение за спасение няма. Движат се през насечена планинска местност и покрай селища, гъсто заселени с фанатизирано турско и помашко население. Времето в планините осезаемо е застудяло. Към глада, умората, покрусата и всички несгоди се прибавя и дъждът. Всички зъзнат. Някои не издържат и умират по пътя. Не всички могат да бъдат погребани. Майки изоставят пеленачетата си. Други им дават да пият урината на поглемите им, все още останали живи братчета и сестричета. Часове непрекъснат ход в постоянно напрежение да не бъдат отново нападнати. Както впрочем и става. За няколко часа загубвайки ориентация в нощния си преход, множеството се отклонява прекалено много на запад, после наново поема към границата на север.

Денят е 4 октомври, около обяд. Но недалеч от Ятаджик башибозушки потери, подсилени от редовна турска войска, достигат българския керван и започват стрелба изотзад. Втора тяхна група изпреварва бежанците, пресича отпред пътя им и от засада също захваща да стреля в множеството. Започва поредното сражение между тилвата охрана на Маджаров, където са не повече от 40–50 души, и турските башибозушки части от околните села. Като гарнитура и кой знае защо към тях са се присъединили и около 50–60 въоръжени гърци. Противникът е десетократно повече и според очевидци, участващи в събитията – той наброява около 500 души. Не е равностойно, нали? Настъпва поредната паника. В мирната колона стрелят отзад. В същото време стрелят в тях и отпред. Четниците със сетни сили поддържат огъня през целия ден и през цялата нощ и успяват да дадат възможност на изплашеното население да се съвземе, да се събере и наново да потегли напред. Вече са избити към 100 души, а ранените са повече от 300. Най-сетне през нощта башибозукът се изтегля макар и за кратко. А междувременно част от народа се е разбягал из гората, единици като по чудо вече са успели да премината самостоятелно границата. Все пак остават около 20 000 нещастници, които ще трябва да бъдат спасени. Войводите Маджаров и Славов и сърцатите им момчета знаят това много добре. На другия ден турците не без участието на редовната войска подновяват сражението и избиват много от изостаналите или отклонили се българи.

Следващото премеждие пред бежанската колона е преминаването през Арда под обстрел. И въпреки че България е отсреща, това начинание изобщо не се оказва лесно за тях. След часове бреговете и водите на реката са вече задръстени от труповете на убитите и удавените и дни наред тя тече не само помътняла, но и почервеня-

ла от българска кръв. Живите търсят спасение, но и те са повлечени от прииждащите води. Енергично устремили се към собственото си спасение, те пренебрегват посочения им брод за преминаване. Така, спасили се от вражеските куршуми, на тези клетници им е писано да се удавят. Войводите и четниците до рамене във водата неспирно помагат на множеството да стъпи на твърда земя. Жените и децата се вземат на ръце и се отнасят напред. Картината е потресавашо неопикуема. И все пак Арда е премината. На отсрещния бряг се намира българската гранична застава, чиито офицери и войници показват удивителна съпричастност към спасяването и печалната съдба на бежанците. На това място около Ятаджик са избити около 2000, предимно жени, деца и немощни старци. Спасените от четите на Маджаров и Славов българи са 20 000 души. Днес върху паметната плоча на Тракийския пантеон край Маджарово четем: *„На това място на 4 октомври 1913 г. бяха зверски избити 1800 българи, прогонени от родните си места в Беломорска Тракия. Малката река е задръстена от трупове и дни наред тече кървава. Войводите Димитър Маджаров и Руси Славов със своите чети самоотвержено защитават бягащото население и спасяват от явна гибел над 20 000 бежанци. Поклон пред паметта на загиналите“*. И още един мемориален комплекс край с. Аврен в местността Илиева нива маркира случилите се на това място събития. Там се издига един трогателен по вида си паметник на 204-те избити тракийчета, съсечени от башибозука край бреговете на Арда, от които само 50 в местността Саржеви колиби. На един от ежегодните тракийски събори на Илиева нива отец Боян Саръев поема инициативата да внесе чрез Светата Пловдивската митрополия в Св. Синод предложение за канонизиране на тези 204 изклани тракийски деца. До днес това не се е случило.

Тази необикновена колона, тръгнала от Дедеагач и достигнала до спасителния бряг на Арда, изминава едно разстояние от към 145 км, за някои то е дори повече от 200 км. Според акад. Милетич, който прави обстойна анкета сред тракийските бежанци, през 1913–1914 г., в Тракия е било избито и загинало около 30% от християнското българско население. Приблизително една трета от него. И почти всеки трети тракиец. Или казано по друг начин – всички трийсет от всеки сто. С основание трагедията на българите в този район се счита за една от най-страшните в новата история на България. И ако Батак е един, случаите, описани от акад. Милетич, се отнасят за десетки тракийски български села. *„Трагедията на Батак бледнее пред тракийската ория, защото Батак е едно селище, а геноци-*

дът на тракийците през лятото на 1913 е бил извършен в 17 села“ – пише той.

След Междусъюзническата война известната Карнегиева фондация за мир в Ню Йорк решава да проучи причините и начините на водене на военния конфликт на Балканите. Тя назначава една международна комисия, председателствана от френския сенатор барон Дьо Констан, която да посети балканските страни и да подготви „*безпристрастен доклад, за информирани и осветляване на световното обществено мнение по истинските факти по двете Балкански войни 1912–1913 г.*“. Като членове на комисията са включени представители на шест държави – Франция, Великобритания, Германия, Австрия, Русия и САЩ. Комисията разпределя своята работа и посещава различни райони на Балканите, провеждайки своя анкета и търсейки сериозни доказателства за отминалите събития. В началото на юли 1914 г. тя отпечатва своя доклад със задълбочени изводи по причините и последствията от войните. Трудно ни е сега да отсъдим доколко са били обективни в цялостната си работа членовете на комисията, но едно от нейните заключения гласи: „*Сведенията, които притежаваме, ни вдъхват абсолютна увереност, че се касае за съвършено изтребване на българското население от военните власти според един систематично изпълнен план*“.

Преди сто години на 4 октомври 1913 г. край Ятаджик с преминаването на Арда приключва кървавият път на основната колона на тракийските бежанци от Западна Тракия. През цялото това напрегнато време от близо месец Ангел Карамитрев с оръжие в ръка и риск за живота си защитава тракийци в състава на четата на войводата Маджаров. Но с това страданията им изобщо не приключват.

През лятото и есента на същата година от Тракия, Македония и Добруджа, а впоследствие и от Мала Азия, злочестите български бежанци или поне тези, които са останали живи, заприичдат към България. Тогавашното Министерство на вътрешните работи, което следи процеса, ги изчислява на около 200 000 души. Вероятно са повече. Това са все гладни, измъчени хора без работа, с многобройна челяд, без покрив над главата си, без покъщнината си и каквото и да е препитание, християнски души... Пред очите на повечето от тях са застреляни, заклани, обезчестени, измъчвани и ограбени техните близки. Без да могат да им окажат каквато и да е помощ. Тези окаяници са настанени сред полето, в училища и църковни дворове, в частни домове и дори в яхъри и под навеси. По-късно организацията по тяхното заселване ще бъде подобрена, но това ще се случи на-

истина много по-късно. А раните в бежанските им души никога няма да зараснат отново. Мъката по родния дом, преживените ужаси и разсипаният им живот остават у тях, докато затворят сетно очите си.

България, въпреки специално създадената Национална комисия, въпреки помощта от Международния Червен кръст и множество европейските държави, се оказва неподготвена да приюти многохилядните си изтерзани чеда. Настъпващата зима ги заварва в окаяно положение. *„И как ще изкарат тия хора зимата с изпокъсаните парцали, босите си крака и голи мяса? – един Господ знае!“* – основателно и много искрено се вълнува някакъв автор върху страниците на ямболския вестник „Ново време“ от ноември в далечната 1913 г. И продължава да описва покъртителната картина в живота на бежанците: *„Минете през двора на църквата „Св. Троица“ и погледнете обстановката им. Стайте, в които са настанени, са толкова изпорутени, че от стените останали само гредите и минаването става отвсякъде. Може да се провираш през дуварите, за да влезеш в стаята. Вратата станала излишна, защото отвсякъде е врата“.*

И така, Междусъюзническата война е приключила. С нея и погромът на тракийци. Тези, които са имали късмета да оцелеят, уплашено са се сгушили в скута на своята Майка България. За някои майка. Обаче за други мащеха. След Междусъюзническата идва Първата световна война. Минава време и тя е последвана от Втората.

България губи и трите. И плаща с цената на три национални катастрофи. Земите на Западна Тракия, според подписаните от българските правителства международни договори, се разиграват досущ като на „пинг-понг“ между Турция, Гърция и България. Трите държави, в допълнение и Антантата в лицето на френски военни части няколкократно и всяка поотделно окупират, после изтеглят, след туй реокупираат тази обрелена територия.

А какво прави Ангел Карамитрев през всичките тези повратни и напрегнати години след 1913-та? Неспokoйно и непримиримо сърце, Ангел прави това, което умее най-добре: продължава да крачи по избрания стар път, запазвайки верността си към делото на народоосвободителната борба в Западна Тракия, където скоро след описаните дотук събития се завръща със семейството си. Един знаен комита, бунтовник и смел водач за свобода не може да не привлече наново вниманието на гръцката власт. И не е учудващо, че многократно е арестуван, измъчван и осъждан, както свидетелстват познатите ни вече изследователи на тракийския въпрос акад. Любомир Милетич и Анастас Разбойников.

През април 1921 г., както си спомня Стамо Куртев, един от кметовете на Доганхисар, в селото пристига гръцка военна команда под ръководството на Г. Ханаянис, Г. Куцугеорги и Л. Питинис. Тя престоюва там около месец и все на издръжка на българите. И тримата са настроени крайно агресивно към местното население. И го подлагат на системен тормоз, побой и чудовищни мъчения. Търсят оръжие, ятаци, организатори на подривна дейност, канали и връзки с България. *„Аз и Ангел Карамитрев бяхме подложени на побой. След боя бяхме посипани с вряло дървено масло (зехтин – бел. авт.) и следите от тия изгаряния още личат. С Ангел Карамитрев ни откараха в Одрин и ни осъдиха по на 2,5 години затвор“*. Обвинението е наистина сериозно – организация и подбудителство на населението към въоръжено въстание против властта. Против гръцката власт. Неизменните въпроси са „Къде са пушките“ и „Кажи как даваш хляб на комитите?“. Дори го връщат наново в Доганхисар да се опитат за сетен път да го принудят да покаже скривалището с оръжията. Измъчван е наново, но безполезно. Впрочем, скрити пушки наистина е имало, около 37 на брой, пренесени наскоро от Дедеагач в селото с три чувала. Но за скривалището им знаят единствено Ангел и жена му Петра. Осъден е на две и половина години тъмничен режим, обаче при преместването му в затвора в Солун успява да избяга в България. За кратко. След това наново се връща. Тогава намира цялото си семейството интернирано в с. Ахъркьой, Ипсалско, отвъд Марица (Ан. Разбойников).

К. Бакърджиев е записал следния разказ на Златка Джоджева от Доганхисар: *„Един ден отидох в общината. Като влязох вътре – гледам, Ангел Карамитрев вдигнал нагоре ръце, седнал на колене и го мъчат. Прежълтях и излязох. Видях ангелкарамитревите мъки“*.

Винаги загрижен за удачния напредък на комитетските дела и зает с обществените, изпълнил докрай дълга си, спасявайки живота на стотици беззащитни тракийци, рискувайки своя собствен, след 1923 г. Ангел се установява със седемчленното си семейство в Тополовград. Все пак, по-близо до родните места, знае ли се...? Тук се занимава със земеделие, успява да отвори малко кафене в приземния етаж на къщата си. То придобива завидна популярност сред тракийските бежанци, заселили се окончателно от Беломорска и от Одринска Тракия в града и селата около него. Продължава да се радва на същия авторитет, както някога. И прекарва тук живота си общо взето с орисията на всички честни и безукоризнени обществени дейци – живот в немотия. А „дружбата му с оръжието“ от тук нататък

остава само за лов. Никога не се завръща с празни ръце от богатите околности на Сакар планина. Един път обаче това за него се оказва фатална нелепост. Воювал две десетилетия с оръжие в ръка за свободата на тракийските българи, без дори и един път да бъде раняван в десетките сражения, през 1944 г. по време на ловен излет за диви прасета в Сакар, Ангел е по невнимание тежко прострелян от друг ловец. И независимо от усилията на семейството, пред чиито очи той постепенно гасне и независимо от старанието на различни лекари да бъде спасен, година след това умира в дома си. Денят е 12 август 1945 г. Така угасва достойният живот на един скромен, но сърцат мъж, устойчиво посветил дните си в отстояване на националната свобода на тракийските българи.

Най-малката му дъщеря Надежда (1924) продължава да живее в Тополовград и да се радва на достойната старост на своите близо 90 години. Днес внуците и правнуците на Ангел Карамитрев – лекари, учители, икономисти, строители, офицери, еколози – живеят в София, Пловдив и Тополовград. Други са се разселили из Европа – Естония, Англия и Ирландия, Италия, Швейцария, Гърция и Кипър. Всички те носят в сърцата си гордостта, че са негови потомци.

Прочее... и Бог да прости неспокойната му и измъчена душа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. **Кирил Бакърджиев, Мария Бакърджиева.** Република Доганхисар-градец. Защита и разгром, 1913. С., Тракийска фондация „Кап. Петко Войвода“, 1992, с. 292 .

2. **Кирил Бакърджиев, Мария Бакърджиева.** Родното село на капитан Петко Войвода Доганхисар-градец. С., Тракийска фондация „Кап. Петко Войвода“, 1994, с. 273.

3. **Кирил Бакърджиев, Мария Бакърджиева.** Доганхисар-градец. По чужди земи и брегове. С., Тракийска фондация „Кап. Петко Войвода“, 1998, с. 624.

4. **БЕЖАНЦИТЕ** голи – зимата страшна. – Ямбол, в-к Ново време, бр. 5 от 17 ноември 1913 г.

5. **Борис Колев.** Как се казвал Петко войвода. – в-к Земеделско знаме, бр. 45 от 22 февруари 1985 г.

6. **Борис Колев.** Родовото предание на Каракирковци. – в-к Труд, бр.30/12 257/ от 5 февруари 1987 г.

7. **Любомир Милетич.** Разорението на тракийските българи 1913 г. С., БАН, Държавна печатница, 1918, с. 184–185, 284, 329.

8. **Петър Ненков.** Какво, да забравим ли? Пловдив, Автопринт ООД.

2013, с.212.

9. **Златко Попчев.** Войводата Руси Славов. Шумен, Ейро Клита, 2003, с. 49, 51–52, 57, 66.

10. **Делчо Порязов.** Погромът над тракийските българи през 1913 г. Разорение и етническо изстребление. С., Академично издателство Марин Дринов, БАН, 2012, с. 62.

11. **Делчо Порязов.** Трагедията на Тракия през 1913 година. Погромът на тракийските българи през 1913 година - разорение и изстребление. – в-к Тракия, бр. 18 (25 септември 2008 г.) до брой 24 (25 декември 2008 г.).

12. **Делчо Порязов.** С предателството на Кобурга изгубихме български земи, отвоювани още от Калоян. – в-к Атака, бр. 1370 от 17 май 2010.

13. **Людмила Първанова.** Георгиус от Ксанти – внук на Капитан Петко. – в-к Стандарт, бр. 3794 от 27 юли 2003.

14. **Анастас Разбойников.** Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924. С., Изд.Тракийски научен институт, кн.12, 58–65.

15. **Георги Сапунаров.** За рода на Капитан Петко войвода в Тракия. – в-к Тракия, бр 18 от 17 септември 1992 г.

16. **Стайко Трифонов.** Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912–1915. Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“, печ. ДФ Абагар, В.Търново, 1992, с. 279.

17. **Пенка Генева-Чакалова.** Спомен и памет за Каракирковия род – родът на Капитан Петко войвода. С., Вион, 2011.

http://www.promacedonia.org/bmark/lm_tr/index.html

<http://www.youtube.com/watch?v=7IzRuOTZoFA>

<http://www.youtube.com/watch?v=wq5YONJNjis>

<http://www.youtube.com/watch?v=FGzlyh5cEPQ>

<http://translate.googleusercontent.com/>

translate.c?depth=1&hl=bg&prev=/search%3Fq%3D%25D0%25BA%25D0%25BE%25D0%25BC%25D0%25B8%25D1%2582%25D0%25B0%25D0%25B4%25D0%25B6%25D0%25B8%26biw%3D1150%26bih%3D856&rurl=translate.google.bg&sl=en&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Cheta&usg=ALkJrhg96MYG480ZWHNI2Gk2r0eSQHfubQ

http://www.promacedonia.org/libra/apostolov-za_svobodata_na_trakija.pdf

Семеен архив

Лични фотоархиви

Събрани спомени от съпругата, синовете, дъщерите и потомците на Ангел Карамитрев: Петра Карамитрева, Стоян Карамитрев, Надежда Белева, Кера и Ивайло Вълчеви, Митрю и Ангел Карамитреви, Стоя и Ангел Чавдарови, Николина Бакалова и др.

СЪДБАТА НА БЪЛГАРСКОТО ХРИСТИЯНСКО НАСЕЛЕНИЕ В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ (ЧАТАЛДЖАНСКО И ЦАРИГРАДСКО) ПРЕЗ 1913–1914 г.

ГЕОРГИ МИТРИНОВ

По време на Междусъюзническата война през 1913 г. турските войски настъпват към завладените от българската армия и изоставени впоследствие от нея територии в Източна Тракия. Вследствие на това местното беззащитно българско население е подложено на унищожение (Милетич 1918: 9–49). Същевременно в българските села се настаняват голямо количество турски бежанци (мухаджири). Така в едно писмо на управителя на Одринската митрополия до Българския екзарх в Цариград от 03.10.1913 г. се съобщава, че в Одринско масово се заселват мухаджири, които пъдят българите в България. Лозенградските български села Иниджия, Докузюк, Коюн гяур са обезбългарени и препълнени с мухаджири. Дори в с. Иниджия вече била построена джамия (ЦДА 3, 155, л. 1). В друго писмо от 16.09.1913 г. се споменава, че в българските църкви в Одрин е спряло „всяко богослужение“ поради липса на свещеници. Единственият останал свещеник Димитрий Добрев в църквата в квартал Киришхана бил арестуван и осъден от военен съд на един месец затвор, поради обвинение, че имал скрита пушка, а тя била подхвърлена в кладенеца на дома му (ЦДА 3, 147, л. 5). Не по-добро е положението на българите в Лозенград. В писмо от 29.01.1914 г. пише, че „след подписване мира между България и Турция“ властите разпродават покъщнината от запечатаните преди български къщи. В гробищата надгробните камъни от гробовете на погребаните български войници са натрошени и заровени в яма. На българския свещеник Никола е забранено да служи и да бие камбана. Докато местните българи от 2 месеца не са се черкували, всички гръцки църкви и училища са отворени. Няма пострадали гръцки семейства (ЦДА 3, 155, л. 7). Но все пак остават български села зад турската отбранителна линия при Чаталджа, чието население не е било подложено на унищожение.

Интересно е да се види каква е съдбата на това население.

В писмо от българската църковна община „Св. Стефан“ в Цариград – Фенер до Българския екзарх от 04.07.1913 г., подписано от архимандрит Паисий, се споменава: „Съ скърбъ на душата си съобщавамъ Ви за / свядание и потрябното отъ страната Ви, какво на / основание оплакванията на жителитя отъ селата: / Имрехоръ-кьой, Дая Кадънъ, Теркосъ, Дяли Онось / и Кара Халиль – властѣта освянь че по пряди / е събрала отъ въпроснитя жители коля, добитъкъ, / храна, слама и др., но за съжаление тия дни безъ / разписки е събрала всичкия имъ добитъкъ, камилитя / коля, сяно, слама, храна и др., а особено е унищожи- / ла и упостошила ливадитя, нивята и горитя имъ...“ (ЦДА 3, 147, л. 1). По-нататък се отбелязва, че властите събирали наряди и от турските и гръцките села, но в българските села това е свързано с издевателства и изтезания. Обичайно тук е замесена Гръцката патриаршия, като се отбелязва че това отношение на властите е следствие от клеветите на гръцкия архимандрит Гаврил, „лично прядавалъ българитя“, а слугинята му обикаляла по къщите и говорела българите по-скоро да стават гърци, че иначе ще бъдат унищожени. Споменава се, че има мнозина пострадали от насилията българи, дори кметът на с. Дая Кадън вследствие нанесения му бой бил с опасност за живота.

В друго писмо, датирано от 08.07. (годината не е изписана, но по номера и датата е видно, че става въпрос за 1913 г.), е приложен списък на „някои отъ затворенитя селяни на с. Дая Кадънъ, които съ изпратени в заточение“. В лист със заглавие „Списъкъ на някои лица отъ Дая-Кадънскитя затворници“ са изброени 16 глави на семейства, като са прибавени и членовете на семействата им: 1. Димитъръ Ангеловъ съ жената си и момчето си Алекси; 2. Георги Найденовъ съ жената си и двята си дядя; 3. Мария Вълкова съ дъщеря си Деспина; 4. Янку Трандафиловъ; 5. Тръндафилъ Михалевъ съ жената си и дветя си дядя; 6. Славъ Христакевъ съ жената си и съ едното си дятъ; 7. Андонъ Христакевъ съ жената си и двята си дядя; 8. Стефанъ Тодоровъ съ жената си и съ двята си дядя; 9. Диму Янковъ съ жената си и двята си дядя; 10. Георги Тодоровъ съ жената си и двята си дядя; 11. Иванъ Стефановъ съ жената си и двята си дядя; 12. Тодоръ Ивановъ; 13. Христо Георгиевъ съ сестра си Добра; 14. Димка Алексова съ дъщеря си Злата и синоветя й Христо и Маноль; 15. Кирякъ Стояновъ; 16. Георги Ивановъ... (ЦДА 3, 147, л. 3).

В писмо на свещ. Христо Кирчев до архимандрит Паисий, управляващ българската църковна община в Цариград, датирано от

01.09.1913 г., се съобщава, че от преди 15 дни до тогава „са се дигнали около 10 фамилии и се готви почти цялото село да замине за Цариград“. Отбелязва се, че за изселването „... всички енориарши използват думата „ставане“. По-долу се изброяват главите на семействата, които са избягали, а те са повече от 10: Христо Желязков, Иван Стайков, Петър Георгиев, Никола Вълчев, Васил Джамбазов, Дошо Демировъ, Димитъръ Ивановъ, Петко Ивановъ, Христо // Аврамовъ, Теню Томовъ, Петър Андоновъ, Никола Стояновъ, Георги П. Лозовъ, Танашъ Славовъ, Христо Ивановъ. Същевременно се иска съдействие, за да бъде спряно изселването (ЦДА 3, 149, л. 11).

Данни за масово настаняване на мухаджирите в с. Деркос се дават в писмо от 27.02.1914 г., адресирано до митрополит Мелетий Велешки, заместник на Българския екзарх. В писмото се споменава, че на мястото на изселили се местни жители в Цариград, се заселват трайно голямо число мухаджирите. Освен това мухаджирите започнали да се настаняват и в къщи, в които имало свободни помещения. Докарвал ги местният коруджия албанец Али чауш, уж по нареждане на някой си Вели бей. Изброяват се имената на 16 собственици на къщи, избягали от селото в Цариград, като е посочено, че в тия къщи са се настанили мухаджирите: 1. Найда (вдовица), 2. Георги Стояновъ, 3. Добрю Константиновъ, 4. Ганчо и Петъръ Иванови (братя с 1 къща), 5. Янчо Герджик, 6. Стоянъ Славовъ, 7. Илия Димовъ, 8. Бахчеванци (3 братя, 2 къщи), 9. Георги Найденовъ, 10. Ганчо и Добрю Славови, 11. Вълчо Тенювъ, 12. Станко Чалаковъ, 13. Георги Спасовъ, 14. Нено Димовъ (работи в Цариградъ), 15. Христо Георгиевъ, Тарфалия (работи в Ц-д), 16. + Дядо Ашмаки (има зетюви), Али Чаушъ. Освен това има оплакване, че деркоският каракол (полицейски пост) тормози селяните, като не ги пуска в гората за дърва. Най-отдолу молещите за съдействие срещу издевателствата на мухаджирите деркосчани отбелязват: „За истинността на настоящето изложение всеки слага подпис“. Отбелязани са повече от 10 лични печата с османотурска графика, включително и селският печат. Под датата 27 февруари 1914 е изписано селищно име Тая Кадънъ. Встрани са поставени 3 лични печата, а над тях е изписан антропоним с гръцка графика Πέτρος Σταίκοφ. Личното име е оформено по гръцки образец, с характерна наставка –*ос*, докато бащиното име (патронимът) е по български образец с наставка –*оф*, което показва, че по това време гръцкото езиково влияние сред местното българско християнско население все още е било силно.

В друго писмо от с. Деркос до митрополит Мелетий Велешки,

датирано от 10.03.1914 г., се описват издевателства над местните българи от страна на настанилите се в селото мухаджири. Дава се и списък на стопаните на 40 къщи, които са напуснати и в тях са се настанили мухаджири (ЦДА 3, 149, л. 57). Писмото е подпечатано със селския печат.

Тежко е положението и на българите от с. Тая-Кадън (Даякадън). В архива на Българската екзархия се споменава за писмо, изпратено от селото, с датировка от 17.03.1914 г., в което се дават статистически данни: състои се от 115 къщи „чисто български екзархистки“, 164 венчила и около 700 жители. Има църква със свещеник, училище с учител и 60 ученика. Всички били земеделци. По-богатите имали до 200–220 кила жито за посев, а по-бедните – 50–80 кила. Селото имало много ливади, лозя, а също гора. В писмото се споделя: „През войната стояхме въ селото като отоманци, дадохме всичко, което ни се поиска: жива стока, жито, слама, сяно и др., за които реквизиции притежаваме и документи...“. Отбелязва се, че мухаджирите, около 30 къщи, най-напред били доведени от жандарми и насила настани в селото. После числото им се удвоило и утроило. Започнали денем и нощем да нападат българи, да ги гонят от селото, като не им дават да вземат нищо, защото самите те били оставили в Новопазарско, Шуменско и Котелско своите имоти (ЦДА 3, 149, л. 50б).

В писмо пък от с. Деркос, датирано от 12.03.1914 г., се съобщава за среднощно нападение от страна на самонастанилите се мухаджири, въоръжени със секири и ножове, над къщите, все още обитавани от българи, през нощта на 10 март, като са изпочупени прозорци и са изпъдени говедата от оборите. Двама българи се принудили да гърмят с пушки, за да сплашат нападателите. На другия ден българите отишли да се оплачат на чаушина, но той ги изпъдил, а тия, които стреляли, били отведени при мюдюрината в съседното село Караджа къой. Непосятите им още ниви били взети от мухаджирите, които почнали да ги орат и засяват, като заплашили, че ще вземат и засятите ниви. Освен че молят за защита от гоненията, българите искат съвет „какво да вършат по-нататък“ (ЦДА 3, 149, л. 58).

За съжаление настаняването в български села от Източна Тракия на турски мухаджири, които заграбват имоти на местни българи, е един продължителен процес, за който има данни и от преди началото на Балканската война (1912–1913 г.). Така в едно изложение от името на българското население на с. Кочаш, Мустафापашанско (дн. Свиленградско) до Българската екзархия, изписано на османотурски и заведено в канцеларията на екзархията от 09.03.1912 г., се

споменава, че в местността Тилки къой от землището на селото има работна земя. От нея 1105 уврата са притежание на българи и 500 уврата на турци. По данни от статистиката на Л. Милетич с. Кочаш (Кочаслъ) имало 45 семейства, смесени с турци (Милетич 1918: 298). Но турците дали своята земя на турци мухаджири, като забранили на българите да обработват земята си. В изложението се споменава, че местните българи имат документ, в който кметовете на околните села удостоверяват, че тия българи владеят въпросната земя „от старо време“ (ЦДА 4, 59, л. 9–11). Изложението е подпечатано с 9 селски и 16 лични печата, всички с османотурска графика.

Но тежкото положение на местните българи се утежнява и от действията на недобросъвестни български свещеници, които в опитите си да съберат пари, влизат в съдружие с местните турски управници. Така в писмо от кмета на с. Теркозь (Деркос) до „Негово блаженство Кирил“, датирано от 26.05.1913 г., има оплакване срещу местния свещеник, назован папа Христо, който въпреки че е събрал половината от годишното плащане от селото, издевателства над селяните, принудени да работят само ангария от 8 месеца, без да ходят „по печалба“, ами ги привиквал при местния командарин да иска още пари. Селяните негодували и питали кмета: „плачатъ и са молять каква е тая / работа нема ли некой леснотия да се отървень / отъ тия мъки, не стига ли / дято на мъчатъ турцитя / та и нашитя да на мъчатъ...“ (ЦДА 3, 149, л. 6).

И все пак животът продължава. Така в писмо от с. Имрохор до архимандрит Паисий, председател на българската църковна община във Фенер, датирано от 18.02.1914 г., пише: „Ваше Високопряподобие, / Доляподписанитя: кметъ и пър- / венци отъ с. Имрохоръ-Къой, като / жялаемъ штоо черковнитя служби въ / селото ни да се извършватъ изобщо / на Славянски, а не както до сега на / Гръцки езикъ, толкосъ че сме Българи, / то най-покорно Ви молимъ, штоо да / благоволитя и ходатайствувате прядъ / надляжното място за доставяне-то въ / черквата ни: / Единъ триодъ, Дванадесетъ Ми- / ней, единъ Педесетникъ, единъ Вяли-кий Часословъ, единъ Октоихъ и де- / сетъ бройки отъ Опялото на // Исуса Христа плюсь 20 / (двадесетъ) Буквари и 20 (два- / десетъ) Смятанки отъ първо / отдяление, потрябни за учи- / лицето. / Увярени, че просъбата / ни ще бѣде удовлетворена, / оставаме за всегда Ваши ду- / ховни чада“.

Най-отдолу вляво е изписано селищното име и под него датата. Вдясно са отбелязани три антропонима, първите два с гръцка графика, а третият с кирилска: Γηβανης Паскос, Αλέξη(ς) Σάββα, Алексан-

дри Георгиевъ. Интересно е, че двама от инициаторите за написването на молбата, в която изрично се споменава че се чувстват българи, са изписали имената си с гръцка графика, а първият антропоним е и по гръцки образец, с характерни наставки *-ис, -ос*. За второто лично име Αλέξη(ς) може да се предполага наличието на краесловна графема ς, тъй като почеркът е твърде небрежен, но патроним Σάββα не е оформен по гръцки образец. Началната графема по оформлението си твърде наподобява графема ξ. И тук е налице силно гръцко езиково влияние, което е характерно за писмената традиция на българското население от южните краища на българското езиково землище, където позициите на Гръцката патриаршия са много силни.

А за това колко силно е влиянието на Гръцката патриаршия над останалото малобройно българско население в Източна Тракия след разорителните за него Балкански войни, говори и текстът на едно писмо от 18.10.1922 г. То е озаглавено „Молба от Българското население / на с. Курфалъ, Чаталджанска каа / за и санджак“ и е адресирано до екзархийския заместник в Цариград митрополит Мелетий Велешки. В него пише: „Ваше Високопреосвещенство, / Подписаните жители на гореказаното село Курфалъ сме / чисти българи, но заблудени от околното гръцко население / и влияние до сега търпехме гръцки свещеници в черквата / и гръцки учители в училището ни. / Понеже времената се измениха и ние се отърси- / хме от досегашното ни заблуждение и скъсахме всекакви / връзки с гръцката патриаршия, отправяме се към Ваше Висо- / копреосвещенство и найпокорно и горещо молим да ни прие- / мете в лоното на Българската Църква, като разпоредите и / ни изпратите български свещеник и учител за да ни слу- / жат и просвещават на родния ни български език. / Уверени Ваше Високопреосвещенство, че ще удо- // влетворите молбата ни, оставаме с покорност / Ваши духовни чедата:..

Цариград, 18. X. 1922 година“.

До поставен селски печат и по-малък личен печат са изписани имена А. Русев, Н. Тодоровъ. Отдолу има други 5 лични печата с османотурска графика, а под тях и встрани, отдясно се разчитат още близо 10 антропонима с кирилско писмо, като най-отдолу са отбелязани само инициали А.П. Видно е, че останалото малобройно българско население в Източна Тракия след Балканските войни е било принудено да оцелява с цената на много компромиси, както в случая са постъпили жителите на българското с. Курфалъ, представяйки се за гърци, за да не бъдат закачани от турските власти. Но и многобройните метаморфози, които преживяват курфалийци, не им пома-

гат да оцелеят като българи и в началото на 30-те години на ХХ в. те са принудени да се изселят в България.

Такава е съдбата на многобройното и проспериращо до 1912 г. българско население в Източна Тракия след разорителните за българската народност там Балкански войни. По статистически данни на Л. Милетич само в Бургаска околия са настанени от с. Имрихоркьой – 105 сем. с 337 души; от с. Дая кадън – 8 семейства с 41 души; от с. Деркос – 59 семейства с 241 души и др.; в Ямболска околия – 6 семейства от с. Тарфа с 26 души; от с. Курфанли – 5 сем. с 30 души и др. (Милетич 1918: 313–314).

Въпросните архивни документи са съхранили ценни езикови данни за българското християнско население в Цариградско и Чаталджанско. В изписаните антропоними се откриват характерни особености на югоизточните български говори като редукция *o > y*: *Теню* Томовъ, *Добрю* Славовъ, *Вълчо Тенювъ*. Налице е озвучаване *c > ш* в ЛИ *Танашь*, което е характерно за побългарения облик на някои имена от гръцки произход в югоизточните краища на българското езиково землище. Обликът е засвидетелстван в Западна Тракия и Родопите, където пък е разпространен и облик *Ташо* на мъжко ЛИ *Тасо* < от *Анастас*. Като цяло бащини и фамилни имена са оформени с характерната за българската именна система наставка *-ов*. В единичен случай е засвидетелствано изписване по образаца ЛИ + ЛИ, който е старинен, а е с широко разпространение и през Възраждането (Ковачев 1987а: 154–155): Янчо Герджик. Откриват се характерни за югоизточните райони на българското езиково землище облици на имена като *Теню* < от *Стоян*.

Като цяло антропонимите са широко разпространени в българското езиково землище. Немалко са от домашен, български произход или имат български облик: мъжки (*Вълчо*, *Ганчо*, *Добрю*, *Диму*, *Лозо*, *Нено*, *Слав*, *Спас*, *Станко*, *Стоян*); женски (*Димка*, *Злата*, *Найда*). Голяма е групата на ЛИ, свързани с християнската религия (*Васил*, *Георги*, *Димитър*, *Никола*, *Петър*, *Стефан*, *Тодор*, *Тома*, *Христо*, *Мария* и др.). Налице е и едно ЛИ от турски произход – *Демир* с българско съответствие *Желязко*, което е пожелателно, за придобиване на положителни душевни качества (Ковачев 1987: 132). Антропонимът е разпространен в югоизточните краища на българското езиково землище.

ЛИТЕРАТУРА:

Бояджиев 1991: **Т. Бояджиев**. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С.

Ковачев 1987: **Н. Ковачев**. Честотно-тълковен речник на личните имена у българите. С.

Ковачев 1987а: **Н. Ковачев**. Българска ономастика. С.

Милетич 1918: **Л. Милетич**. Разорението на тракийските българи през 1913 година. С.

ЦДА 3, 147: Централен държавен архив, Ф№ 246К, Българска екзархия, оп. 3, а.е. 147.

ЦДА 3, 149: Централен държавен архив, Ф№ 246К, Българска екзархия, оп. 3, а.е. 149.

ЦДА 3, 155: Централен държавен архив, Ф№ 246К, Българска екзархия, оп. 3, а.е. 155.

ЦДА 4, 59: Централен държавен архив, Ф№ 246К, Българска екзархия, оп. 4, а.е. 59.

ДОКУМЕНТИ НА БЗКБ* – КЛОН ОРТАКЪОЙ (ИВАЙЛОВГРАД) ЗА РАЗОРЯВАНЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ ОТ ОКОЛИЯТА ПРЕЗ 1913 г.

ИВАНКА АНГЕЛОВА

Събитията от 1913 г., описани от проф. Любомир Милетич като „Разорението на тракийските българи“, са едни от най-драматичните в новата история на България.¹ Те са оставили дълбоки следи в родовата памет на тракийските българи. Дали са отражение върху цялостния общественно-политически живот на страната ни. Поради това сведения за случилото се в Тракия и Източните Родопи през 1913 г. се срещат както в много от личните спомени на засегнатите от тях хора и техните наследници, така и в документите на институциите на българската държава. Вече 100 години са проучвани обстойно документи на военните подразделения, на комисиите за настаняване и оземляване на бежанците, на централните органи на власт, на окръжните и околийските управления, документи от личен произход. Но все още се срещат документи, не влезли в научно обръщение по темата.

Такива са едни от най-ранните документи на клона на Българска земеделска банка – Ортакъой (Ивайловград). Кореспонденцията между управителя на клона и Главното управление на банката от ноември 1913 г. и през цялата 1914 г. описва събитията по разорението на българското население в околията през периода от 10 юли до 10 октомври 1913 г., времето, през което тук няма българска войска. Изготвен и изпратен на Управлението на банката в София е списък за броя на жителите и на къщите на всяко от 96-те селища от околията в началото на Балканската война. Същата статистика е ползвана и

---

* Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) е създадена през 1934 г. чрез сливането на Българска земеделска банка (БЗБ) и Българска централна кооперативна банка. Цитираните в статията документи се отнасят до дейността на БЗБ – част от бъдещата финансова институция, в разглеждания ранен период. (Бел. ред.)

от acad. Л. Милетич при описанието на случилото се в българските села от околията. Тя е допълнена в списъка на банката с данни за състоянието им след реокупацията на района от българската войска. Освен тази точна, нагледна съпоставка в таблична форма е приложен и списък с описания в текстова форма на всички селища от околията с данни за националността на жителите му, за случилото се в този период с тях, за поминъка им, размерът на нивите, мерите, горите, както и за наличието на вода за пиене. За местоположението на селището – характерните му особености и околности, за животните и посевите, които биха могли да се отглеждат, за занаятите, които да се упражняват. И начинът, по който са описани отделните селища с чисто оценъчни и лични впечатления, дори и понякога с несдържани възклицания, показват че всяко от селищата на околията е било посетено лично. За изготвянето на информацията са използвани и данни от анкетирани хора, както и административни документи.²

Доколко точни са данните, които събират първите чиновници на Българска земеделска банка (БЗБ), можем да съдим не само от коректността им към преброяванията, извършени до този момент, но и от доверието, с което се е отнесъл самият Л. Милетич в своята спомената книга за разорението. Освен тази статистика той е използвал и много от богатите събрани вече данни от чиновниците на банката. Поради невъзможност да отиде на място в пострадалото българско село Дутлу (Черничево) той цитира отново управителя на Българска земеделска банка – Кост. Нефтянов.³ От него той е получил не само точно описание за случилото се, но и имената на убитите от селото, за отношенията между двете групи население в селото, както и къде са настанени останалите живи българи. Освен в качеството си на управител на клона на тази банка същият неин чиновник е вложил допълнително старанието си да проучи въпросите по разорението на българите и в качеството му на председател на колонизационната комисия в Ортакой.

Още през декември 1913 г. началникът на клона на БЗБ изпраща доклад до централното управление на банката с информация за административното състояние на района на банката – Ортакойска (Ивайловградска) околия. Съобщава се, че околията е разделена на 13 общини, както и това, че за уреждането на околията все още малко се работи. Половината от общините все още нямат секретар-бирници и във всяка община има по един писар, който изпълнява само кореспондентската служба. За приготвянето на емлячни регистри все още дума не е ставало, нивите стоят необработени, а населението ще

има нужда от заеми за посев. В миналото единственият държавен кредитен институт е била турската земеделска банка, а 6–7 лихвари са давали заеми срещу лихва от 30% до 100%. Наследник на турската земеделска банка в новите земи е Българска земеделска банка, която има за дача да защити интересите на държавата и да не допусне обсебването на държавни имоти от частни лица или други институции. Както в цялата страна, така и тук тя подпомага земеделските стопани, а тук в околията те се оказват повече от 88,8% от всички жители. Но тяхното разорение и липсата на емлячни регистри е сериозна пречка за финансовото им подпомагане.

От проучването на банковите чиновници става ясно, че преди войните Ортакьойска околия е имала 110 села, от които към турска територия през 1913 г. са преминали 14 села. Всички те са били в равнината, поради което са били и най-добре поставените в стопанско отношение. Анкетата, направена от банковите чиновници на БЗБ, е за останалите в България 96 селища. Сравнява се положението им преди войната с това след войната. Отчитат се броят на населението им, етническият му състав, броят на къщите и недвижимите земеделски имоти в него, като се прави прогноза колко бежанци могат да бъдат настанени.

През 1914 г. в околията има 10 села, населявани компактно от българи, и още две, в които те са едва няколко семейства. Населението в много от тях е пострадало през 1913 г., като много българи са били убити, опожарени са голям брой от къщите, разорени са цели села. Оказва се, че опожарени и разорени са 10-те български села, докато гръцките села изобщо не са засегнати и населението живее в тях необезпокоявано и от турска, и от българска страна. Пострадали са само две турски села, компрометирали се с действия по подпомагане на хаджи Селимовата чета. Всички останали, освен българските села, са запазени и като жилища, и като покъщнина и добитък. Много от тях обаче са изоставени.

Показателна е съпоставката на цифрите в отделните селища от преди и след войната:

С. Драбишна – преди войната има 102 къщи (изгорени от турците) и 620 души жители. Всички те след изтеглянето на турските войски са настанени временно в Ортакьой поради липса на къщи в селото им. По данни на Л. Милетич обаче селото е чисто българско със 132 семейства с 650 жители, намира се на 6 км от Ивайловград, а населението се занимава със земеделие и бубарство. Предварително узнали, от Тодор Стамболов, брат на Димитър Стамболов, дълго-

годишният учител в Одринско и полицейски пристав в Одрин през 1913 г., още на 4 юли 1913 г., че турците ще настъпят и успели да на-товарят по-ценната си покъщнина и да прекарат и добитъка си през старата гръцка граница. В селото останали само 15 семейства. Убити са двама души.

С. Гьохче бунар (Сив кладенец) – преди войната има 90 къщи с 921 души, а след войната има само 25 къщи и има само 141 души. По сведенията, събрани от Любомир Милетич, селото е чисто българско, намира се на 2 часа и половина път от Ивайловград, и е населено със земеделци и бубари. Изгорени живи са 27 души, убити са 22 души, изгорени и убити жени – 8. По примера на жителите на с. Драбишна 20 семейства са избягали от селото при изтеглянето на българската войска.

С. Долно Суванли (Долно Луково) – преди войната има 135 къщи и 660 българи, а след войната 134 къщи и 628 души. По данни на Л. Милетич жителите на с. Долно Луково не са бягали от селото, защото казълбашите от съседното село Барлджибук са ги насърчили да останат. Към есента, когато са се явили смесените гръцко-турски чети под името на Гюмюрджинската автономна милиция, които жестоко обирали и колели жителите му, една малка част от жителите му избягали в България. От останалото население са убити 16 души – някои в селото, а някои в гората.

С. Горно Суванли (Горно Луково) – има 51 къщи с 231 жители преди войната, а след войната 50 къщи и 227 жители.

С. Арнаут кьой (Гугутка) – със 111 къщи преди войната и 446 българи и с 1 къща и 39 българи след войната (останалите живи българи са се преселили в околните села). Убитите са 75 души, а селото е изгорено.

С. Нова махла – с 29 къщи и 110 българи преди войната. Селото е напълно разорено и няма нито къщи, нито жители след войната. Убити са 4 души, понеже жителите му са успели да избягат.

С. Попово (Попско) – преди войната има 90 къщи и 300 българи и 134 турци. След войната освен турците и турските къщи са останали само 25 български къщи и 300 българи. Убити са 8 души. Селото е разтурено и ограбено и частично опожарено.

С. Хухла – преди войната има 124 къщи, населявани от 326 българи и 134 турци. След войната в него са останали 25 къщи с 230 българи. Убити са 42 души, а селото изгорено.

С. Дутлий (Черничево) – преди войната в него има 231 къщи, в които са живели 483 българи и 630 турци. Убити са 90 българи. След

реокупацията от него се изселват 25 семейства помаци.

С. Долно Ибриюрен (Долно Селци) – с 35 къщи с 1 българин и 210 турци преди войната.

С. Горни Ибриюрен (Горно Селци) – преди войната с 163 къщи населявани от 320 българи и 180 турци. След войната общо в двете села са останали само 43 къщи, в които живеят 270 българи. Убити са 52 души.

С. Покрован – преди войната има 106 къщи с 320 българи и 180 турци. След войната са останали 43 къщи с 270 българи. 45 са убити, селото е запалено и остават само 7 къщи на българи.

В текстовата част на доклада на началника на клона на БЗБ до Централното ѝ управление в София не се споменава едно от най-пострадалите села от по-късно очертаните граници на Ивайловградска околия – с. Деве дере (Камилски дол), тъй като тогава то все още е било в Свиленградска околия.

Според звършената на място анкета по селищата в останалите в българска територия 96 села на Ивайловградска околия преди войната са живели 5049 българи. Два пъти повече гърци – 10 303 души и малко повече от гърците – 11 397 турци. Картината на етносите в околията обаче се променя много съществено само за една година. Вследствие на терора, на който са подложени в злоещите месеци на есента на 1913 г., броят на представителите на българския етнос намалява с 620 души. Намалява и броят на гърците – 1200 души, но това се дължи на забягването на участвалите в погрома над българските села гръцки младежи и изселените се от Ортакьой 820 души. Масово се изселват от околията през тази година представителите на турския етнос. От живеещите преди войната тук 11 397 турци след войната техният брой достига едва 2160 души. Изселват се около 80% от всички турци. От всички отчитани преди войната 51 малки селца с турско население компактни групи турско население остават само в няколко села. След войната с повече от 100 души от турския етнос са селата:

Баладжи бук (Меден бук) – с 520 души.

Махмутлий – 380 души (преди войната 600).

Юнуз веран – 280 души (преди войната 590).

Акча алан (Бяла поляна) – 250 души (преди войната 300).

Дутлий (Черничево) – 501 турци продължават да живеят в разбирателство с 401 българи.

Ала Баир – със 100 турци, заселили се след войната.

По-малък брой турци има в селата Куфалар (40), Гириклер (35),

Казанджилар (65), Къркло махле (75), Бахарлар (64), Сакар махле (13 от 48 преди войната).

В крайна сметка на базата на събраната от чиновниците на местния клон на БЗБ информация се посочва, че от всичките съществували в района на банката преди войната 6070 къщи след Междусъюзническата война са запазени едва 4927 къщи. Което означава, че само за няколко месеца са били разрушени и опожарени около 25% от всички жилища – 1143 къщи. По правило това са къщите изключително от посочените вече 10 селища на българи. Турските селища са със запазени жилища, но са изоставени от жителите им при изтеглянето на турските войски поради страх от възмездие.

Във всички селища от околията чиновниците на БЗБ проучват освен броя на населението преди и след войната и етническият му състав и притежаваната от него в селското землище земеделска земя – площта на ливадите, нивите, лозята, черничевите градини, гората и мерата на селото, като се прави още тогава прогноза колко семейства български бежанци ще могат да бъдат настанени от колонизационната комисия в него.

Населени с гърци през 1914 г. продължават да бъдат осем селища от околията. И това са: Ортакой (Ивайлов-град), с. Лъджа, Гайдахор – 232, Зорназан (Свирачи) – 330, Акъ Алан (Бяло поляне) – 950, Чакардакли (Костилково) – 900, Козлуджа (Орешино) – 305, Атъ Ерен (Кобилино) – 841, Кетенли (Ленско) – 230, Кара тепе (Черни рид) – 104.

В доклад за работата на клона на БЗБ през 1914 г., изпратен в управлението ѝ в София на 4 януари 1915 г., се обръща внимание, че при прекарването на границата почти при всички български села голяма част от нивите и мерата остават в турска територия, докато обратните случаи на оставане на земя на турски села в българска територия няма. Това още повече затруднява положението на разореното българско население. Посочва се, че и начинът, по който държавата и в частност управлението на банката се е опитало до момента да подпомогне българите от разорените селища, е крайно неефективен. Раздавани са по 100–200 лв., с които едва се е изхранвало населението, а е изпуснат моментът в който срещу кредитиране с поне по 500 лв. те са могли да си закупят добитък и покъщнина от изселващите се гръцки села. Предлага се освен увеличение на отпускания кредит с гаранция от държавата банката да отпуска и варантен кредит при залог земята или нивите на населението от разорените селища на Ивайловградска околия.

Особено интересно и богато на информация е описанието на населението на Ортакъой (Ивайловград). Най-голямата селище в района – Ортакъой – има 901 къщи с около 5100 жители преди реокупацията, а през юни 1914 г. – 4280 души. 820 души са напуснали града при идването на българските войски на 10 октомври 1913 г. Преди идването на българските войски българска реч не се е чувала – цялото местно население е било гръцко. Въз основа на събраните тогава сведения и на своите наблюдения началникът на местния клон на БЗБ докладва: Населението е изцяло гръцко, но то е скоро претопено българско. За това свидетелства обстоятелството, поради което долната махала на града и досега са нарича „булгармахалесъ“. А преди това е писал: „Градът е разположен в крайните източни разклонения на „Родопите“, на една камениста висота, наречена „Драготина“. Нека тук подчертаем, че силно впечатление прави името на тази висота – „Драготина“. Сигурно нашите археолози и историци ще намерят, че това старо българско име, току-тъй не е поставено“.⁴

Колко силно впечатление му е направил градът, можем да почувстваме от описанието, което много образно този иначе пестелив в думите и емоциите банков служител прави на града и околностите: „Нощно време има чудесен поетичен, вълшебен изглед, особено 1–2 часа след залез слънце – понеже има амфитеатрално разположение... Къщите му са доста хигиенични, повечето от тях двуетажни, с големи салони, нагласени за гледане на финици... Вода има достатъчно, което прави града още по-приятеллив, макар улиците му като на всеки турски град да са тесни и криви“. И продължава: „Околната местност на Ортакъой е много красива. От трите си страни градът е заобиколен с живописни хълмове, изпъстрени с черничеви градини, лозя и ниви. Прави впечатление само източната страна – тя е открита за околото... Вижда се като на длан целият Одрин. И историческата Димотика се вижда, но ще трябва да се покачите на висотата под бадеми и лозя“.

Още в рапорта на началника на банковия клон в града от 20 януари 1914 г. до централата на банката в София се посочва, че преградата на пътящата към Свиленград от коритото на р. Арда още в миналото е послужила като пречка за правилното административно-териториално разпределение на селищата, включени Ортакъойска (Ивайловградска) околия. „Имало е села, които се намират на 50–60 км от Ортакъой, а само на 10–20 км от Кошу-Кавак. Други села, по на 15–20 км от Ортакъой се числят към Ивайловградска околия. Причината за това е в липсата на мост на р. Арда, поради което през есенното и пролетното време, когато реката е голяма, тя не може да

се преминава и пречи на съобщенията в околията“.

Събирането на изключително конкретната, богата и всеобхватна информация за състоянието, в което е заварена Ортакьойката околия в края на 1913 и началото на 1914 г., и съпоставката му с положението и преди Междусъюзническата война е една надеждна основа за формирането на виждане от банковите чиновници, както и от представителите на централната власт за това, което би трябвало да бъде предприето, и то формулирано изключително точно и ясно: „За да засилим този край, а особено града, на първо време ще трябва да се побългари. Най-малко 100 български семейства, и то изхождащи от градове, трябва да се заселят в изоставените гръцки къщи“. Акцентува се отново върху значимостта на пътищата и съобщенията за неговото развитие и в бъдеще като градски център: „За да не бъде откъснат градът, както откъм стара България, така и откъм София – ще трябва да се свърже с шосе, иначе като градски център Ортакьой сигурно ще замре“.

Като отнасящи се изцяло към работата на БЗБ, въз основа на естеството на производството в околията – бубарството, тютюнопроизводството и лозарството, на управлението на банката в София се препоръчва:

– да се открие от банката депо за суров тютюн за кредитиране на местното население;

– да се открият гишета за кредитиране на търговците, които изкупуват пашкулите и често ги пекат в сушилни (срещу депа на пашкули);

– да се разшири размерът на раздаваните суми под лично поръчителство на общо основание, тъй като отпусчаните заеми под държавна гаранция не задоволяват нуждите.

Доколко са спазени тези препоръки и как и доколко са приложени и с какъв успех, може да се проследи по запазените по-късни отчетни доклади на клона на БЗБ, в които неизменно присъства информация за положението на бежанците в района, за тяхното състояние и опити за подпомагане, както и за демографското състояние на околията. Но много образно многократно в докладите на банковите чиновници се описва безизходното положение на пострадалите от Ивайловградска околия и невъзможността им да допринасят по-съществено за подобряване на състоянието им. Особено след включването на България в Първата световна война.

В Държавен архив Кърджали са запазени списъци на банката за раздавани обезщетения на пострадалото, опожарено и ограбено

население през 1913 г. от Ортакойска околия „за нанесени вреди от нашествието на турската армия през 1913 г.“. Приложени са списъци на стопани от с. Драбишна, Попово (Попско), Долно Сували (Долно Луково), Арнауткой (Гугутка), Хухла, Гьокче Бунар (Сив кладенец), Покрован, Юбрю Ерен (Горно селци), Нова махла.⁵

В заключение ще оценим документите от клона на БЗБ Ортакой като богати с информация за събитията в Ивайловградска околия в периода между изтеглянето на българската войска и връщането ѝ в Ивайловградска околия. Те разкриват трудностите пред българското население и българската администрация в този период, последиците от разорението на българските села от околията. В годишните отчетни доклади се дават икономическите параметри на разорението на българите от района на банката и безнадеждното състояние, в което са изпаднали те, както и ежедневните изпитания, пред които са изправени в борбата им за оцеляване. Тя продължава да се очертава и в годишните отчетни доклади на клона на банката.⁶ Разкриват постоянния наплив на българи бежанци от разорените села на Западна и Източна Тракия. И опитите за трайното настаняване на тези от Източна Тракия. Поради което тези документи могат да бъдат надежден исторически извор за изследователите на темата за разорението на българите от Ивайловградска околия през лятото и есента на 1913 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Л. Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.

² ДА – Кърджали, ф. 20К, оп. 1, а.е 58.

³ **Л. Милетич.** Цит съч, с. 126.

⁴ ДА – Кърджали, ф. 20К, оп. 1, а.е. 58, л. 64.

⁵ ДА – Кърджали, ф. 20К, оп. 1, а.е. 60.

⁶ ДА – Кърджали, ф. 20К, оп. 1, а.е. 37–49.

СЪДБАТА НА СЕЛО КУРФАЛИ СПОРЕД ЕКЗАРХИЙСКИТЕ АРХИВИ

ЛИЗБЕТ ЛЮБЕНОВА

Обект на изследване в тази статия е съдбата на село Курфали, Силивренска околия, която е доста интересна заради взаимозависимостта между етнос и религиозна принадлежност. Преди Балканските войни село Курфали е населено с гърци и българи, като във вероизповедно отношение всички са в лоното на Цариградската патриаршия. По тази причина след войната населението не е подложено на геноцид от страна на турските власти, както това се случва с останалите български села в Тракия, които са основно прочистени.

След Първата световна война би трябвало да се очаква едно също така толерантно отношение към населението в него, защото България и Турция са съюзници по това време и търпят еднакви наказателни мерки от държавите победителки по Версайската договорна система. След войните на Кемал Ататюрк срещу Гърция и масовото изселване на гръцко население от Анадола по силата на конвенция за размяна на население между Турция и Гърция започва депортиране на гърците и от Източна Тракия, което трябва да отстъпи място на турски бежанци. При заминаването на гърците българите в селото се отричат от Патриаршията и на 4 октомври 1922 г. преминават под ведомството на Българската екзархия. В желанието си селото да стане чисто турско правителството прави опит заедно с гърците да изсели и българите. Благодарение на Смесената гръцко-турска комисия населението е върнато в родното им село, но натискът за ликвидирането на българщината в него не само че не прекъсва, а напротив – непрестанно се засилва, докато не се постигне желаният от турците резултат. Тук ще очертаем етапите, през които преминава този процес, така както те са документирани в екзархийския архив. Държим да уточним, че след смъртта на Екзарх Йосиф в периода 1924–1936 г., за който основно ще говорим, екзархийското ведомство се поема от неговия заместник митрополит Борис Охридски.

След промяна на религиозния статут на селото на 7 януари 1923 г. в Курфали за първи път стъпва екзархийски свещеник, а около

година по-късно е открито и първото българско училище. Според статистика от 23 юни 1924 г. училището има 2 отделения с 55 ученици, една учителка и един турчин, за задължителното преподаване на турски език.¹ На църквата и училището обаче не им е съдено да просъществуват дълго.

През 1924 г. турските власти затварят българското училище под претекст, че няма позволение за него. От страна на Екзархията са предприети мерки за получаване на такова, но е получен отговор, че хората в селото са гърци и подлежат на изселване. Тогава Борис Охридски се обръща към Смесената турско-гръцка комисия по изселването, която приема доводите му, че това са българи-патриаршисти, които вече са преминали в лоното на Българската екзархия, поради което не подлежат на никакво изселване.

Българо-турските преговори от същата година не допринасят нищо за защита на църковно-просветната дейност на църквата. *„Надявахме се, че този въпрос ще се уреди с договора, сключен впоследък между България и Турция. Обаче той и до сега не е уреден и стои висящ“* – констатира владиката.² При започналото преброяване на населението властите снабдяват жителите в областта с нови метрически свидетелства. На селяните от Курфали обаче такива не се издават с мотива, че *„положението им не е определено и не са признати за българи“*. На имотни санкции подлежат и онези, които през 1916/1917 г. заминават да служат в България. Съвсем удобно се забравя, че по същото време много турци от България служат в армия на „съюзника“, но нашите правителства не изземват за това земите им. Нещо повече, *„властта сега туря ръка на имотите на всички тия, които или са умрели през време на войната, или са останали в България, и лишава наследниците им от права върху тия имоти“* – алармира Борис Охридски.³ Местните власти прибират и имотите на няколко семейства от две съседни български села, които се преселват в Курфали още в 1913 г., когато съселяните им масово преминават в българските предели.

Независимо от препятствията екзархийският заместник насърчава българите от селото да продължат да се борят за отварянето на училището. В отговор на това на 17 септември 1925 г. А. Арнаудов му пише от името на Курфалийското българско основно училище, че настоятелството със задоволство е прочело неговите наставления и е пристъпило към действия. Двама души от настоятелството веднага заминават за Чаталджа, за да направят постъпки в тази посока. Метариф мюдюри обаче им отговаря, че молбата им не може да бъде удо-

влетворена, тъй като „селяните не са признати за българи, но за гърци“. Тогава училищните настоятели подават повторно заявление до валията като поясняват, че онези, които са се смятали за гърци, още през миналата година са се изселили в Гърция. На свой ред валията извиква нофуз мюдюри, за да проучи как стои въпросът. Странен е отговорът на последния, който казва, че „наистина курфалийци до 1918 год. са били българи, но от тогава насам те не са такива, защото чрез заявление се отказали, че са българи“.⁴ След като научава това, валията заявява, че не може да разреши откриването на училище в селото. Така от края на декември 1925 г. по нареждане от по-високо място училището не само е закрито окончателно, но наред с него е запечатано и помещението, което се намира в църковния двор. По-късно, по традиционен грабителски маниер, турците го присвояват за свои нужди.

От писмо на екзархийския заместник с дата 25 януари 1926 г. № 54 до МВнРИ научаваме, че в Чаталджански окръг са останали само две български села – Курфали и Деркос. Първото брои около 100 български къщи, но независимо от това турското правителство продължава да търси аргументи срещу отварянето на българско училище в селото, водено от идеята да не допуска съществуването на чуждо етническо население в един район с ключова военна отбранителна линия като Чаталджа.

Не по-различно е положението в село **Деркос**, което отдавна признава Българската екзархия, но след Балканската война населението му се изселва в България. Останалите около 15 български семейства се препитават като майстори по каптирането на водата в Деркоското езеро за нуждите на Цариград. Турските власти обаче отнемат и техните имоти, а не само тези на заминалите, като ги лишават дори от къщите им. Властите оказват натиск върху работодателите да уволнят българските работници и ги заменят с турци. Така и тези семейства остават без работа и подслон – умишлено изтезавани и ограбвани от своите съседни турци и от органите на властта, за да ги принудят да се изселят. Някои от тези нещастници пристигат в Цариград и по нареждане на екзархийския заместник са настанени в оцелелите пристройки на бившата Духовна семинария. Притокът на подобни прокудени обаче не секва, поради което Борис Охридски уведомява своевременно не само Царската легация в Цариград, но и министър-председателя в Ангора.

С писмо № 113 от 20 февруари 1926 г. Борис Охридски пише за пореден път до МВнРИ за съдбата на българите от село Деркос.

Картината е по-печална и по-грозна и от най-лошите очаквания. На 5 февруари 1926 г. в Цариград пристигат и последните български семейства, изгонени посред зима от родните им огнища. По лично-то нареждане на владиката на тях им се дава временен подслон в една случайно оказала се празна къща, собственост на храма „Св. Стефан“. Най-красноречиво тяхното положение е описано от самия владика: *„Повечето от новопристигналите са без никакви средства и петимни за кора хляб. Между тях има вдовици с по няколко невръстни дечица, които простират ръка за помощ“*. Поради липсата на средства в екзархийския бюджет владиката веднага телеграфира в Министерството на външните работи да се изпрати временна помощ от 300 лири до окончателното уреждане на въпроса за тяхното настаняване. *„Понеже и до сега нямаме никакъв отговор на горната ни телеграма, ние, не можейки да гледаме техните nevoли и за да предотвратим възможни нещастия с някои от тях, които са си разпродали тепсиите и тенджерите за хляб, разрешихме да раздадат от екзархийската каса на най-бедните из между тях на брой 30 души сумата 50 лири като първа помощ. Надяваме се да можем да съберем от някои по-състоятелни българи тук още около 100 лири. Но тяя пари едва ли ще им стигнат до края на тоя месец само за хляб“*.⁵

Борис Охридски настоява българската държава да предприеме спешни мерки за тяхната по-нататъшна съдба, да се вземе едно справедливо решение, защото в отоманската столица не се гледа с добро око на християните, навсякъде ги гонят и настаняват турци на тяхно място. От запазена ръкописна резолюция *„помощта получена и раздадена“* съдим, че положението временно е овладяно, но този явен геноцид над българското население от страна на турската власт не спира. За жалост дълговете на Борис Охридски нарастват главоломно и ще дойде ден, когато върху него ще легне петното на човек, който е довел екзархийските финансии до фалит.

Що се отнася до село Курфали, натискът към него от страна на турската власт продължава и през 1926 г. След срива на училището идва ред на храма. През октомври 1926 г. Чаталджанското окръжие е придадено в административно отношение към Цариград. Валията използва това като претекст да забрани пребиваването на български свещеник и певец в енорийския храм. На 25 октомври 1926 г. митрополит Борис Охридски пише писмо до вилаетското управление в Цариград, в което обвинява чаталджанския каймакамин, който забранил в с. Курфали да пребивава не само свещеник Стефан Рашков,

но и църковният певец Антоний Костов. По силата на тази забрана местната полиция принудила свещеника да замине за Цариград, а певеца – за родното си място – Одрин, независимо че двамата в продължение на две години и половина извършват богослужение в българската църква в селото с разрешението на бившето Чатаалджанско вилаетско управление.⁶ Започва преследване и срещу сина на свещеник Ст. Костов, тъй като последният става български поданик.

Митрополит Борис не приема тази религиозна дискриминация и с нов такрир от 29 ноември 1926 г. в подкрепа на заявлението на курфаленския свещеник до цариградския валия Екзархията също отправя молба до валията да ходатайства пред Министерството на вътрешните работи да се разреши на свещеника да пребивава в селото три години съгласно новия закон за селата. От направената справка в министерството се оказва, че валията не е дал ход на заявлението на свещеника, нито на екзархийския такрир, а се е задоволил само да донесе, че в селото няма българи и следователно няма нужда от български свещеник. Министерството естествено се солидаризира с мнението на валията.

Аргументите на вилаетското управление, че свещеник Стефан Рашков е чужд поданик и като такъв не може да пребивава в друга държава, са несъстоятелни, защото църковният певец А. Константинов е турски поданик. За да ги лишат от доказателства, властите им отнемат документите. Това дава повод на владиката Борис на 29 декември 1926 г. да отправи поредното си искане да се допусне временно поне за Рождество Христово и последващите християнски празници селото да не се лишава от богослужение и двамата прогонени българи да се завърнат макар и за няколко дни. При явното турско беззаконие този път той се позовава само на съвестта на валията, който обаче му отговаря, че не може да поеме такава отговорност върху себе си. От това става ясно, че разпорежданията идват от високо място.⁷

Драмата в с. Курфали продължава и през следващата 1927 година, когато църквата остава затворена. На 29 януари 1927 г., вземайки повод от няколко смъртни случая в селото, Екзархията иска разрешение свещеникът да отиде само за два-три дни, за да опее покойните и да ги погребее. Валията обаче и този път отказва да разгледа такрира. В знак на протест капукехаята на Екзархията заявява следното: *„Екзархията се занима с въпроса със съзнанието, че не злоупотребява с правата и компетенцията, които ѝ са признати от държавата. Тя е добросъвестна, когато твърди, че християнското население в с.*

*Курфали е българско, защото наистина то е българско и нас ни боли, като виждаме българско население да се поставя вън от своята религия. В Курфали умират хора и мъртавци се погребват без никакво опело. Християнската и никоя друга религия на света не допускат това“.*⁸ Валията се задоволява само да го запита кой е той и от чие име говори, след което се разпорежда такрирът да се депозира в канцеларията, която щяла да направи потребното. Като се има предвид обичайната практика, знае се какво ще последва – канцеларията ще препрати преписката на каймакамина, той ще даде мнение, че в селото няма българско население, и с това въпросът ще се сметне за решен. Вина за това носи и самото българско правителство, което не отстоява докрай интересите на българското население във вилаетите, а гледа само финансовата си политика и икономии. На 10 юни 1927 г. Борис Охридски прави обстойно изложение до българския царски пълномощен министър в Цариград, от което се вижда, че положението на селяните е тежко – който излезе от селото по някаква работа, не се допуска да се върне обратно в дома си. „С такива репресалии, които достигат до най-грубото отричане на всяко човешко право, турските власти се домогват да принудят да се изселят българите от с. Курфали“ – пише до министъра Борис Охридски.

Турските власти се възползват от обстоятелството, че българите от селото са вписани в държавните регистри като „рум-ортодокс“ или „християнин“ и на базата на това правят опит да ги изселят в Гърция. Благодарение на протеста на гръцките представители в Смесената комисия по изселването тези селяни са върнати по родните си места. На свой ред въпросната комисия дава ново тълкувание на понятието „рум-ортодокс“, според което „това понятие е чисто религиозен термин и обхваща всички жители, които в духовно отношение принадлежат на Гръцката патриаршия, без разлика на тяхната национална принадлежност“.⁹ Тревогата на Борис Охридски е, че въз основа на това определение в близко време ще се реши въпросът с всички духовни организации под ведомството на Вселенската патриаршия. „С разрешаването на този въпрос ще се разреши окончателно и съдбата на Курфалийските и всички други българи, които са подложени от страна на турските власти на ограничителните мерки, предвидени за подлежащите на изселване гърци“ – пише владиката.

От своя страна Министерството на външните работи и изповеданията предприема бързи мерки за уволняването на свещеника и учителите, отново с мотива за бюджетни икономии. Това засилва

страха сред населението, което схваща това като признак на безсилие от страна на България. Затова Борис Охридски настоява пред правителството тази заповед да бъде анулирана и след като въпросът се е проточил в продължение на повече от две години, да отложи неговото окончателно решение.

През 1928 г. българите в селото намаляват на 80 семейства за сметка на турските мохаджири, които се настаняват в него. Властите се възползват от това и в двора на църквата е настанено турско училище. През март 1928 г. Борис Охридски подготвя молба, която е връчена на валията от името на селяните, с която го молят да разреши на цариградския свещеник иконом Ст. Костов да замине за селото им, за да служи на предстоящите Великденски празници. По този повод се образува официална преписка, която се движи между различните инстанции повече от два месеца. Това едва ли е случайно, тъй като в крайна сметка вилаетското управление съобщава, че преписката се е изгубила и не могла да се намери. Тогава Екзархията прибегва до нестандартни методи на въздействие, като използва услугите на един влиятелен турчин, който в навечерието на празниците да склони валията да допусне в селото свещеника само временно. И този път валията отговаря, че по никой начин няма да удовлетвори искането – явно защото аргументите не са били в достатъчно количество...

На 30 април 1928 г. селяните подават молба направо до Министерството на вътрешните работи в Ангора, в която молят един от цариградските български свещеници – турски поданик, да ги обслужва в духовно отношение. И тази молба не дава никакъв положителен резултат.

След като Екзархията е изложила многократно въпроса и пред българските отговорни фактори (с писмо № 124 от 7 февруари 1927 г. до МВнРИ и № 157 от 10 юни 1927 г. до цариградската българска легация и с писмо № 450 от 14 ноември 1928 г. отново до МВнРИ), църковното ведомство наистина остава в задънена улица и не знае какво друго би могло да се предприеме. Според Борис Охридски *„лишени от църква и училище и намиращи се под постоянната угроза да бъдат всеки момент изселени, тези няколко десетки български семейства преживяват големи морални терзания. В продължение на повече от две години те са принудени да погребват мъртъвците си без свещеник и опело, като че ли заравят някоя мърша, а не човешки труп. Браковете се сключват само по граждански ред, без благословение на църквата, а новородените деца остават некръстени и така някои от тях умират. Всичко това е много тежко по-*

носимо за едно селско население с добре запазено религиозно чувство, като българите от това село“ – казва той.¹⁰

Според владиката угрозата произтича от твърдото решение на властта да ликвидира българския елемент в селото, от конвенцията за размяна на население, според която на изселване подлежат всички православни гърци от турска Тракия, което умишлено се тълкува като етнос, а не като религиозна принадлежност. Напразни остават уверенията на селяните, че те вече са екзархисти, защото това се възприема само като тактически ход за спасение. Наред с това владиката сочи и други причини, които естествено не се прокламират официално, защото са свързани със стратегически интереси – турското правителство иска да ликвидира всеки български елемент, живеещ близо до укрепената военна отбранителна система на Чаталджа. Затова е толкова неотстъпчиво и затова така дълго насърчава Цариградската патриаршия да денационализира това население и да го отдалечи от българските му корени. През 1928 г. властите предприемат още една мярка – на 13 април, Велики петък, насилствено са събрани около 50 младежи от селото за нуждите на армията, които са отведени в Чорлу, а оттам са разпръснати по неизвестни места, без близките им да имат някаква информация за тях.¹¹

В турската държава има и други аналогични спорове – така напр. известен брой православни арабски семейства с турско поданство дълго време са оставени по местата им като спорно население. Смесената гръко-турска комисия, оглавявана тогава от европейец, разглежда тяхното положение и се произнася в полза на арабите. Турските официални среди и общественото мнение посрещат с негодувание това решение на комисията, смятайки че то противоречи на тълкуването на същата комисия на понятието „православен грък“. Председателят на комисията е обвинен в пристрастие, решавайки въпроса в полза на арабите.

Презумпцията е, че когато смесената комисия пристъпи към разглеждане положението на село Курфали, гласът на европейския делегат отново ще бъде решаващ. Никой не може да предвиди кой ще бъде председател на колегията, но според дотогавашната практика най-вероятното решение ще е Курфали да бъде изселено. Затова Екзархията абсолютно съзнателно избягва да сезира въпросната комисия, като се стреми да отложи въпроса за по-далечно бъдеще, докато в селото се закрепят български свещеник и учители. Тъй като тези усилия не се увенчават с успех, в отчаянието си селяните излъчват една делегация, която се явява пред българския пълномощен

министър с молба, да се уреди по официален път изселването им в България, защото не желаят да идат в Гърция. Само дипломатическото уреждане на въпроса ще им позволи да ликвидират по частен път имуществата си и да ги продадат – нещо, на което те нямат право до момента, защото са третираны като гърци и попадат под забраната на турското правителство да търгуват с имуществото си.

На 25 септември 1930 г. за пореден път Борис Охридски уведомява МВнРИ, че въпросът за откриване на църква в с. Курфали се свежда до това да се даде разрешение на един български свещеник с турско поданство да пребивава постоянно в селото или да прехождат от Цариград. Тези условия са налагали досега първо да се определи лицето, а после да се иска разрешение. Тъй като Екзархията изпитва от години затруднение с намирането на подходящи кадри, тя препоръчва като единствено приемлив кандидат архимандрит Гавриил, енорийски свещеник и учител в Лозенград, който би могъл да бъде използван като свещеник в Курфали, ако при лозенградското училище се назначи втори учител, по възможност и певец в църквата. Що се отнася до училището, постъпките за неговото отваряне изискват известна организация и инициатива на местна почва от страна на населението, затова нека първо да се изпрати свещеник, който ще помогне и за откриване на училището.¹²

Българската легация в Цариград се заема със задачата за отзоваването на архимандрит Гавриил от Лозенград и на 15 ноември 1930 г. уведомява екзархийския заместник, че според уверенията на управляващият турската легация в София, ако българското население на с. Курфали поиска учител и свещеник, от Ангора няма да му бъде отказано разрешение за назначение.¹³ Министър Ат. Буров също одобрява предложението.¹⁴

На 19 ноември 1930 г. с писмо № 526 Борис Охридски със задоволство ще напише до Министерството на външните работи и изповеданията: „Чест имаме да уведоим почитаемото министерство, че Смесената комисия за размяната на населението между Турция и Гърция, която по много причини до сега отлагаше решаването на Курфалийския въпрос, макар и да са били правени за това многократни постъпки, напоследък се занима с него и реши, че българите от с. Курфали не подлежат на изселване“.¹⁵ Турската делегация възразява, че от решението може да се възползват и някои гръцки семейства, които още живеят в селото. Затова турските представители поискали да се даде поименен списък на българските семейства. От своя страна Екзархията засвидетелства писмено пред комисията, че

гръцки семейства в селото няма. Силно е подозрението, че турските делегати ще включат в този списък за изселване всички български по-заможни семейства, „за да може по такъв начин турската държава да завладее недвижимите им имоти“ – пояснява владиката. Българският пълномощен министър също обръща внимание върху тази опасност на някои от неутралните членове на комисията. Като преценява, че въпросът е навлязъл в своята решителна фаза, владиката препоръчва да се използва мудността на турската бюрократична система, „която има да извърви дългия път – Цариград – Ангора – Курфали и обратно“, за да се направят още постъпки. Ключът на развръзката държи в ръцете си Смесената комисия, въз основа на чието решение селяните от Курфали ще могат да се снабдят с нуфузи. За щастие, след близо шест-месечно прекъсване на заседанията, в края на 1930 г. тя подновява работата си.

Въпреки благоприятните новини Борис Охридски не бездейства и от страна на Екзархията на 3 декември 1930 г. се обръща с писмо директно до председателя на Смесената комисия Холщад за размяна на гръцките и турските населения в Цариград. Той пише: „Господине председателю, осланяйки се на писмото ни от 21 юни 1927 г. под № 190, чест имаме да Ви помолим да благоволите и наредите потребното за ускоряване, по възможност, решението на поверената Ви комисия в смисъл, че не подлежат на размяна българските семейства от с. Курфали, които, намирайки се в неопределено положение, търпят от дълго време неудобства в религиозно отношение“.¹⁶ С писмо № 37062 от 16 декември 1930 г. Смесената комисия уведомява официално Екзархията, че с решение от 6 декември 1930 г. тя е постановила, че жителите на Курфали не подлежат на размяна, предвидена в Лозанската конвенция от 30 януари 1923 г. Това решение е съобщено от самата комисия и на вилаетското управление.

В началото на 1931 г. от Екзархията изпращат сведения до управляващата Лозенградска епархия Неофит Скопски, че след благоприятното решение на Смесената комисия е необходимо архимандрит Гавриил да замине за Курфали възможно най-скоро. „Дълго време ние не желаехме да се спрем на едно подобно решение, което ще лиши Ваше Високопреосвещенство от службата на Високопреподобния архимандрит, но поради липса на друго духовно лице с турско поданство, което би могло да се изпрати в това село, горното решение ни се наложи. Във всеки случай на неговото изпращане в с. Курфали треба да се гледа като на нещо временно“ – пише Борис Охридски на 3 януари 1931 г.¹⁷ Според отговора на Неофит Скопски,

*„Н. В. Преподобие с готовност се отзова да изпълни това послушание, което ще стане след като се извършат всички формалности по пътуването след един и повече месеци, когато получи разрешение“.*¹⁸

В същия ден владиката известява и църковните настоятели в селото Никола Иванов и Христо Начов, че след решението на Комисията с. Курфали да не бъде изселвано в Гърция, вече няма никакви пречки да бъде изпратен български свещеник. За целта е необходимо да се подаде арзухал до векалета, в което се препоръчва името на архимандрит Гавриил.¹⁹ Най-неочаквано обаче турското вътрешно министерство започва да протака въпроса под претекст, че трябва да провери дали действително архимандрит Гавриил е родом от Цариград и е „изряден“ турски поданик.²⁰

На 6 февруари 1931 г. Неофит Скопски съобщава в Екзархията радостната вест, че в Лозенградското полицейско управление са получени книгата на архимандрит Гавриил за заминаването му в Курфали. *„След като се е дало много добри отзиви за неговата личност, повърнали се книгата обратно“.* Надеждите са в скоро време той да може да замине, ако не започне разследване и в Цариград, където е родното му място.²¹

На другия ден с поверителен доклад до МВнРИ Борис Охридски пояснява, че все още няма отговор от Ангора за заминаването на Гавриил, макар да не съществуват формални пречки за това. Поради развоя на политическите събития се наблюдава едно крайно неблагоприятно настроение за прокарането и на най-невинното и законно искане от религиозен характер. Последствие от това настроение е забраната да се хвърли тази година на Богоявление кръста в морето, въпреки че българската църква се намира на самия морски бряг и церемонията винаги се извършва в църковния двор.²²

Тъй като и през март няма никакво придвижване на въпроса, Неофит Скопски препоръчва на Екзархията, въз основа на общата наредба, според която християните турски поданици вече могат да пътуват из вътрешността на страната, при условие че ще пребивават на дадено място само 3 месеца, архимандрит Гавриил да замине за турската столица, а оттам преди Възкресение Христово да отиде в Курфали *„и да утеши тамошните християни със св. Причастие и други треби, без да бъде обезпокояван от властта по силата на новия правилник“.*²³ Борис Охридски е склонен да поеме такъв риск, но все пак уведомява МВнРИ за действията си и настоява да се изпрати нов учител в Лозенград на мястото на архимандрита.²⁴ Така по негово разпореждане 7 април 1931 г. Гавриил заминава за Цариград.²⁵ От

неговия рапорт до екзархийския заместник от 12 май 1931 г. научаваме, че на Велика събота от Цариград той потегля веднага за Курфали, където отслужва Божествена литургия и приобщава със св. Тайни всички верующи, малки и големи, на брой 400 души. Освен това извършва кръщение на 35 младенци, некръстени от 5 години насам, и венчава ония, които живеейки в граждански брак, нямаха църковен. Така в селото остават невенчани още две семейства, които нямат редовни книжа за пред местните власти, което пречи да се извърши религиозният им брак съгласно новите наредби. *„Появяването на духовен пастир в селото наистина вдъхна надежди на курфалийци, това неочаквано посещение много ги зарадва, което се виждаше от веселото празнично настроение през пасхалните дни“* – казва архимандритът. Въпреки това той не скрива песимизма на селяните, който се дължи на липсата на местна църква и училище. Особено голяма е тревогата от бягството на младежите от селото, които наброяват 33 души само за последната година. За да не служат в турската армия, което се оказва голям проблем за необрязаните християни, те предпочитат да емигрират. *„Това се отразява върху бъдещата участ на младите момичета, между които вече има тенденция към потурчване“* – добавя Гавриил. Затова пристигането му е утеха за курфалийци, още повече че е получено и специално разрешение от Ангора за правото му да свещенослужава. Макар официално още да не е съобщено за това, книгата му, потвърдени от Ангора, се намират в Цариградския вилает.²⁶

Въпросът за училището обаче продължава да стои открит, защото селяните не са снабдени с нуфузи като българи и не може да се спази процедурата за малцинствата.²⁷ Молбите от 1930 г. не са удовлетворени от вътрешното министерство в Ангора, а без този документ хората не могат да упражняват гражданските си права.²⁸ След размяна на мисли с царския пълномощен министър Борис Охридски решава, че трябва да се направят постъпки до Цариградското вилаетско управление училището да бъде открито на 19 май 1931 г. На 23 май обаче Дирекцията на просветата отказва да удовлетвори молбата със стария мотив отпреди 4 години, че все още не е обнародван новият правилник за частните училища. *„Ние не очакваме в скоро време да бъде публикуван такъв правилник и оставаме с убеждението, че мотивировката на отказа и в единия и в другия случай е измислена за прикриване нежеланието на турското правителство да допусне откриването на нови нетурски училища“* – смята екзархийският заместник.²⁹

На 15 юли 1931 г. българският пълномощен министър в Цариград пише бързо и поверително писмо до Борис Охридски, в което го уведомява за срещата си с турския министър на външните работи, пред когото настоял да се приложи решението на Смесената комисия, според което в с. Курфали живеят българи, подведомствени на Екзархията и да им се издадат нуфузи. Българският дипломат повдига и въпроса за откриване отново на закритото българско училище в селото, защото до сега меарифското управление отлага въпроса с мотив да се чака влизане в сила на нов закон за частните училища, който не се знае кога ще бъде приет. Като доказателство за добра воля външният министър Тевфик Ружди бей в негово присъствие разговаря по телефона с министъра на вътрешните работи Шукри Кая бей с молба да побърза с уреждането на тия два въпроса. Затова задачата на Борис Охридски е да внуши на селяните да поискат от надлежните местни власти издаването на нуфузи, като в случай на отказ селяните да се отнесат телеграфически направо до министър на вътрешните работи. Що се отнася до откриването на училище, по духа на новия закон е необходимо инициативата да изхожда не от свещеника на селото, а от самите селяни, които да си изберат настоятел (хейет) и да поискат нужното разрешение. *„Не се съмнявам, че ако тоя въпрос бъде разрешен в благоприятен смисъл, Ваше Високопреосвещенство ще имате грижата своевременно да потърсите и назначите за учител в селото подходящо лице, отговарящо на изискванията на закона“* – допълва пълномощният министър.³⁰

На 15 октомври 1931 г. с писмо № 429 Борис Охридски уведомява царския пълномощен министър, че Цариградското вилаетско управление е разпоредило до надлежните власти да издадат на българите от Курфали нови нуфузи. Така селяните ще могат да разполагат свободно с недвижимите си имоти, а онези, които желаят да се изселят в България, ще бъдат снабдявани с паспорти по установения ред. Едва тогава ще бъдат подновени и постъпките за откриване на училище, за което досега няма резултат. Владиката му благодари, че подкрепя и закриля скромното дело на Екзархията.³¹ Същата информация владиката изпраща и до външно министерство в София.³²

Неочаквано тревогите се увеличават от там, откъдето най-малко са очаквани. Огорчен от липсата на помощници в Лозенград след напускането на архимандрит Гавриил, на 6 юли 1931 г. Неофит Скопски подава оставка. Основната вина за това носи отново МВ-нРИ, откъдето не назначават подходящо за целта лице.

На 28 април 1933 г. с поверително писмо Борис Охридски уведомява легацията ни в Цариград, че изпраща препис от рапорта на енорийския свещеник протоиерей Йоаким Мустрев, който е командирован в с. Курфали да отслужи божествена литургия през Великденските празници. От рапорта се вижда, че „*турският учител в селото, в желанието да си направи градина в църковния двор, вдигнал плочите от гробовете около църквата и над останките на мъртвците, които близки живеят още в селото, посял зеленчуци*“.³³ На фона на тази гавра с паметта на хората, отказът да се отвори българското училище не изненадва никого. Борис Охридски припомня, че преди шест години, когато Екзархията иска да отвори българско училище в Цариградския квартал Кадъкьой, отказът също е бил мотивиран с изчакване на нов закон за частните училища.

Тревогите не спират дотук. На 5 септември 1933 г. владиката пише строго писмо до църковното настоятелство в село Курфали, че е получил сведения, че в селото искали да се продадат имотите, които притежава църквата. Като ги уведомява, че подобно нещо не може да стане без разрешение на Екзархията, Борис Охридски предупреждава църковното настоятелство да вземе нужните мерки за запазване на църковните имоти.³⁴

За да се стабилизира положението в селото, на 18 октомври 1933 г. екзархийското заместничество освобождава от длъжност своя архивар протодякон К. Белчев и го назначава за свещеник в селото.³⁵ Обстановката обаче вече е много усложнена. Местните власти умишлено настаняват в български къщи турски бежанци от Провадийско, които са настроени изключително агресивно към останалите тук българи. Целта им е да ги прогонят на всяка цена, за да завладеят домовете и имотите им. Самият протодякон К. Белчев също не се задържа тук дълго, защото на 25 май 1935 г. е отзован от българските власти.

На 15 април 1935 г. започва размяна на турски семейства от село Росина (Кеди Юрен), Поповска околия, с 52 български семейства от Курфали. Българското консулство в Цариград визира безплатно паспортите им. Други 9 семейства молят да бъдат настанени в Истанбул. Турската власт обаче продължава със злоупотребите. От българска страна на всички турски семейства е опростен военният данък и трудовата повинност, докато турските власти искат всяко българско домакинство да заплати по 300 лири на лице военен данък. Общата сума възлиза на 180 000 лв., което е непосилна цена за тези бедни селяни. Всички признават, че турците, пристигащи от България, са бо-

гати в сравнение с българите от Курфали. Турската държава умишлено бави настаняването на нейни бежанци от България, защото нейната политика е те да останат в нашата държава. Така подмамени 200 семейства от Разградско и 956 семейства от Шуменско разпродават имотите си и стоят в неизвестност. На „турци“ от Кърджалийско изобщо е отказано да им се издадат документи за турско поданство и те са върнати обратно в България.³⁶

Политиката на геноцид, издевателства и частична размяна ликовира окончателно българския елемент не само в с. Курфали, но и в цяла Тракия. Така кемалистка Турция, изживявайки своя закъснел национализъм, прочиства етнически всички свои европейски владения. За сметка на това тя провежда една умела политика на запазване на турски или мюсюлмански малцинства в съседните балкански държави. Колко далновидна е била тази политика, може да видим дори днес, когато тези малцинства се използват умело от неоосманитите за държавна дестабилизация, вътрешна несигурност и икономически натиск върху съседни страни, които илюзорно мислят, че членството им в Европейския съюз е гаранция за тяхното стабилно развитие и просперитет.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ЦДА. Ф. 321 к, оп. 1, а.е. 2833, л. 39.
- ² ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 444, л. 2.
- ³ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 444, л. 1.
- ⁴ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 4.
- ⁵ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 444, л.5.
- ⁶ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 15.
- ⁷ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л.21.
- ⁸ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 37.
- ⁹ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 24.
- ¹⁰ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 28.
- ¹¹ ЦДА. Ф.321 к, оп. 1, а. е. 2833, л. 7.
- ¹² ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 89–90.
- ¹³ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 88.
- ¹⁴ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 92.
- ¹⁵ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 60.
- ¹⁶ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 67.
- ¹⁷ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 93.
- ¹⁸ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 94–95.
- ¹⁹ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 96.

²⁰ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 101

²¹ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 107.

²² ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 104–106.

²³ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 112–113.

²⁴ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 114–116.

²⁵ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 117

²⁶ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 121.

²⁷ **К. Динков.** История на Българската православна църква. Четива. Враца, 1954, с. 105.

²⁸ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 122.

²⁹ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 524, л. 127.

³⁰ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 84; Ф. 321 к, оп. 1. а.е. 3042, л. 176–178.

³¹ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 86.

³² ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 87.

³³ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 96.

³⁴ ЦДА. Ф. 246 к, оп. 3, а.е. 410, л. 98.

³⁵ ЦДА. Ф. 321 к, оп. 1, а. е. 3042, л. 102.

³⁶ ЦДА. Ф. 321 к, оп. 1, а. е. 3150, л. 98–105.

РОДЪТ КАЛОЯНОВИ – УЧАСТНИЦИ В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ И ЗАЩИТАТА НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ПРЕЗ ЕСЕНТА НА 1913 г.

СВЕТЛА КАРАЯНЕВА

ИВАН Г. КАЛОЯНОВ (1887 – 1967 г.). Доброволец в Македоно-одринското опълчение, участник в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война.

Дядо ми е роден през 1887 г. в Доганхисар, Дедеагачко, като тринадесето дете в семейството на Георги Петков Калоянов. Големият му брат вече се женел. Загова племенникът му – Георги Поппетков Калоянов (Пушкин), участник в четата на Руси Славов, бил негов връстник.

Родът на Калояновци е един от най-видните и най-големи родове на голямото, развито и заможно беломорско селище. Според преданието началото на рода може да се търси в първите години на XIX в. или малко по-рано, когато Стоян Калоянов получил мюдюрско (т.е. кметско) отличие с право да го предава в своя род. Най-виден от тия мюдюри Калояновци бил дядо Петко, който в 60-те години на миналия век е наречен „една знаменита личност във Ференско“.* Дядо Петко има истински възрожденски заслуги в Западна Тракия,

---

* Г. Г. Димитров, Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение, изд. 1894 г.

съдействал за настаняването на български свещеници и български учители в тоя край, защищавал ги успешно пред властта от гръцките клевети и гонения. Доганхисар било първото село в областта, минало под ведомството на ексархията още от основаването ѝ. Когато турската власт поискала да застави кмета да си смени калпака с фес и така да се яви пред каймакама и пред турците във Фере, Петко Ст. Калоянов заявил: „*Мюдюрството си давам, калпака не сменявам!*“ От Калояновци още през 1878 г. са излезли първите младежи да се учат в Одрин, Ст. Загора, Габрово. Двама са станали учители, един – свещеник и друг – чиновник в новоосвободена България. В борбата за национална свобода загиват, посечени от турски ятаган, Стою Георгиев Калоянов (брат на дядо ми) и Кирию Стоянов Калоянов, ятак на Капитан Петко войвода.

През 1908 г. Иван Калоянов взема участие в Младотурския преврат, както и други български революционери, с надеждата, че със свалянето на султанската власт българите ще получат равноправие. На следващата година обаче се опитва да избяга в освободена България, защото установилите се на власт младотурци започват да мобилизират в турската армия и малцинствата, което до този момент не е ставало. На границата е заловен и въдворен в турско село, където работел във фурната. Вторият му опит да пресече границата е успешен и той идва в Пловдив, където първоначално работи в ковашката работилница на по-големия си брат Стоян. През 1912 г. при обявяването на Балканската война се записва доброволец в Македоно-одринското опълчение, както се вижда от запазеното свидетелство № 361, на 16 октомври, в бригада III, дружина X, рота II като строеви редник. Участвал е в походите София – Долна баня – Хасково – Кърджали – Гюмюрджина – Кешан – Памедо – Гюмюрджина; Демирхисар – Струмица – Щип – Кочани – София. Сражавал се е в боевете срещу турците при Мъстанли и Мерхамли през ноември 1912 г. и срещу сърбите при Румена бука, Китка, Цярана през юни 1913 г. и Думица през юли 1913 г. Десета прилепска дружина е сформирана от пловдивските македоно-одрински доброволци начело с подпоручик Лало Вутов и капитана от руската армия – българина Владимир Везенков от Крушево. След Междусъюзническата И.К. е бил войник и по време на Първата световна война.

До края на дните си (почива на 80 г. в Пловдив) дядо ми е ревностен поддръжник на Тракийското движение. Като повечето тракийски бежанци се бореше за насъщния и работеше до самата си кончина, защото нямаше държавен стаж за пенсия. Годините не му

тежаха, строен и пъргав като младеж, кръстосваше цяла България като закупчик на едно пловдивско предприятие.

През 1965 г. в Пловдив се събират над двеста белокози ветерани от Македоно-одринското опълчение, участвали в Балканските войни от 1912–1913 г. След патриотичната си конференция малкото останали участници в опълчението, с униформени калпаци (отпред със златни лъвчета, които държат развято знаме), обкичили гърди с ордени и медали, изкачват Хълма на освободителите и полагат венци на признателност.

СТОЯН Г. КАЛОЯНОВ (1873 – 1954 г.). Активен деятел на македоно-одринското революционно движение, участник в Балканската война.

Стоян Калоянов е роден през 1873 г. в с.Доганхисар, Дедеагачко, родното село на Капитан Петко Войвода. Там получава първоначалното си образование, което впоследствие чрез самообразование и житейски опит обогатява извънредно. Става занаятчия – майстор железар. Заподозрян от турците в революционна дейност, на 18-годишна възраст избягва в България и се установява в Пловдив. Отваря железарска

работилница близо до днешната Пожарна команда. След време добива такава популярност, че писмата до него пристигали на адрес: Пловдив, за Стоян ковача. В тази работилница се трудят по-късно и двамата му братя Комньо и Иван, също участници в революционно-македоно-одринско движение. Тук е изкована желязната ограда на църквата „Света Марина“, жп гарата и градската градина.

Ст. Калоянов пристига в Пловдив като емигрант през есента на 1891 г. в селската си носия. След четири години (1895 г.) в същата носия го съглежда Капитан Петко Войвода и го пита чие момче е. Кани го в хотел „Бон гу“, където е отседнал, и водят разговор за ор-

ганизационни дела. Петко войвода бил повикан в София от Трайко Китанчев, председател на Върховния македонски комитет. Китанчев плакал пред него за несполуките на четите в Македония през тази година. Втора среща между Ст. Калоянов и Капитан Петко се състои пак в Пловдив през лятото на 1896 г., когато войводата пътува за Чепеларе при Стою Шишков. Тогава Петко Войвода го пита за материалното състояние на Спас Турчев, голям стамболовист от Пловдив. По времето, когато Турчев е градоначалник във Варна, го хвърля в затвора, изтезава и обира. На свой ред Петко Войвода осъжда Турчев на затвор и обезщетение. Престоят в Пловдив е няколко дни, през които славният капитан споделя с младия си земляк случки от хайдушкото си минало. Тогава Петко заявява, че за да успее едно народно дело, е необходимо дейците му да бъдат морални.

През есента на 1898 г., в хотел „Търговски“ Ст. Калоянов бил посветен в делото от самите апостоли на македоно-одринското революционно движение Гоце Делчев и Пере Тошев. Оттогава става и ревностен деятел и сподвижник на всички знайни и незнайни български и небългарски комити и революционери. Заедно с покръстването му било уговорено да се върне в селото си и да се опита да постави началото на революционна организация в Дедеагачко, дето трябвало да отиде в помощ на Георги Маринов от с. Дервент, търговец в Дедеагач. За да се маскира неговата мисия, трябвало да се появи там като прекупвач на добитък. За целта от комитета му били дадени 25 турски лири. В края на същата година, заедно с жена си, Калоянов се озовава в Доганхисар. Тук престоял известно време и се заел да събира едър и дребен добитък за соватчилък. С тая си търговия изгубил и скоро ликвидирал. Но по време на пребиваването си успял да посвети някои по-будни и пламенни младежи в делото. В дома на братята Георги и Стою Сапунареви дошли още братя Карабакови, Митрю Армутлиев, Георги Пазвантев, Коста Бояджиев, Кирю Челеков, Митрю Каракирков (брат на Петко войвода) и Митрю Саръкостов. Георги Пазвантев занесъл писмо до Околийския революционен комитет в Дедеагач с решението на съвещанието. Трябвало да се проучи възможността за снабдяването на организацията с пари. След основаването на комитета в Доганхисар Стоян Калоянов приел обиколка на околията под прикритието на търговец. Запознал се на място с тракийските революционни дейци и бил в постоянна връзка с Георги Маринов. Поради пропадането на търговията му се завърнал в България, за да не се подлага на излишни рискове. На следващата година идва отново, но този път е заподозрян от турците

и е принуден да се прибере в Пловдив. Тук той заема важно място в одринската емиграция. Работил е заедно с Нестор Иванов. Освен това е бил постоянен член на настоятелството на Пловдивското македоно-одринско дружество. Също така към 1907 г. е инициатор за образуване на Одринските братства.

Христо Караманджуков, обработил и обнародвал архива на Ст. К. в Тракийски сборник, кн.4, София – 1933 г., издание на Тракийския върховен изпълнителен комитет, свидетелства: „От кореспонденцията, която предаваме, се вижда, че неговото участие е и важно, и разностранно. Благодарение на природните си дарби и интелигентност, той е бил почти през цялото време досега един вид като консул и на македонци, и на тракийци, пък и на арменци, пък и на турци, всякога готов да им служи и да ги подпомага. Затова бихме казали, че неговата преживелица е и цяла история из освободителното дело на македонци и тракийци. И сега той не престава да се интересува и движи из орбитата на тракийските деятели. Заради неговите заслуги той е избран за пожизнен член на Ефорията на фонда „Тракийско дело“ в Пловдив“.

В архива можем да прочетем „Схващане за Македоно-одринската автономия“, сведение за проведеното на 25.01.1904 г. многочислено събрание на одринци; писма на войводата Пею Шишманов от Карлуково, дн. Славейно, най-дългогодишният деятел и ръководител на революционното дело в Ахъчелебийско (Смолянско); Вълко Шишманов – Кичука, първи братовчед на Пею Ш.; Костадин Нунков, родом от Чирпан, анархист-терорист по убеждение; войводата Лазар Маджаров, родом от Солун, агитатор и организатор на Преображенското въстание в Лозенградско; Тома Пожарлиев, брат на запасния полковник Пожарлиев от Македония; Михаил Дайев от Балчик; зап. капитан Стамат Икономов от Малко Търново, един от ръководителите на Преображенското въстание; Георги и Димо Гешанови от Панагюрище; Христо Матов – теоретик на Македоно-одринската организация и дългогодишен представител на ВМОРО; Павел Ковачев от Свиленград, касиер на IV революционен окръг; Кръстю Българията, Иван Гологанов; Иван Гарванов – член на ЦК на ВМОРО и на задграничното ѝ представителство; Стоян Урумов от Окуф, Дедеагачко; Кръстю Петков от Доганхисар, осиновен от Капитан Петко войвода, допринесъл за движението като виден търговец във Варна; Тодор Александров, известен деец на ВМОРО; Юлиан Шумлийски, поляк, екзархийски учител в Дедеагач, подпомогнал дейно нашето освободително движение. Публикувани са и пълномощни, удостове-

рения, Позив за конгрес на одринци, Окръжно до всички Одрински братства в България. Потресаващи са редовете от Позива към Одринската българска емиграция, Пловдив, 1 юни 1907 г.: „...Съдбата най-жестока е била от 30 години насам към тоя нещастен край от отечеството на българите. И докато въпросът от освободителната война искал що-годе това положение на подтиснатите населения в Македония от време на време е възбуждал заинтересованост и обсъждане в европейското обществено мнение и меродавни правителства, за голяма скръб за Одринско ни дума не е ставало.

Нашият роден край всякога е бил отминаван, изоставен и забравен; за него ни помисъл е имало от никого и от никъде. А тая именно забрава остави досуц развързани ръцете на нашите вековни врагове там – турци и гърци – и от няколко години насам ние се намираме пред потресни, ужасни факти: бързото и систематично разредяване и унищожаване нашите родни пепелища там и свършеното обезбългаряване на Одринско. Особено непоносим стана животът на българина в Одринско от злочестата 1903 г. насам. Турските власти по един стремителен начин разоряват нашите родни огнища. Всеки ден и час ние чуваме все нови и нови изкуствено скроени палежи, обири, арести и убийства. Всичко българско се преследва и унищожават: едни се хвърлят във влажните тъмници без вина и съд, за да свършат там своя мъченически живот; на други се отнемат по един нечуван начин имота и честта, а трети, за да избегнат грозната смърт и терзания, напущат селата и градовете и търсят спасение за себе си и челядта си отсам в България, дете стават тежест на свободните братя и братското българско правителство. На вековните наши врагове – гърците – са дадени всички явни и скрити улеснения да отнемат черквите и училищата ни, да доунищожават и доразсипват всичко, що е българско. Във всички по-видни български села е оставена да квартирува турска войска, а всеки знае що е турски войник. В жилищата и в селата български се заселват турци – мохаджири и по тоя начин веднъж за всякога се отнема и последното парче земя и за тъй коравия залък на българина тук. От цели цветущи до неотколе български села днес ни следа не е останала. С една дума, за българското население в Одринско никаква законност, никакво правосъдие, никаква власт и от никъде милост и човешко състрадание няма.

Съотечественико! Пред тая грозна перспектива нам, на одринци, първостепен дълг се налага, ние първи да помислим, що можем направя, за да се притечем на помощ на погигающите наши близки

сънародници там. По инициатива на Пловдивското одринско благотворително братство, одобрена и възприета и от мнозина други наши съотечественици, през тая годишните Великденски празници стана в Пловдив едно събрание, в което взеха участие представители от много покрайнини из одринско“. Както е известно, след Преображенското въстание от 1903 г. около 20 хиляди бежанци търсят спасение в майка България, оставили в Източна Тракия 66 опожарени села и 2656 убити. През 1907 г. одринската емиграция в Пловдив се обединява в свои братства под ръководството на Стоян Калоянов и Стою Шишков. На конгреса противниците на революционната борба критикуват четническата тактика като пагубна за мирното българско население. Преображенското въстание се осъжда като лудория и безумие, обосновава се предимството на еволюционната културно-просветна дейност.

По време на Балканската война Стоян Калоянов е участник в партизанския отряд на войводата Пею Шишманов, зачислен към 6-а дружина, 4-а рота от 21-ви пехотен полк. Българомохамеданинът Садък от с. Виево донасял сведения за турските войски. Преди това Садък бил и куриер на наши нелегални македоно-одринци, служил и на Капитан Петко войвода. Четата на П. Шишманов, наречена Гюмюрджинска според направлението си, е съставена предимно от карлуковци и българи от околните села с численост около 140 души. По пътя си към Гюмюрджина (дн. Комотини) освобождава околните села по поречието на реките Малка Арда и Арда. Тази чета не се води подразделение към МОО, а към редовната българска армия, въпреки че е съставена изцяло от доброволци.

След войните Ст. К. се занимава с предприемачество – строителството на Кричимското и Хисарското шосе. Бил член на Радославистката партия. По времето на Ал. Стамболийски е координатор на Вътрешната тракийска революционна организация, чийто ръководител от есента на 1923 г. е Димитър Маджаров. Целта на ВТРО е да обедини всички угнетени и недоволни елементи в пределите на Тракия до р. Струма, без разлика на народност, за извоюване на пълна политическа независимост, т.е. да се бори за автономна Тракия, срещу гръцката окупация. Уставът е подписан от Тане Николов, Фуад бей, Кемал бей, а секретар е Коста Митев. Фуад бей е близък приятел на Ст. К. Личен познат му е и Кемал Ататюрк, когото той отива да посети в Истанбул след идването му на власт.

Живото участие на Ст. Калоянов в македоно-одринското движение, личните познанства и писмени връзки с видните дейци на това

движение доказват мястото на Пловдив в националноосвободителното движение на тракийските българи в края на XIX и началото на XX век.

ГЕОРГИ ПОППЕТКОВ КАЛОЯНОВ – ПУШКИН (1892 – 1958 г.). Четник на воеводите Руси Славов и Димитър Маджаров, активен участник в Тракийското революционно движение.

Георги Поппетков Калоянов – Пушкин е роден през 1892 г. в Доганхисар. Баща му – поп Петко Калоянов, най-големият от братя Калоянови, е последният български свещеник в голямото беломорско село, известен със свободолюбивите си идеи и високо народностно съзнание, за което нееднократно е бил затварян и тормозен от турските власти. Родолюбивите идеи на Капитан Петко войвода, който

по майчина линия е от Калояновия род (споделя го с биографа си Филип Симидов), са извор на вдъхновение за родствениците му.

Първоначалното си образование завършва в Доганхисар, а прогимназия – в Дедеагач. Постъпва и в гимназията в Одрин. Две години учителства в селата Лизгар и Кадъкьой – Източна Тракия. При започването на Балканската война се връща в родното си село, където се включва в четата на Апостол Дограмаджиев. Основната задача на четата е да разрушава мостове и други съоръжения по жп линията Солун – Дедеагач, за да се възпрепятства съсредоточаването на турската войска и да се предизвиква паника в нея, а от друга страна, да се осигури защита на населението от башибозука. Четата изпълнява успешно своите задачи и след пленяването на Явер паша при Мерхамли, Ференско, се разформирова. Балканската война завършва и по границата има слаби охранителни части от стари войници опълченци. Г. К. се наема като учител в с. Ерек, Кушукавашка околия, в което пребивава до юни 1913 г. Започва страшният прелом – в село-

то пристигат хора с новини за чудовищни кланета и зулумлуди над българското население в Малгарска и Кешанска околия. Турците са нарушили сключения мирен договор и са подложили на огън и меч Булгаркьой и околните селища. При тези слухове местното турско население, а и гръцкото, започва да се държи враждебно с българите. Същевременно българските власти и военни части започват да се изтеглят към старите предели на България, което още повече плаши местното българско население. При това положение Г. К. напуска Ерек и потегля към Доганхисар. Минава през няколко български села – Дунята, Аврен и се опитва да успокои паникьосаните хора, като ги съветва да се самозащитават в случай на посегателства от местните турци.

В родното си село заварва същия смут. Освен това и от други близки села приижда население с цялото си движимо имущество. Дошъл е и Димитър Маджаров от Мерхамли с група въоръжени селяни. Поради опасността от турско нападение се организира и избира акционен комитет от четири души със задачата да се грижи за охраната и продоволствието на хората: Ангел Карамитрев, Ивил Стоянов Калоянов, Георги П. Калоянов и Петко Марков, всички от Доганхисар. На съвместно съвещание с групата на Д. Маджаров се решава населението да остане в селото и да се организира защитата му, като се използва наличното оръжие. Скоро след това се чува, че в с. Голям Дервент е пристигнала чета от България и се придвижва към Колибалька. По заръка на комитета Г. К. влиза във връзка с четата, вземайки със себе си и Пею Поптрендафилов (бивш съученик) от с. Пишман. Двамата пристигат в Голям Дервент на 7 август и заварват дружината на Руси Славов от 32 четници, въоръжени с различно оръжие. Апелират за съдействие в защита на населението. Прави се разпределение на застрашените райони и се определя зоната на Руси Славов.

Около Г. Дервент са поставени постове. На 8 август са забелязани въоръжени групи, прииждащи откъм колибите Дъбравата. По заповед на Р. Славов настъпващите турци са обстреляни с три залпа, на което те отговарят с картечен огън. Войводата е ранен в дясното рамо, но продължава да се сражава. Турците включват в стрелбата и планински оръдия, които подпалват къщи и църквата. Изпаднало в паника, населението масово бяга. При опита на противника да обкръжи четата тя е принудена да отстъпи с няколко ранени и един убит местен охранител. Отстъплението е постепенно, към връх Св. Елена и Шапханата. Натам успява да се изтеглят и селяните с доби-

тъка си. Турците влизат в селото, ограбват го и го подпалват. След няколко дни в бивака на четата идват селяни от Сачанли и молят за помощ срещу заплахата от башибозушко нападение. Без двоумение четата преодолява 30 км пресечена местност до Сачанли, където организира паникьосаното население. На другия ден тук пристига със същите искания и делегация от Манастир, Гюмюрджинско. Четата се отзовава веднага и предприема въоръжаването на охрана със събраното оръжие. Заловен е един турчин – събирач на кожи, у когото е намерен открит лист, удостоверяващ самоличността му, с бланка „Временно западнотракийско правителство – Гюмюрджина“. По нареждане на войводата Г. Калоянов пише писмо до командира на турската чета в с. Дурасанлар и до кмета на селото, в което ги предупреждава да не тормозят българското население, в противен случай ще им се върне тъпкано. На заловения търговец е възложено да занесе посланието.

Завърнала се в Доганхисар, четата на Р. Славов очаква четата на Д. Маджаров, за да координират действията си. Под влияние на чорбаджиите и по покана на чуждестранните консули в Дедеагач населението се готви да отиде в морския град и да намери покровителство. По-голяма част от българите в Гюмюрджинска и Дедеагачка околия вече била настанена в казармите на Дедеагач. Пристига покана от Д. Маджаров за среща в Домусдере, където да се обсъди обстановката. Междувременно става известно, че събраните българи, въпреки обещанията, са предадени на турците, които ги повеждат през Лъджакьой към Марица, с цел да ги отвлекат в Турция. Бързайки, Маджаров изпреварва колоната и заема позиции в околностите на Фере, за да ги пресрещне и освободи населението. Четата на Р. Славов го последва и във верига очаква башибозука. Двете дружини съгласувано откриват стрелба и с викове „Ура!“ разпръскват противника. Бежанската колона е насочена към Турбалъкьой. Турците се организират отново и започват стрелба. дадени са жертви и от двете страни. Убит е един турски командир, от когото Г. Калоянов взема бинокъла, сабята и топографска карта, които предава на Р. Славов. Турците се изтеглят към р. Марица, изоставяйки убитите. Раната на войводата от сражението в Дервент се възпалява и той е пренесен на ръце в Турбалъкьой. Освободеното население, около 18 000 души от Дедеагачка, Ференска, Суфлийска и Гюмюрджинска околия, са настанени в балкана около Доганхисар в местността Армагана, Калньборун, Армутлиева и Саржова колиба.

След няколко дни хората са поведени към пределите на стара

Участници във ВТРО: седнали отляво надясно - Стоян Калоянов, Фуад бей, Георги Калоянов - Пушкин; прави - двама младотурци. Пловдив, двора на Ст. Калоянов, края на 20-те г. на 20 век.

България под охраната на двете чети. Г. Калоянов е в челната част, заедно със Стою Вълчев от Мерхамли. Рано сутринта на 4 октомври, приближавайки с. Папазкьой, на шосето за Кушукавак се задава кавалерия от няколко души. Когато приближават и виждат въоръжената охрана, конниците се връщат в кариер в близкото село. Става ясно, че турците готвят ново сражение. Когато колоната наближава селото, започва жестока стрелба. Тук загиват около 200 души, предимно жени и деца (недалече от днешния мемориал на Илиева нива). На 8 октомври пристига български полк, изпратен за нова окупация на Западна Тракия. Междувременно пристигат бежанци, които разказват за башибозушко нашествие в с. Адачалъ и търсят помощ от поголовната сеч, насилия и ограбване. Пушкин се явява при полковия командир Петров и го моли за оръжие и боеприпаси, но полковникът отказва. Адютантът на полка обаче бил истински българин и тайно от началника си снабдява четата с хляб и я въоръжава. Така 60 души, без да си починат и нахранят, поемат към Адачалъ, където пристигат към полунощ. Откриват залпов огън по единствената осветена сгра-

да, където бил турският участък. Избавени са около 3000 души жени, деца и мъже, произхождащи от Узункюприйска и Малгарска околия, и са преведени в пределите на България. В следващите дни такава помощ е оказана на българите от Кутруджали и Пишман, с прогонване на дошлия за плячка башибозук и организиране самоотбраната на селата. Особено ожесточено е сражението при Ятаджик (дн. Маджарово), където башибозуци, стаени в засада, причакват изтощените тракийски бежанци и ги засипват с град от куршуми при опитите им да преминат Арда. Реката потича кървава. Жертвите са стотици. В стрелбата при воденицата Пушкин е ранен.

Дейността на четите на Руси Славов и Димитър Маджаров е описана подобаващо от академик Л. Милетич в разтърсващата му книга „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“. На стр. 152 за Георги Калоянов – Пушкин се споменава, че е „твърд, решителен и смел четник“.

След злощастния Ньойски договор Руси Славов отново създава чета. Нови върволици български бежанци търсят спасение в майка България. Пушкин е редом до войводата като помощник. Участва и в комисия за настаняване на бежанците в Пловдивски район. На 23 ноември 1919 г. се жени, а Руси Славов му е кум. Един от синовете на Пушкин е кръстен на войводата, а най-малкият, Асен, носи името на съпругата на Руси – Асенка.

Когато през 1920 г. на конференцията в Сан Ремо става ясно, че Западна Тракия ще се предаде на Гърция, Г. Калоянов се среща в Дедеагач с войводата Д. Маджаров и двамата вземат от кмета на града, доганхисареца Коста Митев, 32 пушки. С това оръжие в балкана над Доганхисар образуват и въоръжават чета, която поставя началото на ВТРО (Вътрешна тракийска революционна организация). Целта е извоюване на пълна политическа независимост на Одринска и Беломорска Тракия. В борбата срещу гръцкия терор българи и турци си подават ръка и създават Българо-турски военен комитет, съществувал до края на управлението на Ал. Стамболийски.

Четническата си дейност най-младият от Калояновци приключва след 1923 г., когато гръцката окупация и жесток терор довеждат до втора бежанска вълна от Западна Тракия. През 1924 г. укрива в дома си нелегални антифашисти. До края на живота си в село Цар Калоян е активен деятел на Тракийското движение. Почива през 1958 г.

ЧЕСТВАНЕТО НА СТОГОДИШНИНАТА ОТ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА – ДВЕТЕ ГЛЕДНИ ТОЧКИ НА ПАТРИОТИЗМА

ЕЛЕНА АЛЕКОВА

Отбелязването на 100-годишнината от началото на Балканската война и последиците от нея раздели през 2012 г. българското общество. Този път от неочаквана посока – на патриотизма. Крайгъглен камък бяха Родопите. Към традиционното разбиране, че вследствие на Балканската война от Българс ката армия са освободени изконно български територии, останали след Берлинския конгрес в рамките на Османската империя, в това число и Родопите, се появи (за всеобщо удивление!) и друго мнение – че България е агресор и е водела война завоевателна, която не е донесла нищо добро на родопското население.

Ето и хронологията на събитията, чрез които бяха оповестени в публичното пространство „другите“ гледни точки за Балканската война.

1. На 7 юли 2012 г. в Смолян бе учреден Европейски институт „Помак“. Една от задачите, които той си постави, бе: *„да насърчава научните изследвания и проучвания за произхода на помаците и тяхната роля за разбирателството и утвърждаване и съхраняване за поколенията.*¹ Едно от първите му дела в тази посока беше издаването (?) и нелегалното разпространение на пасквила на Исмен Реджепов (псевдоним на Никола Чуралски) „Балканските войни в Родопите 1912–1913“, от който научихме, че:

*„Войната на 1912 година не бе война на родопчани, тя не бе война за родопчани. **ТЯ БЕ ВОЙНА СРЕЩУ РОДОПЧАНИ. НЕ РОДОПЧАНИ БЯХА ВИНОВНИ ЗА ТРАГЕДИЯТА СИ, А ТЕЗИ, КОИТО ГИ РАЗМЕНИХА ЗА КОРОНА!***

Родопите в онова жестоко и безхаберно време бяха бакалия. И тази бакалия бе изтържувана на унижително ниска цена. Планината с хората бе стока. Тя се изтържува. Купувачът – Турция бе

международно упълномощена да ползва стоката според нуждите си. Полученото срещу стоката се брои на самото гише, а гишето бе масата на преговорите. С какво право тогава получилият облагата (короната) се сдоби с правото си да иска стоката обратно? От гледна точка на международното публично право, Турция е в правото си да се брани. А за да се брани, когато е налице Балканският съюз, трябва да разстави военна сила за противодействие срещу евентуален агресор. През Балканската война България се явява в положение на агресор спрямо Турция, в това число и спрямо териториалното ѝ разширение по силата на Берлинския конгрес и Топханенската сделка.⁴²

Ако някой, „спъвайки“ се в тази странновата фразеология, не разбира докрай какво Исмен Реджепов иска да каже или не вярва, че това е възможно, ще цитирам още нещичко от пасквила:

„Едно ориентирало се към европейските стандарти общество, едно общество, прегърнало за идеал човешките права, следва да снесе ореола за Балканската война, следва да я осъди и признае геноцида, извършен срещу родопското население.“⁴³

Става дума за българското общество, което според пасквилорисеца следва да снесе ореола на Балканската война и да признае и осъди геноцида, извършен от България, над родопското население. Тъй и завършва скудоумията си той – с натъртването: *„Да, РОДОПСКИ ХОЛОКОСТ... ГЕНОЦИД ...“⁴⁴*, като че сам усещайки, че това, което твърди, не е съвсем за вярване.

Наричам написаното от Исмен Реджепов пасквил заради, от една страна, несмислените му твърдения, граничещи с абсурда; от друга страна, заради това, че изданието няма международен стандартен номер на книга (ISBN), т.е. не е регистрирано по общоприетите правила за книга у нас и по света. Да не говорим, че пасквилорисецът не е посочил списък на използвана литература и така пише, сякаш е бил пряк участник в събитията – отпреди сто, че и повече години.

(Във връзка с „Балканските войни в Родопите 1912–1913“ доц. д-р Лизбет Любенова написа шеговитата статия – „Голямото зяпане“, която публикува през 2012 г. в сп. „Минало“.⁴⁵ Прочетете я. Ако не друго, поне ще се посмеете от сърце.)

2. На 15 октомври 2012 г. на специална пресконференция на ЕИ „Помак“ в София прес от водещия бе прочетено „Отворено писмо“ до президента, председателя на парламента и премиера на България. В него се подчертаваше:

„Желаем да изтъркнем, че последиците от тези войни не се приемат еднозначно от всички граждани на България.

Когато говорим за тези събития в Родопите, ние жителите на тази планина сме разделени в мненията си, а също така все още се помнят извършените престъпления и зверства срещу Помациите.“⁶

От тогавашните и последвалите публични прояви на ЕИ „Помак“ стана ясно, че зад този институт и неговите позиции стоят комай само 12-те му членове (това е целият му състав) во главе с председателя Ефрем Моллов. Напомням го, за да елиминирам една заблуда, която се внушава чрез общите фрази от този род, че едва ли не зад позицията на ЕИ „Помак“ стоят много хора – някаква едномилионна, както те се изразяват, че (напоследък) и многомилionна „помашка общност“.

3. На 21 октомври 2012 г. на тържествената сесия на Общинския съвет в Кърджали по повод 100 години от Освобождението номинацията на ген. Васил Делов за почетен гражданин на Кърджали не бе приета, след като 16 общински съветници от БСП и ГЕРБ гласуваха „за“, а 22-ма общински съветници от ДПС се въздържаха. Разбира се, все от тая гледна точка, че Балканската война не се приемала еднозначно от българските граждани.

4. На 4 ноември 2012 г. на областната отчетно-изборна конференция на ДПС в Кърджали тогавашният лидер на ДПС Ахмед Доган се изказа в подкрепа на решението на кърджалийските общинари:

„Може би трябва да се направи семинар, за да се оградим всички за това, че е необходим общ прочит на нашата история, на историята на Балканите и Балканската война. Общият прочит означава не само да се съобразиш с политическата си целесъобразност, но и с другостта на съседа, с неговите проблеми. Не само да издигнеш в правило определено военно събитие, но да включиш в него и човешкото измерение, защото всяка война е свързана с много страдания, всяка война има тотален характер...“⁷

Ахмед Доган подчерта още, че Балканската война „...не само е война на победители и победени, а война за етническо прочистване и други форми, които ние по-късно определихме като различни варианти на „възродителен процес“.⁸

* * *

Необходими уточнения...

Първо уточнение. Идеята за „физическия и духовен геноцид над мюсюлманската общност в България“⁹ от Освобождението

през 1878 г. и възстановяването на българската държавност до наши дни, включително и по време на Балканската война от 1912–1913 г., бе „пусната в обръщение“ от Салих Бозов още през 2005 г., когато той издаде „книгата“ си „В името на... името“ с претенцията, че говори истината от последна инстанция. Поставям „книгата“ в кавички, защото и тя няма ISBN, нито списък на използвана литература и въобще подобно на пасквила на Исмен Реджепов се разпространява нелегално.

(Между другото... Доколко „истината“ на Салих Бозов е истина и доколко тя е зловредна, може да се види в публикациите: „За една поръчкова книга, която провокира към образа и разваляне на „комшулука“ на Александър П. Маринов от 2011 г. във в. „Отзвук“¹⁰ и „Историята на Балканската война в Родопите според писанията на „историка“ Салих Бозов“ на доц. Георги Митринов от 2013 г. в сп. „Родопи“.¹¹)

Второ уточнение. През 2010 г. у нас бе издадена книгата на Джъстин Маккарти „Смърт и изгнание. Етническо прочистване на османските мюсюлмани 1821–1922“, в която глава пета („Балканските войни“) е изцяло посветена на разглеждания проблем. От самото заглавие на книгата се разбира, че авторът включва и Балканската война в процесите на едновековното „етническо прочистване на османските мюсюлмани“, извършвано този път от българите. Неслучайно в пасквила си Исмен Реджепов се позовава на него.

Доколкото от предговора на ст.н.с. д-р Веселин Ангелов към българското издание разбираме, че Джъстин Маккарти е американски демограф, че преподава история в Университета в Луисвил, Кентъки, и че книгата „е подкрепена с доста солидни и необорими научни доказателства. Видно е, че става въпрос за сериозен научен труд, който може да служи като еталон за хуманизъм и толерантност. Маккарти просто ни е предоставил в пълна степен и по коректен начин само конкретните исторически факти“¹²; доколкото, както се вижда от случая с Исмен Реджепов, този „сериозен научен труд“ може да служи за основа и на множество други фалшификации и пасквили; доколкото отзивите у нас и по света за този труд са доста и варират от пълно отрицание и недоумение до пълно одобрение и аплодисменти; и не на последно място, доколкото самият Джъстин Маккарти претендира за научност и коректност, ще си позволя да изкажа няколко свои недоумения.

Един сериозен научен труд в областта на демографията и историята би следвало да се опира, поне според приетите стандарти, на

достоверност на фактите например. На всички факти! Дали е така в книгата на Джъстин Маккарти? Ето един от фрапиращите в тази посока примери:

„И докато кланетата в България са дело предимно на черкези и въоръжени турски елементи, османското военно командване не е далеч от идеята да издава заповеди за разрушаване на български села и избиване на невинни хора, за да се даде урок на българите. Подобни зверства са в основата на подхода „за назидание“ – българите е трябвало да видят какво ще се случи на онези, които дръзнат да се бунтуват или подкрепят бунтовници, така че да не правят нито едното, нито другото от страх. Най-известният нанесен погром е този на Бояджик (Батак) през май 1876 година от османския генерал Шевкет паша, когато – според съществуващите данни – са убити 166 мъже, 8 жени и 12 деца (186 човека от общо 1300-те жители на града). Шевкет паша е изпратен от Едирне, за да потуши въстанието в Бояджик, а клането е за назидание на бунтовниците в района.“¹³

Не е нужно да си особено начетен, за да видиш дори само в тези няколко изречения очевидната недостоверност, свързана непосредствено с нещата, за които американският професор пише. Българин и с елементарни познания по география и история знае, че ямболското селище Бояджик съвсем не е родопското селище Батак и че Бояджишкото клане по време на Априлското въстание от 1876 г., известно и като „Кървавото хоро“, е на второ място по жестокост и масовост след Баташкото клане в нашата история, но не е самото Баташко клане и няма нищо общо с него, освен че е извършено във връзка с потушаване на Априлското въстание. Или може би се лъжа в начетеността на съвременния българин, защото, ето – имало е български преводач, български издател, български учен, написал към изданието предговор, и всеки от тях би могъл да хване тази грешка, да предупреди автора, та поне в българското издание да не я повтаря, но това не се е случило, значи...

И така, като обикновен читател, защото не съм нито демограф, нито историк, вече мога ли да бъда сигурна, че и останалите факти в книгата са достоверни? А и как читателите по света биха разбрали, че в нея има подобни неточности? Разбирам, всеки може неволно да сгреша. Но не е ли недопустимо, дори престъпно да се допускат грешки в книга като книгата на Джъстин Маккарти, която преобръща до голяма степен, да не кажа изцяло, гледната точка към исторически събития, способни и до днес да взривят дори със случайна

искрица и Балканите, този барутен погреб на Европа, и Кавказкия регион, и Средна Азия, и Крим!...

Един начетен и прехвален американски професор според мен би трябвало, когато говори за Бояджишкото клане от 1876 г., да не бърка с. Бояджик с друго село поне заради факта, че там е родословният корен на Джон Атанасов, създателя на компютъра, още повече че тъкмо в това клане е убит дядото на Джон Атанасов, а баща му, който впоследствие емигрира в Америка, остава жив в прегръдките на убития, но е ранен в главата и цял живот носи белега от куршума и спомена за клането.

Трето уточнение. То е свързано отново с Джъстин Маккарти, по-точно с това доколко той, като учен и като демограф, е коректен в своята книга, и пряко засяга някои от съвременните аспекти при тълкуването и оценката на Балканската война...

Като начало ще обърна внимание на заглавието на книгата – „ЕТНИЧЕСКО ПРОЧИСТВАНЕ НА ОСМАНСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ“. Не се ли вижда от пръв поглед, че то е заредено с убийствено манипулативно внушение тъкмо заради набиващата се некоректност в него? Нима за един демограф не е пределно ясно, че поставянето на определението „ЕТНИЧЕСКИ“ в един семантичен ред с определението „ОСМАНСКИ“, че и с понятието „МЮСЮЛМАНИН“ е само по себе си абсурдно? За какво „ЕТНИЧЕСКО ПРОЧИСТВАНЕ“ говори той във връзка с османците например? Нали с понятието „османци“ в Османската империя са идентифицирани само благородниците, управляващата върхушка, а не обикновените турци? Доколкото знам, никой никога не е избивал поголовно османската върхушка от началото до края на съществуването на империята и ако е имало дворцови преврати, те са били дело на самите османци и няма как да бъдат окачествени като каквато и да е форма на „етническо прочистване“. А като се има предвид и това, че тази върхушка е имала различен етнически произход (практика е било ръководните и дипломатическите кадри на империята да се вземат от еничарския корпус), излиза, че и самото използване на думата „османски“ в такава пряка връзка с думата „етнос“ е манипулативно. Още повече, когато става дума за учен демограф.

Не знам дали Джъстин Маккарти, отново като учен демограф, би могъл да отговори и на въпросите: Откога и религиозната общност, каквато са мюсюлманите, е станала етнос? И ако мюсюлманите са етнос, значи ли, че в него освен турците в Турция се включват изповядващите исляма иранци в Иран, иракчани в Ирак, араби в

Саудитска Арабия, индийци в Индия, индонезийци в Индонезия и мюсюлманите, принадлежащи към различни етноси и граждани на всички други страни по света?

Можем, разбира се, да приемем, че Джъстин Маккарти обособява условно понятието „османски мюсюлмани“ (идентифициращ мюсюлманите в рамките на Османската империя) и го използва като работен термин. Но какво търси едно условно понятие (или работен термин), нямащо нищо общо с понятието „етнос“ нито в едната му част („османски“), нито в другата му („мюсюлмани“) в израз като „*ЕТНИЧЕСКО ПРОЧИСТВАНЕ НА ОСМАНСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ*“? Умишлено или отново неволно Джъстин Маккарти прави грешка, като в случая смесва, размива едно в друго понятията „етнос“ и „религиозна общност“? Защото това вече не е грешка, която просто подронва научния му авторитет, както беше в случая с Бояджик (Багак), а грешка много сериозна, заредена с непредвидими последствия, тъй като поражда внушения, че поробените от Османската империя народи са се борели не срещу своите поробители османците, а срещу всички поданици на империята, което не е съвсем точно (да си припомним думите на Левски, че те, нашите революционери, не се борят срещу турския народ, а срещу султана и неговите закони), и още – че християнските народи са се борели срещу мюсюлманите, т.е. християните – срещу мюсюлманите. На фона на взривените през 2001 г. нийоркски Кули Близнаци разбирате ли за какво опасно внушение иде реч?...

И другата манипулация на Джъстин Маккарти, произтичаща от неговата некоректност в тази посока – че не поробените (християни) векове наред са жертва на поробителите (османците), а поробителите са тяхна жертва и днес християнските народи трябва по всякакъв начин да изкупват своя грях, да връщат някакви дългове и т.н. (Засега у нас това се онагледява с проблема за вакъфските имоти, като май пак се забравя или умишлено пропуска, че това са заграбени от османците български земи, т.е. имоти на български институции, манастири, църкви и граждани, които султанът е предоставял безвъзмездно за изпълняването на духовно-религиозни, административни и други дейности в Османската империя.)

Разбира се, не само в заглавието, но и по страниците на цялата книга Джъстин Маккарти заличава етническия състав на мюсюлманите в Османската империя, „претопява“, така да се каже, етносите в „миллета“ (религиозната общност). Той си знае защо. Но понеже темата ми е свързана с Балканските войни, ще се спра само на глава

пета от труда му, онасловена „Балканските войни“. В нея срещаме различни таблици. Една от тях е „Населението на Османската Европа, 1911 г. по провинции и религии (миллет)“. В нея американският демограф показва броя на населението в „провинциите“ Одрин, Селаник (Солун), Яня, Манастир, Ишкодра и Косова, като религиите (миллет) на населението са: „мюсюлманска“, „гръцка“, „българска“; за графата „обща“ е посочено, че тя съдържа групи, невключени в таблицата, като евреи и римокатолици (вж. на стр. 165). Следва таблицата „Османска Европа през 1911 г. Население в проценти по миллет“, в която населението е посочено като: „мюсюлмани“, „гръци“, „българи“, „други“ (вж. на стр. 166). В друга таблица – „Население през 1911 г. преди Балканските войни“ (тук вече дори не е уточнено, че населението е разделено по „миллет“, т.е. по религиозен признак) – са посочени „мюсюлмани“, „гръци“, „българи“, „евреи“, „други“ в „гръцки владения“, „български владения“ и „сръбски владения“ (вж. на стр. 210). В контекста на „ЕТНИЧЕСКОТО ПРОЧИСТВАНЕ“, изведено в заглавието на книгата на Джъстин Маккарти, за кой етнос в Османската империя наред с гръци, българи, евреи и други се досещате веднага, щом стане дума за мюсюлмани? За арменци? Или за албанци? Или... А нима в Османската империя само етническите турци са мюсюлмани? Въпросите са риторични...

Възхищавайки се на „коректността“ на Джъстин Маккарти и в тези таблици, може да се каже също така за приносите му и в религиознанието. Та той като учен демограф изцяло преобръща дори и религиознанието, защото според така представените от него таблици, направени по „миллет“ (т.е. по религиозен признак), излиза, че в Османската империя е имало не поданици, които са изповядвали исляма, християнството и юдаизма, а поданици, които са изповядвали исляма, еврейската религия, римокатолицизма и някакви българска, гръцка и др. религии, каквито няма. Православието не е нито българска, нито гръцка, нито каквато и да е друга национална религия.

О, да... Американският професор всъщност използва документи на Османската империя и е естествено тази империя да е имала своя политика относно етносите и етническия си състав, както и специфични форми на отчет на населението, които от гледна точка на националните държави, различните вероизповедания и мерките на нашето съвремие изглеждат не особено логични, често и абсурдни. Но тогава коректно ли е един съвременен учен демограф в наше време, което е все още време на националните държави и на различните вероизповедания, известни и строго регламентирани от векове, да си

позволява подобна волност при интерпретациите, като дори извежда некоректността си в заглавието на свой фундаментален труд?

Четвърто уточнение. То също е свързано с книгата на Джъстин Маккарти, но с друга негова некоректност, която отново пряко засяга някои от аспектите на тълкуването и оценката на Балканската война днес и въобще „новите прочити“ на историята ни...

Първата глава на книгата си Джъстин Маккарти наименува „ЗЕМЯ ЗА ОТНЕМАНЕ“. Оттук тръгва друга от основните му манипулации, отнасяща се до проблема за освободителния или не характер на Балканската война. Защото „земята за отнемане“ всъщност са територии на Османската империя, които обхващат, както самият той посочва, „*Кримския полуостров, значителна част от Кавказкия регион, Източна и Западен Анадол, Югоизточна Европа от Албания и Босна до Черно море – земи почти изцяло включени в Османската империя. Географски към тях принадлежат райони от Румъния и Южна Русия, където мюсюлманите са мнозинство сред различните етнически групи*“¹⁴.

От историята е ясно, че това са територии, които османците са заграбвали с кръвопролитни войни още от XIII–XIV век (времето на султан Осман I, 1258 – ок. 1324 г., дал името на империята) до края на XVII век (битката при Виена от 1683 г.), откогато Османската империя започва да губи земи, а не да се разширява. Нима не е по-логично тогава да се каже ЗЕМЯ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ? Нали през вековете в света са възниквали и са изчезвали много империи. Всички те са увеличавали териториите си чрез експанзия срещу други племена, народи, държави. И са рухвали тъкмо поради факта, че завоюваните племена, народи, държави не са търпели чуждото господство (под каквато и форма да е било то) и рано или късно по насилиствен или мирен път са се отърввали от него. Всяка въоръжена съпротива срещу агресора, завършила с отхвърляне на господството му, в световната история и до днес се нарича ОСВОБОЖДЕНИЕ. Изведнъж при Джъстин Маккарти се оказва, че това всъщност не е ОСВОБОЖДЕНИЕ, а ЗАВЛАДЯВАНЕ (ОТНЕМАНЕ НА ЗЕМИ). Тоест – че Османската империя, заробила десетки народи и страни и държала ги в робство векове наред, е жертва на тези народи и страни и в този аспект, защото те, видите ли, не освобождават собствените си земи, които империята е присвоявала от тях през вековете, а ги отнемат от нея. Така че американският демограф отново ни подлага на една много, много голяма и съвсем не безобидна манипулация.

Как всичко това изглежда, проектирано в българската история? България е окончателно покорена от османците в края на XIV век и просъществува под господството им до 1878 г. Този период от нейната история е известен като ТУРСКО РОБСТВО. Затова Руско-турската война от 1877–1878 г. е освободителна за България и подпомага възстановяването на българската държавност. По силата на Берлинския договор от 1878 г. нейни територии остават отново в пределите на Османската империя. Затова тяхното отвоюването от Османската империя по-късно е също ОСВОБОЖДЕНИЕ ЗА БЪЛГАРИТЕ, които ги населяват. И въпреки че тогава Османската империя ГУБИ ТЕРИТОРИИ, то това не са собствено нейни територии, а български територии, отнети от нея през XIV век, които българите в началото на XX век просто си възвръщат. Това, че напоследък понятието ТУРСКО РОБСТВО се сменя с евфемизма ОСМАНСКО ПРИСЪСТВИЕ, не променя нито този факт, нито природата на общественно-политическите отношения по време на османското потисничество у нас. Както и да се нарича господството на Османската империя над завладените от нея земи – ТУРСКО РОБСТВО или ОСМАНСКО ПРИСЪСТВИЕ, названието не може да отмени нищо от онова, което се е случвало него време. А онова, което се е случвало във всички поробени от османците християнски страни, е всеизвестно.

Защо обръщам специално внимание на тази манипулация на Джъстин Маккарти? През 2013 г. издателство „Вагабонд медия“ пусна на пазара книгата „Турците в България“. На пресконференцията по този повод попитах присъстващите авторки (сред тях имаше и фолклористка) как ще си обяснят наличието в народното ни творчество на изрази като „*три синджира роби*“ и др., след като внушението на книгата, в която участват, е, че турско робство в България не е имало. Казаха, че народните песни не са документи, а артефакти и не могат да бъдат доказателство за историческата наука. На въпроса ми какви български документи очакват от време, когато българската държавност и книжовност са унищожени, крепостите – сринати, а просветените хора – избити или избягали в странство, за да се спасят, те отговориха, че е било война и че българите също са избивали турците. Контрирах, че турците са били завоеватели, а българите са защитавали родината си... Вече нямаше кой да ми отговори. Една журналистка на свободна практика, и тя – авторка, а и редакторка на сборника, тутакси ме нарочи за „патриотарка“ и ги „отърва“ от мен. А дори не се заяждах, просто ми беше любопитно.

Наглед нищо особено – някаква дребна делнична случка. Но, от

друга страна – докъде водят манипулациите от рода на тази, която прави Джъстин Маккарти! Значи не само пасквилопоисци или квази-историци, но вече се срещат и учени у нас, дето не правят разлика между това да завоюваш територии и това да защитаваш територии; между това да отнемаш чужди територии и това да си възвръщаш собствените територии. А може би правят, но... Ето, тук е проблемът!

С риск да се отклоня от темата, но специално за фолклористките от БАН, авторки в сборника „Турците в България“, ще цитирам писмо от 1611 г. до папата на Марино Бици, Антиварски католически епископ, в което се описва положението на българите под турско робство и удивително тясно кореспондира с твърденията за „трите синджира роби“ от артефактите по нашите земи:

„Миналата година дошъл един първенец, изпратен от султана, за да събира [насила] синовете на християнските народи. От много години съществува обичай да бъдат вземани [таква деца], за да служат нему и на неговия сарай. Поради това [епископът Петър Солинат] прекара големи страдания. Споменатият [католически] епископ на София и бедният християнски народ скриха младежта по планините, горите и пещерите [около Чипровци], за да запазят за светата вяра и да не я дадат в ръцете на неверниците – и то не без голяма загуба за своята бедност...

Миналата година, която беше 1610, когато споменатият епископ се намирал в Чипровец, дошъл един санджак бей заедно с един престъпен кадия, придружени и от други първенци и множество турци. Той се закле да убие най-напред епископа [католическия], после онези християни, които залови, а останалите, уплашени по този начин, да лишат от техните имуществата... Турците бяха започнали [вече] да приготвяват коловете [за набиване на жертвите си] и [да проявяват] своята варварска жестокост, но народът, въпреки своята бедност, ги заслени с дарове и разноски.

Отбелязвам това накратко, изоставяйки много неща, защото би било твърде дълго да разказвам за всичко...“¹⁵.

Фактът, че не е останала крепост, която да не е срината до основи, е повече от красноречив относно „миролюбивия“ характер на османските нашествия по нашите земи през XIV век, завършили със завоюването на България и изчезването ѝ от политическата карта на Европа. Неизвестно защо, въпреки „благоприятните“ условия, които „османското присъствие“ осигурило веднага, след първия ден на своето установяване у нас, първата организирана съпротива срещу него се ражда още през 1404 г. – въстанието на Константин и Фружин.

Неизвестно защо, въпреки „благоденствието“ на българския народ през цялото време на „османското присъствие“ у нас, тази съпротива на българите срещу поробителя не е стихвала и се е проявявала ту под формата на хайдутството и четничеството, ту под формата на въоръжени въстанически действия. И така – до Априлското въстание от 1876 г., станало причина за обявяването на Руско-турската война от 1877–1878 г., наричана, също неизвестно защо, освободителна. Каква неблагодарност! Османците осигурили благоденствие, рахатлък в държавата, а българите се отказвали и от благоденствието, и от рахатлъка, петимни да умират за някаква си свобода!...

Разбира се, всяка въоръжена съпротива се е потушавала жестоко от Високата порта, като по правило потушаването винаги е надхвърляло границите на позволеното и се е превръщало в поголовна разправа с беззащитното население, известно като рая. За това говорят не само стотици и хиляди артефакти, но и множество документи от онова време. В случая ще се позова на Релацията на Стефан Кнежевич, Софийски католически архиепископ във втората половина на XVII в., писана непосредствено след разгрома на Чипровското въстание от 1688 г. и докладвана на Висшия католически съвет в Рим през 1689 г. В доклада четем:

„Архиепископът на София в България описва окаяното положение на своя диоцез през миналата (1688) година, когато турците, подозирайки, че християните биха могли да се обединят с успешно напредващата императорска (австрийска – б.м.) войска, която се приближавала към тази (Българската) провинция, наредили:

Първо. Да бъдат посечени всички християни от римо (католическото) вероизповедание, както следва, а именно: всички мъже, както старите, така и младите, да бъдат избити, освен момчетата до шестнадесетгодишна възраст, които да бъдат заробени заедно с младите жени, а старите (жени) също да бъдат убити.

Второ. Черквите, манастирите и къщите на християните да бъдат сринали до основи и изравнени със земята, което е било изпълнено.

Селищата, които претърпели това разорение, са Чипровци – резиденцията на архиепископа, Копиловци, Железна и Клисурса, където от децата и жените били заробени повече от 2000 души извън избитите.

Останалата (част) от тези християни на брой 3000 души (били принудени) непредвидено да изоставят всички свои имуществва, за да спасят живота си и след като преминали Дунава, наме-

*рили убежище във Влахия, където (сега) живеят в крайна немотия и измират от глад...*¹⁶

Самият Стефан Кнежевич не е бил журналист, изпратен от европейска държава или Русия да отразява събитията, нито анкетьор, изпратен да констатира фактите. Бил е очевидец на събитията, но и потърпевш – за да спаси живота си, се е наложило да премине Дунав, като при това е бил ограбен.

Практика да се вземат роби е имало в Османската империя дори през XIX в., по време на Априлското въстание например. Френският дипломат Албен Розе (аташе към посолството на Франция в Истанбул през 1875–1876), който посещава Батак след разигралата се там трагедия, пише, че се е наложило великият везир, най-вероятно притиснат от реакцията на световната общественост спрямо кланетата в България, да издава Прокламация към валиите, генералите и пр. (от 25 юли 1876 г.), чрез която се е забранявало на черкезите и останалите нередовни войски да вършат подобни издевателства над хората...¹⁷

Тук бих искала да обърна внимание на Джъстин Маккарти върху една немаловажна подробност... Цели пет века османската власт е „назидала“ българите, издавайки „заповеди за разрушаване на български села и избиване на невинни хора“ не просто като абстрактна идея, от която тя не е била далеч, а като абсолютна жестока реалност. Тъй че във времето на Априлското въстание българите много добре са знаели какво в Османската империя се случва на „онези, които дръзнат да се бунтуват или подкрепят бунтовници“, и въпреки това не са се уплашили и са въстали. Да оправдаваш не само като демограф, не само като учен, т.е. все пак просветен човек, а и въобще като човек зверства на която и да е власт над беззащитно население с това, че тези зверства са „в основата на подход „за назиждане“¹⁸, както господинът професор оправдава зверствата на османската власт над беззащитното българско население през април 1876 г. – това е не просто противоречащо на разума, не просто цинично, но и във висша степен антихуманно.

Пето уточнение. Какви нови, непознати документи предоставят изобретателите на „новите прочити“ на Балканската война? Написаното в „книгата“ на Салих Бозов „В името на... името“ например се базира на... разкази на старици и старци, които според думите на автора са били на 80, 90, 100, 110, че и на 120 (!) години. Исмен Реджепов пък пише пасквила си „Балканските войни в Родопите 1912–1913“ според собствените му признания „по разказите на мама“¹⁹. Това е всичко!...

Затова, ако някой наистина се интересува от автентични свидетелства и документи за Балканските войни, може да намери такива на първо място в книгата на акад. Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 година“, която през 2013 г. беше преиздадена. В допълнение може да потърси и в книгата „Етническото прочистване на българите в Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923)“ на Стоян Райчевски, издадена през 2013 г. Разбира се – и в множество други книги и източници, но и тези само са достатъчни.

Акад. Любомир Милетич е свидетел на Балканската война и последвалите я събития. Лично придружава членовете на международната комисия, финансирана от американския филантроп Андрю Карнеги, която идва на Балканите и подготвя Доклад на международната комисия за разследване причините и провеждането на Балканските войни (известен като Карнегиевата анкета). В предговора към „Разорението на тракийските българи през 1913 година“, която подготвя за печат през 1915 г., той пише:

„Тук излагам резултатите от тая своя лична анкета върху разорението на тракийските българи. Изложението си придружавам и с част от фотографическите снимки на лица и местности, които направих през време на пътуването си...

Написах тази книга като принос към подробната история на великите събития от 1912–1913 година. Доводите си подкрепям с многобройни цитати от разкази на съвременници и повечето непосредствени участници и очевидци, които сам лично можах да разпитам. Всички данни проверих от разни страни и затова спокойно мога да кажа, че те съдържат същата истина.“²⁰

Във въведението си към книгата „Етническото прочистване на българите в Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923)“ Стоян Райчевски уточнява, че след ввеждащата студия в книгата следват няколко раздела с автентични документи: два от тях представляват дипломатически документи, съставяни от българските представители в Одрин и Цариград, за разорението на българските селища в Източна Тракия във връзка с Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. и след това, както и за принудителното изселване на българското население от Мала Азия през 1914 г. Понататък авторът посочва:

„Вторият и четвъртият раздел съдържат сведения от бежанците, съответно от Източна Тракия през 1913 г. и от Западна Тракия през 1920–1923 г., записани собственооръчно от тях самите

*или диктувани на местните чиновници през 1924 г., когато се провежда анкета за установяване на заграбените им имоти и имущество в родните места, откъдето са били прогонени насила. Тези документи се публикуват за първи път...*²¹

Пропуснах да отбележа по-горе, че в „книгата“ на Салих Бозов също има фотографии – портретни снимки на хората, които са били анкетирани, на надгробен камък от Сивинското гробище, на част от Тъмръшкото землище, на джамията в с. Трън с три шерефета, на Саръ Баба теке, на Колачевата къща в с. Юрпек, на Агушевия конак, на Сепет къопрю и на части от карти, включително и (!) „Диалектологична на Родопските говори по проф. Д-р Любомир Милетич“. Исмен Реджепов също претендира за илюстративен материал, който озаглавява така – „Родопската трагедия в снимки и факти“. Следват снимки на църква, на паметна плоча на двама райковци (строители на църкви), на надгробна плоча от Тъмръш и... рисунки, за които авторът уточнява: „Репродукциите са изпълнени от водни-падчанина Антон Асенов – Художника по идея на разказаното в тази книга и чувите от него спомени“.²²

Излишно е да уточнявам какво може да видите на снимките, направени собственооръчно от акад. Любомир Милетич при обиколките му из разорените български землища и публикувани в книгата му заедно със снимки на бежанци, градове и местности от региона, както и на снимките, направени от комисията, изготвила Карнегиевата анкета, и публикувани в книгата на Стоян Райчевски заедно с други снимки от онова време и факсимилета на най-различни документи (резолуция от многохиляден митинг в Пловдив например, заявление на бежанци до министъра на външните работи, запитване на министър-председателя от бежанци, молба от вдовици бежанки и др.).

Поломен от видяното, акад. Любомир Милетич възкликва:

*„...Тракийският български погром няма себе равен в новата ни мъченическа история.“*²³

Сто години по-късно Стоян Райчевски, запознал се със стотици тогавашни документи, заявява:

„Когато отбелязваме стогодишнината от Балканската война (1912–1913 г.) и правим равнометка от дистанцията на времето за огромните жертви, дадени от българския народ в тази освободителна за останали по силата на Берлинския договор от 1878 г. в пределите на османската държава наши сънародници в Македония и Тракия, не може да не заклеим най-тежкото престъпление срещу човечеството в началото на ХХ век – етническото прочистване

на българите от Източна Тракия през 1913 г., осъществено с огън и меч – с насилия, убийства и палежи, от редовната турска войска и башибозука в грубо погазване на Лондонския мирен договор, определил границата между Турция и България по линията Мидос – Енос, призната и потвърдена от всички велики сили като окончателна.“²⁴

Всеки сам решава на какво да вярва – на документални свидетелства или на пасквили.

Шесто уточнение. Посъбрала печален опит със съвременните изобретатели на „нови прочити“ на историята, ще добавя автентичните свидетелства и на един чужденец, все още неизвестен за широката публика. Става дума за Владимир Сиз, чешки журналист, публицист, писател и историк, един от 94-мата чужди журналисти, командировани в България през 1912 г., в самото навечерие на Балканската война, военен кореспондент на пражкия вестник „Народни листи“, и книгите му „От бойните полета на България. Впечатления на военния кореспондент“ (Прага, 1913 г.) и „Критичните дни на България. Дневник на военния кореспондент – 1913 г.“ (Прага, 1914 г.).

В България на български език дневникът на Владимир Сиз излиза през 2005 г. (забележете – над 90 години след неговото издаване в Прага!). Представлява низ от впечатления, бележки и размисли за това, което Владимир Сиз е наблюдавал в България него време. Втората книга „От бойните полета на България. Впечатления на военния кореспондент“ се появи в България на български език през 2012 г. (забележете – почти 100 години след нейното издаване в Прага!). В нея са събрани репортажите на Владимир Сиз най-вече от фронтите на Балканската война. И двете книги са илюстрирани със снимки, правени от автора или (с автора) от други хора.

Как един чужденец, непосредствен наблюдател на събитията, тълкува причините за избухването на Балканската война и какъв според него е нейният характер спрямо българското население, останало в рамките на османската държава? В статията си „Преди мобилизацията“ той твърди, че войната няма как да бъде избегната:

„Никой не се съмняваше в нейната необходимост и неизбежност. Знаеше се, че е необходима преди всичко в интерес на балканските народи. Сърби и българи вече не можеха да търпят издевателствата над тяхното население или кръвните им братя в Македония. И ако християнска Европа все още издигаше лозунгите на Бисмарк, че за „някакви си“ 40 000 християни, убити от Турция, не

трябва да се държи сметка, то малките балкански държави бяха на друго мнение. Войната беше необходима и в интерес на мира на Балканите и оттам за цяла Европа. Македония, тази страна с вечна анархия, насилия и преврати трябваше да бъде освободена, за да не се обезпокояват напрасно съседните държави. В интерес на всяка една от тях беше в нейните съседи да владее мир и порядък. Тъй като турците не само не бях съгласни с този ред, но се опитваха някак да извършат изискваните и нужни от и за Европа реформи, те не само не решаваха, а още повече задълбочаваха анархията на Балканите. Беше необходимо да се появи някой „външен фактор“, който да „даде урок“ на турците относно техните задължения към поданиците им. Освен това населението в съседните царства беше принудено да живее вечно в крайно напрежение, усилвано постоянно от нови и все по-тревожни съобщения за насилия и притеснения в непосредствена близост с хората от тяхната кръв и вяра.²⁵

Колкото до самата война... Ето думите на Владимир Сиз, плод на непосредствените му впечатления. Без коментар...

„Побеждавани след всяка своя крачка, турците напуснаха полесражението, оставяйки след себе си опустошения, смърт и изгорени села. Българските войски, където и да отиде, намираха само опожарени места, обезобразени трупове, умиращи селяни, опустошени градини и ниви и разграбени църкви.“²⁶

И по-нататък...

„Трябва да се видят труповете с отрязани носове, уши, езици, трябва да се видят бременните жени с разпорени коремни и плът, забоден върху гърдите им, трябва да се видят изнасилените деца, старците с разбити черепи и с разкъсана кожа на гърба и чак тогава да се разбере какви са чувствата в душата на всеки българин, който трябваше да броди сред потоци от пролята невинна кръв...“²⁷

И по-нататък...

„А ако не беше бързата намеса на победните български войници, щеше да бъде унищожено цялото население. Бягащите турци нямаха много време, за да покажат „своята храброст“ пред безпомощното население. Друго щеше да бъде, ако българите имаха повече кавалерия, за да противостои на редица злодеяния на башибозуците, та дори и затова да ги разстрелват на местопрестъплението.“²⁸

Владимир Сиз, пражанин, журналист, военен кореспондент, обикновен човек, човек с неподкупна съвест, свидетел на всичко, за

което пише, в предговора към следващата си книга „Критичните дни на България. Дневник на военния кореспондент – 1913 г.“ заявява, че я посвещава на българския войник:

„Селиолу, Петра, Лозенград, Бунар Хисар, Люлебургас, Чорлю, Дедагач, Булаир, Одрин, Криволак, Кочани, Китка, Султан тепе, Черни връх, Ангиста, Кукуш, Дойран, Пехчево...

Безпримерен героизъм, безгранична жертвоготовност, високи идеали за правдата и истината, гореща любов към Отечеството и свободата – това увековечава тези имена.

Не бих могъл по друг начин да изразя възхищението и обичта си към българския войник, този Ян Хус на Балканите, затова му посвещавам тази книга.“²⁹

Бих искала да попитам Салих Бозов, Никола Чуралски и членовете на ЕИ „Помак“, Ахмед Доган и кърджалийските общинари от ДПС защо Владимир Сиз посвещава втората си книга именно на българския войник? Въпросът е риторичен...

Седмо уточнение. То е във връзка с домораслите ни истории, които с голяма доза високомерие и с блеснали от радостната превъзбуда на първооткриватели очи ни светват за едно, за друго от българската история през призмата на техните „нови прочити“... В действителност, ако по-внимателно се вгледаме във всичките „нови прочити“ на историята ни днес, ще се убедим твърде скоро, че това всъщност са „стари прочити“ – толкова стари, колкото самата история, особено що се отнася до Османската империя. Това важи и за Джъстин Маккарти с тази само разлика, че неговата манипулативна книга „Смърт и изгнание. Етническо прочистване на османските мюсюлмани 1821–1922“ минава за „сериозен научен труд“³⁰ и се превръща в един от основните източници и инструменти за фабрикуване на „нови прочити“. Вече стана дума за някои от тях. Но има и други.

Когато османците завладяват територии например, те разделят поробеното население, за да го владеят – според всеизвестното правило на имперските управници: „Разделяй и владей!“. Затова главно те ислямизират насила част от него. (Кое не значи, че е нямало и доброволни изменници спрямо вярата – нагаждачи винаги и навсякъде ще се намерят!) Защо именно една част? Много просто! Защото, ако всички са правоверни, кой ще им работи ангарията, кой ще пълни хазната им, как ще се обновява със свежа кръв еничарският им корпус? Да продължавам ли?... Тук е коренът на един от „новите

(стари) прочити“ на историята ни – за насилственото или не ислямизиране на българите по време на турското робство и въобще за произхода на ислямизираните българи.

Впоследствие помохамеданчването идва дюшеш на османските управници и за други нещица. При Баташкото клане от 1876 г. например. Колко по-удобно е вече да го представиш не като деяние на властта, а като междуселищна вражда на българи с различни вероизповедания, от което разделението между българите се разраства неимоверно. Тук коренът на другия „нов (стар) прочит“ на историята ни – не османската власт, а българи са воювали срещу българи.

Правилото „Разделяй и владей!“ има различни „приложения“ в практиката на османската власт. Едно е общото – че след всяко злодеяние тя просто е измивала ръцете си чрез другите. Веднъж е противопоставяла българи срещу българи, както е в случая с Баташкото клане. Друг път... От цитираните по-горе думи на Джъстин Маккарти във връзка с клането в Бояджик и другите погроми в България през 1876 г. разбираме, че понякога това са били черкезите или някакви „въоръжени турски елементи“³¹. От изложението на архимандрит Мелетий от 24 януари 1904 г. до екзарха в Цариград (Истанбул) за положението на българското население в Лозенградско след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. (известно като „Кървавият рапорт“ на архимандрит Мелетий) научаваме, че понякога това са били арнаутите. Между другото самият архимандрит Мелетий няколкократно подчертава, че вината е изцяло на турското правителство, а не на арнаутите. Оттук и третият „нов (стар) прочит“ на историята ни – не османската власт, а черкези, арнаути и др. са безчинствали над невинното българско население.

Осмо уточнение. От „Кървавият рапорт“ на Мелетий научаваме и нещо друго, почти невероятно, а по същество – коренът на още един „нов (стар) прочит“ на историята:

„Чак когато всичко се опустошило; когато Раклица, Курията, Дерекъой, Коево и пр. се обърнали вече на пепелища, без жива душа, когато кръвта на мъченически загиналите в обърнатите на касапница български села позасъхнала, тогава чак властта отива в с. Раклица и др. Но, уви, не за да даде помощ, а да състави акт, в който да изтръгне признание от останалите селяни, че селото е изгорено от комитите, подписването на които актове селяните дързостно отхвърлили, като заявили, че те знаят имената на злосторниците, които са войници и турци от околните села.“³²

Османската власт приписва злодеянията си на комитите! Тоест излиза, че дори онези, които са се вдигнали на бунт, за да освободят своите земи и своите поробени братя, всъщност са опустошавали земите си и за избивали братята си! Ако това не е абсурд на абсурдите, не знам...

В книгата „Разорението на тракийските българи от 1913 година“ акад. Любомир Милетич говори за изопачавания на истината, в които българската войска е била представяна пред света като вършителка на деянията над българите, които тя всъщност е освобождавала:

„...А в туй време, когато се извършваха над злощастното наше население в Македония и Тракия най-големите жестокости от страна на освирепелите ни неприятели, в чужбина се сипеха върху България безчет хули, че уж българите извършили тия жестоко-сти. Дълбоко покъртен от тракийското небивало народно нещас-тие, а не по-малко възмутен и от реченото изопачаване на исти-ната, почнах да събирам данни за насилия над мирното българско население...“³³

Това, ще викнат веднага изобретателите на „новите (стари) прочити“ на историята ни, е българската гледна точка... Тогава да видим гледната точка на чужденците. Във връзка с изопачаванията на истината спрямо българите баронеса Варвара Икскул фон Хилденбандт пише на 29 август 1913 г. писмо до руския учен историк Максим Ковалевски. Тази самоотвержена жена, вместо да се радва на охолството си, става милосърдна сестра и ръководи по фронтове-те на Балканските войни медицинска мисия. Ще цитирам писмото ѝ. Без коментар...

„Драги приятелю,

Говорила съм ти толкова много за България и ти винаги си посрещал моите разкази с интерес, така че сега не се колебах да ти пиша, понеже истината превръща това в мое действително задължение по повод на една статия, която се появи в един от последните броеве на „Daily Telegraph“, привидно произхождаща от руски дипломат, изпратен от неговото правителство да направи разследване относно „българските жестокости“ в Одрин. Казвам „привидно“, защото за щастие общественото положение на лицето, което е отговорно за тази „информация“, събрана в продължение на два дни, е вече официално опровергано. Историята е дело на един вестникарски кореспондент (името му не се дава), който по своя собствена инициатива предприел да извърши „разследване“, ако изобищо такава дума може да бъде употребена, с цел да пред-

стави редица трудни проучвания, които изискват много повече време, за да бъдат сериозни и повече или по-малко верни. Повече или по-малко верни, защото, струва ми се, че *postfactum*, имайки предвид състоянието на духовете на бившите воюващи, техните национални особености, както и взаимните им ожесточения, почти невъзможно е да се стигне до цялата истина. Несъмнено аз не твърдя, че правя това в момента. Единствено бих желала да докажа чрез фактите, които съм видяла със собствените си очи, че най-добрите намерения – и няма съмнение, че кореспондентът е бил вдъхновяван от такива намерения, – често пъти постигат резултати, които са много далеч от истината. Той заявява, между другото, че град Одрин е бил ограбен и полуразрушен от българите, когато те влезли в него. Аз отидох в Одрин на третия ден след българската окупация и първото ми впечатление, когато навлязох в града, бе огромно учудване от реда, който цареше там въпреки обстоятелството, че полицаите по това време бяха само 30 души и че улиците буквално преливаха от войници и войкови части, които вървяха в една или друга посока, очевидно радвайки се на победата, но без да направят каквото и да е, което би могло да обиди победените.

Пред джамия „Сюлеймание“ се беше събрала голяма тълпа, която искаше да влезе вътре, но вратите бяха затворени и постовите войници отказваха да допуснат когото и да било. Когато ме видяха в дрехите на милосърдна сестра и придружена от един леко наранен български офицер, те ни пуснаха в джамията през една от малките странични врати, където нямаше навалица. Запитах защо не се допускат хората без специално разрешение и часовият ми отговори, че войската е нанесла известни щети на джамията през първия ден, поради което е трябвало да бъдат взети незабавни мерки. Огледах се наоколо с тревога, опасявайки се от това, което бих могла да видя, и очаквайки признаци на непоправими щети. Но с изключение на една дупка в покрива, направена от избухнал снаряд по време на обсадата – в ъгъла на едно от малките стълбища, всичко останало беше в съвършена изправност. Разкошният килим, произведение на изкуството с неизчислима стойност, беше внимателно навит, а плочите под него бяха покрити с розовки. Полилеите от ковано желязо, които украсяват вътрешността на джамията, бяха в много добро състояние, с изключение на десетина от тях, които очевидно от дълго време са имали нужда от поправка. Навсякъде цареше безупречна чистота. Явно бе, че джамия „Сюлеймание“ по това време съвсем не представляваше картината на „ограбено и омърсено“ здание.

Оттам отидох до едно консулство, където чух вълнуващи разкази за опустошенията, извършени в джамията, и разни злокобни подробности. Хората бяха много изненадани, когато им описах това, което току-що бях видяла. Ако такива истории можеха да се разказват в този момент и в този град, то можем да си представим какви легенди могат да бъдат създадени след няколко месеца!

Кореспондентът на „Daily Telegraph“ е също много далеч от действителността при своето описание на убийството на един грък от българските войски. Инцидентът се случил, докато бях в Одрин. Видях мъртвото тяло, което бе оставено покрито на улицата, но което можеше спокойно да се види от хората на мястото, където е паднало. Този грък, турски поданик, открил турски войници, скрити в една малка джамия. Той показал тяхното скривалище на един български офицер, който минавал по улицата с една полурота. Турците очевидно забелязали това движение на гърка, тъй като залп от пушечни изстрели веднага бил даден от полузатворените прозорци и гъркът паднал смъртно ранен. Тогава българският офицер дал заповед на своите войници да се разпръснат и да открият огън по скрилите се хора; и ако паметта не ме лъже, били са дадени 30 жертви. Считаю, че офицерът е действал правилно.

В първите дни е имало чести случаи, по-специално нощем, когато криеци се хора, турски войници или други, се възползвали от абсолютната тъмнина, в която потъва градът, за да стрелят по минавачи. Командващият генерал издал съответно заповед, разлепена из целия град, според която всички жители на къщите, откъдето се дадат такива изстрели, ще бъдат нападнати и убити с щикове. Тази заповед беше абсолютно необходима, тъй като жертвите от тези нападения бяха стигнали значителен брой. Независимо от нейната суровост, тази заповед спаси живота на много хора. Мога да заявя, макар че бях в Одрин четири пъти през петнадесетте дни след завземането на града, нито един път не чух, че българските войници са извършили действия на насиле, на грабеж или на други изстъпления. Имаше няколко случая на грабежи през първия ден, обаче те бяха незабавно и строго наказани и тези случаи не се повториха. Положително щях да науча за някакъв подобен случай, колкото и малък да е той. Аз знам, че някои чужденци – колекционери на антични предмети, действително предлагаха големи суми за килими и други ценни предмети, обаче не намериха нищо за продажба 24 часа след влизането на българските войски.

Разрушението, причинено по време на отбраната главно от

снарядите на обсаждащите войски, бе много малко в сравнение с броя на изстреляните снаряди. Мисля, че съм права, когато заявявам, че в почти всяка улица имаше най-много една или две къщи, които бяха разрушени. Тук отново се дава едно много неправилно тълкуване на понятието „жестокости“, извършени по отношение на турските военнопленници, страдащи от холера. Режимът, на който те бяха подложени, бе несъмнено много суров: те бяха изложени на дъжда и на студа през нощите и бяха напълно лишени от каквото и да е внимание. Но как би могло да бъде иначе, когато болниците на Одрин бяха вече препълнени с турски ранени, и то в такова плачевно състояние, че аз можях да намеря само 20 места (при отворителни условия) за българските офицери, които бяха почти умиращи и които не можеха да бъдат пренасяни по-нататък, а трябваше на всяка цена да бъдат преместени от Кара юсуф. Това бе името на малкото гръцко село, на разстояние 7 мили от града, където се намираще руската мисия на братството на Кауфман, която аз ръководех в продължение на 5 месеца (два месеца през време на обсадата на Одрин прекарах в Кара юсуф). Ние имахме общо 25 палатки за ранените, а над 5000 ранени минаха през нашите ръце през дните на атаката. И при най-добри разпореждания не беше възможно да се грижим сериозно за всички случаи. На всяка цена трябваше да се намери повече място и за да се погрижи за това, аз тръгнах на третия ден за Одрин. Въпреки всичките ми усилия, въпреки желанието на българските власти да ме снабдят с всичко, което беше абсолютно необходимо, успях да намеря само 20 легла. Останалата част от тежко ранените трябваше да бъдат пренесени най-напред до Кърк клисе (Лозенград), на разстояние 55 мили от Кара юсуф, и след това, поради липса на помещения в Лозенград, да бъдат преместени до Мустафа паша (Свиленград) – на 70 мили разстояние, като за целта се използваха каруци, теглени от волове по много лоши пътища. Щом като българите не са били в състояние да се погрижат за какъвто и да е подслон на собствените си ранени в Одрин, можеше ли да се очаква, че те ще успеят да намерят подслон за хиляди турци, които страдаха от холера, и които трябваше да бъдат изолирани от останалите пленници и от ранените войници?

От хуманитарна гледна точка участието на тези нещастници очевидно трябва да бъде обект на състрадание и българите трябваше да бъдат в състояние да ги третират по друг начин. Аз само представям съществуващите факти и бих искала да изтъкна, че при дадените обстоятелства някои действия, които на пръв поглед из-

глеждат ужасяващи, стават обясними. Във всеки случай, обвинението трябва да бъде отправено не спрямо българската армия, а към лошите медицински служби, които изобико не бяха подложени на критика. Ако трябва да се говори за жестокостта и безчовечността, които олицетворяват войната – а трябва да се има предвид, че тя е по същество отрицание на всякаква човечност, – то тези думи трябва да бъдат приложени към нечуваните страдания и към пълната липса на внимание за храбрите български войници. Те жертваха живота си за своята страна с радостен възторг, който е достоен за древните стоици. Те умираха в грозни условия, главно по причина на недостатъчна грижа, на неспособността и на безразличието на военно-медицинските власти, които с редки изключения показваха пълна небрежност към науката и към професията, която имаха незаслужената чест да упражняват. Вината ще трябва да се отправи към тях. Те трябва да бъдат съдени и наказани, за да не увековечат в бъдещето щетите, които вече нанесоха през тази война.

Европейският печат е пълен с описания за „български жестокости“, извършени срещу турци, гърци и сърби. Странно е да види човек такова пристрастно единодушие при отправяне на обвинения, които е много трудно, почти невъзможно, да бъдат проверени. През време на това, което се нарича „Втората война“ – т.е. от възобновяването на военните действия между българи и турци до завземането на Одрин от турците, – нито един чужд кореспондент не бе допуснат в подразделенията на българската армия. Единствено нашата мисия се движеше заедно с предните български части. И аз мога да потвърдя, че през време на двата месеца, които прекарах в Кара юсуф, не само не видях нито един случай на обезобразяване на ранени или на мъртви, но не съм и чула да се говори нещо подобно. След обсадата на Одрин от българите действително видях турски трупове, които лежаха със стоици по пътищата и по бойните полета. Те бяха ужасни, понеже разлагането на телата бе започнало. Те лежаха непогребани в продължение на няколко дни, понеже нямаше достатъчно хора да съберат всички мъртъвци, а жегата бе неопикуема. Но никога не съм виждала нито един труп, който да е бил обезобразен. Видяхме десетки ранени турци. Те горчиво се оплакваха от лошия начин, по който са третирани от своите офицери, но нито един от тях не каза нищо за някакви „български жестокости“.

Когато напуснах Одрин, видях членовете на една мисия на английския „Червен кръст“, които бяха дошли да лекуват турски войници от холера. Те се оплакваха от липса на подходящи помещения,

от липса на внимание и грижа, но никой не ми спомена нещо за жестокости, извършени от българите спрямо турски военнопленници. Разбира се, съществували са подобни случаи, но никога не бих могла да повярвам, че виновните български войници са действали със знанието или – както понякога се твърди – с насърчаването на своите офицери.

За да обобщя, моето впечатление от пет месеца и половина, прекарани сред войниците в Пловдив, Лозенград, Свиленград и Караюсуф, е че, тази война беше един кръстоносен поход на аскети, вдъхновени от фанатичен патриотизъм. Оргиите, развратът, „жените“, които са голяма част в една война, тук липсваха напълно. Нито през дългите дни на обсадата, нито в дните на радост от победата не видях пиян войник или офицер. Мога да продължа още много дълго с това писмо, защото, когато си помисля за миналото, което е все още толкова близо и вече толкова страшно изличено, хиляди случки се връщат в паметта ми и всички те са осветени от пламъка на един патриотизъм, готов за всякакво себеотрицание. Но опасявам се да не злоупотребя твърде много с Вашето търпение. Това, което искам да направя, е да ви предам свидетелските показания на един очевидец, който може да каже нещо за неточността на някои обвинения. Европа е виновна в извършването на една голяма несправедливост, като покрива с такъв облак от грозни престъпления хора, които се биха при изключително трудни условия, които се биха със стоическо геройство, без да роптаят, хора, които умираха като мъченици, без каквито и да са оплаквания, със сърца, изпълнени с вяра във величието и мощта на своята родина.

Аз мисля, че познавам българите, както добрите, така и лошите. Но сега не мога да не се поклоня пред тях с най-дълбоко уважение и с най-горещо възхищение.

Ако мислите, че това, което ви пиша, може да бъде от някаква полза, можете да употребите моята информация, както намерите за добре.

Искрено ваша, В. Икскул³⁴

В предговора към книгата си „Критичните дни на България. Дневник на военния кореспондент – 1913 г.“ Владимир Сиз също е отбелязал информационното, така да се каже, затъмнение в Европа спрямо България, което във времето след Балканските войни се е създавало изкуствено от противниците на българите:

„Известно е, че през време на войната със съюзниците България беше отлъчена от света и че не получи достъп до форума на

*Европа, който да изслуша гласовете, преди да наложи своя съд над воюващите страни. Никой в Европа, следователно и у нас, не знаеше какво беше положението по това време в София, докато Белград и Атина заливаха европейската общност с неблагоприятни за България известия.*³⁵

Но какво е накарало и баронеса Варвара Иксул фон Хинделбандт, и Владимир Сиз да оставят непременно в писмен документ (писмо, книга) своите свидетелства на очевидци за случилото се на Балканите през 1913 г. – някакви облаги или слава? Нищо подобно! Те не са имали нужда нито от облаги, нито от слава. А и какви облаги и каква слава би им донесъл техният протест срещу силните на деня в Европа, които него време са решавали съдбините на света и в частност – на балканските народи? Онова, което е накарало две чисти и силни сърца да се противопоставят така непоколебимо срещу несправедливостта на Европа спрямо българите, е ИСТИНАТА. *„Истината превръща това в мое действително задължение...“*³⁶ – споделя баронесата в началото на писмото относно подтика си да го напише. Заради истината и Владимир Сиз предлага за публикуване своя дневник – истината, която европейците е трябвало да знаят, преди да съдят когото и да е. Той е сигурен, че ако не европейците, поне *„...чешкият читател ще прочете за това, за което нищо не знаеше, което умишлено беше премълчавано от печата или беше изопачено така, че нямаше нищо общо с действителността.“*³⁷

Девето уточнение. От „Кървавият рапорт“ на архимандрит Мелетий разбираме една прелюбопитна подробност – че османската власт не просто фалшифицира фактите, като приписва зверствата си на комитите, но е имала практиката да го прави, без дори да изчаква да мине известно време; фалшифицирала е, когато нещата все още са се случвали непосредствено, пред очите на хората! И даже се е опитвала да изтръгва признания от самите потърпевши, както е в случая със с. Раклица, където отива, както духовникът твърди, *„не за да даде помощ, а да състави акт, в който да изтръгне признания от останалите селяни, че селото е изгорено от комитите (т.е. да изфабрикува фалшив документ – бел. и разр. – Е.А.)...“*³⁸

В случая, който архимандрит Мелетий описва, османската власт не успява да състави фалшив документ („акт“), но дали във всички случаи не е успявала да го направи? Нима първата ни национална катастрофа не е до голяма степен плод именно на подобно фалшифициране на фактите и изопачаване на истината от в ущърб на Бълга-

рия – нещо, за което вече стана дума и за което свидетелстват и акад. Любомир Милетич, и баронеса Варвара Икскул фон Хинделбандт, и Владимир Сиз?

Във връзка с бродещите през 1913 г. в Одрин и тамошните чуждестранни консулства сюжети и лъжи относно ремонта на джамията „Сюлеймание“, които веднага сред това стават „сензационни новини“ в европейската преса, баронесата възкликва: *„Ако такива истории можеха да се разказват в този момент и в този град, то можем да си представим какви легенди могат да бъдат създадени след няколко месеца!“*³⁹. А какво да кажем ние за това, което днес се „разказва“ и преразказва за събитията от онова време, днес – не дни, не месеци дори, а цели 100, че и повече години след случилото се тогава? При това нямам предвид само „легендите“ на онези 100–120-годишни мъже и жени, които Салих Бозов споменава и с които бил разговарял (?), нито имам предвид само *„разказите на мама“*⁴⁰, с които Исмен Реджепов най-последно, във времето на всепозволеността у нас и появата на Европейски институт „Помак“, се е решил да ни запознае. Имам предвид най-вече „новите (стари) прочити“ на историята ни от наши съвременници, които не бих нарекла дори учени. Те ми приличат по-скоро на ловци – ловци на сензации, ако мога така да се изразя, на... своего рода папараци. И май е дошло време да заговорим за „жълта история“ и да свикнем с нея, както вече сме свикнали с „жълтата преса“. Поне да знаем, че е „жълта“, когато надаваме ухо за глупостите ѝ, ако и наистина да имаме „едно наум“, или когато се правим, че не я забелязваме. Само че на фона на все по-увеличаващата се безпросвета у нас и по света нейните глупости внезапно могат да се окажат опасни (случаят с Джъстин Маккарти).

Излишно е да си мечтаем според мен, че някога Турция ще извади документи, доказващи например насилственото ислямизиране на поробените християни в Османската империя или документи за всичките зверства, издевателства и погроми над поробените народи, извършвани от османската власт. Аз дори бих задала въпроса: А има ли на света държава, която би се гордяла с подобни деяния, за да ги документира? И ако Османската империя ги е документирала, то би ли си позволила Турция в наше време да ги показва? Та нали все пак живеем в XXI век и днес това би било самоубийствен самокромпосат! А не компромати са ѝ нужни днес на Турция. Напротив, напротив... За какво, мислите, пробутват на Балканите, на Европа и света сладникавини от рода на филма „Великолепният век“? Е, това, че ни ги пробутват, има и една хубава страна. Така успяхме да видим, ма-

кар и ей тъй, между другото, как османската власт е наказвала онези свои служители, които не са успявали да се справят с метежите и бунтовете в империята, и как е толерирала и награждавала онези, които са успявали да ги потушат. А щом за времето си и в рамките на тази империя подобни деяния са минавали за подвиг, за заслуги към властта и са се осребрявали (с пари, имоти, постове и т.н.), логично е да се допусне, че са били и документирани.

И тук неизменно възниква въпросът: след като Турция днес е отворила османските архиви за своите и чуждестранните учени (включително и за българските!), то какви точно документи им се дават на тези учени – документите, които отразяват автентичната истина и фактите, или документите ментета, правени, както вече се уверихме, „на място“ и даже по времето, когато събитията все още са протичали?

* * *

Честването на 100-годишнината от Балканската война – двете гледни точки на патриотизма.

Всъщност във формулираната по този начин тема има уловка, която не се забелязва на пръв поглед. Няма две гледни точки на патриотизма. Защото макар и да пледираш, че си по-голям патриот от патриотите, че милееш повече от всички за България и за благото на България, както по правило пледират гръмогласно всички българо-рохулници, нима си патриот, ако смяташ, че Балканската война не е освободителна спрямо българите, населяващи него време българските земища, останали под османска власт, независимо дали тези българи са били християни или изповядващи исляма?

В „книгата“ си „В името на... името“ Салих Бозов говори за „*родопски мюсюлмани*“⁴¹, без да уточнява етническата им принадлежност. Интересно какви точно по народност са те – българи, турци или гърци? Коя е тяхната родина? Питам, независимо от това към кой етнос принадлежи самият Салих Бозов и коя е неговата родина, защото от отговора на този въпрос ще се разбере дали за родопчани Балканската война е освободителна или не.

В сборника „Турците в България“ наред с данни за юруци, татари и гагаузи има статия и за „помаците“, в която по всевъзможни начини се налага мнението, че това не са потомци на ислямизирани българи, а някакъв неидентифициран все още етнос, който на Балканите бил наричан по различному и който, според както се твърди в различните балкански страни, имал различен произход. Пишман ис-

ториците Салих Бозов, Исмен Реджепов и „юнаците“ от ЕИ „Помак“ споделят това мнение, само дето и досега не са идентифицирали тяхната родина. Но те също така забравят или умишлено пропускат, че в Родопите живеят и българи християни – коренно население, а не дошло или „внесено“ отнякъде. Тези българи християни често са били в кръвно родство с ислямизираните българи (деца и родители, братя и сестри) от времето на самото помохамеданчване и спомените за кръвните връзки между тях са се предавали в родовете им от поколение на поколение, та и до днес. Показателно и поучително за пишман историците ни е дето и демографът Джъстин Маккарти, който е използвал най-вече архивите на Османската империя и е публикувал множество таблици, отнасящи се все до етническия състав на населението в нея, никъде в книгата си не споменава думата „помак“ – нито в посока на етнос, нито в посока на религия.

И така... Според Карнегиевата анкета⁴², публикувана през юли 1914 г. във Вашингтон, Македония и Беломорска Тракия (в това число и Родопите!) са били населени с българи и тъкмо българите са били преобладаващият етнос там. А членовете на разследващата международна комисия съвсем не са случайни люде и повечето съвсем не са се славели като защитници и приятели на България. Австро-унгарецът Йозеф Редлих е професор по държавно право във Виенския университет. Валтер Шюкинг от Германия е професор по право в Марбургския университет. Англичанинът Франсис Хърст е редактор на „Икономист“. Сънародникът му Хенри Брейлсфорд работи като журналист. Има и двама французи, от които барон д'Естурнел дьо Констан е сенатор, а Жюстен Годар – депутат от Камарата на представителите. Историкът Павел Милюков от Русия е член на Държавната дума, американецът Самюъл Дъгън работи в Колумбийския университет. Тъкмо благодарение на техния доклад част от Родопите, а така също и на Странджа, Пирин и поречието на Струма след Балканските войни се присъединяват към България. Нещо повече – този доклад легитимира пред света историческите основания на българите спрямо техните си територии. Достатъчно е да се види етническата карта на региона, изготвена от тази комисия, за да млъкнат най-последно клеветниците на България. Най-вече защото ще се уверят, че България е единствената страна на Балканите, която вследствие на войните освен всичко друго губи и свои територии.

За сведение на Салих Бозов, Исмен Реджепов и членовете на ЕИ „Помак“, на кърджалийските общинари от ДПС и Ахмед Доган, заключението в Карнегиевата анкета е, че по време на Балкански-

те войни само българската войска не е извършвала жестокости над мирното население. Това заключение напълно съпада с мнението на непосредствения наблюдател на военните събития Владимир Сиз, както и с мнението на баронеса Варвара Иксул фон Хилденбандт, също непосредствен наблюдател на случвалото се тогава.

Значи, ако в Родопите по това време, а и много преди него, са живеели българи, а някой гражданин на България, чиято родина е България, твърди днес, че Балканската война не е освободителна за тях, дали той е български патриот? Не, не е! Защото е на страната на онази страна, спрямо която Балканската война изглежда завоевателна. А как наричат подобен род хора в родината им? Наричат ги предатели. Просто и ясно. Страната, чиято страна вземат, не е тяхна родина. Така че няма как да бъдат и нейни патриоти. Тъкмо такива хора наричам аз души без отечество...

(Не съм съвсем сигурна, но вероятно тук някъде можем да търсим днес междата в сърцето, бележеща разликата между насила ислямизираните някога българи и онези българи, които доброволно – заради облаги или от страх – са приемали исляма.)

* * *

През 1939 г. излиза книгата „Низ ужаса на пламъците“, която повествува за събитията от 1913 г. Авторът ѝ Никола З. Шумарев е от с. Булгаркьой, известно с това, че на 7 юли 1913 г. турски аскер събира мъжете му и ги избива, след което го опожарява. Оцелелите са отвлечени и отведени в Кешан, после – в Галиполи. Впоследствие оцелелите от оцелелите след новите издевателства по пътя (от Булгаркьой до Галиполи) идват в България. Сред тях е и Никола З. Шумарев, бил тогава ученик в четвърто отделение. Книгата му представява документален разказ за случилото се с булгаркьойци. В нея попаднах на покъртителен епизод – толкова неочакван, че няколко пъти го четох, докато осъзная, че е истина. Докато турските войници с бежанската колона се придвижват към Кешан, една от бежанките вижда млад турчин, криещ в шепа лицето си, и го пита:

„– Защо, момко, плачеш? Когато ний не трябва да млъкнем, че всичко изгубихме, а ний самите не знаем къде отиваме.

– Всекиму на ваше място биха изсъхнали сълзите, бабо. Аз плача, загдето съм безсилен и не мога нищо да ви помогна. Защо са тия войни?... А ако без тях не може, то какво сте извършили вий, цивилното население, жените и децата, та ви подлагат на нечовешки страдания?

Бояджийката не отговори нищо. ⁴³

И осъзнах, че това наистина не е художествена измислица, след написването на която авторът е подскачал от радост, задето му е дошла наум. Това е една от картините на самия живот. Дори би могла да остане незабелязана. И това е най-потресаващото...

Тогава си спомних завета на тракийци: „Не забравяйте, но не отмъщавайте!“⁴³, и разбрах сурова правда. Наистина: не отмъщавайте! Защото възмездието не върви по пътищата на човека, а следва своите пътища и неотменно настига тези, за които е предназначено. Злото само себе си убива... Но и не забравяйте! За да не ви манипулират отново и отново! За да не се повтаря повече всичко това!

Жертвите в една война заслужават почит. Всички жертви. Не само невинните. Но невинните особено. Неслучайно Димчо Дебелянов, един от участниците в Балканската война като обикновен български войник, а по-късно и в Първата световна война, в която загива като подпоручик, след едно от сраженията пише зашеметяващия стих: „*Мъртвият не ни е враг*“⁴⁴.

Наистина, мъртвият не ни е враг. Време е да простим на всички мъртви. Време е да се смирим пред смъртта. Нека душите ни останат чисти, както останаха чисти душите на нашите предци дори когато минаваха през ада.

БЕЛЕЖКИ

¹ Из думите на председателя на ЕИ „Помак“ Ефрем Моллов, прочетени като въстъпление на първата пресконференция на института на 15 октомври 2012 г. в София прес. Всички цитати от документи и издания на ЕИ „Помак“ тук и по-нататък са цитирани с грешките в оригинала, според както са публикувани; подчертаните думи и изрази в тях са на авторите.

² **Исмен Реджепов.** Балканските войни в Родопите 1912–1913. Издава Европейски институт ПОМАК, Смолян, 2012, с. 49.

³ Пак там, с. 71.

⁴ Пак там, с. 132.

⁵ Евробългарски Зяпач (разпознаваем псевдоним на Лизбет Любенова). Голямото зяпане. – В: сп. „Минало“, бр. 1, 2013 г., стр. 91–96; форум „БГ Наука“ на сп. „Българска наука“, 09.12.2012 г. (<http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=14492>)

⁶ Отворено писмо. – В: Pomaknews Agency, 06.11.2012 г. (<http://pomaknews.com/bg/?p=947>)

⁷ **Ахмед Доган.** Балканската война е и война за етническо прочистване. – В: Mediapool.bg, 04.12.2012 г. (<http://www.mediapool.bg/ahmed-dogan->

balkanskata-voina-e-i-voina-za-etnichesko-prochistvane-news199159.html)

⁸ Пак там.

⁹ **Салих Бозов.** В името на името. София, 2005, с. 4.

¹⁰ **Александър П. Маринов.** За една поръчкова книга, която провокира към образа и разваляне на „комшулука“. Отворено писмо до Салих Бозов, гр. Мадан, автор на книгата „В името на името“. – Във: в. „Отзвук“, Смолян, 19 октомври 2012 г. (<http://www.otzvuk.net/news/za-edna-porachkovana-kniga-koyato-provokira-kam-omraza-i-razva>)

¹¹ **Георги Митринов.** Историята на Балканската война в Родопите според писанията на „историка“ Салих Бозов. – В: сп. „Родопи“, Смолян, бр. 3–4, май-август 2013 г.

¹² **Джъстин Маккарти.** Смърт и изгнание. Етническо прочистване на османските мюсюлмани (1821–1922). Изд. „Галик“, София, 2010, с. 10.

¹³ Пак там, с. 77–78.

¹⁴ Пак там, с. 12.

¹⁵ **Петър Чолов.** Чипровското въстание 1688 г. Тангра ТанНакРа ИК, София, 2008, 46–47 (вж. и във: „Положението на българския народ под турско робство“. Документи и материали. София, 1953, 83–84).

¹⁶ Пак там, с. 129 (вж. също: ст.н.с. д-р **Йоанна Списаревска.** Положението на българския народ през последните десетилетия на XVII в. в издадени писма и релации на изтъкнати католически дейци. – В: Известия на държавните архиви, т. 52, 1986, 387–406.

¹⁷ **Илия Тодев.** Батак 1876 – мит или история? Тангра ТанНакРа ИК, София, 2013, с. 144. Проф. Илия Тодев цитира част от документ, оставен от Албен Роже, под заглавие „Опровержение на доклада на Едиб ефенди“. Едиб ефенди е официалният анкетьор, изпратен от османската власт след погрома над Батак.

¹⁸ **Вж. бел. 13.** Перифразирам цитираните по-горе думи на Джъстин Маккарти за клането над беззащитното българско население в Бояджик, осъществявано от войската под ръководството на Шевкет паша при потушаване на Априлското въстание през 1876 г.

¹⁹ **Исмен Реджепов.** Балканските войни в Родопите 1912–1913..., с. 58.

²⁰ **Любомир Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 година. Изд. „Захарий Стоянов“. София, 2013, с. 28.

²¹ **Стоян Райчевски.** Етническото прочистване на българите в Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923). Изд. „Захарий Стоянов“. София, 2013, с. 8.

²² **Исмен Реджепов.** Балканските войни в Родопите 1912–1913..., с. 145.

²³ **Любомир Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 година..., с. 27.

²⁴ **Стоян Райчевски.** Етническото прочистване на българите в Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923)..., с. 7.

²⁵ **Владимир Сиз.** От бойните полета на България. Впечатления на военния кореспондент. Изд. „Хайни“, София, 2012, 13–14.

²⁶ Пак там, с. 49.

²⁷ Пак там, 49–50.

²⁸ Пак там, с. 50.

²⁹ **Владимир Сиз.** Критичните дни на България. Дневник на военния кореспондент – 1913 г. София, 2005, с. 23.

³⁰ Вж. бел. 12.

³¹ Вж. бел. 13.

³² **Стоян Райчевски.** Етническото прочистване на българите в Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923)..., с. 144.

³³ **Любомир Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 година..., с. 27.

³⁴ **Георги Илиев.** Лятото на 1913 г. Документирани свидетелства за геноцида над българите. Изд. „Изток-Запад“, София, 2013, 541–546.

³⁵ **Владимир Сиз.** Критичните дни на България. Дневник на военния кореспондент – 1913 г. ..., с. 23.

³⁶ **Георги Илиев.** Лятото на 1913 г. Документирани свидетелства за геноцида над българите..., с. 541.

³⁷ **Владимир Сиз.** Критичните дни на България. Дневник на военния кореспондент – 1913 г. ..., с. 23.

³⁸ Виж. бел. 32.

³⁹ **Георги Илиев.** Лятото на 1913 г. Документирани свидетелства за геноцида над българите..., с. 542.

⁴⁰ Вж. бел. 19.

⁴¹ **Салих Бозов.** В името на името..., с. 8 и нататък.

⁴² Карнегиевата анкета. Изд. „Абагар“, Велико Търново, 1995 (вж. и в: ДОКЛАД НА МЕЖДУНАРОДНАТА КОМИСИЯ за разследване причините и провеждането на БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ. Фондация „Свободна и демократична България“, София, 1995 – на адрес: <http://www.krograina.com/knigi/karnegi/index.html>)

⁴³ **Никола З. Шумарев.** Низ ужаса на пламъците (Ехо от родовата памет). Изд. „Макро студио“, София, 2010 г., с. 74.

⁴⁴ **Димчо Дебелянов, Христо Ясенов, Димитър Бояджиев.** Стихотворения. Изд. „Български писател“, София, 1973, с. 78.

ТУРЦИЯ – СТОГОДИШНИНА ОТ БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

ЕМИЛИЯ-БОРЯНА СЛАВКОВА

Стогодишнината от драматичната и кървава делба с османския завоевател и уреждането на междудържавните отношения на младите тогава държави на Балканите започва да се отбелязва много обширно в Турция още от средата на 2012 г. Главната характеристика, която се откроява в този юбилей, е силното му политизиране и поставянето му в услуга на политическата линия на управляващите страната либерални ислямисти. Основният акцент се поставя върху първата, Балканската война, защото тя засяга много дълбоко съдбата на империята и чертае завършека на нейното съществуване. На фона на вече петгодишната преформулирана и след сто години наново разгърната имперска неоосманистка политика, днес турската медийна пропаганда (Rumeli Tv и доста други канали) разглежда Балканската война като възможност за констатиране на „липса на медийно внимание“ по тези въпроси, за изразяване на загриженост, че „в резултат от разпадането на Османската империя турците преживяват най-големи трагедии – заставени са да се изселят от родните си места“. Изказват се опасения, че „при днешните условия са налице същите опасности“. На същия фон и медийната пропаганда, а и историческите есета, особено публикуваните в интернет, поставят в центъра на вниманието си „най-голямата трагедия, преживяна от турците – геноцидът на Балканите“. Известният професор-политолог и краен националист Тюрккая Атабов заявява, че турският подход бил „гледай напред, забрави миналото и недей към никого да таиш злоба“, но не можело, като се забрави миналото, да се върви напред. Тъй като тя не присъствала в турските учебници, в пресата, във филмите, „ние не знаем каква трагедия е тя“. Естествено, тук професорът под „трагедия“ подразбира единствено трагедията на турците и на други мюсюлмани, които са се изселили в новите граници на тогавашната империя и нищо не споменава за трагедията и начина на изселванията на другите засегнати балкански народи.

Идеолог и главен координатор на годишнината от Балканските войни е Илбер Ортайлъ, именит ерудиран професор по история и директор на най-големия турски национален музей „Топкапъ сарай“, формулирал и вградил в турския исторически наратив либералистко-ислямистката постановка на тогавашния министър на външните работи на правителството на Партията на справедливостта и развитието Ахмет Давутоглу за „осmano-турското (културно) наследство“ и „геноцида“ на турците и мюсюлманите на Балканите. В кампанията по годишнината са включени и много известни професори-политолози с крайни националистически либералистски възгледи като споменатия Тюрккая Аташов и други. Тезата на проф. Илбер Ортайлъ за турския геноцид на Балканите или, както в Турция предпочитат да наричат тази част от Югоизточна Европа, в Румелия, използвайки названието на османската провинция на Балканите, разработва това явление, всъщност, като процес с начало през първата половина на 19-то столетие – с образуването на независимите национални държави, свиването на територията на империята и изтеглянето на османските поданици от балканските земи.

Политиката на Балканите и на балканските държави от времето на въстанието в Морей/Гърция (1821 г.) насетне се разглежда като политика на прогонване на турско-мюсюлманското население. Този процес се проследява през Априлското въстание в България и създаването на българската държава, което се характеризира като резултат от руското „кръстоносно мислене“. Геноцидът продължава чрез Руско-турската война 1877–78 г. и по-нататък – през Балканската война.

В големи университети като измирския Егейски университет „9-ти септември“, в центрове по история и в дипломатически представителства зад граница в балканските страни на тази тема се провеждат конференции, които налагат съвременното политизирано турско гледище за Балканските войни и за 500-годишната турска окупация на Балканите. На международни симпозиуми с участието на турски и чужди академични учени, главно от балкански страни, където вече второ десетилетие турското икономическо и политическо влияние е все по-засилващо се и много упорито налагащо се, Балканските войни се разглеждат във военен, в политически и в социологически аспект. Някои от основните автори, върху данните и постановките на които се гради днешното схващане в Турция и на турската пропаганда за Балканските войни, са публикували книги по проблеми на турците и мюсюлманите на Балканите като печално известния и у нас американски „научен“ комбинатор и демагог Джъс-

тин Маккарти с книгата му „Смърт и изгнание“ (Justin MacCarty, Ölüm ve Sürgün, İkılar Kitabevi, 2003) и известния в турските дипломатически и крайните националистически среди историк Билял Шимшир, с произход от България, с книгата му „Турските изселвания от Румелия“ (Bilal Şimşir, Rumeli’den Türk Göçleri, ТКАЕ, 1967). В Главния център на Турските огнища (крайнодясна националистическа организация – бел. авт., Е.С.), в Анкара, на 29 декември 2012 г. се провежда честване на тема „Стогодишнината от Балканските войни и балканските турци“, на което основният лектор е Билял Шимшир. На 8 октомври 2012 г. Турският евразийски мозъчен тръст – ТЮРКСАМ – също провежда в своя Център за международни отношения и стратегически анализи конференция на тема „Стогодишнината от турския геноцид на Балканите“. Годишнината се отбелязва в Истанбул, Лозенград, Текирдаг (Родосто), Одрин, Бурса, Кирения (Кипър), Сараево. В Ню Йорк честването се организира от Федерацията на балканските дружества, като сред поканените участници са президентът на САЩ Б. Обама, президентът на Турция А. Гюл, премиерът на Турция Р. Ердоган и известната с пиарската си дейност в полза на глобалистките ценности правозащитничка и звезда от киното Анджелина Джоли.

Във връзка с Балканските войни в балкански страни, където политическото и икономическо влияние на Турция днес е разпространено най-силно, се организират т.нар. научни симпозиуми и други чествания. В Академията за наука и изкуства в Дукла, Черна гора, се организира симпозиум, в който участват Посолството на Република Турция в тази страна, Дружеството за дружба Черна гора – Турция, Ислямският съюз в Черна гора, Турската агенция за международно сътрудничество и развитие (ТИКА), чрез структурата на която се осъществява налагането на турската икономическа и културна експанзия на Балканите, в Задкавказието и в Средна Азия, и сто учени, от които четиридесет – от Турция. Един от основните обсъждани въпроси е този за „осmano-турското наследство“ и „какво османците са донесли и допринесли в района“. Упорито се разработва създаденото сред политическите кръгове и от средите на турските историци схващане за сформирана в османския период „обща култура и обща цивилизация“, които били факт и днес. Акцентира се именно върху такава теза, която развиват и предписват турската страна и турските участници.

В този дух е и изказването на Билхун Тамайлъгил, главен секретар на Народнорепубликанската партия (НРП), създадена от Ата-тюрк, сега опозиционна, в Община „Конак“, Измир, на откриването

на международен симпозиум в Центъра за практически балкански изследвания в Културния център „Селяхатин Айчичек“. Като внучка на преселническо семейство тя разказва, че е слушала за бедствията на турците при изселването им от Балканите, но е благодарна на Турция – казва *„добре че я е имало майката-родина, разтворила обятията си за нас“*. Тя използва формулата на турскоцентристкия агресивен национализъм за Турция като майката-родина и за населените с хора с турско съзнание други страни, които се третират също като родина, която би трябвало да се присъедини към майката-родина Турция. Тя повтаря и постановка на турската пропаганда, станала популярна чрез изказванията на видния историк Илбер Ортайлъ, който твърди, че румелийските турци са донесли в Анадола земеделската култура за обработване на земята и че балканските турци са допринесли много за придвижването на Анадола към по-светло бъдеще. Тя настоява *„да направим така, че да бъде живо разбирателството, което ще запази общите ни (на турско-мюсюлманската култура – Е.С.) ценности и силата да бъдем заедно и приятели, след като знаем, че сме живели там. Трябва да изградим свое, турско, съзнание, след като разбираме много добре какво става днес на Балканите, в Босна, Ирак, в Сирия“*. Както става ясно от това, всъщност изказване на политик, на хората в Турция се внушава, че турците и мюсюлманите днес са гонени и избивани и на Балканите, в Босна, и в Ирак, и в Сирия, и се вменя вина на *„другите“*, християните и *„диктаторите“* там, за които се натрапва мнението, че вършат посочените престъпления. По този начин към тях, в противовес на *„страдащите турци и мюсюлмани“*, се насажда ксенофобия и враждебност.

Юлке Тв (Ülke Tv) е съобщила, че на 12 септември 2012 г. в Одрин по време на месеца на поста, Рамазан, се е организирала религиозна вечеря – ифтар, по време на която се провежда Международен симпозиум за 100-годишнината от Балканската война. Организаторът Локман Чагърджь от ръководството на Община „Багджьлар“, Истанбул, призовава присъстващите *„да почетем загиналите мъченици за вярата“*.

Между 5 и 9 септември 2012 г. депутатът от Истанбул Исмаил Сафи, председател на турската група в Асамблеята на Черноморското икономическо сътрудничество, се намира на посещение в Скопие, където с помощта на Дружеството за евразийски икономически отношения, на Дружеството за сътрудничество на евразийското гражданско общество и Община „Есенлер“, Истанбул, протежира създаването на организация с название *„Приятелски поздрав за Македония“*.

Той посещава и Турския културен център „Юнус Емре“ в Скопие и се среща с изучаващите там турски език, история и култура. Според неговите думи, *„целта е двата приятелски и родствени народи – турският и македонският – заедно да допринесат за възстановяването и формирането наново на общата наша култура“*, с други думи, развива се постановката на ислямисткия либерализъм и неоосманизма в Турция за единен културно-цивилизационен (турско-мюсюлмански) код на Балканите. Той дава израз и на един от принципите на турската олигархия относно отрежданата на Македония роля – *„особено важна за нас като отваряща се към Европа врата“*.

В блога си (blog.milliyet.com.tr.) историкът Зеки Йонсъюз пише, че турците на два пъти са загубили Румелия (балканските владения на Османската империя) – през Руско-турската война и в Балканската война. Без да привежда статистически данни, той развива тезата си, че преди Балканската война турското население представлява мнозинство на Балканите. Балканската война заварва голямата част от османската армия в Либия, където с Италия се води Триполитанската война, поради което не е могла бързо да се придвижи до Балканите (по море не е могла да се придвижи поради гръцкия флот в Егейско море). Налагало се турската армия да се сражава двама срещу един с българите. Авторът твърди, че *„българи, сърби и гърци – редовна армия и чети – провеждат война на унищожение на турско-мюсюлманското население, без разлика на пол и възраст“*. То се осъществявало чрез ограбване, изтезания, убийства и изнасилвания, заличаване из корен на всички турски следи. Според автора чрез бягство до османската държава са достигнали 413 хил. мюсюлмани и турци, които били принудени да си изоставят огнищата. Според него през 1911 г. на Балканите са живеели 2 315 293 души мюсюлмани, а броят на останалите да живеят там бил 870 114 души. Броят на унищожените бил 632 408 души. Заключениеето на автора е, че балканските турци са подложени на фактически геноцид.

Центърът за международни отношения и стратегически анализи по метода на глобалния обзор в Евразийския мозъчен тръст ТЮРК-САМ отбелязва „100-годишнината от турския геноцид на Балканите“ на 8.X.2012 г. със статия на стажантката Йозлем Сюсюлюоглу, основната идея в която е, че *„войната от 1912 г. има за цел да прочисти турското присъствие от Балканите, което става чрез погроми“*. Авторката не привежда факти и доказателства.

Във в. „Газете – Gazete“ от 26.III.2013 г. е публикувана статия със заглавие „Геноцидът на Балканите“ от Йозджан Пехливаноглу.

Като начало на такъв геноцид се смята средата на първата половина на XIX век и войните след това, в съответствие с постановката на проф. Илбер Ортайлъ. Смята се, че от Морейското (Гръцкото – Е. С.) въстание 1821 г. до 1922 г. родното си място са били принудени да напуснат и са били подложени на геноцид повече от 5 млн. мюсюлмани-турци. В периода, когато са се полагали „големи усилия за обновление“, Османската империя, за да предотврати погромите над прочистваното турско-мюсюлманско население и посрещне най-належащите му нужди, била принудена да приеме огромна човешка маса. Големите перипетии, които турският народ е претърпял на Балканите, продължавали и днес. Както и много други, авторът изказва съжаление, че всичко това не било предмет на изучаване и тема на учебниците, поради което този период оставал непознат.

Политиката на Балканите (и на балканските страни) от времето на въстанието в Морей/Гърция, 1821 г., нататък е политика на прогонване на турското и мюсюлманското население, което продължава с Априлското въстание в България и създаването на българската държава – резултат от руското „кръстоносно“ мислене. Геноцидът продължава с Руско-турската война (1877–78), когато са били убити 261 937 души турци и мюсюлмани, представляващи 17 % от всички. Прави се пълна аналогия между тези явления и процеси и „същото кръстоносно“ мислене през 1990-те години, когато бошнаците, които са разглеждани като турци, били подложени на геноцид. През Балканската война действията на четите на различните балкански народи вършели убийства и целта им била прочистване на турците на расово-етническа основа. Балканските войни и масовото напускане на Балканите от турците-мюсюлмани упорито се свързват и почти се идентифицират с войната в Югославия и с „геноцида над бошнаците“ през 90-те години на XX столетие. Затова, твърди авторът Пехливаноглу, *„като се каже Балкани, наум първо идва турският геноцид“*. Никъде обаче не се отбелязва, че дори ако има факти на такива ексцесии, то те са били инициатива и прояви на отделни личности или групи и чети. Не се изследва дали има и един факт, от който да може да се заключи, че подобни действия са били предизвикани поради прилагане на подобна българска държавна политика. Българската държава няма в своята национална доктрина и не е осъществявала политика на прочистване от небългарски етнически елементи или тяхното асимилиране. Докато за повечето от останалите балкански държави и особено за Турция, а и за Гърция, освобождаването от чуждото етническо население е дълготрайна цел и държавна политика, реализирана чрез най-нехуманни методи.

В турските материали за 100-годишнината от Балканските войни се цитират неопределени сведения на неясни западни мисии без точни имена и на неизвестни неназовани чужденци. Единственото цитирано конкретно име е това на одиозния автор Джъстин Маккарти, който дори не може да претендира за професията „историк“, а е всъщност рупор на определена глобалистка пропагандна линия. Цитираният брой на загиналите мюсюлмани, според този автор, е 632 408 души.

По повод годишнината от Балканските войни излиза от печат книгата „Да бъдеш турчин в България“ на „правозащитника на турския свят“ Енбия Чавуш. В нея се говори за Белене в България, където „били затваряни и унищожавани противниците на комунизма и турците“. Твърди се, че и до днес тези факти и обвинения не били провергани от компетентните органи.

В сайта Haberler.com гл. ас. д-р Вейси Акън, преподавател по педагогика и изследовател на Балканските войни, прави обширен анализ на турската отбрана по време на българската обсада на Одрин. Турция и турската общественост придават на Първата балканска война много по-голямо значение. В този анализ се набляга и ударението се поставя върху способностите на османските главнокомандващи, героизма на турските войници и понесените от населението страдания. Подчертава се, че през пет и половина месечната българска обсада главнокомандващият „Шюкрю паша е проявил голямо военно майсторство“, като един ден преди навлизането на българите в укрепленията наредил да бъдат разчупени възпламенителните механизми на оръдията, дал заповед за използване на оръдията и барута срещу врага, като предотвратил попадането дори на хладно оръжие във вражески ръце.

Авторът голословно твърди, че „след навлизането в града българите не удържат на думата си, извършват големи жестокости, затварят в цитаделата на султанския дворец не само войска, но и мирно население“, голяма част от което умряло там от глад.

По-нататък той подчертава, че при Втората балканска, Междусъюзническата война Енвер паша освобождава Одрин „без особена съпротива“. Споменава, също така, само в едно изречение, за създаването в Западна Тракия на Независимата турска република, „на която по-късно се слага край“. Съвършено нищо не излага относно нейното формиране, структура и дейност. Междусъюзническата война е важна за Турция най-много с възвръщането на Одрин в османската територия. В написаното за Междусъюзническата война няма и

помен за съдбата на българското население в Тракия, откъдето то е прогонено от армията на младотурското правителство, от въоръжените сили на Независимата турска западнотракийска Гюмюрджинска република и от нейния башибозук. Не е спомената и една дума за касапницата и изстреблението на мирното българско население в Тракия, което е било завинаги прокудено голо и босо от родния си край, спасявайки живота си и оставяйки там цялото си недвижимо имущество.

ЧАСТ II.

БЪЛГАРИТЕ ОТ ЗАПАДНА ТРАКИЯ

БЪЛГАРИТЕ ОТ ЗАПАДНА ТРАКИЯ СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ВАНЯ СТОЯНОВА

Две са събитията през XX век, които предизвикват драстична промяна в българската етнодемографска картина на Западна Тракия. И двете са свързани с войни, но се извършват в мирно време, когато оръдията вече са заглъхнали. Те не са част от насилието, което е неизбежен спътник на всяка война и засяга мирното население от двете страни на фронта, а са повече или по-малко целенасочен акт на етническо разчистване на територия. Първият е през късното лято и есента на 1913 г. по време на т.нар. Гюмюрджинска република, когато над българите-християни е извършен истински погром, документиран от Л. Милетич.¹ За краткото време на съществуването си „Гюмюрджинското правителство“, организирано от мюсюлманското население в Беломорието (турци и българи-мюсюлмани) по внушение и с подкрепата на Младотурското правителство и със съдействието на Гърция, създава военни части и башибозук, командван от Сюлейман бей, които унищожават десетки български християнски села, извършват грабежи, насилия и кланета над мирното българско население. Оцелелите намират спасение и подслон в България. Няколко месеца по-късно правителството на В. Радославов ги изпраща в новосформираната се Гюмюрджински окръг на територията на присъединената към българската държава Западна Тракия.²

В края на 1914 г., по данни на българските административни власти, в Гюмюрджински окръг живеят 351 221 души, от които българите са 149 530 (86 353 християни и 63 167 мюсюлмани), турците – 170 285, гърците – 32 319, евреите – 1763 и още 3319 от други етнически групи. Данните регистрират моментно състояние в динамично променящата се етническа картина на областта, в която се извършват големи размествания на основните етнически групи. От Западна Тракия се изселват гърци, турци и българи-мохамедани, а прииждат българи – бежанци от Източна Тракия, Македония, Мала Азия и

Добруджа (около 70–75 000 души за периода 1913–15).³

И ако въпреки погрома през късното лято и есента на 1913 г., бягството и завръщането му в Западна Тракия българското население запазва превес над гръцкото, то загубата в Първата световна война дава ход на обезбългаряването ѝ.

Ньойският договор (27 ноември 1919 г.) отнема областта от България и я поставя под Междусъюзнически режим, който продължава около половин година. Конференцията в Сан Ремо (април 1920) дава цяла Тракия (Източна и Западна) на Гърция, която до лятото на 1923 г. е мандатъор на държавите – победителки във войната. Превратните събития в Тракия предизвикват сериозни етнически размествания, жертва на които стават хиляди хора. Заедно с договора от Ньой, по настояване на Гърция, на България е наложено да подпише българо-гръцка Конвенция за „взаимно и доброволно изселване на етническите малцинства по вяра и език“, която за времето си е прецедент в международното право. В нея залягат принципите на доброволност и реципрочност при размяна на населението от двете страни. Но макар и „доброволна“, нейният замисъл е ясен – лишаването на България от бъдещи претенции към областта на етническа основа, срещу възможното изселване на относително малобройното гръцко население от България. Първоначално Конвенцията визира само Егейска (Беломорска) Македония. Западна Тракия е включена в обсега на действието ѝ с допълнително споразумение от 26 октомври 1923 г., след присъединяването на региона към Гърция, когато процесът на насилственото ѝ обезбългаряване е вече напреднал.⁴

Още през есента на 1919 г., при окупацията на Западна Тракия от войските на Съглашението, оттам се изселват около 20 000 българи, а притокът на гръцки заселници се увеличава. Официалното преброяване, извършено от френските власти през март 1920 г., констатира, че от 204 690 души българите са 65 940 (54 092 християни и 11 739 мохамедани), гърците – 56 114, а турците – 74 730, като междуременно за периода на тяхното управление от областта са се изтеглили още 20 000 българи и 22 000 турци, а в нея са се заселили над 23 000 гърци. Последвалата гръцка окупация на цяла Тракия (Източна и Западна) ускорява изселването на българите и предизвиква бягството в България на няколко десетки хиляди турски бежанци от Източна Тракия. Гръцкото правителство цели бърза етническа промяна на района и предприема мерки за неговото интензивно колонизиране.⁵

В края на лятото на 1922 г. настъпва прелом в гръцко-турската война. Военният разгром на Гърция в Мала Азия е последван от от-

теглянето ѝ от Източна Тракия. От района панически побягват настанените в областта бежанци и местни гърци. Българското население в Западна Тракия, която остава в Гърция, е подложено на терор и разорение. През зимата на 1922 и пролетта на 1923 г. около 10 000 души са интернирани по островите, а след завръщането им в края на лятото на 1923 г. намират спасение в България. В периода 1919–1924 г. от Западна Тракия са изселени около 70 хиляди българи, а на тяхно място са настанени около 100 000 бежанци от Мала Азия, Черноморското крайбрежие, Кавказ, България и островите. Това води до радикална промяна на етническата характеристика на региона.⁶

Към останалите на нейна територия българи през 20-те и 30-те години на XX век Гърция провежда политика на денационализация и асимилация. В Западна Тракия живее и значителен брой мюсюлманско население от български и турски произход, което е изключено от действието на Гръцко-турската конвенция за задължителна размяна на малцинствата (1923), като залог срещу запазването на многобройната тогава гръцка колония в Цариград. Именно тази конвенция, която победената в Мала Азия Гърция е заставена да подпише в Лозана през 1923 г., най-често се определя като първото споразумение за мащабен трансфер на население, послужил за модел на бъдещи практики, прилагани в Европа през Втората световна война, вкл. и от българската държава по отношение на гърците в Беломорието. Значително по-рядко цитирана обаче е предшестващата я българо-гръцка конвенция от 1919 г., в която „доброволността“ остава само пожелателен елемент в наименованието ѝ.⁷

Конвенцията за „доброволна размяна“ на население между България и Гърция става за Атина удобно средство за радикално решение на малцинствения въпрос в българо-гръцките отношения.⁸ Гърция не се съобразява с клаузите за покровителство на малцинствата, включени в подписания от нея Севърски договор (10 август 1920 г.), които дават право на националните, верски и езикови общности да имат свои културно-просветни, религиозни и обществени организации, както и обучение в училищата на роден език. Българските училища в Гърция са затворени, а от църквите, които до войните 1912–1918 г. обслужват българите християни, нито една не действа като българска.⁹

За да спечели международна финансова подкрепа за настаняване на собствените си бежанци и да демонстрира лоялност към ОН, гръцкото правителство се съгласява външният му министър Политис да подпише в Женева Протокол за покровителство на българското малцинство в Гърция (29 септември 1924 г.). От българска страна

протокол с идентично съдържание за покровителство на гръцкото малцинство в България подписва българският външен министър Калфов. След силната вътрешна съпротива в Гърция срещу поетите в Женева ангажименти спрямо „българското“ малцинство и острия протест от страна на Белград в началото на 1925 г. новото гръцко правителство заявява, че няма да приложи договорените споразумения, а гръцкият парламент ги отхвърля.¹⁰

В началото на 30-те години гръцката политиката за денационализация на българите в северните провинции на страната се активизира. За осъществяването ѝ са мобилизирани усилията на административния апарат, просветните институции, църквата, армията. Гръцките власти не крият амбицията си да асимилират българското население на своя територия. В разговор с българския пълномощен министър в Атина П. Нейков, проведен на 18 юли 1933 г., министър-председателят Цалдарис ясно и откровено заявява, че „гръцката държава не може да не се стреми към претопяване на инородното си население“, което не означава, че това ще става с насилие. От държавата обаче не би трябвало да се очаква повече от „освещаване на културните придобивки“, получени по силата на договорите.¹¹ Въпросът с културните права на българското малцинство така и не получава благоприятно разрешение и остава една от болезнените теми в българо-гръцките отношения. Незадоволителното ниво на асимилация, констатирано от официални гръцки лица на различни нива в гражданската и военна администрация към 1932 г., дава допълнителен тласък на усилията в тази посока, който достига връх в годините на диктатурата на Метаксас, установена с преврат на 4 август 1936 г.¹² Насилствените методи за претопяване на българския елемент варират от глоба за говорене на обществено място на „местния славянски диалект“ до затвор и заточение. В сравнение с тези открито репресивни мерки управлението на предходните правителства започва да изглежда в очите на местното българско население едва ли не либерално, при все че сведения за наказателни действия по отношение на българи с изявено национално съзнание не липсват и в предходните години.¹³ Последователните усилия за асимилиране на българите в Гърция не остават без последствие. Те са най-чувствителни в Беломорието (Източна Егейска Македония и Западна Тракия) – граничната с България област, където българското население е стратегически „разредено“ след големите етнодемографски промени през първата половина на 20-те години. При заемането на Беломорието от българските власти през пролетта на 1941 г. от общо 676 хил.

души гърците са 526 464 души, турците – 73 462, а българите – 57 749 (общо християни и мюсюлмани).¹⁴ В Западна и Централна Егейска Македония, където живеят компактно, макар и лишени от свои културно-просветни институти, българите съумяват в по-голяма степен да съхранят своето национално самосъзнание.¹⁵

Режимът на Метаксас радикализира антигръцките настроения сред „славянофоните“ и настройва враждебно дори най-лоялните сред тях. Резултатът от тази политика става явен при настъплението на Оста през 1940–1941 г., което отрищва както натрупания в тях антагонизъм към гръцката държава, така и дълго подтисканата възможност за изява на националната им идентичност.¹⁶

През Втората световна война по-голямата част от Западна Тракия (околиците на Гюмюрджина, Дедеагач и Ксанти) е включена в Беломорската административна област под българско управление, в която влиза също и Източна Егейска Македония между р. Струма и р. Места.¹⁷ Българските власти се опитват да променят насилствено изменения етнически характер на областта, като насърчават връщането на бежанците по родните им места и заселването на бедни земеделски семейства. През октомври 1941 г. е приета Наредба за земеделско-стопанско заселване на Беломорието. Тя цели, на първо място, връщането на бежанците, но предвижда също така и преселването на малоимотни и безимотни селяни.¹⁸ Последвана е от Наредба за снабдяване със земя и сгради на преселниците в Беломорието¹⁹ и серия законодателни решения за прилагането ѝ. В тази посока са и приетите през 1943 г. закони, чието действие е насочено към регулиране на прираста на градското население и стимулиране на определени стопански категории в градовете.²⁰ Властите се стремят да ограничат стихийното завръщане на бежанците, някои от които се отправят към областта още в първия месец след установяването на българското управление там. Към МВРНЗ се създава Дирекция по народностните въпроси, чиято задача е да ръководи и регулира планомерното протичане на процеса според изработената програма и определените наряди за заселване. Те са съобразени с възможностите за материално осигуряване на преселниците, с живеещото в областта гръцко население и с икономическите нужди на региона. Освен това неясният изход от войната след лятото на 1943 г. и опитът от миналото разколебават и задържат във вътрешността на страната мнозина от тракийските и македонски бежанци в очакване развитието на събитията. За периода 1941–1944 г. общо 25 000 български семейства подават молба за заселване в Беломорието. Властите удовлетворяват 12 942 (или за приблизително 50 000 души).

Общият брой на българите, заминали в Беломорието, е не повече от 100 000, като в тях влизат управленският персонал, съставен изцяло от изпратени от вътрешността служители, учители, хора със свободни професии, църковен клир и свободно установили се.²¹

Паралелно на нарастването на българското население в областта се изграждат български училища и просветни учреждения за задоволяване нуждите на българския етнически елемент. Възстановява се българският културен живот. В областта се звързва и Българската православна църква, която внася дух на толерантност и умереност в отношенията между отделните етноси.²²

С настъпилите през пролетта на 1941 г. военнополитически промени в Беломорието старите етнонационални конфликти избухват с нова сила. Гръцкото население посреща враждебно българската армия и администрация. В мнозинството си преселници в областта през 20-те години от Мала Азия, Кавказ и островите, за тях българското управление крие несигурност и заплахата за бъдещето. Около 60 000 души напускат региона още преди в него да навлязат български войски. До края на септември 1941 г. в германската окупационна зона се изселват общо 25 170 гърци. От тях експулсирани са 2474 души (в които властта вижда потенциални организатори на антибългарска съпротива), а 4672 напускат нелегално.²³ Това засилва напрежението в района и антибългарските настроения. Желанието за отхвърляне на българската власт и възстановяване на гръцката държавност в Беломорието обединява трите течения в гръцкия политически живот през войната – комунисти, промонархически националисти и куислинггови сили в подготовката на въстание, избухнало на 28 срещу 29 септември 1941 г. в района на Драма.²⁴

През ноември-декември 1941 г. изселническият поток за Гърция се възобновява, периодически възпиран от германските власти, контролиращи съседната област Солун – Егея. Приетият през юни 1942 г. Закон за поданството в новоосвободените земи предвижда за лицата от небългарски произход шестмесечен срок за оптиране за поданство. Изборът на българско поданство им дава право да останат по местата си, в противен случай те са длъжни да се изселят. Законът визира главно гръцкото население в Беломорието. Под натиск на германските власти срокът за оптиране се удължава три пъти с по шест месеца и до края на българското управление на новоприсъдените земи не постига търсения ефект.²⁵

Етническият облик на Беломорието като цяло остава преимуществено гръцки. За близо три години и половина общият брой на

напусналите района гърци е 90 000 души (заедно с нелегално преминалите в областта Солун – Егея, експулсираните и заминалите с легални паспорти около 70 000 души). Към тях трябва да се добавят и 10-те хиляди гърци, изпратени в Германия като работници.²⁶ Преброяването, извършено от българските власти през май 1943 г., показва, че от 616 632 жители на включените в Беломорската административна област селища от Източна Македония и Западна Тракия гърците са 407 194, българите – 115 696 (90 179 християни и 25 556 мюсюлмани), турците – 69 112.²⁷ А само в трите околии на Западна Тракия (Ксантийска, Гюмюрджинска и Дедеагачка) заедно с присъединените към съседните области села живеят 236 456 души, от които българите са 64 979 (от тях – 37 458 християни и 27 524 мюсюлмани, основно в Ксантийско и Гюмюрджинско и в присъединените към Пловдивската област села). Гръцкото население възлиза на 89 805 души, а турското – на 116 190.²⁸

В края на войната преселническият поток отново се обръща на север. България, също както и останалите съюзници на Райха, трябва да понесе последствията от членството си в Тристранния пакт. Споразумението за примирие със съюзниците от 28 октомври 1944 г. я задължава да изтегли от присъединените през 1941 г. територии цялата си войска и администрация и да евакуира всички българи, които до 1 януари 1941 г. са били български поданици.²⁹ Под натиска на гръцките националисти с тях за първи път се изселват и около 10 000 местни българи от Беломорието, както и трите хиляди бежанци в областта от Егейска Македония.³⁰ В Западна Тракия остава местно население с български етнически произход, предимно с мюсюлманско вероизповедание, което не е засегнато от преселническите процеси в региона.

Макар и морално дискредитиран от българо-гръцката и гръцко-турската размяна през 20-те години на XX в., трансферът на население става повсеместно явление в Европа в годините на Втората световна война.³¹ След войната победителите осъждат етническото прочистване като престъпление срещу човечеството, но въпреки това негласно го признават в Потсдам като възможна мирновременна форма за умиротворяване на конфликтен регион, какъвто е Судетският в бивша Чехословакия, и го прилагат към германските малцинства, чийто образ в Източна Европа поема негативите на току-що разгромения нацизъм.³²

Едва ли изгонените някога от Западна Тракия българи щяха да се утешат от факта, че тяхната съдба ще споделят десетилетия по-

късно милиони хора и извършеното с тях може да бъде оценявано като част от процеса на утвърждаването на националните държави в Югоизточна Европа. Но в генералния марш на голямата политика освен за статистиката има място и за индивидуалната човешка история. Преди повече от двадесет години в Кърджали чух един разказ, който има пряко отношение към разглеждания тук проблем. През 1941 г. дядото на моя събеседник, прогонен от Западна Тракия като мнозина други, не изчакал законовите разпоредби и наряди за завръщане на бежанците или за земеделско-стопанско заселване на Беломорието, а тръгнал със семейството си да дири бащината си къща. Намерил я празна, с топло огнище, очевидно наскоро напусната от обитавалото я гръцко семейство. Това толкова дълбоко го разтърсило, че той грабнал близките си и ги повел обратно към България, този път завинаги, защото не могъл да понесе, че ще причини това, което някога са сторили нему.³³ Запомних този случай и винаги се сещам за него, когато се опитвам да намеря очертанията на голямата политика, на голямата цел в нея, реализирана или провалена мащабно. А човечността се оказва по-голяма от тях и извежда своята тенденция в историческия процес. Неслучайно познанието, което търси историкът, се нарича хуманитарно и в него човекът е мярка за всичко.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Л. Милетич.** История на „Гюмюрджинската автономия“. София, 1914.

² **С. Трифонов.** Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот. София, 1992, с. 74.

³ Пак там, с. 75.

⁴ **S. Ladas.** The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey, New York, The Macmillan Company, 1932, p. 44.

⁵ **С. Трифонов.** Съдбата на българите в Тракия (1919–1925). В: ИИИ, т. 25, 1981, 195–229.

⁶ **А. Разбойников.** Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924. София, 1940, 34–75; Г. Даскалов. Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия (април-декември 1841 г.). – В: ВИС, 6, 1991, с. 10.

⁷ **T. Dragostinova.** Navigating Nationality in the Emigration of Minorities between Bulgaria and Greece, 1919–1914. – East European Politics and Societies, Vol. 23, № 2, pp. 185, 194.

⁸ По данни на Смесената българо-гръцка комисия по приложението на Конвенцията до 1931 г. от нея се възползват 154 691 души от гръцка и българска страна, като от тях 101 800 са български, а 52 891 – гръцки, вкл.

от напусналите България през 1906 г. и по време на войните. Конвенцията се прилага за 1011 населени места: 251 в България и 501 в Егейска Македония и 259 в Западна Тракия. Около 140 000 българи и около 12 000 гърци остават по местата си като малцинства. – Т. Dragostinova. *Op. cit.*, p. 186.

⁹ **С. Цанков.** Междуцърковното положение на Българската православна църква след Освобождението на България, ГСУ, VI, Богосл. ф-т, X, 1932–33, София 1933, 70–71.

¹⁰ **Б. Кесеяков.** Принос към дипломатическата история на България 1878–1925. София 1925, 294–295; **Същият.** Принос към дипломатическата история на България. Т. II. Ньойският договор. София, 1926, 87–90. **С. Трифонов.** Българското национално-освободително движение в Тракия 1919–1934. София 1988, 131–136.

¹¹ ЦДА на РБ, ф. 321к, оп. 1, а.е. 792, 210–211.

¹² **Г. Даскалов.** Участва..., 68–118.

¹³ **F. Sarabott.** *Op. cit.*, p. 66; Г. Даскалов. Участва..., с. 85.

¹⁴ ЦДА на РБ, ф. 177к, оп. 2, а. е. 2165, л. 37–39; оп. 3, а. е. 2441, л. 1–19; ф. 264к, оп. 1, а. е. 479, л. 79, а. е. 463, л. 20.

¹⁵ Към лятото на 1942 г. броят на българите в Централна и Западна Егейска Македония е около 212 000. – **Г. Даскалов.** Българите ..., с. 238.

¹⁶ Вж.: **Г. Даскалов.** Българите..., с. 224; **Е. Kofos.** The Impact of the Macedonian Question on Civil Conflict in Greece (1943–1949), Athens 1989, p. 3.

¹⁷ Вж. по въпроса: **Г. Даскалов, И. Коев.** Установяване и изграждане на българската военна власт в Беломорието (април - юли 1941). – ВИС, 1990, 5, с.105–126; **Д. Йончев.** България и Беломорието (октомври 1940 – 9 септември 1944 г.) Военнополитически аспекти, София, 1993.

¹⁸ 32. ДВ, бр. 237, 24 окт. 1941.

¹⁹ ЦДА на РБ, ф. 194к, оп. 1, а.е. 2193, л. 1.

²⁰ Пак там, а.е. 138, л.3; ДВ, бр. 73, 2 апр. 1943; бр. 127, 10 юни 1943; бр. 145, 29 юни 1943; бр. 164, 24 юли 1943.

²¹ **Г. Даскалов.** Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия (април-декември 1941), ВИС, 6, 1991, 25–31; Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия (1 януари 1942 – 25 октомври 1944), ВИС, 1, 1992, 21–48.

²² **Г. Даскалов.** Българската просветна политика в Беломорието 1941–1944 г. – Год. История на образованието в България. Т. 6, Габрово 1988, 168–210; **В. Стоянова.** Българската православна църква в Беломорието 1941–1944 година, Ипр, 4–5, 1993, 140–155.

²³ **Г. Даскалов.** Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия (април-декември 1941), с. 12, 23.

²⁴ Подробно за Драмското въстание вж.: **Г. Даскалов.** Драмското въстание 1941 г., София, 1992.

²⁵ ДВ, бр. 124, 10 юни 1942; ЦДА на РР, ф. 264к, оп. 1, а.е.387, л.4; E. K o f o s. Nationalism and Communism in Macedonia. Thessaloniki, 1964, 100–101.

²⁶ **Г. Даскалов.** Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия (1 януари 1942 – 25 октомври 1944), 45 - 47.

²⁷ Още 21 448 души живеят в селата, присъединени към Старозагорска и Пловдивска област. – ЦДА на РБ, ф. 453к, оп.2, а.е. 2212, лл. 1–11.

²⁸ Пак там.

²⁹ Установяване и укрепване на народно-демократичната власт (септември 1944 – май 1945). София 1969, 264-266.

³⁰ **Г. Даскалов.** Г. Демографските процеси..., ВИС, 1, 1992, с. 45.

³¹ Вж.: J. Schechtman. European Population Transfers (1939–1945). Oxford University Press, 1946.

³² През 1945–1946 г. около 8 млн. германци от Полша, Чехословакия, Югославия, Румъния и Унгария са изселени в Германия. – Handbuch der europäischen Wirtschafts und Socialgeschichte (vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart). Bd. 6. Stuttgart, 1987, S. 45.

³³ По разказ на В. Златилов от Кърджали.

АВТОНОМИСТКИТЕ ТЕНДЕНЦИИ В ИСТОРИЯТА НА ЗАПАДНА ТРАКИЯ

ЯВОР САРЪЕВ

Осмислянето на историческите явления, свързани с Балканските войни във времето на техния вековен юбилей, касае изследването не само на военно-политическите стратегии, но и на локалните прояви в междудържавните конфликти на полуострова. Сред заслужаващите особено внимание феномени в историята на Югоизточна Европа от края на XIX и началото на XX в. бихме поставили продължителната и периодично проявяваща се тенденция за автономност на една ключова област. По времето на Балканските войни тя става жизненоважна за интересите на три от съперническите си съседни държави – Гърция, Турция и България. А именно, става дума за спорната гранична територия между долните течения на реките Места и Марица, на която след 1920 г. и присъединяването ѝ към кралство Гърция окончателно се налага названието „Западна Тракия“.

Предисторията на разглежданото тук явление ни връща в 1864 г., когато османската административна система търпи значителна реформа, вследствие на която е създаден огромният Одрински вилает. Той се простира на изток до Черно море, на запад стига до Ксанти, а на север и юг за естествени граници се приемат р. Дунав и Егейско море. По този начин Одринският вилает се припокрива териториално с древната римска провинция Тракия.¹ Това административно положение обаче се запазва едва до края на Руско-османската война от 1877 – 1878 г. С подписването на Берлинския договор от 1 юли 1878 г. територията и населението от Тракия са разделени в три политически обединения – новосъздадена България, фиктивната Източна Румелия и остатъка от Одринския вилает.

Промяната в статуквото на Балканския полуостров вследствие на освобождението на българските земи обаче се сблъсква с недоволството и острата реакция на група мюсюлмани, които още през февруари 1878 г. организират бунт срещу руското присъствие в Родопите и по долината на р. Арда.² Въстаниците са снабдени с оръжие и муни-

ции от отстъпващата турска армия и през пролетта на същата година формират свое временно правителство в пределите на днешна Западна Тракия. За столица на автономията някои изследователи посочват с. Чирмен, известно с важната битка с османските нашественици на 29 септември 1371 г.³ Правителството командва почти 25 000-но мюсюлманско население от областта чак до началото на 1886 г.⁴

Според тогавашния британски посланик в Константинопол от лятото на 1878 г. бунтовниците обявяват „автономна помашка нация“, ръководена от англичанина на османска служба Станислас Греъм Бауер – Сенклер, известен още като Хидает паша. Той е поддържан от британското правителство като инструмент за неутрализиране на руското настъпление към Егейския бряг.⁵ Английски дипломатически сведения споменават за близо 150 000 мюсюлмански бегълци, които намират убежище в Родопите и Западна Тракия, повечето от които се настаняват в Ксанти и Гюмюрджина.⁶ Въпреки че към ръководството на армията на Сенклер се присъединяват няколко испански, полски и английски доброволци, вследствие на политически договарености тя е разпусната през декември на същата година.⁷

Междувременно след няколкократно оплаквания пред Берлинския форум от лошото отношение на руските и българските власти към мюсюлманите в Родопите Великите сили изпращат на 11 юли 1878 г. смесена комисия, която да проучи на място дали има действителни злоупотреби. Комисията инспектира в продължение на 5 седмици областите на Пловдив, Кърджали, Мастанли (Момчилград), Ксанти, Комотини, Дедеагач, Димотика, установявайки, че наистина са извършени ексцесии спрямо мюсюлманите от страна на руски военни части.⁸

След изтеглянето на руската армия от Дедеагач (дн. Александруполис) в края на лятото на 1878 г. и от Одрин – през март 1879 г., крехкото равновесие на силите в областта на Беломорието успява да се запази до септември 1885 г. и акцията на българското Съединение. Този акт отново предизвиква недоволство сред мюсюлманите в Родопите, които заплашват с нападение столицата на Източна Румелия Пловдив и настояват за своя автономия. Те подават също така и мемоар до султан Абдул Хамид, в който заявяват, че са готови за борба.⁹ Великите сили обаче се стремят да запазят целостта на Османската империя и се обръщат към българските власти с искане те да предадат на султана казата на Кърджали и „непокорните села“ на българите мюсюлмани около с. Тъмръш и с. Триград. Това действително се случва с подписването на Топханенския акт на 24. 03. 1886

г., официално легитимиращ обединението на Княжество България с Източна Румелия.

Така, между 1878 и 1886 г., протича първият период от историята на съвременна Тракия, която е с разнородно и непокорно население и бива използвана за интересите на Великите сили. Във времето до избухването на Балканските войни нейните граници не се променят, но това не е време на застой, защото новите национални държави на полуострова се готвят да лишат окончателно османците от европейските им владения. В този план Западна Тракия е от първостепенно значение не само за бъдещите военни действия, тъй като предлага удобен път за настъпление към Истанбул, но и заради търговското и икономическо значение, което има в началото на XX в.

Както е известно, началото на Първата балканска война през октомври 1912 г. дава големи надежди на християнските държави, че ще получат обратно земите, които им принадлежат преди нашествието на мюсюлманите в Европа. След първоначалните успешни съвместни действия срещу османската армия обаче на 17 юни 1913 г. балканските съюзници влизат в конфликт, оказал се фатален за българските интереси и обезсмислящ почти напълно храбростта и саможертвата на нейната армия. Възползвайки се от слабостта на София, Гърция навлиза в Западна Тракия и си присвоява Дедеагач (дн. Александруполис), Комотини и Ксанти, а до края на юли 1913 г. също Кавала, Серес и Драма. В същото време Османската армия си връща Одрин (на 23 юли) и Димотика на (18 август).

Крайт на Втората (Междусъюзническа) балканска война е поставен с Букурещкия договор от 28 юли / 10 август 1913 г., който постановява отнемането от България на Южна Добруджа заедно с всички завладени земи в Македония. В замяна на това ошетеното царство на Фердинанд присъединява към територията си Пиринския край и Западна Тракия, които по това време имат безспорен български характер. Доказателство за това е фактът, че дори този крайно несправедлив за държавата ни договор не посмее да откъсне Беломорската област от пределите ѝ, както това е направено насилствено след Първата световна война в Париж.

Османското правителство се отказва от Западна Тракия в Букурещ, но неофициално продължава да се намесва в нейния вътрешен живот. Младотурските комитети „Единство и прогрес“ водят активна пропаганда сред големия брой мюсюлмани в областта, като се стремят заедно с другите етнически групи да ги настроят срещу новата българска власт. Така, с помощ от Истанбул и Одрин, се сти-

га до обявяването на 31 август 1913 г. в Гюмюрджина (Комотини) на „Временно правителство на Западна Тракия“ (*Bati Trakya Geçici Hükümeti*). То е оглавявано от Хавъз Салих Мехметоглу и разполага с 30 000-на армия от доброволци под командването на опитния Сюлейман Аскери.¹⁰ Временната администрация предвижда създаването на местен парламент от 25 души, изпълнителен комитет от 16 души и три директората (министерства) – на отбраната, правосъдието и икономиката. Образуват се местни съдилища, определят се данъци, заплати за държавните служители, създават се двуезични официални документи на гръцки и турски език, измислят се държавен флаг¹¹ и химн, а известният местен еврейн Самуел Карасо започва издаването на вестник „Независимост“, списван на френски език.¹² В очите на някои изследователи това е първата в историята „турска република“ – пръв плод на турския национализъм.¹³

Според други сведения автономното управление в Гюмюрджина е обявено на 16 август, а в края на месеца то приема официално име: „Независимо западнотракийско правителство“ (*Bati Trakya Bağımsız Hükümeti*). Шест дни след изтеглянето на българските войски от града в Гюмюрджина пристигат „башибозуци“ от Одринско по линията Ортакьой – Кърджали. Те са около 200 души, сред които има също много араби и черкези. „Тукашните турци, като ги видяха, подлудяха, и всички се явиха въоръжени. Чудно бе, от где се взеха толкова пушки – предава събитията съвременникът Л. Милетич, – събраха се турците на площада пред кметството, и една тълпа не повече от 300 души, зле въоръжена и недисциплинирана, потегли по следите на българските войски към Скеча (Ксанти)“.¹⁴

Автономия е провъзгласена също и в Дедеагач, макар и значително по-късно – на 18 септември, когато оттам се изтеглят гръцките войски и градът е предаден в ръцете на турците. Тукашното „Временно тракийско правителство“ се оглавява от Хафъз Сали, помохамеданчен българин, който стои начело на управителен съвет с участието на един грък и един еврейн. Действителен господар на населението в административно отношение обаче е Реуф Ефенди, възглавяващ извънреден съд, действащ по съкратена процедура. Сигурността е поверена на въоръжени банди, ръководени от Ешреф Кушчубаши, в които участват както млади турски офицери, така и ветерани от войната в Либия през 1911 г.

Първостепенна грижа на новото управление в Гюмюрджина е да се организира въоръжена милиция. За целта всички мюсюлмани, годни да носят оръжие, подлежат на задължителна мобилизация.

Онези, които откажат да служат, особено ако са са българомохамедани, се облагат с военен данък в размер до 50 лири. По този начин само в Гюмюрджина са събрани между 4000 и 5000 души. Те получават за въоръжение пушки от различен калибър, част от които са предоставени с охота от гърците. Военни инструктори (около 200 души), оръжие и боеприпаси пристигат предимно от Одрин. Милицията се разделя на три отряда – Кушукавакски (дн. Крумовградски), Даръдерски (дн. Златоградски) и Скечански (дн. Ксантийски). В Марония и Дедеагач се запазва гръцкото управление.¹⁵ За главнокомандващ на милицията е назначен Сюлейман бей, генералщабен офицер и близък сътрудник на един от младотурските водачи – Енвер бей. Начело на управлението по градовете стоят коменданти, предимно първенци – дерибейи от местните жители: в Гюмюрджина – Джафер Ефенди, бивш ходжа на медресето (духовно училище) в Кавала; в Ксанти – Халит Ефенди, бивш началник на вакъфите (благоотворителни религиозни организации) в Гюмюрджинско, фанатик и краен българомраец.¹⁶ Високата порта се опитва да представи автономното управление в Западна Тракия като „независимо народно революционно движение“, възникнало на местна почва, въпреки че то е подготвено от агенти на младотурския комитет в Истанбул. Неслучайно по-късно Джемал бей, министър на вътрешните работи на султана, се хвали, че е „създател на това движение“. Така наречената „Гюмюрджинска автономна република“ просъществува само около два месеца, но те са напълно достатъчни за разорението на българското население и за кървава разправа с него. Всички български села в Западна Тракия са разрушени и опожарени, а хиляди невинни мирни жители – мъже, жени, деца и старци – жестоко избити.¹⁷

На турското автономистко движение в Западна Тракия обаче не е съдено да просъществува дълго време. Сериозни политически обстоятелства налагат на България и Турция да потърсят пътища една към друга. Македония, която до началото на Балканските войни заема водещо място в българската външна политика, сега е окупирана в по-голямата си част от сръбски и гръцки войски и вече не е проблем в българо-турските отношения, а дори и стимулира контакта между двете държави. Допълнителен фактор в тази посока са и симпатиите, които таят взаимно управляващите либерали в София и младотурците в Цариград по отношение на Германия. Правителството на В. Радославов неслучайно е повикано от цар Фердинанд на 4 юли 1913 г., т.е. в разгара на Междусъюзническата война. Този ход очевидно цели да спечели благоволенieto на Централните европейски сили и

да получи подкрепата им срещу бившите съюзници на България в първия балкански конфликт.¹⁸

При такива настроения между Турция и България започват активни преговори, които с малки прекъсвания се водят в продължение на две години. Териториалните въпроси в тях постоянно се преплитат с проблема за евентуален бъдещ съюз. Първите резултати от преговорите изкрystalлизират в Цариградския мирен договор от 19 / 29 септември 1913 г., с който младотурците се съгласяват да върнат Западна Тракия на българската държава. Високата порта прави всичко зависещо от нея, за да запази от справедливо възмездие водачите на т.нар. „Гюмюрджинска автономна република“, които са изцапали ръцете си с кръвта на хиляди невинни българи. На мохамеданите се дава възможност да запазят своето турско поданство в срок от четири години. Ако пожелаят през това време да напуснат страната, те могат да изнесат цялата си движима собственост без всякакви митнически налози. Онези мюсюлмани, които биха пожелали да се изселят в Турция, съхраняват правата си и върху недвижимите имоти и могат да ги управляват чрез трети лица. Подлежащите на военна служба се освобождават от армията до изтичането на въпросните четири години (чл. 7). Освен посочените в договора от българска страна са допуснати и други уговорки и отстъпки, които запазват големи привилегии за мюсюлманите. Правителството на България поема ангажимента да назначи за окръжен управител в Гюмюрджина мюсюлманин, който да е български поданик.¹⁹

Повторното освобождение на Западна Тракия и заемаването на отстъпените от турците райони приключва на 30 октомври 1913 г.²⁰ Правителството на В. Радославов скрива от българската общественост истинските причини за това закъсняло изпълнение на условията на Букурещкия мирен договор. То публично заявява, че това се дължи на желанието да се избегне излишното проливане на кръв, тъй като едни нови въоръжени стълкновения биха се отразили „твърде зле върху болшинството от населението в Южна Тракия (както е прието да се наричат тогава присъединените към България беломорски територии)“.²¹

За положението в областта от началото на 1914 г. можем да отсъдим по доклада на народния представител от Западна Тракия Ангел Киров, където четем: „Турската крепост, обаче, стои цяла и невредима, по-яка и по-крепка от всякой друг път. Турското западнотракийско население е здрава, непоковарена земеделческа маса, фанатично и сляпо привързана към своите първенци и будители. Погледът и

*сърцето на това население са обърнати към страната, отгдето слънцето за него изгрява, и след Втората (балканска) война то живее със затвърденото убеждение, че България е гостенка в Западна Тракия, отгдето скоро ще трябва да си върви... Все същата тази вяра, че скоро полумесецът пак ще изгрее над тяхната крепост, Гюмюрджина им дава кураж да се организират в тайни революционни организации, макар и това да не е по природата на турчина. При това населението разполага с големи запаси от оръжия, то крие и храни в своята среда разни чаталбаши и офицери от Турция, които живеят из частни къщи, из кафенета, из текета и работилници, под вид на чибукчи, слуги или работници. Цариградските агитатори кръстосват надлъж Западна Тракия и сноват постоянно между българска и турска Тракия, а българската власт, за жалост, не се опитва сериозно да проникне в тия тайни и да залови нишките на противодържавните организации и действия“.*²²

С идването на българските войски т.нар. „Гюмюрджинска република“ фиктивно престава да съществува, но не и нейните органи – милиция, съдилища и пр. От явни те се превръщат в тайни и подмолно и полулегално продължават да действат. Българските военни власти проявяват търпимост към тях, стремежи се да ги използват в борбата срещу Гърция.²³ Турската въоръжена организация в Западна Тракия по особен начин дублира българската администрация. Нейни членове са избирани за кметове и помощник-кметове на градове и села, за помощници на околийските началници и ред други длъжности. Така, още в първите месеци след формирането на Гюмюрджински окръг, в него се установява своеобразно двувластие, което слага отпечатък върху административната уредба и управлението на Западна Тракия през целия разглеждан период на българско управление.²⁴

Естествена последица от тези действия е поддържането на революционния дух на мюсюлманите в Беломорието. Най-показателен опит за повторен бунт в периода на българското управление на Западна Тракия е т.нар. „Химитлийска афера“. На 14 и 15 юни 1915 г. в областта проникват въоръжени турски чети, които завземат няколко села и извършват убийства на български държавни служители. След появяването им в с. Химитли (дн. Органи), Гюмюрджинско, голяма част от местните жители с охота се присъединяват към тях. От обвинените за покушенията 40 души властите залавят 39, като сред тях липсва само главният водач – Дикме Мехмед Хасанов. Населението е заставено да се разоръжи доброволно и само в „огнището“ на бун-

та, с. Химитли, са предадени 350 пушки. Както „българските“ мюсюлмански депутати, така и турците се опитват да представят случилото се за „разбойническа работа“ и да покажат фалшива преданост на населението към властта.²⁵

Този случай сякаш има ролята на прелюдия и ориентир към последващия опит за отстояване на автономния статут на Западна Тракия. Той се случва след края на Първата световна война и същността му този път е с чисто антигръцка насоченост. След като Ньойският договор предвижда лишаването на България от жизненоважната за възстановяването ѝ след тежките военни загуби Беломорска област, а споразуменията от Севър и Сан Ремо през 1920 г. с османското правителство присъждат и Източна Тракия на Атина, по естествен начин се стига до стремежа за създаване на обща българо-турска съпротива срещу тези международни решения. Междувременно земите на Южна Тракия са окупирани от войски на Антантата и подчинени на френския генерал Шарпи. В този период, 1919 – 1920 г., те носят названието „Междусъюзническа Тракия“.²⁶

Безспорният лидер на турския национализъм в Източна Тракия и един от най-приближените хора до Мустафа Кемал е Джафер Таяр. Негова е инициативата за установяване на контакти с българското правителство още в началото на април 1920 г. Тогава той посещава българския генерален консул в Одрин генерал Марков и го информира за решенията на турските националисти да се борят докрай срещу бъдеща гръцка окупация. Таяр иска не само да се информира за позицията на българското правителство при евентуално нахлуване на гръцките войски в Тракия, но и разработва платформа, върху която трябва да се изгради българо-турското единодействие. Той намира момента благоприятен за общи действия и настоява правителството на България да не остава чуждо на движението за спасение на Тракия. По негово мнение с българска помощ каузата ще бъде спечелена. В обстоен документ до премиера Ал. Стамболийски той пише, че разполага с три добре комплектовани и екипирани дивизии.²⁷

Според решенията на съвместните преговори на 25 май 1920 г., в с. Химитли (Органи) започва работа съвместен българо-турски конгрес, където присъстват делегати от почти всички краища на Западна Тракия. Конгресът се охранява от стотици четници, командвани от турски и български войводи. По сведения на присъстващи поглавни участници в него са Али Фуад бей с чета от около 300 души, Кара Бекир – с 50 души, Джемал бей – с 60 души, Неджметин бей – с 40–50 души, Топал Кадир – с 40 души. Българските войводи Д.

Николов, Р. Славов, В. Георгиев, д-р Ненчев, Т. Хвойнев и Р. Каракачанов водят със себе си по 15–20 четници.²⁸ Формирана е тракийска армия, съставена от 30 дружини под управлението на Али Фуад бей. Образуван е и българо-турски отряд от 2000 души с 14 картечници, който охранява планинските райони на областта.²⁹

Заседанията на конгреса продължават няколко дни и по взаимно съгласие е избрано „Временно правителство на националната защита“ в състав от 7 турци и 3-ма българи. Негов министър-председател и министър на финансите става Ахмед Тефик³⁰, Хасан Таксин бей – министър на вътрешните работи, Фуад бей – министър на войната, Махмуд Недин – министър на външните работи, Абдул Халим – министър на правосъдието, Джемал бей – министър на просветата, Хюсеин Хюсни – шейх-юл-ислям, д-р Страшимир Дочков – министър на пощите и земеделието, Вангел Георгиев – министър на търговията и индустрията, Коста Георгиев – министър на пътищата и железниците. Част от членовете на новообразуваното правителство са бивши избраници във „Върховния административен съвет на Западна Тракия“ при управлението на ген. Шарпи.³¹

Следвайки развитието на преговорите, Гърция предприема действия и на 27–28 май 1920 г. окупира Западна Тракия с помощта само на един армейски корпус. Гръцкото командване решава първо да утвърди позициите си в „Междусъюзническа Тракия“ и чак тогава да настъпи срещу войските на Джафер Таяр. При това положение основните сили на турците в Източна Тракия са принудени да бездействат, а въоръжените отряди в Западна Тракия са изолирани и изпадат в тежко положение. Те трябва да водят неравна борба с по-многобройната и добре въоръжена гръцка армия. „Временното правителство на националната защита“ предприема енергични мерки и издава заповед да бъдат мобилизирани всички млади българи и турци, годни да носят оръжие. Така, на 28 май, в 7 часа сутринта, за трети път се стига до обявяване на автономна Западна Тракия. Най-ожесточена съпротива на гръцката армия е оказана в Димотишко, Караагачко, Софлийско, Ференско и Дедеагачко. Изолирани боеве се водят и в Гюмюрджинско и Ксантийско, но без особен успех за въстаниците. Срещу отлично въоръжената гръцка армия, подкрепена от англо-френски поделения, четническите дружини нямат почти никакви шансове за успех, затова в края на юли основните части на съпротивата заедно с управляващия Тефик бей се оттеглят към България.³²

Силното автономистко движение в Тракия през лятото на 1920 г. е потъпкано, но гръцките власти не успяват да сложат край на четни-

ческите акции. В следващите месеци и години на българска територия са формирани много чети, а сътрудничеството между българи и турци в Тракия е продължено чрез създадената през есента на 1922 г. „Българо-турска вътрешна тракийска революционна организация“.³³ Тя просъществува до лятото на следващата година, като провежда редица акции в Западна Тракия. Организацията е разпусната след края на гръко-турската война в Мала Азия и подписването на Лозанския договор през юли 1923 г. Последният документ утвърждава окончателното разделение на Тракия, отсъждайки западната ѝ част за владение на Гърция, а източната – на нова Турция.³⁴

Последен въстанически опит за обособяването на автономна Западна Тракия е направен в трудния за Гърция период на Гражданската война (1946 – 1949 г.). Началото на този голям вътрешен конфликт погрещва на налагането на самостоятелна власт в Западна Тракия както на комунистическите военни сили (ДСЕ – Демократична армия на Гърция), така и на националната гръцка армия, които са основни съперници в областта. Докато правителството в Атина се опитва да утвърди своето управление в Западна Тракия, дейците на комунистическата съпротива също създават свои паралелни структури, следвайки идеалите си за „нова Гърция“. През август 1947 г. управлението на ДСЕ издава декрет към контролираните от нея (предимно планински) райони за създаването на администрация, съдилища, горски стопанства, училищни власти, прегрупиране на земите по комунистически маниер и др. Няколко месеца по-късно, през декември, главнокомандващият западнотракийските партизански отряди, Маркос Вафиадис, се обявява за председател и министър на военните дела в самопровъзгласеното „Временно демократично правителство на Гърция“, което действа предимно в помашите села от гръцката страна на Родопите.

На 29 март 1948 г., отново в с. Химитли (Органи), в планинската част над Комотини, се провежда и първата конференция на мюсюлманското малцинство. Тя е посетена от Петрос Кокалис, официален представител на ККЕ (Гръцката комунистическа партия), също министър във „Временното демократично правителство на Западна Тракия“. На срещата присъстват и 150 представители от мюсюлманските села, които са под контрола на ДСЕ. Събранието завършва със създаването на „Гръцки национален демократичен съюз на турците“, чиято основна цел е да мобилизира цялото малцинство в борбата срещу монархо-фашизма и американското управление на страната. Съюзът набляга на внушението за турската етническа принадлеж-

ност на всички мюсюлмани в Гърция и претендира да има религиозна, икономическа и политическа власт над тях. Според някои изследователи на въпроса това е своего рода „мюсюлманска комунистическа революция“, чиято цел е създаването на „Съветска мюсюлманска република в Западна Тракия“. ³⁵ С края на Гражданската война обаче се слага край и на този пореден стремеж към самостоятелност на особено чувствителния граничен регион.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Joelle Dalegre.** *La Thrace greque – populations et territoire.* Paris, Hartman, 1997, p. 43.

² **ДВИА, Ф. 42к, оп. 1, а.е. 286, л. 246.** Анотация на донесение от 09.05.1878 г. на секретаря на посолството на Австро-Унгария в Цариград до Министъра на Външните работи: „Въстанието на помаците в Родопите първоначално е под ръководството на Рустем бей. Предполага се, че бунта се ръководи от тайни комитети в Македония и Тракия. За неговото потушаване са изпратени 30 000 руски войници. Императорските комисари Сами паша и Васа паша в продължение на повече от три седмици инспектират положението в Родопите и разказват подробно, че въстанието е предизвикано вследствие на жестокостите на българи и руси. Извършвани са най-разнообразни престъпления спрямо гърци, евреи и католици – българи. Въстаниците са предимно мюсюлмани, както и единици гърци. Враждата заема най-крайни форми и за една доброволна спогодба и дума не може да става“.

³ **Prof. Dr Ata Atun.** *The planned genocide of the Turks of Western Thrace.* <http://academicjournal.info>

⁴ **J. Dalegre.** *La Thrace greque...*, p. 47.

⁵ **K. Featherstone, D. Papadimitriou, A. Mamarelis, G. Niarchos.** *The Last Ottomans, the Muslim Minority of Greece, 1940 – 1949.* Palgrave Macmillan, 2010, 25 – 26.

⁶ **Aarbakke, Vemund.** *The Muslim Minority of Greek Thrace.* Thesis submitted for the degree of Doctor Philosophiae at the University of Bergen. 2000, p. 27.

⁷ **ДВИА, Ф. 42к, оп. 1, а.е. 286, л. 330.** В бунта на помаците участват 9 лица поляци, повечето от тях в ръководството. Изброяват се още 30 – 40 турски офицери от бинбаша надолу. Борците са 30 – 40 000, от които само 10 000 добре въоръжени. След като Сенклер заминава за Албания заедно с „полския легион“, за водач на въстанието се обявява Хаджи Исмаил.

⁸ На 16 май 1878 г. „Временното правителство на помаците“ от Западна Тракия и Родопите изпраща молба до представителството на Силите в Цариград, подписали Парижкия мирен договор. Движението на мюсюлманите се окачествява като акт за защита при нужда и разчита на симпатията

на европейските сили – повече отколкото движението в Босна и Херцеговина, което се обявява против съществуващия ред, докато тук се касае до протест срещу един мир (този от Сан Стефано), непризнат от Великите сили. С молбата се иска да бъдат изпратени делегати, които да изследват въпроса на самото място. – **ДВИА**, Ф. 42к, оп. 1, а. е. 286, л. 271.

⁹ **J. Dalegre**. *La Thrace greque...*, p. 49.

¹⁰ Създадената автономия се простира на 15 000 кв. км с население, според данни от 1910 г., възлизащо на 430 350 души – 325 000 турци, 65 000 българи, 30 000 гърци, 11 000 мюсюлмани гагаузи, 4000 роми, 3500 евреи и 850 арменци. – **Prof. Dr. Ata Atun**. *The planned genocide of the turks...*, p. 2.

¹¹ На флага присъства бяла звезда, която представлява турското население, зелен цвят – символ на исляма, черна лента, която изобразява мъката от многото войни в областта, и бяла лента – израз на успешната борба за независимост.

¹² **K. Featherstone**. *The Last Ottomans, the Muslim Minority of Greece...*, p. 28.

¹³ **A. Chousein**. *Continuities and changes in the minority policy of Greece: The case of Western Thrace*. Phd, 2005, p. 47.

¹⁴ **Л. Милетич**. *История на Гюмюрджинската автономия*. С., 1914, с. 7.

¹⁵ *Цит съч.*, с. 7.

¹⁶ **Ст. Трифонов**. *Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912–1915*. С., 1992, 62–63.

¹⁷ **Л. Милетич**. *Разорението на тракийските българи през 1913 година*. С., 1918, 211 – 214.

¹⁸ **Т. Влахов**. *Българо-турските отношения през 1913–1915 г.*, С., 1955, кн. 1, с. 20–22.

¹⁹ **Ст. Трифонов**. *Тракия. Административна уредба...*, с. 65.

²⁰ **Prof. Dr. Ata Atun**. *The planned genocide of the Turks...*, p. 3.

²¹ **Ст. Трифонов**. *Тракия. Административна уредба...*, с. 69.

²² **ЦДИА**, ф. 313, оп. 1, а. е. 2105, л. 1–6. Доклад върху положението в Западна Тракия от народния представител Ангел п. Киров. София, 22 април 1914 г.

²³ **ЦДИА**, ф. 313, оп. 1, а. е. 2144, л. 1–6. *Цит. доклад на П. Чаулев от 12 март 1914 г.* Западна Тракия играе ролята на база за въоръжена съпротива срещу гърците в Македония. По силата на тайни споразумения между България и Турция турското правителство има възможност да въоръжава мюсюлманите в Егейска Македония. Младотурците желаят да превозват оръжието от Одрин през Димотика, Кърджали и Ксанти до българо-гръцката граница. Правителството на България се опасява, че ако се използва този канал, част от пушките ще бъдат укрити из турските села на Западна Тракия. Ето защо то не възприема този вариант. Взето е решение оръжието да тръгва от Цариград с български параход и да се разтоварва на пристани-

щето Порто Лагос, недалеч от границата с Гърция.

²⁴ **Ст. Трифонов.** Тракия. Административна уредба..., с. 82.

²⁵ Пак там, с. 111.

²⁶ **Ан. Разбойников.** Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924. С., 1940, с. 9.

²⁷ **Ст. Трифонов.** Антантата в Тракия 1919–1920 г. Университетско издателство „Климент Охридски“, С., 1989, с. 234.

²⁸ **Ст. Трифонов.** Антантата в Тракия..., с. 241.

²⁹ **Марин Караиванов.** Българското национално-освободително движение в Западна Тракия 1920 – 1923. – В: Сборник Тракия. Хасково, 2002, т. 2, с. 192.

³⁰ Ахмед Тефик бей произхожда от богато турско семейство, което има голямо влияние в Ксанти. По образование Тефик е лекар, завършил Медицински факултет в Бордо, Франция. По време на Първата световна война е военен лекар, но след нея престава да упражнява професията си и се занимава с журналистика и политика. При управлението на ген. Шарпи той е назначен за кмет на Гюмюрджина и избран за член на ВАСТ. По политически убеждения Тефик е привърженик на младотурците. Ген. Шарпи го определя като съглашенофил, елинофоб, „интелигентен, но екзалтиран и несръчен“.

³¹ **Ст. Трифонов.** Антантата в Тракия..., с. 242.

³² **Марин Караиванов.** Българското национално-освободително движение в Западна Тракия 1920 – 1923, с. 192.

³³ Към началото на ноември 1922 г. в кърджалийското село Казаклъ отново се събират български и турски ръководители на въоръжената борба в Тракия и вземат решение за създаването на българо-турска Вътрешна тракийска революционна организация (ВТРО). Нейни учредители са Таню Николов, Костадин Ненчев, Димо Николов и Пейо Трендафилов – все популярни войводи от национално-освободителните движения на македонските и тракийските българи. От турска страна в ръководството участват познатите Али Фуад и Исмет бей. Цит. съч., с. 193.

³⁴ **Ст. Трифонов.** Антантата в Тракия..., 248 – 252.

³⁵ **K. Featherstone.** The Last Ottomans, the Muslim Minority of Greece..., p. 251 – 258.

БЪЛГАРИНЪТ ОТ ТРАКИЯ И БЕЖАНСКИТЕ МУ ПРЕДОПРЕДЕЛЕНИЯ

РУМЕН КАРАГАНЕВ

Едно от покъртителните, но за съжаление доста често срещано през ХХ век явление се отнася до принудителната трансформация на хорски маси. Обикновено подобни житейски превратности настъпват вследствие на широкомащабни или локални военни конфликти, на крайни прояви в иредентистките движения, на необуздани националистически ерупции, на вариации от религиозни и етнически дисбаланси и противопоставяния и др. Българите никак не са подминати от подобни неблагоприятни поврати на съдбата, дори в някои от аспектите опитът им е уникален. При подобни събития за България като държава не съществува друг шанс, освен съобразно възможностите си да се посвети на това поредно предизвикателство от набъбналия списък с неотложни задачи с безалтернативни решения.

На Берлинския конгрес през лятото на 1878 г. от българското етническо пространство Великите сили сътворяват странно изглеждащ пъзел от еклектични териториални разделения с напълно разнообразни статутни – напълно променени, частично променени и изцяло непроменени. Без съмнение, съзнателно заложеният стремеж към разнობой в националната идентификация и перманентните опити да бъде потъпкано националното самочувствие пораждаат естествените си съпротивителни реакции. Така, Съединението на Източна Румелия с Княжество България през 1885 г. внася необходимия коректив спрямо безумните експерименти на колосите на Стария континент. Несъизмеримо подраматична, пълна с изпитания и най-вече окървавена е развързката в Македония и Одринско – целокупно останали в пределите на вековния си поробител – Османската империя. Несекващият тормоз над българското население в двете области и съществуването от 1893 г. на организирано националноосвободително движение в крайна сметка довежда 10 години по-късно до въоръжено надигане. Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. и погромът над негови участници, мирно население, деца и др., разсейва неслучайно битуващите в

Европа представи за „трогателното“ съжителство между етносите в Империята, включително и между враждуващите в конфликта. Дори при целенасочените усилия на Високата порта не бе възможно да бъдат прикрити целокупните изпепелявания на селата с кристално български облик, всякакъв вид масови убийства на жителите им, множеството ранени и малтретирани, различните инквизиторски „откривателства“, „доброволно“ или по принуда изселените.

В една от публикациите си историкът Ст. Райчевски отбелязва, че никой насилник няма интерес да води статистика на извършените от него злодеяния, и никой народ – жертва на геноцид или етническо прочистване не е в състояние да даде точни данни за всички дадени от него жертви.¹ Оттук идва и основната трудност при занимания с подобен исторически „жанр“, изискващ множество съпоставяния, релации и уточнения. Веднага обаче следва да се поясни, че събраната информация се дължи на упорито издирвателство сред широка палитра от български и чуждестранни документи, до степен, че по определен кръг от проблеми резултатът бива възможен благодарение на труда на поколения изследователи. А целта си остава неизменна – да се предостави възможно най-достоверна представа за разглежданите процеси, събития или ситуации. Следва да се направи и едно уточнение – цифрите, които ще бъдат посочени по-нататък, са закръглени и приблизителни и предвид възможни укори за достоверност, предимно са податки от неутрални източници или от такива, където представянето на българския компонент по никаква логика не би могло да е по фаворизиращ начин.

Между утвърдените в историографията данни за над 210 опожарени селища, 5-те хиляди загинали, 15-те хиляди арестувани при потушаването на въстанието се вмества специалният доклад на британския полковник Маси по разглежданата тема. Като очевидец на събитията и отговорна фигура на Кралството в поверената му мисия той съобщава на своите шефове в Лондон, че между 18 и 20 хиляди българи от Одринска Тракия са били принудени да напуснат областта и да се преселят в Княжество България.² При покъртителната картина на погроми, убийства и бежански митарства Великите сили се разделят с безметежните си представи за ситуацията в областите. През пролетта на 1904 г. започват т.нар. Мюрцщегски реформи, целящи да постигнат някаква регулация в отношенията между официалните власти и българското население; поговорва се дори и за завръщането на бежанците по родните им места. По този повод в един от докладите си българският дипломатически агент в Цариград Гр. Начович резюмира:

„Портата нищо не отказва, постоянно обещава и рядко изпълнява“³. Реформите с нищо не улесняват несретите на българското население в областите, те даже стават повече, тъй като главният инспектор Хъдив Абас Хилми паша не възпрепятства действията на гръцките и сръбски въоръжени пропаганди. От своя страна пък завръщащите се по родните си места чак до 1910, 1911 г. бежанци не намират камък върху камък от изоставените си имоти или установяват, че в тях са настанени облагодетелствани мюсюлмански заселници, което в същата степен обрича начинанието им на безперспективност.

След като се оказва, че Младотурската революция от 1908 г. не е в състояние да надскочи скудоумието, кухнята фразеология и нагlostта на своите предшественици, остава единствено верният път – обединените военни усилия на балканските държави да се опълчат срещу източния деспотичен режим. През първата фаза на Балканската война – освободителната, що се отнася до прибрежните на Бяло море райони, България се оказва в една изключително благоприятна ситуация. Нейният морски хинтерланд се разпростира от населеното място Енос на изток, та чак до залива Лефтера на запад, с прилежащите към него територии (Източна и Западна Тракия основно); с приобщените към отечеството хиляди препатили сънародници, с впечатлителните координати по укрепване на ключовата си позиция в региона, с ценния набор от природни комбинации и безпрепятствена връзка със Средиземноморието, с несъмнената тенденция за стремително нарастване на външнополитическата привлекателност и др. Обаче наличието на определени предпоставки в българските политически нрави от онова време като: приемането на желаното за действително, битуването на необуздани мегаломански амбиции, потайният, спривав и институционално несъстоятелен начин на вземане на съдбоносни за държавата решения, определени доминанти в българското обществено мнение, в допълнение и няколко седмици време (продължителността на Междусъюзническата война) биват достатъчни, за да поставят под съмнение надеждите за национално обединение, стопански просперитет, политическа стабилност и др. Достига се до абсурдни положения – осланянето на презумпцията за непроменимост на южните приморски граници, както и загърбването на „железните“ положения от военните устави и правилници по охрана на граници, защита на мирно население и др. във военновременна обстановка. Резултатът – необезпокояваната реокупация на Източна Тракия от турските войски и възобновените погроми над местното население, съпътствани от палежи и убийства Следствието – мълниеносното изнасяне от областта

на поредния контингент българско население от порядъка на 70 000 души. Данните са на Одринската българска митрополия, според които само от над 100-те опожарени села се оформил бежански поток от 51 500 души. Още от около 20 000 сънародници ги последват от градовете на областта и Цариградския санджак.⁴ В значителната си част бежанците се самонастаняват или са настанявани във Василиковска и Малкотърновска околия с надежда за съвсем скорошно завръщане по родните места. Избухването на Първата световна война и последващото с печален резултат участие в нея на България разсейва много от техните очаквания.

Ако до Първата световна война бежанските пулсации до голяма степен са предоставени сами на себе си, то след нейния завършек се забелязва значително по-цивилизовано отношение, по-организирано и по-адекватно спрямо явлението действия. Международните отношения след 1919, 1920 г. навлизат в по-действени форми на солидарност, на правова регламентация с оглед на предотвратяване на военни конфликти, на опити за арбитражна намеса в спорни политически ситуации. Иновативността се дължи на създаването на обединителната международна организация Общество на народите (ОН), на такъв междудържавен помирителен инструмент като двустранните комисии, съответните арбитражни съдилища и др. Всичко това предполага по-голямо внимание към събития от типа на бежанските, освен че към ОН се създава специален Комитет и някои други органи с подобна насоченост. От цялото това внимание обаче пряко засегнатите индивиди не се чувстват по-надеждно, по-предвидимо или по-уютно. Подобен е случаят с преселванията на компактните маси българи от прибрежната до Бяло море Западна Тракия.

Откъсването на тази област от България след Първата световна война се осъществява по доста специфичен начин. Наложената промяна се дължи не на еднократно разписан акт, а на процес, стъпка по стъпка, водеща до първоначалното намерение. Като се ориентира към „обтекаемия“ вариант, Съглашението въвежда в Западна Тракия междусъюзнически режим, ръководен от френските военни власти. Автономията на областта продължава малко повече от половин година, време, белязано от толерантно отношение към националнообогрените инициативи на все още многобройния български елемент в областта.⁵

Ако се съди по абсолютните цифри на проведеното през март 1920 г. преброяване на населението в Западна Тракия и последвалите вариации на базата на същите данни,⁶ е възможно да се направи с доза приблизителност изводът за относително равнопоставения

брой българи и турци. Неизяснен ще остане проблемът за контингента от българомохамеданско население, определило етническата си принадлежност на основата на религиозната си идентификация. Несъмнен обаче остава фактът, че гръцката общност се нарежда на трето място след предхождащите я две националности. С цялата условност на количествените показатели в нееднозначната откъм политически послания област, следва да се посочи съотношението 75 000 българи / 75 000 турци / 50 000 гърци.

С решенията си от конференцията в Сан Ремо (19–26 април 1920 г.) държавите победителки отреждат статукво на Западна Тракия, идентично с предварителните им планове – предоставянето на областта във владение на Гърция. В лавинообразно темпо новите притежатели разкриват подчертано денационализаторските си цели. Българското население за пореден път е принудено масово да напуска областта и да търси подслон в свободното отечество. Процесът продължава около половин година. От края на 1920 и началото на 1921 г. докъм средата на 1923 г. обаче масирани преселвания на българи от областта практически стават невъзможни. Основната причина за уталожването на този процес се дължи на специфично осъществяваните от гръцката власт посегателства върху останалото в областта българско население. Става дума за методично провежданите разселвания или заточавания на българските семейства от Суфлийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко по отдалечени острови или във вътрешността на страната, както и за призоваването на определен контингент от мъжката му част в гръцката армия.⁷ Изключително тежките условия, при които са поставени в новата им обител – казармата, се оказват гибелни за голяма част от около 25 000 депортирани и военноангажирани българи. Гладът, мизерията и лишението са съпътствани от непрекъснати издевателства, унижения, грабежи и др.

Междувременно през четвъртата година от водената между Турция и Гърция война – в края на лятото на 1922 г. гръцките войски понасят в Мала Азия катастрофално поражение от освободителните формирания на Кемал Ататюрк. Паническото отстъпление на армията към европейските територии принуждава същото да стори и гръцкият елемент от размирните райони. Част от тази прииждаща вълна се настанява в опразнените имоти на българското население в Западна Тракия.⁸ В края на 1922 и началото на 1923 г. под закрила и със съдействието на официалните гръцки власти незасегнатото от разселването българско население бива подложено също на гонение. От пролетта – лятото на 1923 г. става възможно завръщането по род-

ните места на останалите живи от депортираните българи. Те обаче заварват в имотите си настанени и закриляни от властта гръцки колонисти. Тогава за изтерзаните до краен предел българи остава единственото спасително решение – да грабнат най-необходимото и да се насочат на север към границата с България. През 1923 г. Свиленград се превръща в заветен пункт на тяхното спасение.

През 1924 и 1925 г. се забелязват няколко обособени усилвания на бежанския поток, предизвикани най-вече от периодичните интервенции на гръцкия режим срещу българската етническа общност. Един от примерите за подобна саморазправа е безогледното убийство през лятото на 1924 г. на 19 мирни българи край с. Търлис от охранителна полицейска част.⁹ Впрочем, този вандалски акт става достояние на европейската общественост, а също е последван от период на обособена преселническа вълна.

Поради отчайващите за българите в Западна Тракия визии преселванията им стават наложителни дори през зимните месеци на 1925 г. Съществуват даже свидетелства, че в периода между 15 и 22 февруари 1925 г. над 1250 души са изоставили имотите си в Гюмюрджинско, за да преминат в България и приемат пълната с изпитания съдба на бежанци.¹⁰ След 1925 г. масираните премествания на българското население от Западна Тракия към Царството вече са значително намалели най-вече поради обстоятелството, че неговата численост видимо е изтъняла. Това обаче не означава, че посегателствата върху българите в съседната държава са преустановени. Сведението на британския консул в Солун Е. Хол от началото на септември 1939 г. гласи, че само три дни след започване на Втората световна война по островите са били депортирани 70 българи, а след няколко денонощия се очаквало същата участ да сполети още толкова на брой техни сънародници.¹¹

Доста затормозваща за българските интереси е нормативно-правната уредба на малцинствено-бежанската материя в отношенията между България и Гърция. Това тревожно състояние обаче е прикрито зад красиво звучащи фрази и грижовни заявления. Едновременно с подписването на Ньойския договор между България и Гърция се парафира Конвенция за доброволно взаимно изселване на малцинствено население.¹² След като по силата на Севърския договор (10 август 1920 г.) Гърция присъединява към границите си територията на Западна Тракия, „доброволната размяна“ придобива коренно различни количествени измерения. Нескриваното от Гърция намерение за прокуждане от областта на българската общност става реализуемо

под благовидния предлог за доброволност. Освен това Гърция поставя подписа си под специален договор за покровителство на малцинствата. От формална гледна точка какъвто и избор да направи българинът от Западна Тракия, той е двустранно защитен – и като „доброволно“ изселващ се, и в битността му на малцинствен представител в Гърция. Във време на война обаче, в случая между Гърция и Турция, договорните задължения са последното, което вълнуват воюващите, тъй като всичко е подчинено на крайните резултати от стълкновение. Тъкмо те моделират етническата картина в засегнатите от валяка на конфронтацията области. По-късно подписаните от Гърция нов договор за защита на малцинствата (23 юли 1923 г.) и протокола за покровителство на българското малцинство в страната (29 септември 1924 г.) са напълно формални актове.¹³ Ако тези два документа имат някаква стойност, то тя е само пропагандна, тъй като „субектът“ на защита и покровителство вече е твърде нищожен.

За огромна част от българското население в Западна Тракия без колебание остава единствено спасителният, но и пълен с неизвестности път на север към Свиленград. Там местните български власти устройват временни палаткови лагери за кратковременно настаняване на бежанците, след което ги насочват към местата за постоянно пребиваване. От 1924 г. благодарение на усилията на Главната дирекция на трудовите земеделски стопанства, на чиито непосредствени грижи разчитат бежанците, успешно се стикова цялостната процедура от посрещането на границата до крайната фаза – заселването. При настаняването се спазват няколко принципа – съхраняване компактността на придошлата група; районът, от който идват, следва да е определящ за мястото на заселването (напр. в Бургас – предимно от Димотишко, Дедеагачко, Лозенградско; в Сливен – от Източна Тракия; в Ахтопол и Варвара – от определени райони на Източна Тракия), сборното бежанско поселение (махала) да бъде съставено от жители, които преди са били близки съседи или поне са населявали една околия. Макар с неголеми възможности, придържали са се и към правилото – ако наименованието на селото, от което идват, има аналог в България, да бъдат настанени в него (Велика, Царевско и др.).

Прокудените семейства масово биват настанявани във Варненски, Хасковски, Старозагорски и Кърджалийски окръг. Най-засегнат окръг от този процес обаче е Бургаски – първоначално показателите му за гъстота на населението са под средните, впоследствие той става един от най-гъсто населените в Царството. В много от големите градове и по-малките селища на тези региони се обособяват

бежански квартали. В Пловдив и Пловдивско се сливат двата потока бежанци – „старите“, напуснали беломорските области в самото начало на XX век, и новопристигналите.¹⁴ Същото важи за и за другите по-големи градове като Варна, Бургас, Карнобат, Стара Загора.

Първоначално изнемошелите от глад и физическа умора бежанци са настанени в изоставени и полуразрушени обществени сгради, в непригодни за обитаване стопански постройки, бараки и колиби, лишени са от елементарни битови и хигиенни необходиминости. Липсата на минимални средства за съществуване, невъзможността да се посветят на познатите им земеделски занимания, безработицата и други причини, задълбочават мизерията, безпътицата и несигурността сред бежанците. Необходими са огромни и целенасочени усилия на регионалните и централните структури на властта, подкрепата от страна на местното население и на специализираните с оглед на бежанските проблеми институции към ОН, намесата на различни международни филантропични организации, за да успеят прокудените от Западна, пък и преди тях от Източна Тракия българи що-годе да устроят непретенциозния си бит.

Ефективните спасителни акции, адресирани от бежанската общност в България, се дължат на грижовното участие и съдействие от страна на правителство, Народното събрание, специализирани държавни институции и др. Благодарение на съвместните им усилия те успяват чрез законодателни лостове от различните бюджетни пера да отделят средства било за снабдяване на бежанците с дърва и въглища, било със строителни материали за ремонт на техните жилища, било за социалната им адаптация. Особено значимо и далновидно начинание е приемането през 1923 г. на Закона за заселването на бежанците и обезпечаване на поминъка им.¹⁵ Благодарение на него става възможно оземляването на бежанците и създаването на условия за тяхното изхранване, както и практикуването на определен кръг от занаяти. Удачна за каузата се оказва последващата законодателна крачка – Законът за настаняване на бежанците от 1926 г. и създаването на специализираното звено – Главна дирекция за настаняване на бежанците.¹⁶ Освен това се постигат договорености за преференциално теглене на кредити от банки, ползване на редица безплатни услуги, включително медицински, транспортни и др.

От есента на 1925 г. българското правителство разкрива пред ОН процедура по отпускане на крещящо необходимия бежански заем. Редица политически неблагоприятия временно забавят договарянето на сумата по кредита. Година по-късно настоятелните усилия

на отговорните фактори в България довеждат до своя благоприятен резултат – на страната целево са отпуснати спасителните 2,5 млн. лири стерлинги и 4,5 млн. долара. Кредиторите правят своите изчисления на база 210 000 придошли бежанци за период от тринадесет години, докато в България смятат, че цифрата е 300 000.¹⁷ Въпреки неизменните несъответствия със сигурност може да се посочи, че от 1919 г. насетне Западна Тракия напускат около 60 – 65 000 българи. Издействаният две години по-късно стабилизационен заем (септември 1928 г.) по-косвен начин също се явява в помощ на овладяване на бежанските неволи.

Що се отнася до съдбата на източнотракийските българи, тя е белязана от няколко повратни недооценки, погроми и жертви. Родната им акватория остана подмината от разбирането, че заема възможно най-ключовата за България геостратегическа позиция в периферните евроазиатски пространства, така както и средищното място на значими морски дестинации. Същият коментар е валиден спрямо самоубийственото опущение, че постигнатите военни успехи и разписаните в тази връзка международни договорни споразумения са с несъмнена константна стойност. Лятото на 1913 г. по невъзмутим начин опровергава подобни представи. За пореден път в жертвен агнец българите от областта се превръщат след малко повече от десетилетие. Комплекс от причини предизвикват поредното им несретно състояние – крайното напрежение в междусъседските отношения на полуострова, трупаните от правителството негативи във вътрешно и външнополитически план, стопанската и икономическата немощ на държавата и др. Всичко това обуславя схващането по несъстоятелността на битувашата практика за поддържане на претенции по четирите географски посоки. По такъв начин се достига до решение конфронтацията от изток да бъде преодоляна за сметка на високата цена на имотната нересипрочность между контрагентите в договора за разбирателство между Анкара и София от есента на 1925 г.

Значителна роля за консолидиране усилията на бежанците от Беломорието, за излъчването на техни представителства в политическия и обществен живот на Царството, за регулирането на техните взаимоотношения с държавни институции и други бежански структури изиграва Тракийската организация.¹⁸

Независимо обаче от всички положени грижи и отделеното внимание към бежанците, нищо не е в състояние да замени уюта на родния дом, изградените съседски и патриархални отношения, обвързаността с предишните трудови занимания. В този смисъл не-

утешително звучи констатацията, че независимо от трудностите на претърпяното, ужасите на преживяното и теглилата на изстраданото, стореното в името на каузата на тракийските бежанци не е усилие по посока на отстраняване на причината, а само и единствено на приноси по обезболяване на следствието.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Ст. Райчевски.** Геноцидът над българите през XX век. С., 1905, с. 70.

² **Ст. Райчевски.** Източна Тракия. С., 2002, с. 179, 180.

³ **Ст. Райчевски.** Дипломатически документи за разорението на българите в Македония и Одринско по време на реформите 1904–1908. С., 2007, с. 122.

⁴ **Л. Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918; **Ст. Райчевски.** Източна Тракия, с. 190.

⁵ **А. Иширков.** Западна Тракия и договортът за мир в Ньой. С., 1920; **И. Алтънов.** Междусъюзнишка Тракия. С., 1921; **Ст. Трифонов.** Антантата в Тракия 1919–1920. С., 1989.

⁶ **Ст. Трифонов.** Цит. съч., 105–111; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944, том 4. С., 2003, с. 70, 71.

⁷ **Ст. Трифонов.** Българското националноосвободително движение в Тракия 1919–1934. С., 1988, 75–83; Националноосвободителното движение на... , том 4, с. 73.

⁸ **Националноосвободителното движение на...**, том 4, с. 74–76; **Ст. Трифонов.** Българското национално-освободително..., 118–122.

⁹ **И. Алтънов.** България и тракийският въпрос пред конференцията в Лозана. – В: Демократически преглед, 1926, кн. 1, с. 91.

¹⁰ **Тракия**, бр. 136, 5 март 1925; бр. 137, 12 март 1925; бр. 138, 19 март 1925.

¹¹ **PRO, FO** (Public Record Office, Foreign Office) 371/2471, p. 252.

¹² **Г. В. Димитров.** Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919–1939. Бл., 1982, 42–65.

¹³ **Ст. Трифонов.** Българското национално-освободително движение в..., с. 131 и сл.; Националноосвободителното движение на..., том 4. с. 77.

¹⁴ **Ст. Шивачев.** Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 19, 20; 40–68.

¹⁵ **Г. В. Димитров.** Настаняване и оземляване на българските бежанци 1919–1939. Бл., 1985, 37–51.

¹⁶ **Ст. Райчевски.** Одринска Тракия, с. 198.

¹⁷ Националноосвободително движение на..., том 4, с. 258.

¹⁸ **Ив. Филчев.** Тракийската организация в България. С., 1999, с. 55 и сл.

ПО ПЪТЯ НА СПАСЕНИЕТО ОТ КУРБАЛЪКА ДО ЯТАДЖИК ПРЕЗ 1913 г. И ВЕК ПО-КЪСНО

ДИМИТЪР ШАЛАПАТОВ

През 1913 г. след Междусъюзническата война в Беломорска Тракия по време на така наречената Гюмюрджинска република започват нападения над българските християнски селища. Башибозушките банди се активизират много и започват да нападат селата Сачанли, Манастир, Калайджидере, Чобанкьой, Доганхисар и Голям Дервент. При удара срещу последното село участва и редовна турска войска. След продължителни обсади и упорита съпротива от страна на населението селищата биват ограбени и опожарени. Дадени са и много човешки жертви. Последното селище, което е опожарено тогава от тази група, е Доганхисар. Това става на 9 септември 1913 г. Голяма част от населението търси спасение в град Дедеагач, други остават да се крият в балкана. Няколко дни след като хората са вече в града, настанени в казармите, те търсят закрила от гръцкия владика, от чуждите консули, но не намират такава. На 19 септември градът е предаден от гръцката войска на турците и народът изпада в отчаяние. На 23 септември към 2 часа следобед под предлог, че населението ще бъде експулсирано в България, хората са подкарани като животни в посока град Фере. Тези, които оказват съпротива и не искат да напуснат града, са разстреляни. Действията на конвоиращите създават несигурност в 12-те хиляди души от колоната. Тяхната съдба е заложена на карта, застрашен е животът им. Подкарани към град Фере, към река Марица, вечерта правят почивка в село Урумджик. Тогава са извършени насилия над момичета и млади жени. Ограбват им ценностите, които носят. Разстоянието от Дедеагач до Фере е 35 км, то е изминато почти на един дъх, като сутринта челото на колоната е в покрайнините на Фере.

Междувременно водачите на чети – воеводите Руси Славов и Димитър Маджаров са били предупредени, че населението се води в тази посока, и те устройват засада при Фере, до гробищата, в близост до жп линията. При престрелката е убит командирът на турците.

В суматохата населението тръгва да бяга към Доганхисарския балкан през селата Турбалъкьой и Балъкьой. Изостаналите от колоната, които били с волски коли, понесли гнева на башибозука. Те били жители на село Окуф. Заради своята затруднена подвижност голяма част от тях са съсечени. Около 1000 души, предимно от село Сачанли, се отклоняват за почивка към местността Армаган чешмеси. Там на 25 септември 1913 г. на тях се натъква турски батальон от 200 души, който е тръгнал да унищожи и последното незапалено българско село в района, а именно село Пишман. Групата, за нещастие, се оказва на пътя между турските села Батурен и Пишман. При нападението са избити близо 100 души. Населението е пръснато няколко дни из балкана. Старейшините на селата и воеводите вземат решение то да се преведе през балкана до старата граница с България.

На 28-ми вечерта колоната е готова за път, вече в състав от около 20 000 души. От Дедеагач до Фере тя е около 12 000 души, но тъй като е имало население, което е останало в горите, за тези 3–4 дни към нея се присъединяват още хора. Всъщност хората са много повече, но има такива, които не се решават да тръгнат по този труден и опасен маршрут. Разстоянието между Фере и началото на Армаганската долина е 22 км, оттам до връх Райовица е 10 км, а общото разстояние от Дедеагач по пътя, който са изминали участниците в похода до река Арда, е над 200 км. Пътят на спасението, започващ от връх Райовица в местността Курбалъка на Доганхисарския балкан, продължил 7 дни и завършващ при село Ятаджик (Маджарово) на река Арда, е 130 км. Пътят от Дедеагач до Фере е пътят на обречените.

Първият преход от връх Райовица преминава през връх Китка, след това по билото на балкана достига до връх Шапка в местността Булкин гроб, продължава надолу 1 км в посока село Сачанли и достига местността Бялата вода, там се прави почивка в полунощ. В близост се намират и конаците, които са служили за охрана на пощата. Надолу към дерето е била Запартова колиба, а нагоре към върха е Тринговият друм. Сега в местността Бялата вода има чешма, която служи за водопой на петте стада от овце и кози от близките колиби Шапка, населени с българомохамедани. Запазили са се и до днес старите вековни дъбове. Хората почиват няколко часа на това място и продължават похода си над село Сачанли, до местността Азмаците, където са изворите на река Кара дере. Там спират да почиват, крият се през деня, за да не ги забележат, понеже местността е обградена от българомохамедански селища. Наблизо е и село Мерикос, голяма

част от жителите му са участвали в разгрома на околните български села Манастир и Сачанли. Преходът е бил много тежък заради гъстата гориста местност. На 29 септември вечерта тръгват по билото в посока село Манастир през връх Карлъангач, покрай връх Света Елена, местността Кокоската и достигат до местността Саръкъз (Жълтата мома), в близост до село Манастир. Оттам се свива вдясно в посока село Мерикос. Рано сутринта все още по тъмно те минават покрай Мерикос и достигат подножието на връх Коджаеле в близост до село Хебилюво, където спират за почивка, за да могат по-късно да се качат на върха. Разстоянието между връх Райовица и връх Карлъангач (над село Сачанли) е 21 км. След това от връх Карлъангач покрай село Манастир, вдясно в посока село Мерикос до подножието на връх Коджаеле е 20 км. Оттам до върха разстоянието е около 8 км. Изкачването е по стръмни ридове. Пътят минава по един хребет, който се спуща от връх Коджаеле в посока село Манастир. Групата се качва горе на върха на 30 септември (13 октомври по стар стил – б.а.), 1913 г. следобед. Времето е много студено. Отсядат в местността Къзилер, на връх Коджаеле. Днес върхът се казва Ветрен, намира се на няколко метра от границата в българска територия. В Гърция носи името Патриарха. Вечерта температурите падат, ветровито е, вали сняг. Сутринта намират около 150 души, главно възрастни хора и деца, измрели. На 1 октомври групата тръгва през най-тежкия си преход, минава през много големи стръмнини, гъсти гористи и пресечени местности. Този маршрут е около 30 км, денивелацията е около 1100 м. От връх Коджаеле пътят минава по сегашната българо-гръцка граница. Той върви първо на запад. След километър и половина се завива на север по едно било, което свързва в. Коджаеле с в. Картала (Орлов кладенец). След като се достигне подножието на върха, предстои спускане в посока югоизток. Първото село, покрай което минава колоната, е Юруклер (Горни юруци). (При подготовката на похода през 2013 година пътят от Горни Юруци до село Джебилер (Планинец) ни бе показан от потомък на българомохамедани, голям български патриот – Съби Атанасов Събев от село Горни Юруци, който за голямо съжаление почина на 19 август 2013 г. Преди 100 години по пътя водач е ходжата от същото село.) Минава се покрай новите и старите гробища на село Горни Юруци, тръгва се надолу западно от село Долни Юруци, след това има изкачване по хребета над село Ходжикъой (дн. Бряст), през местността Пожарето, после се спуска пак надолу между селата Рахманлар (Благовец) и Юваджилар (Гнездаре). Днес в Гнездаре има останали само три

къщи, които са поне на 2 века. Няма ток и течаща вода. Там при условия като отпреди 100 години живеят две жени близначки, потомки на тракийски бежанци от село Сачанли. Отглеждат няколко крави. По-нататък колоната на тракийските бежанци се отправя в посока село Есекьой (Високово). Пресичат Гнездарската река и се изкачват с големи усилия към лозята на село Есекьой. Оттам по коларски път достигат в полунощ до село Арнауткьой (Гугутка). Намират го разграбено и опожарено. На площада и в двора на църквата са били пръснати телата на 65 избити жени и деца. Целият път е изминат за 15 часа. През месец септември 2013 година участниците в този етап на похода го изминаха за 8 часа, но при съвсем други условия – малка компактна група, без възрастни хора и малки деца. Иначе, поради специфичния им начин на живот хората преди 100 г. са били много по-добре подготвени физически от нас.

На петия ден колоната тръгва от с. Арнауткьой през с. Алагьозлер (Пъстроок), оттам нагоре се достига до с. Джебилер. Поради гъстата мъгла се отклоняват в посока село Каратепе (Черни рид) и след уморителен преход завършват етапа. Този маршрут е 17 км, но всъщност през 1913 година поради отклонението е извървяно доста по-дълго разстояние.

Пътят, който се изминава през шестия и седмия ден, е по-къс. Тук се намесват турските въоръжени отряди и башибозук, започват сражения, падат жертви и колоната се накъсва.

Шестият етап е от с. Джебилер до разклона от пътя Ортакьой (Ивайловград) – Кошукавак (Крумовград) за с. Чаир (Черничино). До село Чаир е била първата засада на колоната през последния седми ден. Първоначалният план е предвиждал да се премине през село Чаир и оттам спускане към село Ятаджик. Но след стрелбата хората се насочват по хребета към село Ходжакьой (Малко Попово), стигайки до двата бунара при връх Чаталкая, се спускат надолу към местността Кетенлика. През Армуттарла и Тютюнтарла слизат в Кетенлик дере, където започва истинска касапница. Турците се смесват с населението и започват да секат с касатурите си. По-надолу след Шиштепе във воденицата е имало турска картечница, от чиито патрони са загинали мнозина, докато четниците не я обезвреждат. Едва след това бежанците достигат спасителната цел – река Арда. По това време тя е пълноводна и водата е много студена. След ужаса, който са преживели, хората не се двомят и влизат в реката, но тя ги завлича. Много от по-слабите и изтощени мъже, жени и деца се издавят. Едва след това се дават напътствия да се хващат за ръцете

един до друг по няколко души, така минават реката и стигат спасителния бряг. На 4 октомври 1913 г. приключва това ходене по мъките. Преход на пределната мобилизация на силите. Преход на надеждата за оцеляване. И най- вече – път на спасението. Да не забравяме, че около 2000 души – 10% от бягащите българи, губят живота си в него.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Л. Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.
2. **Ил. Славков., Б. Димитрова.** Сачанли. С., 1989.
3. **К. Бакърджиев., М. К. Бакърджиева.** Република Доганхисар-Градец. Защита и разгром. 1913. С., 1992.

ДОКУМЕНТИТЕ ОТ АРХИВНИЯ ФОНД НА ГЮМЮРДЖИНСКИЯ ОКРЪЖЕН СЪД – ЦЕНЕН ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРИТЕ ОТ ЗАПАДНА ТРАКИЯ

ГЕРГАНА ДИМИТРОВА

България е страна с хилядолетна история. За изследователите на българската история винаги са представлявали интерес събитията и фактите, свързани с въпросите за териториалното деление и съдбата на нейното население.

Откъсването на български територии, каквито са Македония, Западна Тракия и част от Източна Тракия по силата на решенията на Берлинския конгрес от 13 юли 1878 г., и предаването им на съседните страни поражда огромно разочарование сред българското население в тези райони. Съгласно тези решения страната ни е разделена на автономно Княжество, обхващащо Северна България и Източна Румелия със специален режим. Непосредствено след Берлинския конгрес започва борбата на българите за обединение и като резултат се извършва Съединението на Източна Румелия и Княжество България. Въпреки извършеното обединение значителна част от българското население остава извън пределите на страната и продължава със своите опити да се присъедини към България. Като естествено продължение на всички тези събития е и избухването на Балканската война от 5 октомври 1912 г., в която България вижда възможност и средство да отстрани една извършена неправда и да защити своите сънародници, останали извън пределите на страната.

През 1912 и 1913 г. както Сърбия, така и Гърция са съгласни да признаят правото на България върху една голяма част от Македония, Западна и Източна Тракия. С Букурещкия мирен договор от 28 юли/10 август 1913 г. гръцкият министър-председател Венизелос е принуден да признае излаза на България на Егея.¹ В новопридобитите територии се установява българско административно управление. Важен елемент от изграждането и утвърждаването на българската администрация в Западна Тракия е устройството на съдебната сис-

тема. С тази цел се открива и Окръжният съд в Гюмюрджина, което е от особено значение за България. Той се създава в сложна икономическа, политическа и военна обстановка и се явява един от факторите за укрепването на българския характер на областта.

В Гюмюрджина се създава Окръжен съд с Указ № 24 от 17 октомври 1913 г. със съдебен район на действие, обхващащ всички околии на тогавашния окръг. За председател на съда е назначен Никола П. Георгиев, а за членове К. Кънчев – адвокат и Ал. Казански – пиротски мирови съдия. За прокурор е назначен адвокатът Стефан Шиваров, а за съдебни следователи – Т. Вълков, член на Пловдивския окръжен съд, Б. Петров – съдебен следовател при Софийския окръжен съд и Димитър Динков – съдебен следовател при Кюстендилския окръжен съд.²

Целите и задачите на новооткрития съд са да осъществява правораздаването, т.е. да следи за спазването и прилагането на българските закони в територията на новоосвободените и присъединени към България земи, в които се включва и Гюмюрджински окръг.

В Западна Тракия в помощ на вече открития съд са разкрити още 10 мирови съдилища със седалища в Гюмюрджина, Ксанти, Софлу, Ортакьой, Ениджие, Пашмакли, Даръдере, Егридере, Кошукавак и Дедеагач.³

В началото на декември 1913 г. в Гюмюрджинско се открива второ мирово съдилище, начело на което е преместен мировият съдия от Кърджали Димитър Константинов.⁴

С определеие № 6 от 28 февруари 1914 г. на Гюмюрджинския окръжен съд се изменя Определение № 2 от 1914 г., като за завеждащ на района на I мирово съдилище е определен мирови съдия Атанас Лолов, а на II мирово съдилище – мирови съдия Димитър Константинов.⁵ С това определение Гюмюрджина и околностите му са разделени между двете мирови съдилища.

С определение на съда от 14 ноември 1913 г. се взема под внимание местоположението на околииите и броят на населението в тях и Гюмюрджинският съдебен окръг се разпределя на три следствени участъка. За седалище на I следствен участък е определен град Гюмюрджина и има обхват на действие Гюмюрджинска, Даръдеренска и Кошукавашка околия. За завеждащ на участъка е назначен съдебен следовател Димитър Динков, за което има запазено уведомително писмо.⁶ Като подсекретар на Първи следствен участък със заповед № 12 220 е назначен Васил Ст. Дикански.⁷ Поради сложната обстановка в района се наблюдават непрекъснати смени в състава

на следствия участък. Със заповед № 19 от 2 януари 1914 г. на Министерството на правосъдието е уволнен секретарят на участъка А. Чавдаров и на негово място е назначен Ганчо Динчев от село Джу-мая (Татар Пазарджик).⁸

Втори следствен участък е с център Дедеагач и обхваща Дедеагачка, Софлийска и Ортакъойска околия и се завежда от съдебен следовател Бончо Петров.⁹ Между следствените участъци се поддържа непрекъснатата връзка, което се вижда от множеството запазена кореспонденция между тях. С акт от 12 юли 1917 г. се извършва приемане и предаване на следствени дела, преписки, веществени доказателства от съдебен следовател Димитър Динков на съдебен следовател Бончо Петров. Тези следствени дела Динков е успял да спаси през 1915 г. след бомбардировките над Дедеагач.¹⁰

Трети следствен участък има за седалище Ксанти и обхваща Ксантийска, Пашмаклийска и Егридеренска околия.¹¹

С определение № 18 от 7 юни 1914 г. на Окръжния съд в Гюмюрджина се извършват промени в териториалния обхват на следствените участъци. Първи следствен участък обхваща цялата Гюмюрджинска административна околия и Кошукавашка без общините Аврен, Адакъой, Пашлъчеленгирска и Чалска. Тези общини преминават на подчинение на Втори следствен участък, към които са и Дедеагачка, Софлийска и Ортакъойска околия. Трети следствен участък обхваща Ксантийска, Даръдеренска, Егридеренска и Пашмаклийска околия.¹² Това преразпределение на околията се налага във връзка с първоначално неправилното разпределение на жителите към съответния следствен участък.

С определение № 4 от 12 януари 1915 г. на Окръжния съд в Гюмюрджина се извършва ново преразпределение, като Гюмюрджинският съдебен окръг се разделя на два следствени участъка – I Гюмюрджински и II Дедеагачки, като се запазва обхватът на районите им.¹³

Първоначално разглеждането и решаването на съдебните дела върви бавно и трудно. С окръжно № 3273 от 6 май 1915 г. на Министерството на правосъдието се дават преки указания за работата му. Всички документи, касаещи делата, които до момента са били издавани от турските власти и предназначени за българските поданици, трябва да имат превод на български език, след което се изпращат в министерството и оттам – по местоназначението им. Тромавата процедура забавя много делата. Освен това на съда е забранено да дава ход на дела от политически характер.¹⁴ Дейността на съда се затруднява не само от дългата и сложна процедура, но и от установеното

военно положение. Гюмюрджинският съд е в преки връзки с всички съдилища, но следствените дела, водени по престъпления и нарушения в новоосвободените земи, са подсъдни на военно-полевите съдилища, до вдигане на военното положение.¹⁵

Като институция, подчинена на Министерството на правосъдието, съдът трябва да изпълнява неговите разпореждания и окръжни, в които се дават преки указания за новообразуваните дела, а също така се регламентират начинът и редът на прилагането на различните действащи закони, като този за гербовия налог, по отношение на документите, съставени и заверени от турските власти и т.н.¹⁶

Документите на Гюмюрджинския окръжен съд са ценен извор за изследователите на историята на българите от Западна Тракия. По-голяма част от тях отразяват дейността на съдебно-изпълнителския отдел. Това са протоколи от разпити на свидетели и подсъдими, от заседания на Тракийския военно-полев съд, решения по различни дела, голямо количество кореспонденция между съдилищата, статистически сведения за движението на следствените дела, а също така и документи, отразяващи издаването на паспорти за изселването на население от Гюмюрджински окръг в Турция и Гърция. Друга група документи са различните указания, окръжни, инструкции, заповеди от Министерството на правосъдието по дейността на съда.

От запазената информация се вижда, че за 1913 г. има приключени 12 дела и 4 са оставени за допълнително разследване. За 1914 г. в I следствен участък има постъпили 255 дела, от тях 197 са приключили, 8 са върнати за допълнително разследване. За 1915 г. са постъпили 119 дела, а са приключени 130. За първото полугодие на 1916 г. има заведени 100 дела, приключени 77. За II следствен участък от април до октомври 1916 г. има заведени 19 дела и приключени 16 дела.¹⁷

След присъединяването на териториите от Западна Тракия към България и установяването на българското административно управление отгук започва изселване на турци, гърци, евреи за Турция и Гърция. Има 176 запазени молби за издаване на свидетелства за съдимост, удостоверения, паспорти за изселване в Турция и 22 молби за Гърция за периода 1914–1919 г.¹⁸ От тези данни се вижда, че броят на желаещите да се изселят не е голям.

Като българска институция Гюмюрджинският окръжен съд функционира до 1920 г., след което неговите функции се поемат от Окръжния съд в Кърджали.

В периода 1920–1940 г. България се надява чрез мирна ревизия на Ньойския договор да получи отнетите ѝ земи. Вече в хода на

Втората световна война тя се присъединява към Тристранния пакт срещу обещанието за връщане на Западна Тракия в границите ѝ. След германския „блицкриг“ в Гърция през май 1941 г. българското правителство получава разрешение да изпрати административни власти в Беломорието. С присъединяването на тези територии към България се оформя отделна самостоятелна административна област под наименованието Беломорска област, в която започват да функционират всички граждански служби и учреждения. През този период възстановява дейността си и съдът в Гюмюрджина под наименованието Гюмюрджински областен съд, който поема функциите на закрития през 1920 г. Окръжен съд Гюмюрджина. С определение № 34 от 4 ноември 1941 г. на Пловдивския апелативен съд се определя ведомството на Гюмюрджинския областен съд, който включва административните околии Гюмюрджинска, Дедеагачка и Ксантийска с Шапхане.¹⁹ С определение № 3 от 27 октомври 1941 г. на Гюмюрджинския областен съд се определят участъците на околийските съдилища в Гюмюрджина и Ксанти, както следва: Гюмюрджинското околийско съдилище обхваща Гюмюрджинска и Дедеагачка (без неутралната зона) административни околии, а Ксантийското съдилище – района на Ксантийска околия. И двете околийски съдилища са включени във ведомството на Гюмюрджинския областен съд.²⁰

Гюмюрджинският областен съд действа за кратък период от 1941 до 1944 г. За това време са постъпили през 1941 г. – 43 дела, 1942 – 221 дела, 1943 – 329 дела и само за първите шест месеца на 1944 г. – 163 дела. През 1942–1943 г. има подадени заявления за издаване на свидетелства за съдимост, необходими за изготвяне на паспорти за изселване. За същия период такива заявления има подадени от 103 жени и 177 мъже за изселване в Гърция, от 1 жена и 3 мъже – за изселване в Турция, от 4 жени и 4 мъже – за изселване в Италия и от 2 мъже – за изселване в Испания. Има подадени също 45 заявления от семейства, които не са посочили къде желаят да се изселят, но от имената им може да се предположи, че са за Гърция.

Съдбата на България и на всички нейни административни структури в Беломорска област се решава окончателно с края на войната и решенията на силите победителки. Те лишават България от излаз на Бяло море и оставят областта в границите на Гърция. Всички административни служби минават в подчинение на гръцкото правителство. С края на войната се слага и край на българското административно управление в Беломорието.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Д. Димитров.** Тракийският въпрос и икономически излаз на България на Егея. 1938, с. 27.

² **С. Трифонов.** Тракия – административна уредба, политически и стопански живот 1912-1915 г. София, 1992, с. 114.

³ Пак там.

⁴ Пак там.

⁵ ДА – Кърджали, ф. 274К, оп. 1, а.е. 11, л. 2.

⁶ Пак там, а.е. 9, л. 1.

⁷ Пак там, л. 28.

⁸ Пак там, а.е. 10, л. 1.

⁹ **С. Трифонов.** Цит. съч., с. 115.

¹⁰ ДА – Кърджали, ф. 274К, оп. 1, а.е. 38, л. 12.

¹¹ **С. Трифонов.** Цит. съч., с. 115.

¹² ДА - Кърджали, ф. 274К, оп. 1, а.е. 11, л. 10 гръб.

¹³ Пак там, л. 14.

¹⁴ Пак там, а.е. 7, л. 22–23.

¹⁵ Пак там, а.е. 1, л. 3.

¹⁶ Пак там, а.е. 3, л. 2–3.

¹⁷ Пак там, а.е. 14, л. 6, 33, 41–66.

¹⁸ Пак там, а.е. 24.

¹⁹ Пак там, а.е. 42, л. 4.

²⁰ Пак там, а.е. 56, л. 8, 9, 23, 55, 57.

ПАМЕТ ЗА СЕЛО КАРААЧКОЙ, ГЮМЮРДЖИНСКО

ТАНЯ МАРЕВА

Настоящото съобщение е поредна стъпка в дългия процес на изясняване историята на село Караачкой, Гюмюрджинско.¹ Селището, разположено в Маронейските възвишения, на 4 часа пеша югоизточно от Гюмюрджина, временно е изселено през 1913–14 г. и окончателно напуснато от българските семейства през 1924 г. При завръщането на част от жителите му в Западна Тракия в периода 1941–44 г. 20 семейства се заселват отново тук.² Други се насочват към Гюмюрджина, Кавала и съседните по-големи села, предпочитани поради по-добрите възможности за икономически просперитет. В тези години някои от жителите посещават отново родното Караачкой, именувано вече Диони, заселено изключително от гърци.

В основата на текста е представяне и анализ на план-скица на Караачкой. Съставянето на подобни чертежи е една от насоките за възстановяване селищните истории на загубените от българите родни места в Източна и Западна Тракия. Това е видно от указания, разпространявани сред членове на тракийските организации, разработени от етнографа Христо Вакарелски.³ Те са съобразени с актуалните за времето подходи на българската етнография за натрупвания на емпирични сведения. Препоръките за проучване на традиционните селища посочват необходимост от скициране „на улици, къщи, реки, мостове, селски чешми и кладенци, училище или джамия, гробища на отделните махали“.⁴ Съставянето на план-скици на напуснатите родни селища в Източна и Западна Тракия не е прецедент. Такива са запазени за селата Таякадън, Чаталджанско, Доган Хисар, съседното на Караачкой Чадърли и др.⁵

План-скицата на с. Караачкой е изработена от Коста Милушев с помощта на съпругата му Мата. Коста Милушев е роден през 1900 г.⁶ Баща му Милуш Георгиев умира, когато е 12-годишен. Дават го за овчар в село Чобанкой, но той предпочита да отиде чирак в родопската дялгерска дружина, работила в района. Научава занаят –

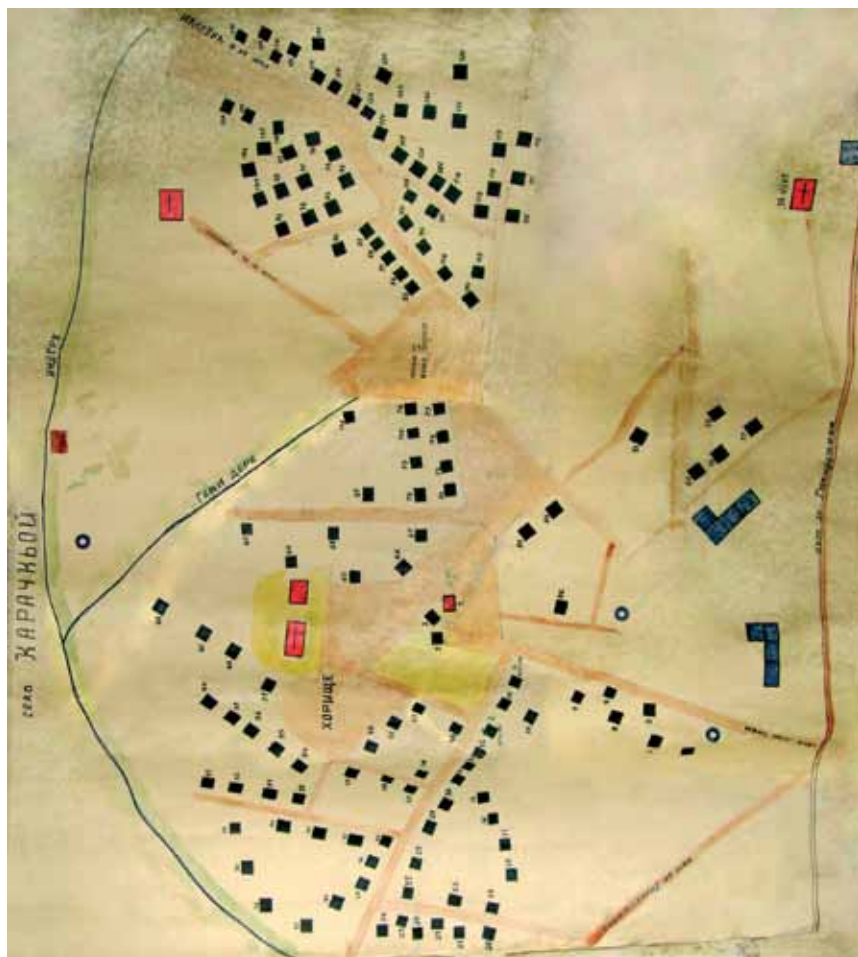
да строи сграда от основи до ключ. През есента на 1922 г. бяга от гръцката армия, в която е призован да служи. Включва се в четата на войводата Димитър Маджаров. Заедно с нея през декември 1922 г. преминава р. Арда и достига до Крумовград. Установява се в България. Започва работа в 10-и пехотен. Родопски полк като коларо-железар, където работи над 40 години, но в различни градове – Кърджали, Асеновград, Пловдив, отново Кърджали. Коста Милушев се включва активно в дейността на тракийската организация от 30-те години на XX в. и докрай остава съпричастен към различни нейни инициативи. Съпругата му Мата е родена през 1902 г. Дъщеря е на Димо Костов Янков (Янкоолу), по прякор Късето, наследник на дееца за черковно-училищни и народностни борби в селото Коста Янкоолу⁷ и сам активен участник в македоно-одринското движение.⁸ Тя е една сред първите грамотни момичета в Караачкьой, учила до III отделение. Когато Коста бяга от гръцката армия, вече са годеници с Мата и първоначално се укрива в дома ѝ. През 1924 г., с последната изселническа вълна, семейството на Димо Костов Янкоолу напуска Караачкьой. Установяват се в Тополовград. Същата година Коста и Мата се женят. По спомените на техните преки наследници семейството винаги е поддържало активни родствени и землячески връзки. Няколко пъти годишно – за Коледа, Заговезни (началото на великденските пости) и Великден, са организирани фамилни срещи на братя, сестри, братовчеди, живеещи в близки и отдалечени едно от друго селища. На тези сбирки многократно са разказвани историите за живота в Караачкьой, за роднинските и съседски взаимоотношения, за изселничеството и разпръскването на жителите му в различни краища на България. И двамата съставители на план-скицата са имали, от една страна, жив интерес, а от друга – трайни и ясни спомени за Караачкьой и неговите околности. Т.е. имали познанието да се заемат с такава задача, интерес към запазване спомена за родното село, среда, която ги подкрепя и едновременно поддържа колективната памет.

План-скицата на с. Караачкьой е дългосрочна дейност на Коста и Мата Милушеви. В семейството е запазен споменът, че е подготвена преди единствената земляческа среща на разпръснатите из България карачкьовци в Тополовград, проведена през лятото на 1970 г. Можем да предположим, че съставянето ѝ е подтикнато и от инициативата за написване на историята на селото от видния тракийски деятел Петко Николов Кидиков.⁹ В увода на архивираната в Държавен архив – Хасково история на Караачкьой, завършена на 20.III.1969

г., е изказана „гореща благодарност“ на Коста Милушев като един от общо седемте информатори, споделили спомени за миналото на селото. Днес тази план-скица се е превърнала в семейна реликва и се съхранява от дъщерята Златка К. Милушева. Реконструирането на спомените за разположението на къщите, обществените сгради и други социално значими обекти в родното село, напуснато преди десетилетия, продължава няколко месеца. В резултат е начертана план-скицата върху картон в размери 90 x 70 см и е съставен ръкописен опис на собствениците на къщите лично от Коста Милушев.

План-скицата на село Караачкьой дава ценни сведения за **селищното устройство**. Информацията главно се отнася към разположението на жилищните сгради, като в списъка са посочени общо 140 собственици/глави на семейства. Селото се състои от две махали, Църковна и Крайчовата,¹⁰ и няколко групи от къщи. Видно от името, едната махала е около храма на селището, посветен на св. Никола. Другата е в посока село Чадърли, днес Стрими. То е двойно по-голямо по брой къщи селище, в активни брачно-семеини и роднински взаимоотношения с Караачкьой. Вероятно името ѝ произхожда от факта, че се е явява „крайна“ спрямо разположеното на няколко километра съседно Чадърли, което по време на българското управление в Западна Тракия до 1920 г. е център на общото кметство.¹¹ За двете селища местните казват, че разстоянието между Караачкьой и Чадърли е толкова, че „като запалиш цигара в Карачкьой, да хвърлиш угарката, преди да влезеш в Чадърли“.¹²

План-скицата е разчертана така, че Караачкьой е разположено юг-север, над пътя за Гюмюрджина, преминаващ северно от селото. От южна посока, горна спрямо план-скицата, селищното пространство на Караачкьой е оградено от Индере, знаково място в спомените на местните, свързано в ежедневния бит с добрата паша за овце и кози, място за воденици, а в празник – с прекарване на свободното време под сенките в гористата местност и край студената изворна вода. Очертано е Гажидере, чиято рекичка тръгва от пространството между двете селски махали и се влива в Индере. Нанесени са също пътищата за двете най-близки съседни селища - Чадърли и Каракурджали, днес Крофили, както и някои улици. На чертежа са отразени християнските храмове – църквата, без да е посочено името „Св. Никола“, параклисът „Св. Илия“ в местн. Сакето над пътя за Гюмюрджина и вторият параклис „Св. Харалампи“ – югозападно от селото. Непосредствено до църквата е сградата на училището, в съседство – хорището. Друго социално значимо място е „площад на хаджи Георг-

ги“. В цвета на обществените сгради – червено, е нанесена и „стая за събиране на юшур“ (натурален данък „десятък“ върху земеделските произведения). В син цвят са нанесени пет водоизточника – чешми и кладенци („кувии“ според местното наименование). Те не са упоменати поименно. Според сведенията на Георги п. Аянов, събирани в началото на 40-те години на XX в., в селото има две чешми – Дялковата и Марковата, но „кувии“ има много, „защото било обичай всеки новодошъл заселник да си изкопае кладенец в двора“.¹³ В историята

на Петко Кидиков, материали за която са събрани 25–30 години покъсно, пише, че в селото „се е снабдявало с вода за пиене от три чешми и четиринадесет кладенеца. В землището отделно имало една чешма, един извор и два кладенеца. Близо до местн. Балабанджик се намирал изворът със солената вода, именуващ се Фотиновата кайнарджа. Водопоят на добитъка ставал на Ясъгичит, в местн. Лозята, и на реката Кючукчай“.¹⁴

На план-скицата е нанесено местоположението на две кръчми, в съседство на родните домове на съставителите на документа. Двете селски воденици, принадлежали на Коста Михов и на Иван Боюклиев,¹⁵ също са нанесени, едната е в близост до Индере, а другата – до пътя за Гюмюрджина.

Неразделна част от план-скицата е ръкописен опис на собствениците на къщите в селото (главите на семействата), озаглавен „Списък на изселените тракийци от село Карачкюви, Гюмюрджинско, номер по ред, от първи до последни“.¹⁶ Списъкът предоставя богата информация за **антропонимичната система в селището**, за съжаление главно мъжката. Най-често срещаното лично мъжко име е Петко, изключително широко разпространено из българските територии, произхождащо от св. Петка (стар свободен превод от Параскева) Българска.¹⁶ Следвано от често срещаните се в българската именна система Вълчо, производно от старинен тотем, защитно има за предпазване от вълци, и Коста, съкратено от Костадин или от гръцкото Костас.¹⁷ Повтарящи се няколкократно са Никола, Димо, Яню/Янчо/Янко/Янак, Милуш, Киро, Георги, Тодор, Иван, Стоян/Стою. Среща се Шенко¹⁸, като това е едно от много рядко разпространените лични мъжки имена в българската ономастика, според среднородопските говори означаващо „веселяк, засмян човек“.¹⁹ Само по един път се срещат Илия и Харалампи, съименици на покровителите на селището – светците патрони на местните параклиси. Един път е упомената жена, глава на семейство – Тона Калдаркоска. Предвид обичайно-правните норми на западнотракийските българи, щом е официален представител на семейството, тя би следвало да е вдовица, без да има навършил пълнолетие син.

В списъка повечето от собствениците на къщи в Караачкьой преди окончателното изселване са посочени с лично и фамилно име или лично име и прозвище/прякор. Най-многобройни са фамилни имена по бащино име. Списъкът показва, че към първите десетилетия на ХХ в. в селото е спазвана традицията да се подновява името на дядото по бащина линия. Четири фамилии са с корен от женски

имена – Златкин, Керкин, Елкин, Гиргинин. В традиционната антропонимична система на българите такава образуване на фамилно име се прилага, когато след сватбата мъжът отива да живее в дома на съпругата или при така наречените „зет на къща“, „приведен зет“, „заврян зет“, като е възможно това да се е случило в предишни поколения.²⁰ Гиргинини, след преселване в с. Орешец, Ямболско, са преименувани на Гергинови. Родовата памет е запечатала спомена, че Гергина, по мъж Киро Димова, е „хранила Капитан Петко“.²¹ Възможно е тя да е идентична личност с посочената от Петко Кидиков селска баба-акушерка Гергина.²²

Списъкът е интересен източник за анализи от антропонимичната гледна точка, но и за културната характеристика на жителите на Караачкой, тъй като за оразличаване са посочени редица прозвища или прякори, масово употребявани в затворената селищна общност с цел същинска индивидуализация на личността или семейството. Тези имена много често впоследствие изчезват след разрушаването на социалната среда, която ги е сформирала, т.е. след разпръскване на жителите на Караачкой в Тополовград, Хасково, Кърджали и Асеновград и съседните им по-малки села, в Пловдив, София, Русе и други градове на България.

Прозвищата и фамилиите-прозвища в българската традиция са названия, дадени някому от общността, в която живее, отразяващи отличителни черти, и се характеризират с липса на експресивно-емоционално натоварване и иронично-подигравателен оттенък, обикновено са във връзка със семейно и социално-икономическо положение, професия или служба²³ – Стоян Онбашията (онбашия – събирач на децата), Коста Янкоолу, припознат като „първенецът“, най-влиятелният жител на селото²⁴ (уважителният по смисъл суфикс „олу“ към фамилното име е от турски произход), Вълчо Сираков (от родоначалник чобан – овчар), Атанас Говедерчето и Иван Говедаркин, калайджи Алекси, Коста Калайджиев, Тодор Бояджията, Вълчо Кадиев (от родоначалник, свързан с обичайното право, „кадия“ – съдия), Дюкменджиев (от турското „дюкмеджи“ – леяр), Марко Занданев (от турското „зандан“ – затвор, вероятно от родственик-затворник). Коста Дърмония е получил уважителното обръщение „дядо“ заради преклонната възраст. Последният свещеник в селото преди изселването на българите е поп Георги²⁵ (Георги Костов Михайлов, първоначално търговец на кожи и църковен псалт, от 1908 г. ръкоположен за свещеник в църквата „Св. Никола“, изселен през 1920 г. с

група семейства от Караачкьой в София). Двама от жителите със сигурност са ходили на поклонение до Божи гроб, видно от почетното обръщение пред името им – хаджи Георги и хаджи Слав.

Според българската именна традиция прякорите, подобно на прозвищата, са индивидуализиращи личността, характерни са за всички социални категории, масово разпространени поради значително късното официално установяване на системата на фамилните имена в България.²⁶ Акцентирането върху личните качества и особености на човека индивидуализира, винаги има смисъл, но много често подчертава несъвършенства и придобива подигравателен, пейоративен оттенък. Превръщането им във фамилни обозначения не е задължително, а ако това стане, назад във времето остава първопричината и първообразът. Прякорите и производни от тях фамилии на населението на Караачкьой към 1920 г. могат се поделят на две основни групи. Едните са възникнали **по физически качества и външни признаци на личността, сред които и пейоративни** – Димо Кьосето (голобрад мъж), Георги Гагачев (човек с дълъг нос), Георги Ирибаджак (от турски, къс крак),²⁷ Коста Дърмоне (от едро решето, нещо дрипаво и разнебитено, но може да е произлязло от човек, който има следи от едра шарка по лицето),²⁸ Бял Капю (побелял без време, но също и заради белия калпак),²⁹ Стою Сарабашев (от турското „саръ баш“ – жълта глава, т.е. рус човек), Стамо Топалов (от турското „топал“ – сакат човек), Янчо Пръцлев,³⁰ Никола Пеличев/Пелитчето (от дребен на ръст човек),³¹ Вълчо Шутев (от шут, човек с умствен или телесен недостатък, но и защитно име срещу зли сили и при еничарските набори)³². Другите са прякори и производни фамилии **по черти на характера и особености на личността** – Панайот Д. Панагейката (от св. Богородица, Панагия), Петко Оцета (вероятно кисел по характер), Вълчо Айгъра (от турски, буен като жребец),³³ Доню Пардона (повтарял постоянно извинение на френски), Киру Иванов Кирагоза (от турското „карагьоз“ – черноок човек, но също комедиант, палячо).³⁴ Някои от прякорите и фамилиите са **производни от животни, принадлежности за животновъдство, животински продукти** – Петко Петелчето, Иван Катъров, Доню Козелчев, Панайот Шопаров, Стоян Чанчето, Краю Атанасов Пастармаджиев, Атанас и Манол Плешкови, но само една фамилия с отпратка към обработка на земя – Киру Бахчежиев (от турското „бахча“ – градина).

Сред личните и фамилни имена и прозвища на караачкьовското население се срещат различни съкращения и видоизменения, както и заемки от турски и по-рядко от гръцки език. Например Доню е

съкратен вариант на Андон, Тойчо на Стойчо и Стоян,³⁵ Батур произхожда от Бато(ъо),³⁶ Полита – от гражданин на гръцки,³⁷ Жисов (Джисов) – от Зисо, на гръцки означава „да живее“,³⁸ Калдаркоска – от „калдър“, вдигам на турски,³⁹ Количев – видоизменено от Кольо,⁴⁰ Мутгов – от турски, щастие, благополучие,⁴¹ Кайряка – от турски, близък, съседен,⁴² Боеклиев – от турското „буюклия“, мустака, с големи мустаци.⁴³ С турски произход са представките „кара“ – черен, при Карапавлюв, Караманолов, Караиванов, „кору“ – твърд, при Кору Иван, „дели“ – луд, буен при Дели Чобанов.

План-скицата на село Караачкьой, съпоставена със списъка, изяснява, че пространственото разпределение на жилищните имоти е подчинено на традиционния за българските селища роднински принцип. Най-големият род в селото е този на Стар Димо, починал на 101 години, тачен и обичан от всички.⁴⁴ В архивираната история на Петко Кидиков са посочени най-многолюдните родове в селото: „Бояджиевци, Крайчевци, Делигиневци, Панайотовци, Костянкoви, Михайлови и Онбашиеви“.⁴⁵

Опростеният кадастрален план на селището и списъкът на собствениците на къщите се пазят като фамилна ценност от наследниците на Коста и Мата Милушеви повече от 40 години. Те са израз на съхранение през десетилетията на предметена колективна памет за селото от времето, когато жителите му са с българска етническа принадлежност. Кодираната в тях информация, съпоставена с други известни източници за историята на селището, разкрива нови черти от културата на западнотракийските българи и миналото на техните родни места.

Приложения:

1. План-скица на село Караачкьой, съставена от Коста и Мата Милушеви, около 1970 г.

2. Списък на изселените тракийци от село Карачкюви, Гюмюрджинско. Номер по ред на къщите от първи до последни:

1. Стая за събиране на юшур
2. Стоян Стойчев онбашията
3. Радю Янков
4. Петко Вълков
5. Никола Тодоров Количе[в]
6. Дядо Дърмоне Коста
7. Милуш Георгиев

8. Петко Пан[айотов] Димов
9. Пею Пан[айотов] Димов
10. Коста Милушев
11. Коста Райков
12. Димо Кос[тов] Кюсето
13. Митрю К. Далангиев
14. Русина К. Далангиев
15. Димо Ушев
16. Иван Говедаркин
17. Коста Панайотов
18. Коста Янколо
19. Петко М[ихайлов] Петелчето
20. Янко Панчев
21. Делчо Анчев
22. Доню Т. Козелчев
23. Иван М. Кору Иван
24. Христо Ставрев
25. Митрю Ставрев
26. Георги Ставрев
27. Никола Донев
28. Петко Дели Стоянов
29. Стамо Сарабашев
30. Стоян Т. Попов
31. Вълчо Костов
32. Кирю Бахчежиев
33. Янко Костов
34. Кирко Златкин
35. Тона Калдаркоска
36. Янак Станков
37. Киро Иванов Кирагоза
38. Милуш Бояклиев
39. Васил Костянков
40. Янчо Вълчанов
41. Господин Милушев
42. Делчо Димов
43. Марин Керкин
44. Васил Елкин
45. *(Неразчетено)*
46. Янко Караянков
47. Иван Караиванов

48. Тодор Янков
49. Радич Янков
50. Янчо Донев
51. Вълчо Донев
52. Стоя Сарабашев
53. Михал Костов
54. Георги Ирибаджак
55. Стоян Чанчето
56. Михаил Карапавлюв
57. Манол Караманолов
58. Янчо Караманолов
59. Коста Жисов
60. Шенко Костов
61. Сево Митрев
62. Стою Чукаров
63. Петко Милушев
64. Панайот Д. Панагейката
65. Димо Панайотов
66. Фотю Тончов
67. Вълчо Тончов
68. Вълчо Айгъта
69. Янчо Зиков
70. Поп Георги
71. Хаджи Слав
72. Панайот Бодуров
73. Найден Кирков
74. Димо И[ванов] Завиров
75. Иван Хаджи Георгеv
76. Вълко Митров
77. Величко Иванов
78. Тодор Златкин
79. Янчо Пръцлев
80. Никола Пеличев
81. Панайот Шопаров
82. Стоян Костянков
83. Яню Менчев
84. Никола В. Елкин
85. Коста Калайджиев
86. Атанас Дичев
87. Атанас Корукехаев

88. Стоян Корукехаев
89. Доню Корукехаев
90. Васил Георгиев
91. Иван Катъров
92. Тодор Николов
93. Тодор Мавродиев
94. Калайджи Алекси
95. Доню (Андон) Милушев Пардона
96. Милуш Алексиев
97. Никола Кирев Чобанов
98. Милуш Полите[в]
99. Митув Иван
100. Митрю Донеv
101. Тодор Манолчев
102. Георги Гагачев
103. Вълчо Деликирев
104. Гиню Николов
105. Петко Хаджи Георгеv
106. Петко Георгеv Оцета
107. Илия Кирев
108. Иван Дотов
109. Вълчо Кадиев
110. Тодор Бояджията
111. Недялко Боеклиев
112. Димо Гиргинин
113. Краю Атанасов
114. Малкото Крайче
115. Панайот Иванов
116. Димо Донеv
117. Стамо Топалов
118. Бял Капю
119. Вълко Топалов
120. Атанас Плешков
121. Манол Плешков
122. Димитър Дотата
123. Дели Чобанов
124. Коста Гинев

¹ **Т. Марева.** Село Караачкьой, Гюмюрджинско – разорение и бежански неволи. – Известия на Тракийския научен институт. Кн. IX. С., 2009, 214–225.

² **Д. Шалапатов.** Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия. В. Търново, „Абагар“, 2011, с. 36.

³ Научен архив на БАН. Тракийска сбирка, Ф. 11, а.е. 872.

⁴ **Хр. Вакарелски.** Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали. С., 1946, 29–30.

⁵ Научен архив на БАН. Тракийска сбирка, Ф. 11, а.е. 803, 849, 850.

⁶ Личен архив – Сведения от Златка и Стояна Костови Милушеви, Кърджали, август 2008 г.

⁷ ДА – Бургас, Ф. 803К, оп. 1, а.е. 44, л. 130.

⁸ **Хр. Караманджуков.** Западнотракийските българи в своето културноисторическо минало. С., 1934, с. 197.

⁹ ДА – Хасково, Ф. 1642, оп. 1, а.е. 6.

¹⁰ Пак там, л. 3.

¹¹ ДА – Кърджали, Ч.П. 443.

¹² Личен архив – Спомени от детството ми в родния край на Златка Киркова Панайотова, Асеновград, септември 1985 г., л. 5.

¹³ ДА – Бургас, Ф. 803К, оп. 1, а.е. 44, л. 128. Сведения от Георги п. Аянов.

¹⁴ ДА – Хасково, Ф. 1642, оп. 1, а.е. 6, л. 3.

¹⁵ ДА – Бургас, Ф. 803К, оп. 1, а.е. 44, л. 129.

¹⁶ **Ст. Илчев.** Речник на личните и фамилни имена у българите. С., 1969, с. 391, **Н. Ковачев.** Честотно-тълковен речник на личните имена у българите. С., 1987, с. 191.

¹⁷ **Н. Ковачев.** Честотно-тълковен речник, с. 67, 113.

¹⁸ **Н. Ковачев.** Честотно-тълковен речник, с. 191.

¹⁹ **Т. Стойчев.** Родопски речник. – Българска диалектология. Кн. 2. С., 1965, с. 304.

²⁰ **Е. Кръстева – Благоева.** Личното име в българската традиция. С., 1999, с. 123–124.

²¹ ИМ-Асеновград, СпФ ННИ, Фонд „Васил Димитров“, папка 3, л. 388, а.б. *Разговор с Димитър Димов Киров Гергинов от Димитровград на 26 август 1966 г., записал Васил Димитров.*

²² ДА – Хасково, Ф. 1642, оп. 1, а.е. 6, л. 12.

²³ **Н. Ковачев.** Българска ономастика. С., 1987, с. 161, 168.

²⁴ ДА – Бургас, Ф. 803К, оп. 1, а.е. 44, л. 128.

²⁵ ЦДА, Ф. 246, оп. 1, а.е. 410, л. 40, **Ан. Сп. Разбойников.** Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-

училищни общини и българска народност в Западна Тракия. – Изв. ТНИ, кн. 1, С., 1965, с. 111.

²⁶ **Е. Кръстева – Благоева.** Личното име, с. 127.

²⁷ **Ст. Илчев.** Речник на личните и фамилни имена, с. 223.

²⁸ Пак там, с. 191.

²⁹ Пак там, с. 167.

³⁰ Обиден прякор, срещан видоизменен в други поименни списъци на карачковци като Пръслев, Бръслев, впоследствие изчезнал: ДА – Ямбол, Ф. 14К, оп.2, а.е.34, л.7. Списък на бежанци от Западна Тракия в кметство на с. Орешник, Тополовградско. Списък на бежанци, преселници от Македония, Източна и Западна Тракия в Кавакли и получили заем за жилище, двор, земя, семена и сечива, предоставен от кметство Тополовград.

³¹ **Ст. Илчев.** Речник на личните и фамилни имена, с. 387.

³² Пак там, с. 562.

³³ **Н. Ковачев.** Българска ономастика. С., 1987, с. 164.

³⁴ **Ст. Илчев.** Речник на личните и фамилни имена, с. 241.

³⁵ Пак там, с. 487.

³⁶ Пак там, с. 66.

³⁷ Пак там, с. 401.

³⁸ Пак там, с. 167, 213.

³⁹ Пак там, с. 233.

⁴⁰ Пак там, с. 265.

⁴¹ Пак там, с. 348.

⁴² Пак там, с. 232.

⁴³ Пак там, с. 95.

⁴⁴ Личен архив – Спомени от детството ми в родния край на Златка Киркова Панайотова, л. 1.

⁴⁵ ДА – Хасково, Ф. 1642, оп. 1, а.е. 6, л. 4.

ЧАСТ III
СПОРЪТ БЕЖАНЦИ ИЛИ ИЗСЕЛНИЦИ,
РАЗОРЕНИЕ, ИЗСЕЛВАНЕ
ИЛИ ГЕНОЦИД И ПРОБЛЕМЪТ
ЗА ОБЕЗЩЕТЕНИЕТО
НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

БЕЖАНСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРО-
ТУРСКИТЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ
ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ
МЕЖДУВОЕННИЯ ПЕРИОД

КАЛИНА ПЕЕВА

В течение на десетилетия Съюзът на тракийските дружества в България поставя бежанския въпрос както пред българските политици, така и пред международната общественост и настоява за справедливо обезщетение на бежанците от Източна Тракия – морално и материално. Независимо от всички усилия обаче този въпрос и до днес не е разрешен и продължава да е обект на дипломатически преговори между България и Турция. Трудности създава фактът, че от постигането на споразумението по бежанските въпроси през 1925 г. са изминали близо 90 години, а множеството тълкувания, на които е правен опит да бъде подложено то, остават в ахривите на времето. Целата на настоящата статия е да се проследи опитът на българските правителства от междувоенния период да постигнат споразумение с Анкара, което да даде възможност да бъдат уредени споровете между двете държави и да се стигне до задоволително обезщетяване на голям брой български бежанци.

Проблемът, който искам да поставя, касае българите, родом от Източна Тракия, които в годините преди и по време на Балканската война са принудени да напуснат домовете си, а впоследствие срещат непреодолима съпротива на османските власти (от октомври 1923 г. – властите на Република Турция) да се завърнат в домовете си. В периода до октомври 1925 г. тяхното положение е неуредено и те

очакват споразумение на държавно ниво, което да им осигури право да се завърнат в родните си места, останали на територията на Република Турция.

Преговори по въпросите, касаещи бежанците, се водят в периода 1924 – 1925 г. Още при започването им турското правителство поставя възможността за установяване на редовни дипломатически отношения в зависимост от уреждането на „висящите въпроси“ в междудържавните отношения, а именно въпросите, касаещи бежанците и свързаните с това имотни въпроси.¹ Това ултимативно искане, с което българското правителство е принудено да се съобрази, предопределя продължителността на преговорите и трудностите по тях. След близо двугодишни преговори и две прекъсвания Договорът за приятелство, по силата на който биват уредени дипломатически отношения между Царство България и Република Турция, е подписан на 18 октомври 1925 г. Едновременно с него е подписан и Протокол-приложение, който третира правата на изселниците от двете държави и на респективните малцинства, като предвижда конкретни мерки за уреждане на споровете между двете държави и техните поданици.² В настоящото изследване ще разгледам само онези членове от документите, които касаят имотните права на българските бежанци, както и тълкуванията, на които са били подлагани до навечерието на Втората световна война.

Съгласно протокола настъпват две важни промени в статута на тракийските бежанци. На първо място с член Б от Протокола Анкара признава за български поданици всички българи, родени в границите на Турция от 1912 г., изселили се в България, ако те са придобили българско поданство по силата на вътрешното законодателство³. Колкото и безобидно да звучи този текст, всъщност именно той отнема правото на източнотракийските българи да се завърнат в родните си места, тъй като турското законодателство забранява на веднъж отказали се от турско поданство лица да се настанят на постоянно местожителство на територията на Турция. По тази причина българското правителство преговаря по имотните права на бежанците, имайки предвид, че завръщането им в Източна Тракия е невъзможно. Иначе казано, всяко решение за възстановяване на собствеността им в реални граници, би било неизгодно, доколкото те не могат да се завърнат и да използват пълноценно недвижимите си имоти, а възможностите на пазара в Източна Тракия през 20-те години на XX в. са изключително ограничени, което предопределя невъзможността респективните правоимащи да продадат имотите си на задоволителна цена. При това положение българското правителство взема труд-

ното решение да пристъпи към размяна на недвижимата собственост на болшинството от българите, напуснали Източна Тракия след началото на Балканската война, като приема като компенсация турски имоти, останали на територията на България.

Тази постановка е фиксирана в чл. В на Протокола-приложение. Съгласно текста българите родом от европейската част на Турция, без Истанбул, изселили се в периода от 5.10.1912 г. до деня на подписването на разглеждания протокол, *губят* имотните си права. Тази постановка важи и за изселените се през същия период мюсюлмани родом от териториите на Османската империя, откъснати в следствие на Балканската война и присъединени към границите на Царство България. Недвижимите имоти от всякакъв вид, принадлежащи до момента на тези изселници, стават собственост на държавата, на чиято територия се намират. С други думи с чл. В от Протокола е отнета частна собственост на тракийските бежанци, които са се изселили при трагични обстоятелства в периода на Балканската война и търсейки спасение, са се настанили в границите на България.

Във от тази категория остават българите, родом от Източна Тракия, които са се изселили преди октомври 1913 г. или след октомври 1925 г., както и българите, изселили се от малоазийските територии на Османската империя, без значение кога и дали са се изселвали. С изричен текст в чл. Г е предвидено правото им да възстановят правата си над недвижими имоти от какъвто и да е вид, намиращи се на територията на Турция. Анкара се задължава да отмени всички мерки и изключителни разпоредби, наложени върху тези имоти, както и да внесе на законните им собственици приходите от тях за периода, в който са били секвестирани. В случай че подлежащите на връщане имоти са заети от местни жители или преселници, заинтересованите собственици следва да бъдат обезщетени посредством изплащането на справедлив наем.⁴ С този текст българското правителство се надява да осигури възстановяването на имотните права на един значителен брой български семейства, както и на българите, които към този момент все още се намират на територията на Турция. Аналогични ангажименти поема и българската държава към мюсюлманите, изселили се в Турция, като гарантира имотните им права по същия начин, при спазване на практиката на взаимност.

Независимо от множеството отстъпки, които българското правителство е принудено да направи, първите недоразумения по прилагането на постигнатите договорености се появяват още в началото на 1926 г., месеци преди да бъдат ратифицирани от двата парламента. По-

лучават се данни за принудително изселване на българи от района на Лозенград по заповед на турското правителство, което нарежда всички напуснали Източна Тракия след октомври 1913 г. и завърнали се обратно през периода на гръцката окупация българи да бъдат изселени в България⁵. Според данните, изнесени от Висшия изпълнителен комитет на тракийската организация в България, насилствените изселвания са станали практика, като турските власти наричат „фарир“ – бегълци всички лица, напуснали родните си места по време на войните, и на основание на чл. В от Протокола-приложение пристъпват към секвестриране на имотите им.⁶ Успоредно с това турските власти продължават да създават трудности и на българите, записани в регистрите за гражданството като християни (рум), заради което се третират като гърци и се правят опити да бъдат изселени в Гърция, в изпълнение на гръцко-турската конвенция за размяна на население. Такъв е случаят с жителите на село Курфали, които турските власти отказват да признаят за българи, тъй като са записани в регистрите като патриаршисти⁷.

Българското правителство не е готово да реагира на всички тези сигнали. Все още не е изработена наредба за прилагане на Протокола-приложение и на временно управляващия българската легация в Истанбул Н. Недев е наредено да не прави никакви постъпки, а само да следи въпроса и да информира редовно за всеки подобен случай.⁸

След ратификацията на документите Анкара официално информира, че чл. В от Протокола-приложение ще бъде прилаган по отношение на всички българи, напуснали територията на Източна Тракия, без разлика дали и кога са се завърнали и установили отново в европейските предели на Турция, т.е. според тълкуването на турската страна дори българите, които са напуснали домовете си временно по време на войните, губят имотите си в полза на турската държава.⁹ Иначе казано, Анкара се старее да изсели принудително и малкото българи, останали на територията на европейска Турция.¹⁰

Тъй като изрично е предвидено клаузите на постигнатите договорености да се прилагат при спазване на условията на взаимност, експертите към МВнРИ в България съветват правителството да счита за изселили се и да из земе в полза на държавата имотите на всички турци, които през периода от октомври 1912 г. до октомври 1925 г. са заминали за Турция, а впоследствие са се върнали обратно в новоприсъединените земи. Според данните, с които разполага българската държава, в тази категория попадат 186 турски семейства, които притежават имоти на обща стойност от 17 576 140 лева. Към тази категория могат да се прибавят и 83 турски семейства от района Петрич, които

след началото на Балканската война са се изселили в Егейска Македония и са се заселили в района на Сяр, а през 1916 г. са се върнали отново в България. Имотите им възлизат на 1 629 500 лв. Данни за висок брой подобни изселвания има и от Неврокопска и Разложка околия.¹¹

Българското правителство обаче отново се въздържа да отговори на принудителното изселване на българи от Турция с аналогични мерки и не се възползва от клаузата за взаимност. На местните управи изрично е наредено да не пристъпват към окончателното отнемане на имотите на временно напусналите страната турци, докато българското правителство вземе окончателното решение по въпроса.¹²

За разлика от поведението на София Анкара не пропуска възможност да протестира и да се застъпва за правата на турските поданици. През лятото на 1927 г. министърът на външните работи на Турция Тефик Ружди Арас протестира пред българския пълномощен министър, че не само изключителните мерки и разпоредби, приложени по отношение на турските имоти, чийто статут следва да се уреди съгласно чл. Г от Протокола-приложение, не са отменени, но и рестриктивните мерки са били засилени, като над тези имоти е бил установен един вид секвестър. Успоредно с това турският външен министър напомня, че в България има седем окончателни съдебни решения за възстановяване на собствеността на турски семейства, които не са били приведени в изпълнение, и настоява въпросът да бъде уреден.¹³

Отлагането на изпълнението на съдебните решения е резултат от поведението на турските власти до този момент. Месец по-късно новоназначеният български пълномощен министър Т. Павлов напомня на Р. Арас, че предвижданията за възстановяване на собствеността изискват взаимност и следователно турските власти трябва да дадат доказателства за намерението си да го прилагат изцяло по отношение на имотите на българите.¹⁴

През 1927 г. става ясно, че се налага изработване на обща тълкувателна разпоредба имотните клаузи в Протокола-приложение, тъй като тълкуването, което дават двете правителства, е твърде различно. За спешни мерки в тази насока настоява българският пълномощен министър в Анкара Т. Павлов, който предупреждава, че в случай на отлагане съществува вероятност турските власти да прибегнат към прилагането на неотдавна гласувания закон за секвестриране на имотите на поданици на държави, които прилагат подобни мерки спрямо имоти на турски поданици.¹⁵

През лятото на 1927 г. българското правителство започва работата по изработването на тълкувателна разпоредба. На първо време

вниманието на правителството е съсредоточено върху имотите на българските изселници от Мала Азия, тъй като за тяхното право на собственост не е поставено никакво условие. Взето е решение да се поиска обещетение от 200 милиона лева за имотите на малоазийските българи, тъй като става очевидно, че турските власти няма да допуснат българи да влязат във владение на имотите си.

Окончателният вариант на тълкувателната разпоредба, която София предлага на турското правителство, е изработена едва през януари 1928 г. Тя предвижда следното:

А. За българите

1. Запазват правото си на собственост в пределите на Турската република:

1. Всички българи, които притежават недвижима собственост в Истанбул и Мала Азия, макар да се изселили в периода от 5 октомври 1912 г. до подписването на Анкарските спогодби от 18 октомври 1925 г.

2. Всички българи, притежаващи недвижима собственост в пределите на Източна Тракия, които са се изселили преди 5 октомври 1912 г. или след 18 октомври 1925 г.

3. Българите, които не са напуснали границите на Турската република, където и да се намират имотите им.

II. Губят правото си на собственост:

1. Всички българи, притежаващи недвижима собственост в пределите на Източна Тракия, които веднъж са напуснали тези предели през периода от 5 октомври 1912 г. до 18 октомври 1925 г., макар впоследствие някои от тях да са се върнали в родните си места и още да живеят там.

Б. За мюсюлманите

1. Запазват правото си на собственост в новоприсъединените земи на Царство България:

1. Всички мюсюлмани, които са се изселили от новоприсъединените земи *преди* 5 октомври 1912 или *след* 18 октомври 1925 г.

2. Всички мюсюлмани, които са напуснали новоприсъединените земи през периода от 5 октомври 1912 до 18 октомври 1925 г., без обаче да са се настанили на територията на Турската република.

3. Всички мюсюлмани, притежаващи недвижима собственост в новоприсъединените територии на Царство България, които не са имали никога местожителство в тези територии или в останалите

бивши европейски провинции на Османската империя, или са имали такова, но не са се изселвали на територията на Турската република през периода от 5 октомври 1912 до 18 октомври 1925 г.

II. Губят правото си на собственост:

1. Всички мюсюлмани, които са се изселили от новоприсъединените земи на Царство България и са се настанили на територията на Турската република през периода от 5 октомври 1912 до 18 октомври 1925 г.

2. Всички мюсюлмани, които живеят в новоприсъединените земи, но които в периода от 5 октомври 1912 до 18 октомври 1925 г. са се изселвали временно на територията на Турската република.

3. Всички мюсюлмани, притежаващи недвижими имоти в новоприсъединените земи, които са имали местожителство в останалите бивши територии на Османската империя (например в Западна Тракия, останала в гръцка територия), откъдето в периода 1912–1925 г. са се изселвали на територията на Турската република.

За българомохамеданите от новоприсъединените земи е предвидено да запазят право на собственост, дори да са се изселвали, при условие че останат на постоянно местожителство в България през следващите 10 години и без право да отчуждават имотите си в полза на трети лица. Предвидено е в случай на нарушаване на условията земите им да се отчуждят в полза на държавата.¹⁶

За тълкувателната разпоредба на българската страна е характерно, че практически без обструкции е прието турското настояване, временно напусналите родните си места българи да се разглеждат като изселници и земите им да станат собственост на турската държава, като се настоява това правило да важи и за временно напусналите новоприсъединените земи турци. Този факт е лесно обясним, тъй като българите, завърнали се в европейските провинции на Турция, са изключително малко и техните имоти лесно могат да бъдат компенсирани с имотите на голям брой турци, завърнали се в България и възстановили правото си на собственост в периода след Първата световна война.

Друга важна особеност на българската разпоредба е, че при тълкуването на чл. V се взема предвид не местопроизходът на лицето, а местонахождението на владенията от него имоти. Тази теза е неприемлива за турската страна, тъй като в оригиналния текст на Протокола се говори именно за местопроизхода на лицата.¹⁷ Българските експерти изискват ограничително тълкуване и настояват имоти на българи родом от Източна Тракия, намиращи се в Истанбул или Мала Азия, да бъдат върнати на законните им собственици. Спо-

ред мнението на един от българските експерти, изразено в писмен доклад години по-късно, този спор е бил практически безпредметен и ненужен, дотолкова доколкото през целия междувоенен период не са получени данни за българи родом от Източна Тракия, които претендират за имоти в Мала Азия или Истанбул.¹⁸

Що се отнася до текста на разпоредбата, който визира мюсюлмани, изселили се от България в трети страни (на тази категория изселници България признава правото на собственост), не е понятно кои са мотивите, с които Министерският съвет е вмъкнал подобен текст. Ако става дума за мюсюлмани, настанили се не в Турция, а например в Гърция или Сърбия, то техните права не могат да бъдат предмет на обсъждане между България и Турция, тъй като със защитата на имотните им интереси би следвало да се занимаят правителствата на държавите, чието поданство се приели.

От март 1928 г. българските власти започват да прилагат спогодбите съгласно така изготвената тълкувателната разпоредба. За разлика от това турското правителство отказва да прилага онези разпоредби, които са в полза на българските поданици с довода, че тълкувателната разпоредба на българското правителство се разглежда от специална комисия.¹⁹ В отговор на това министър Ат. Буров нарежда на българския пълномощен министър да информира съответните турски власти, че ако не пристъпят към изпълнение на спогодбите, българското правителство също ще прекрати процедурата по възстановяване на собствеността на правоимащите турски поданици.²⁰

На 4 април 1928 г. българският генерален консул в Анкара М. Минчев връчва вербална нота, в която изисква от турското правителство да пристъпи към прилагането на имотните клаузи на Протокола в полза на българските изселници. Отговорът на директора за балканските държави Али бей е, че експертите към Външно министерството на Турция имат някои възражения по тълкуването, дадено от българската държава.

В края на юни 1928 г. Анкара изработва официално своя наредба, в която приема по-голямата част от българските предложения, но прави възражения по две от най-важните точки.²¹ На първо място, по пункта на българската наредба, в който се казва, че губят право на собственост българите, напуснали Източна Тракия в периода от 1912 до 1925 г., макар да са се върнали впоследствие, турската наредба прави едно разграничение – ако тези българи са турски поданици, запазват правото си на собственост, но ако са български поданици, го губят. Същото важи и за турските изселници от новоприсъединените към

България земи, т.е. онези от тях, които не са получили турско поданство, би следвало да запазят имотните си права. Това разграничение обаче е без значение за българските изселници, тъй като български изселници с турско поданство, завърнали се в периода 1912–1925 г. на територията на Източна Тракия, няма. То има значение само за турските изселници, тъй като в закона за османското поданство няма изрично постановление за начина на получаване на такова за мюсюлмани, имигрирали в Турция.²² Иначе казано, с подобна обструкция Анкара се старее да запази правата на всички турски изселници и да отнеме правата на практически всички български изселници.

Успоредно с това турското правителство настоява, че българската държава няма право да обсебва имотите на мюсюлманите, които през периода 1912–1925 г. временно са се изселили на територията на Турция заради военните действия в тази зона. Давайки подобно тълкуване, Анкара подминава без внимание факта, че през същия период и отново в условията на война българите са били принудително изселени от турските власти, а впоследствие не са били допуснати да се върнат в родните си места. Следователно, ако подържаната от Тефик Кямил бей теза, че напусналите новоприсъединените земи мюсюлмани са пребивавали в Турция само временно, а не емигрирали, без намерение да се върнат, се счете за основателна, с още по-голямо основание може да се твърди, че българите от Източна Тракия са пребивавали временно в пределите на Царство България. Аргументи в подкрепа на подобно твърдение има достатъчно, тъй като българските бежанци винаги са настоявали на правото си да се върнат в родните си места.²³

Второто възражение на турското правителство касае правото на българите родом от Източна Тракия да влязат във владение на имотите си, намиращи се в Мала Азия и Истанбул. В замяна на това Анкара предлага имотите, намиращи се на територията на България, такава каквато е тя преди Балканската война и принадлежащи на изселници мюсюлмани, родом от новоприсъединените земи, да станат собственост на българската държава. Такива имоти обаче няма, а няколкото изключения са с незначителна стойност.²⁴

Давайки това тълкуване, турското правителство заявява, че в случай на разногласия е готово да отнесе въпроса за разрешаване от международния съд в Хага.²⁵

През пролетта на 1928 г. вече е очевидно, че не може да се стигне до еднаквост на тълкуванията на базата на предложенията, направени в разпоредбата на Министерския съвет на Царство България. На 24 май 1928 г. ВНСТ гласува законодателно предложение, съгласно което

турските поданици, чиито имоти по силата на чл. В от Протокола-приложение стават собственост на българската държава, ще бъдат обезщетени от турската държава с равни по стойност недвижими имоти в Турция. При това положение българският пълномощен министър в Анкара съветва правителството да даде гласност на този факт, което би улеснило изселването на турците от новоприсъединените земи, които влизат в категорията на временните изселници и следва да напуснат страната, а имотите им да останат собственост на българската държава. Българският дипломат дава този съвет с убеждението, че въпросната категория изселници биха се задоволили само с искане на удостоверение за размера на имотите си, имайки предвид, че ще бъдат компенсирани с равностойни имоти на територията на Турция.²⁶ При това положение проблемът със спора около правата на веднъж напусналите присъединените към България в резултат на Балканската война земи и отново завърнали се мюсюлмани би могъл да се облекчи значително.

След първите безуспешни опити да се достигне до уеднаквяване на тълкуването на документа, след възражения, повдигнати от турска страна и аналогични от страна на България, на 21 септември 1928 г. прилагането на Протокола е спряно по взаимното съгласие на двете правителства, докато бъдат отстранени различията.²⁷

През следващите 1929 и 1930 г. въпросът за прилагането на Протокола-приложение остава на това ниво и от българска страна не е направено никакво усилие да се стигне до компромис. Възможност да се намери изход от създаденото положение е едно предвиждане в Договора за неутралитет помирение и съдебно уреждане на арбитража. В подписания на 6 март 1929 г. договор е записан чл. 6, който предвижда арбитраж по въпросите, по които двете страни не могат да се споразумеят. Именно на тази клауза се позовава Турция, когато на 22 март 1930 г., повтаряйки предложенията си от 1928 г., изказва надеждата, че българското правителство ще възприеме същото гледище и предлага в противен случай спорът по тълкуването на Протокола-приложение да се отнесе до постоянния международен съд в Хага, този път на основание на чл. 6 от Договора за арбитраж.²⁸

На тази нота българското правителство отговаря с писмо от 23 юни 1931 г. и отново защитава собствената си позиция. След като изразява надежда, че турското правителство ще преразгледа становището си съобразно с българските виждания, София предлага в случай на неуспех спорът да бъде разгледан от смесена комисия, както е предвидено в чл. 3 от Протокола. Това е и последното българско предложение, на което турските управляващи не дават никакъв отговор.

Въпросът за избора между съда в Хага или смесена комисия се решава при посещението на българския министър-председател Н. Мушанов в Анкара през декември 1931 г., когато двустранните отношения са първата обсъждана тема.²⁹ Н. Мушанов успява да убеди турската страна да се съгласи с назначаване на смесена комисия с участието на делегати от двете заинтересовани правителства. Решено е комисията да заседава в София. Страните се споразумяват същата комисия да се занимае и с въпроса за установяване на траен режим на двувластните имоти³⁰ и да реши справедливо въпроса с рекламациите от частни лица, поданици на двете страни, спрямо респективните правителства.

Преди свикването на комисията на общо събрание на Софийското културно-просветно благотворително дружество „Тракия“ е изработена резолюция, в която се протестира срещу неспазването на принципа на взаимността при прилагането споразуменията и се настоява преговорите да се водят *не на базата на Протокола* от 1925 г., а на нова база, която да осигури на българските изселници от Тракия право да се върнат в родните си места, като се възстановят имотните им права и бъдат обезщетени за всички вреди и загуби.³¹ Настояванията на бежанците не са взети под внимание и разговорите между двете страни се водят на базата на вече ратифицираните Анкарски спогодби.

Смесената българо-турска комисия се събира в началото на 1932 г. с участието на Панчо Добрев, Борис Павлов и Иван Данчев, от страна на България и единствено на Тефик Кямил бей – турския пълномощен министър в София, от турска. Сформираната комисия, която следва да реши така болезнените спорни въпроси, очевидно не представлява какъвто и да било интерес за Анкара. Заседанията на комисията са само три – на 3 февруари, на 13 февруари и на 22 март 1932 г. На последното заседание българската делегация връчва на турския представител пет тълкувателни формули, които той следва да предаде на своето правителство и да съобщи отговора на Анкара на евентуалното следващо заседание.

Още преди последното заседание на смесената турско-българска комисия в разговор с Р. Арас българският пълномощен министър в Турция изяснява доводите на българската страна относно тълкуването на понятието имигрант („immigre“), обосновани и аргументирани в писменото изложение, връчено от българската делегация на Т. Кямил бей на 2 март 1932 г. Българският дипломат напомня, че тълкувателната наредба на Министерски съвет в България от 1928 г.

е съставена в най-либерален дух. На всичко това турският външен министър Р. Арас отговаря формално, казвайки, че за него въпросът е повече политически, отколкото юридически и при решаването му ще се ръководи от „добре разбираните интереси на двете страни“.³²

Официалният отговор на турското правителство пристига със закъснение от цели 9 месеца и гласи, че „*Анкара не смята, че би било полезно да влиза в подобни разисквания по смисъла на Протокола-приложение, защото резултатът от тях би бил единствено да се замести един международен акт с друг*“. Турското правителство предлага въпросът да се реши, като Турция прибере своите сънародници от българската част на Македония и техните имоти да останат като компенсация за претенциите на българските правоимащи.

Предложението, направено от турския представител, е сметнато за неизгодно в София. Според експертна оценка стойността на турските имоти, които съгласно турското предложение следва да компенсират стойността на изоставените български имоти в Мала Азия и Тракия, е значително по-ниска. Имотите на български изселници от Източна Тракия преди Балканската война възлизат на 29 милиона лева, стойността на българските двувластни имоти е 70 милиона, а имотите на малоазийските българи са на стойност 180 милиона или *общо 279 милиона лв.*³³ Срещу тях има имоти на турците от българска Македония, които са се изселили преди Балканската война на стойност 37,5 милиона лева, имоти на турци от района на Петрич, изселили се след 5 октомври 1912 г., но впоследствие завърнали се и влезли във владение на имотите си на стойност 41 милиона лева, и имоти на турци от района на Петрич, които турската страна предлага да репатрира и чиито имоти възлизат на 24 милиона или *общо 102,5 милиона лева*. Така според турското предложение се оказва, че приемайки това предложение, за българската държава остава една сума от *177 милиона лева*, заради което експертите препоръчват на правителството да откаже предложението.³⁴

Когато през септември 1933 г. турският министър-председател И. Иньоню и външният министър Р. Арас връщат визитата на Н. Мушанов, се стига до споразумение да се назначи в най-скоро време нова смесена комисия, която да ликвидира окончателно имотните спорове. Българското правителство назначава делегация още на 19 октомври 1933 г., но подобна не е излъчена от страна на Анкара, дори след запитването на Н. Антонов, на което турското правителство отговаря с допълнителни уверения за скорошното назначаване на такава.

Вместо да изпълни поетите ангажименти, турският държавен секретар Т. Кямил предлага отново Анкара приеме и настани на турската територия 3 до 4 хиляди турци от българската част Македония, като недвижимите им имоти станат собственост на българската държава. В замяна България следва да се съгласи с изселването на българите от село Курфали, като техните имоти и имотите на българите от Тракия и Мала Азия станат собственост на турската държава.

На 5 юни 1934 г. българският пълномощен министър в Анкара Тодор Павлов напомня на министъра на външните работи, че на турското предложение за размяна на имоти не е даден отговор и моли правителството да вземе експедитивно решение. Неговото лично мнение е, че предложението е „абсолютно неприемливо“ и смята свикването на смесена комисия за излишно, докато турското правителство не се съгласи със задължението си да изплати на България едно активно салдо от порядъка на 170 милиона.³⁵

Според друга докладна записка турското правителство в края на 1934 г. предлага да изсели цялото турско население от Царство България, но настоява изселниците да запазят имотните си права.³⁶ За да бъде обсъдено това турско предложение, на 18 март 1935 г. е свикана временна междуведомствена комисия, в която вземат участие: главният секретар на Министерството на външните работи и изповеданията Тодор Христов, главният секретар на същото министерство Тодор Павлов, началникът на съдебния отдел Димитър Шишманов, секретарят на МВнРИ Иван Данчев, главният секретар на Министерството на вътрешните работи Попстефанов, полковник Ковачев от Министерството на войната и Ташев от Министерството на народното стопанство.³⁷ Целта на заседанието е да се разгледа положението на турското малцинство в страната и да се вземе становище, което българското правителство да отстоява при отговора на направеното от Турция предложение. В началото на заседанието Тодор Павлов напомня, че първата идея е била да се разменят турците от присъединените към България в резултат на Балканската война земи, на брой приблизително 3000 души, срещу българите от с. Курфали, като турските имоти послужат за компенсация на имотите не само на курфалийци, но и на онези, които съгласно Протокола-приложение трябва да бъдат върнати на българските изселници.

След отказа на българското правителство идеята се разраства до предложение да се изсели цялото турско малцинство от територията на Царство България, като изселниците отнесат със себе си движимото си имущество и се разпоредят свободно с недвижимо-

то. Според мнението на експертите в България това изселване ще се натъкне на големи трудности, свързани с оценката на недвижимите имоти и начина на изплащане на имотите, които турските изселници ще изоставят в България. Според главния секретар на МВнРИ Т. Христов в България има около 720 000 турци и броят им постоянно расте. Самите те имат желание да се изселят в Турция и доколкото това не е масов процес, той не среща съпротивата на българското правителство. Всички членове на комисията приемат единодушно, че турското предложение е дошло навреме и че българското правителство трябва да се възползва от него. Представителят на Министерството на войната отбелязва, че от гледна точка на сигурността на държавата е редно да се изселят първо турците, живеещи в района на Кърджали. По предложение на Т. Павлов е решено всяко от заинтересуваните министерства да събере всички данни по своя ресор, с помощта на които при пълно изясняване на подробностите да се пристъпи към вземане на решение.³⁸

Подобно решение обаче не е взето и до началото на Втората световна война не са направени абсолютно никакви постъпки, които биха могли да допринесат за решаването на споровете и защитата на българските интереси.

Проблемът с тълкуването на имотните клаузи на Протокола и резултатността на усилията да бъде приложен на практика е очертан в кратко изложение върху договорните отношения с Турция, направено години по-късно от един от експертите на Министерството на външните работи д-р Ив. Сливенски³⁹. Мнението на Ив. Сливенски, е че текстът на Протокола-приложение е бил подложен на толкова много проучвания и тълкувания, че е „невъзможно да си състави човек една ясна представа за същината на спора“. Той определя чл. В, като най-злополучен. Въпреки това Сливенски подкрепя мнението, че така е узаконено фактическото положение и са ликвидирани въпросите на едно тежко минало, когато българите са били изгонени от родните си места и имотите им са останали във фактическо владение на турските власти. Според данни на Главна дирекция за настаняване на бежанците числото на регистрираните бежанци от Източна Тракия възлиза на 13 743 семейства или приблизително 54 972 души (като приема, че всяко семейство е било съставено от приблизително 4 души), които нямат право да се върнат в Тракия и имотите им остават собственост на турската държава. Стойността на имотите на българските изселници е много трудно да бъде установена с точност, но ако се вземе за база разходите, направени за настаняването на всяко едно бежанско семей-

ство, които възлизат на стойност 115 000 лв., приблизителната оценка възлиза на: 13 743 семейства от Източна Тракия, за които са изхарчени по 115 000 лв., или общо 1 580 445 000 лв. Срещу това България е компенсирана със стойността на имотите на 20 546 турски изселници от присъединените в резултат на Балканската война земи, чиито имоти възлизат на 650 000 лв. За разлика от турското правителство, което не допуска нито един българин да се завърне в Източна Тракия или Мала Азия, българската държава позволява след приемането на закона за недвижимата собственост в новоприсъединените земи от 1921 г. да се завърнат 3267 души, които възстановяват собствеността си над 75 948 декара имоти на стойност не по-малко от 150 000 000 лв. Единственото, което прави българското правителство срещу този отказ от спазване на условията на взаимност, е да разпорежи на местните органи да не допускат промяна на недвижимата собственост на тази категория мюсюлмани, както и на онези, които са напуснали присъединените в резултат на Балканската война земи преди 1912 г.⁴⁰

Въпреки че чл. V не засяга имотите на малоазийските българи, които са заети от турци след изселването на законните им собственици през 1914 г. и турската държава няма законово основание да пристъпи към изземането им, тя не осигурява възможност за изпълнение на клаузата, която предвижда те да бъдат върнати на законните им собственици. Оценката на тези имоти е на стойност от 190 милиона лева, като към нея следва да се добави и стойността на някои имоти, намиращи се в Измир, на стойност 10 милиона лева, така че общата стойност на имотите, изоставени в Мала Азия, възлиза на 200 милиона лв.

Що се отнася до имотите, изоставени в Източна Тракия преди 5 октомври 1912 г., то тяхната стойност е пресметната 29 милиона лева. Друга категория имоти, за които България има основание да претендира, са българските двувластни имоти, намиращи се на турска територия, в това число: 8000 декара ниви, 150 декара ливади и близо 136 000 декара гори, т.е. имоти на стойност 70 милиона лева. Така се оказва, че стойността на българските частни имоти, които са били обсебени от турските власти след Балканската война, възлиза на 299 милиона лева. При това тази сума не включва частни рекламации на български поданици, които датират от по-ранен период, въпреки че последните имат юридически основания да претендират за компенсации.

Такава е равнометката от постигнатите спогодби и ефективността на прилагането им в междувоенния период. Въпреки че българската държава успява да наложи в текста на Протокола-прило-

жение споразумение за възстановяване на собствеността на поне една част от заинтересованите собственици, турското правителство отказва да изпълни ангажиментите си. Впоследствие изпадналата в изолация на Балканите българска държава не успява да окаже политически натиск, за да накара Анкара да изпълни ангажиментите си, като всички опити споровете да бъдат решени по пътя на двустранни преговори остават без каквъто и да било резултат.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. подробно: **К. Пеева**. Пътят към Анкарските спогодби, или за основите на българо-турското приятелство (1920–1925). – Известия на Тракийския научен институт, кн. 6, 2005, 117–156.

² **Държавен вестник**, бр. 110, 17. 08.1926 г., с. 2.

³ Българското правителство също признава за турски поданици всички мюсюлмани, родени в границите на България от 1912 г., ако са се изселили в Турция до октомври 1925 г. и са придобили турско поданство.

⁴ ЦДА, 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 1–5. София, 20 май 26 г. Експертен доклад на К. Минков.

⁵ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 11. Истанбул, 5 юни 1926 г. Шифрована телеграма от управляващия българската легация в Истанбул Н. Недев до МВнРИ в София.

⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 369, л. 93. София, 19 октомври 1926 г. Доклад на Тракийската организация в България, Върховен изпълнителен комитет до МВнРИ в София.

⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 396, с. 150–151. Истанбул, 3 юни 1926 г.

⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 13. София, 6 юли 1926 г. Шифрована телеграма от МВнРИ в София до българската легация в Истанбул.

⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 51. София, 23 ноември 1926 г. Повелителен доклад със сведения за българското консулство в Одрин.

¹⁰ В подкрепа на това твърдение вж.: ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 102, л. 88. Истанбул, 1 февруари 1926. Доклад от българската екзархия в Истанбул до МВнРИ. В доклада се казва, че в Чаталджански окръг са останали 2 български: села Курфали с 90 жители и Деркос с 15 семейства. В село Курфали до идването на републиканската власт има свещеник и 2 учители. От края на 1923 г. училището е закрито и местните власти настояват, че населението му подлежи на изселване в Гърция, тъй като те са патриаршисти. Жителите на село Деркос са екзархисти, но техните имоти са секвестирани и са лишени от право да упражняват професията си. ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 102, л. 91. Телеграма до Българската легация в Истанбул. Според частни сведения турските власти са изгонили българите от Курфали, Деркос и Синекли и те са били принудени да заминат за Истанбул; ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 102, л.

92–93. Истанбул 9 февруари 1926 г. Доклад на управляващия българската легация в Истанбул Н. Недев до МВнРИ в София.

¹¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 455, л. 1–156. Преписка относно изоставените турски имоти в България.

¹² ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 53–54. София, 27 ноември 1926 г. Експертен доклад, изготвен по искане на Министерския съвет на Царство България.

¹³ ЦДА, ф. 176к, оп. 5, а.е.549, л. 88. Истанбул, 24 август 1927 г. Доклад от българската легация в Истанбул до МВнРИ.

¹⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 5, а.е.549, л. 87. Истанбул, 24 август 1927 г. Доклад от българската легация в Истанбул до МВнРИ в София.

¹⁵ Пак там, л. 88. Истанбул, 24 август 1927 г. Доклад на Т. Павлов до МВнРИ в София.

¹⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 83–85. София 19 март 1928 г.

¹⁷ Във френския текст на буква „В“ е казано: „Les biens immobiliers de quelque nature qu’ils soient appartenant aux Bulgares *originaires* du territoire europeén de la Republique Turque, etc.“ Текстът е публикуван билингва в **Държавен вестник, бр. 110, 17.08.1926 г., с. 2.**

¹⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп.8, а.е. 873, л. 3–4. София, 18 март 1940 г.

¹⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 87. София, 26 март 1928 г. Шифрована телеграма от министър Ат. Буров до българската легация в Истанбул.

²⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 87. София, 26 март 1928 г. Шифрована телеграма от министър Ат. Буров до българската легация в Истанбул.

²¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 452, л. 98. Анкара, 27 юни 1928 г. Доклад на българската легация в Анкара до МВнРИ в София.

²² ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а.е. 2176, л. 6. Доклад от 11 02. 1932 г.; вж.: Държавен вестник, бр. 92, 27.07.1921 г.

²³ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 2176, л. 6. Доклад от 11 02. 1932 г.

²⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 5, а.е. 452, л. 100. Истанбул, 27 юли 1928 г. Политически доклад до МВнРИ в София.

²⁵ ЦДА, ф. 176к., оп. 6, а.е. 2176, л. 6. Доклад от 11 02. 1932 г.

²⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 355, л. 110. Анкара, 11 юни 1928 г. Доклад на Т. Павлов до МВнРИ в София.

²⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 6–7. София, 18 март 1940 г. Кратко изложение върху договорните отношения с Турция и специално върху рекламациите ни /б.м. – българските рекламации/ във връзка с протокола от 1925 г. Изготвено от д-р Иван Сливенски. Печат на МВнРИ в София.

²⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 7. София, 18 март 1940 г. Кратко изложение върху договорните отношения с Турция и специално върху рекламациите ни /б.м. – българските рекламации/ във връзка с протокола от 1925 г. Изготвено от д-р Иван Сливенски. Печат на МВнРИ в София.

²⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 8.

³⁰ При установяването на границата и по-късните ѝ корекции част от недвижимите имоти на граждани на еднага държава, живеещи в погранични райони, са оставали в другата държава. След 1919 г. турската страна не предявява претенция за двувластни имоти, тъй като след териториалните корекции, направени с Ньойския договор, българските имоти на територията на Турция са далеч повече от турските имоти на територията на България.

³¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 369, л. 97. Резолюция от общото събрание на Софийското Културно Просветно Благотворително Дружество Тракия, от 31.01.1932 г.

³² ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, с. 8. София, 18 март 1940 г. Кратко изложение върху договорните отношения с Турция и специално върху рекламациите ни /б.м. – българските рекламации/ във връзка с протокола от 1925 г. Изготвено от д-р Иван Сливенски.

³³ Приложение с преглед на рекламациите на малоазийските българи направен от аташе към българската легация Е. Немиров. ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, с. 12–13.

³⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, с. 12–13. София, 18 март 1940 г. Кратко изложение върху договорните отношения с Турция и специално върху рекламациите ни /б.м. – българските рекламации/ във връзка с протокола от 1925 г. Изготвено от д-р Иван Сливенски. Печат на МВнРИ в София.

³⁵ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 10. София, 18 март 1940 г. Кратко изложение върху договорните отношения с Турция и специално върху рекламациите ни /б.м. – българските рекламации/ във връзка с протокола от 1925 г. Изготвено от д-р Иван Сливенски.

³⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 10.

³⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 14–15. София, 18 март 1940 г. Кратко изложение върху договорните отношения с Турция и специално върху рекламациите ни /б.м. – българските рекламации/ във връзка с протокола от 1925 г. Изготвено от д-р Иван Сливенски.

³⁸ Данни за по-нататъшни инициативи за решаването на имотните въпроси не намираме в преписките на министерствата. ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 11. София, 18 март 1940 г. Кратко изложение върху договорните отношения с Турция и специално върху рекламациите ни /б.м. – българските рекламации/ във връзка с протокола от 1925 г. Изготвено от д-р Иван Сливенски.

³⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 1–15. София, 18 март 1940 г. Кратко изложение върху договорните отношения с Турция и специално върху рекламациите ни /б.м. – българските рекламации/ във връзка с протокола от 1925 г. Изготвено от д-р Иван Сливенски.

⁴⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 8, а.е. 873, л. 5.

ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИЯТ ВЪПРОС КАТО ОБЕКТ НА СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРО-ТУРСКИ ОТНОШЕНИЯ

БОРЯНА БУЖАШКА

В двустранните отношения между Република България и Република Турция съществува комплекс от открити въпроси. Техните корени трябва да се търсят в близкото минало на двете страни, но те имат своето продължение и в съвременните българо-турски отношения. Един от тях е въпросът за последиците за България от загубата на Източна Тракия и прокуждането на българите от областта.

След 1989 г. откритите въпроси между България и Турция са ясно определени в член 2 от Договора за приятелство, добросъседство, сътрудничество и сигурност от 6 май 1992 г., като са поставени в един пакет – имуществени, социални, хуманитарни въпроси и опазване и възстановяване на обекти, представляващи културно-историческо наследство, намиращо се на територията на двете страни. Трябва да се подчертае, че подреждането им в този ред в основния договор е записано по настояване на България и отразява приоритетите, които са важни за българската страна.

Имууществените въпроси са свързани преди всичко с взаимните претенции на България и Турция за обезщетяване на движимо и недвижимо имущество, намиращо се на територията на двете страни, чиито собственици са били възпрепятствани да се разпоредят с имууществените си права, когато са изселени или са се изселили на територията на другата страна, чието гражданство са придобили. Социалните въпроси се отнасят до социалното осигуряване на граждани на двете страни, а хуманитарните въпроси се отнасят до събиране на разделени семейства. Към този пакет неизменно присъства и въпросът за възстановяване на собствеността на българските екзархийски имоти в Турция. Тези имоти са неразделна част от българското историческо наследство, свързано с борбите на българския народ за църковна и национална независимост. Но години наред въпросът за обезщетяването на насилствено принудените да напуснат родните

си места източнотракийски бежанци не е обсъждан поради твърдението на турската страна, че той е решен с предишни споразумения.

Тракийският въпрос като съставна част от българския национален въпрос е предмет на международните отношения веднага след Руско-турската война от 1877–1878 г. Изселническите процеси между двете страни са с различна интензивност през годините, но всички български бежанци от Турция до 1912 г. запазват формалното право върху собствеността си, което право се признава и чрез Ангорския протокол от 1925 г.

По-масово и стихийно изселване от Тракия започва по време и след Междусъюзническата война, когато Турция реокупира Одринска Тракия. Според Доклада на международната комисия за разследване причините и провеждането на Балканските войни (известен като Карнегиевата анкета) турската армия унищожавя или прогонва от домовете население от 15 960 души само от Малгарска и Айроболска кааза.¹ Налице е важна документация от дейността на смесената българо-турска комисия през 1914 г. за оценка имотите на бежанците, съставена в изпълнение на Одринското съглашение (2/15 ноември 1913 г.), което предвижда връщане на бежанците в селищата, които са били със статут на градове в Одринска Тракия. Това са протоколи от заседанията на българската делегация и обобщени списъци на събраните сведения за изоставените имоти с тяхната оценка. Българските представители се основават на сведенията от Одринската българска митрополия, според които броят на българските села от Източна Тракия (без градовете и Цариградския вилает), които българите са принудени да напуснат, възлизат на 108 със 10 934 къщи и население 51 427 души. Тези данни не се различават съществено от официално представените списъци от турските власти за българските имоти – български села 106, в които до 1912 г. е имало 8948 къщи с 47 583 жители (без тези в градовете). Турските данни включват и 119 дюкяна и 47 воденици на стойност 20 688 799 гроша, 575 111 дюлюма ниви на стойност 35 004 140 гроша (по изчисления към 1914 г.).² Църковно-училищните имоти – сгради, ниви, гори и др., също подлежат на оценка, тъй като според турското законодателство те са под управлението на мютевелии и са частна собственост. Не е постигнато общо становище в комисията по отношение на църквите и училищните помещения. Турските представители ги смятат за държавна собственост и като такива не подлежат на оценка. Българската страна ги приема като селски (общински) имоти, а не държавни и ги разглежда като единствена компенсация срещу

турските вакъфи, чието уреждане е предмет на специална спогодба.

Освен смесената българо-турска комисия със заповед № 314 от 6 март 1914 г. на българския пълномощен министър в Цариград е съставена специална българска комисия, която да проучи какво може да се направи по административен и законодателен път за запазване на недвижимите имоти и правата на българските бежанци и изселници от Източна Тракия. Според доклада на тази комисия, ако се прилага добросъвестно Цариградският договор и Одринското съглашение (2/15 ноември 1913 г.), има известни гаранции и за имотните права на българите в пограничната зона и във вътрешността на Турция, при положение че те запазят турско поданство и се върнат в двугодишен срок по местожителствата си. Но при хипотезата Турция да не спазва стриктно договора, то тези права могат впоследствие да бъдат оспорени и загубени по силата на турското законодателство. Комисията констатира и факта, че българите не напускат доброволно земите си, а са насилствено принуждавани, като при изселването властите не им позволяват да продават или отдават под наем недвижимите си имоти.³

На практика турските власти не допускат връщането на българските бежанци. Поради протакане от турска страна смесената комисия за оценка на имотите прекратява работа, а България не получава полагащата ѝ се компенсация. Това предопределя и основните цели в по-нататъшната ѝ политика по отношение на Турция – как да се противодейства на обезбългаряването на Източна Тракия, възвръщането на бежанците по родните им места и спазването на малцинствените права на българите в Турция.

След Ньойския договор последва нова изселническа вълна. Едновременно с това в периода 1920 – 1921 г. в България са допуснати да се завърнат около 10 хил. български турци, които влизат във владение на своите недвижими имоти – 93 190 дка и 116 къщи. Според изчисления към 1932 г., България би могла да поиска за тези имоти компенсация от около 150 млн. лева. В същото време Турция не приема обратно нито един българин – изселник от Източна Тракия. От българските дипломатически представителства и от ексархийските свещеници постоянно постъпват сведения за настаняване на турски изселници в имотите на българските бежанци.⁴ Тази липса на реципрочност кара правителството на Ал. Стамболийски да приеме Закон за уреждане недвижимата собственост в новите земи.⁵ Основната функция на закона е да се разреши възвръщането собствеността на турските бежанци, както и завръщането им по родните

места, под условието, че и Турция узакони свободното завръщане на българските бежанци и връщане на недвижимите им имоти заедно с приходите в териториите на Галиполско, Родостенско, Чаталджанско и Мала Азия. Тъй като Турция не спазва принципа на реципрочност и България спира изпълнението на закона по отношение на турските бежанци.⁶ Някои наши юристи тогава смятат, че липсата на реципрочност през периода 1920 – 1932 г. е основание България да предяви претенция за възврънатите имоти на българските турци. Българското правителство ясно съзнава, че невъзможността бежанците да се завърнат по родните си места ще доведе до изтреблението, денационализацията, претопяването по насилствен начин на българското население в Турция. Затова на Генуезката конференция (1922 г.) и Лозанската конференция (1923 г.) България прави нов, безуспешен опит да реши проблема с бежанците, но принудителното изселване продължава.⁷ Изправено пред невъзможността да реши въпроса, българското правителство е принудено да започне двустранни преговори между България и Турция, които завършват с подписването на 18 октомври 1925 г. на т.нар. Ангорски договор за приятелство с допълнителен Протокол към него и Конвенция за установяване между България и Турция.⁸ Право върху своята собственост запазват бежанците от преди 1912 г., българите, изселили се от Цариград, както и малоазийските българи. През годините турската страна създава множество ограничения за ползването или ликвидацията на тези имоти, поради което наследниците водят безуспешни дела за огромни суми. Останалите български бежанци, изгонени принудително от Източна Тракия след 1912 г., са лишени окончателно от своето право да се завърнат. Техните имоти в Европейска Турция, с изключение на Цариград, стават собственост на турската държава за сметка на недвижимата собственост на онези турци, които напускат присъединените към България земи след Балканската война. Колко българи са напуснали Източна Тракия до подписване на Ангорския договор и какъв е размерът и стойността на оставените от тях имоти, може да се уточни само по броя на тези семейства, които имат право да ползват суми по бежански заем. Иначе, през 1913 – 1915 г. 30 000 турци са напуснали България срещу 170 000 или 200 000 хиляди българи. През 1926 г. народният представител Илия Георгиев прави питане за стойността на изоставените имоти. Според него България е изоставила имоти за 10 000 000 000 лева, а дължи за изоставените турски имоти 500 000 000. През същата година Тракийската организация дава подобни сведения.⁹

Комисията, председателствана от Панчо Дорев, през 1932 г. води преговори в София относно тълкуването и приложението на Ангорския протокол. Тя изчислява стойността на имотите на българските бежанци, изоставени в Тракия, на 1 726 000 000 лева, а турските имоти, оставени в новите земи, на около 1 000 000 000 лв. – т.е. салдото в полза на българската страна възлиза на 726 000 000 лв. Според нея България би могла да претендира за 392 млн. лева. Сумата е получена от сбора на посочените в изложението 150 млн. лева и 279 млн. лева и приспадането на оценката от 37,5 млн. лв. за турските имоти в България.¹⁰

Обобщени данни за стойността на имотите на българските бежанци от Мала Азия могат да се открият и в „Изложение на Политическата дирекция на Министерството на външните работи и изповеданията“ от 1936 г. В него Върховният съвет на труда при Министерство на търговията дава сведения, че около 10 000 000 лева е стойността на имотите на изгонените българи през 1914 г. от Смирна и други градове на Мала Азия .

Според цитираната докладна записка на А. Каранджулов от 1936 г., дългът на турската Дирекция на пощите към българската Дирекция на пощите от 40 млн. лв. не е изплатен. Турция има финансови задължения към България и във връзка с данъка върху тютюна, събран от турската режия в отстъпените на България територии след сключването на Цариградския мирен договор (16 септ. 1913 г.) до април 1914 г. Според сведения на Дирекция на държавните дългове този данък е бил събран по специално съглашение между двете правителства срещу Отоманския публичен дълг, приспадащ се на отстъпените територии.

През следващите години се изостря въпросът за българските граждани от турски произход, които искат да се изселят в Турция. Конвенцията за установяване служи за основа за водене на преговори между Турция и България за официално изселване на български турци, но никъде не се говори за завръщане на българските бежанци в Източна Тракия, тъй като този въпрос се счита за решен от Ангорския договор.

Не по-малко сложен е въпросът за недвижимите имоти на българските юридически лица в пределите на Турция. Според две информации за българските недвижими имоти на юридически лица, изпратени от Екзархийското наместничество в Цариград до Министерство на външните работи и изповеданията през 1934 и 1937 г., недвижимите имоти са посочени като екзархийски, църковни

и такива на училищни настоятелства – т.е. общински.

Според докладната записка на д-р К. М. Сарафов – директор на дирекция „Вероизповедание“ при Министерство на външните работи и изповеданията (МВРИ) до министъра на външните работи от 31 окт. 1935 г., посочените по-горе имоти се обособяват по друг начин. Там всички имоти са приети за екзархийски и са обособени в следните групи:

I. Имоти, закупени от Екзархията със субсидии на българската държава на името на Екзарх Йосиф I в Цариград и Одрин – 8 бр.

II. Придобити от Екзархията имоти, за които има издаден султански ферман и които по отношение на правовладението им са редовни в Цариград, Одрин и Лозенград – 9 бр.

III. Притежавани от Екзархията други имоти в Цариград, Одрин и Лозенград - 7 бр.

IV. Имоти, владени или експлоатирани от Митрополията в Одрин, за които няма сведения за придобиването на собственост и които минават като „вакфи“ на Митрополията и църквите – 7 бр.

Или общо – 41 имота в Турция. Общата стойност само на имотите в Цариград е оценена на 220 – 250 000 т. лири или около 16 – 17 млн. лева.¹¹

В своя докладна записка до министър-председателя и министър на външните работи Г. Кьосеиванов от 21 февруари 1936 г. юрисконсулт на МВРИ К. Вачов прави ретроспективен преглед на въпроса за правособствеността на екзархийските имоти в Турция.

Тъй като действащото тогава турско законодателство не е разрешавало на юридическите лица да придобиват недвижими имоти, по-голяма част от имотите са били регистрирани на името на Екзарх Йосиф I, а други – на името на църковни настоятели и на подставени лица. Въпросът за правното положение на екзархийските имоти е усложнен, тъй като те не са били регистрирани в съответствие с приетия в Турция през 1912 г. Закон за недвижимите имоти на юридическите лица. Тезата на българската страна е била, че този закон не се отнася до Българската екзархия, тъй като тя не е обикновено юридическо лице, а особено публично-правно тяло, създадено със султански ферман (т.е. със закон), в чиято компетентност са влизали брачни и други семейно-правни дела, както и наследствени спорове между българи.

След смъртта на Екзарх Йосиф I през 1915 г. турската държава предприема стъпки за отнемане на имотите, регистрирани на негово име. Тя се позовава на османския Закон за земите, съгласно който ос-

манските поданици (каквото е бил Екзарх Йосиф I) не могат да бъдат наследявани от чужди граждани (за свой наследник Екзарх Йосиф I е посочил своя племенник, българския гражданин Мирон Миронов). Становището на турската страна е, че след смъртта на Екзарх Йосиф I имотите, записани на негово име, са станали собственост на турската държава. Новият турски граждански закон, влязъл в сила на 4 октомври 1926 г. (чл. 639), дава известна надежда за уреждане на правовладението на имотите. Той предвижда 20-годишно спокойно и непрекъснато владение за придобиване собственост по давност. През 1936 г. е приет Законът за вакъфите. Една от съществените цели на този закон е да се поставят под контрол християнските и другите нетурски верски и благотворителни учреждения, тъй като законът разделя вакъфите на две категории: 1. Овладяни, управлявани от Главната дирекция на вакъфите и 2. Припадени, предоставени за управление на специални управители. Към втората категория се отнасят имотите на етническите и верските малцинства. Законът не допуска да се разполага с имотите, ако те не били декларирани в съответния срок. Нещо повече, недеklarирането на имотите води до обявяването им за безстопанствени.

След обстойното разглеждане на проблема с тези имоти правителството излиза с решение за запазване собствеността върху имотите, като те се декларират като „вакъфски“, въпреки всички ограничения и тежести, на които те ще бъдат подложени в изпълнение на този закон.

Но развитието на въпроса в исторически план и като обективна реалност в следващите години е плачевно. От общо 12 имота в Лозенград през 1914 г. през 1936 г. те остават 6. От 11 имота в Цариград, посочени през 1937 г., през 1945 г. са налице само 6 имота. Същото е и през 1946 г., но имотите са разделени на повече парцели.¹²

Едно възможно обяснение на тази българска позиция е фактът, че ако до края на Първата световна война въпросът е бил юридически и външнополитически, то след края на войната той се превръща и в демографски. За това способстват както няколко последователни изселнически вълни до края на войната, така и турското законодателство, стремящо се да сведе до минимум възможностите на иноверските общности да оцелеят в духовен, икономически и демографски план. Освен това пропуските и грешките на българската страна усложняват и ускоряват процесите, заложили в обективно и за съжаление неблагоприятно развиващите се за България обстоя-

телства. Обезбългаряването на Одринска Тракия и Цариград след Първата световна война, демографският срив на българското население там лишават от икономически и политически смисъл поддържането на всички, макар и вече малко на брой недвижими имоти на Екзархията.¹³

През 1945 г. е подписана Спогодба между Екзархията и Вселенската патриаршия за вдигане на схизмата. Съгласно спогодбата българската църковна община в Истанбул, както и другите български общини преминават към Вселенската патриаршия и Екзархията не запазва никакви канонически права на територията на Турция. До вдигането на схизмата турските власти признават Екзархийското наместничество за турскоподанно учреждение и правото му да се разпорежда с екзархийските имоти. През 1945 г. е приет закон, съгласно който управлението на религиозните институти на малцинствата в Турция се възлага не на еднолични управители, а на настоятелства, избрани от съответните религиозни общини. През 1950 г. българите в Истанбул избират църковно настоятелство, съставено от българи – турски поданици. Това не осуетява постепенното завземане и ликвидиране на екзархийските имоти като българска собственост. Гимназията в Одрин е завзета през 1956 г., българското училище „Антим I“ в Истанбул е разрушено през 1993 г., а болницата „Евлоги Георгиев“ е отнета през 1988 г., като през 1991 г. е открита отново като турска болница.

След 1944 г. отношенията между България и Турция са пронизани от блоковото противопоставяне и използването на българските граждани от турски произход в междудържавните отношения. През 1964 г. настъпва по-благоприятна обстановка за решаване на висящите и спорни въпроси във взаимоотношенията ни с Турция. На евентуални благоприятни преговори българската страна разчита не само да се разрешат наредите за решаване висящи въпроси, но и да се постигнат политически резултати, които да бъдат крачка към разведряване на политическата атмосфера на Балканите.

В доклад на Иван Башев, тогавашен министър на външните работи, до ЦК на БКП от 17 октомври 1964 г. за първи път в официален български документ след 1944 г. се разработват механизмите, по които трябва да се осъществи доброволното изселване на българските турци, но обвързан с контрапретенции Турция да изплати имотите на българите, изселени насилствено след 1914 г., с имотите на Българската екзархия.¹⁴ В него се препоръчва независимо от възможни затруднения (главно от икономически характер) да се разре-

ши на всички, които желаят, да се изселят. По повод възможността за претенция за оставените след Балканската война двувластни имоти в писмото са посочени точни стойности на турските и българските претенции. Турските претенции за двувластните имоти от Балканската война възлизат на 19 500 000 лева или 372 000 щатски долара. Към тях трябва да се прибавят запорираните в ДСК суми на изселените се през периода 1950 – 1951 г. 337 308 щатски долара и стойността на неликвидирани недвижими имущества, изразени в пазарни цени от 1951 г. за 3 милиарда лева или към 1963 г. – 10 300 000 долара. Общо турските вземания по тези изчисления към 1.01.1963 г. възлизат на 11 017 138 щатски долара. Според Башев на финансовите претенции на турската страна България може да противопостави следните български претенции:

„– изоставени имоти на насилствено изселени българи от Мала Азия през 1914 г., възлизащи на 200 000 000 лв.;

– некомпенсирани двувластни имоти на българското гранично население на стойност 182 000 000 лв.;

– недвижими български държавни имоти от новите земи, на които са настанени турци, дошли от Турция след Балканската война на стойност 150 000 000 лв.;

– имоти, собственост на Българската Екзархия (някои заграбени вече от турските власти), с пазарна цена на стойност 75 000 000 турски лири или 8 300 000 щатски долара;

– имоти на изселили се българи от Турция след 1925 г. (след подписване на Конвенцията за установяване), стойността на които не е установена.“

При съпоставяне на българските и турските претенции се получава салдо от 7 500 000 щ. долара в полза на България. Разбира се, тези изчисления са предварителни и ориентировъчни. В цитираното писмо има обособка и за възможна българска позиция по Анкарските споразумения и по-конкретно на Конвенцията за установяване и на Протокола към Договора за приятелство между България и Турция, сключени през 1925 г., на които се основават турските претенции. Според Башев тези два документа, нито в отделни свои разпореждания, нито като цяло могат да се разглеждат независимо и откъснато от Договора за приятелство. Според автора турското правителство след Втората световна война не се съобразява с него. Участието на Турция в НАТО, СЕНТО и други военни съюзи изпразва Договора от съдържание.

През следващите години (1982 – 1983 г.) опитите за разрешава-

не на спорните въпроси завършват с неуспех. Процесите около т.нар. възродителен процес допълнително взривяват възможността за някакви преговори.

След подписване на Договора за приятелство, добросъседство, сътрудничество и сигурност между Република България и Република Турция от 6 май 1992 г. се откриват нови възможности за поставяне на откритите въпроси във всички техни аспекти. За българската страна приоритетни са имуществените претенции.

Българската страна прави предложение насрещните имуществени претенции да бъдат обособени в две групи с оглед начина на възстановяване на правата.

Първа група – насрещни имуществени претенции, датиращи от периода 1908 до 1945 г., които да бъдат уредени под формата на глобално парично обезщетение, като двете страни направят прихващане на насрещните вземания и страната, която се окаже длъжник да заплати остатъчното салдо на другата страна. Съществуват две главни основания да бъде предложено подобно решение от българската страна: 1. Предположението е, че тази сума ще бъде в полза на България, предвид стойността на изоставеното имущество от българските правоимащи лица. 2. За разлика от турските граждани, изселили се от България, в голямата си част българите от Източна Тракия и Мала Азия са били принудени насилствено да напуснат своите имоти и не са могли да вземат със себе си документи за собственост. Това прави невъзможно възстановяването на тяхната собственост по съдебен ред, както предлага турската страна.

Втора група – насрещни имуществени претенции, датиращи от периода 1945 до 1989 г., които реално да бъдат възстановени. Възстановяването на имуществените права на изселените се от България лица от турски произход е регламентирано от действащото българско реституционно законодателство, което не прави разграничение между български и чуждестранни физически лица.

Турската страна приема само три от претенциите, сред които претенциите за имотите на изселените се до 1912 г. Турската страна смята, че те ще бъдат незначителни поради невъзможност да бъдат доказани по различни причини (смърт на собствениците, липса на документи, отхвърляне на исковете от турските съдилища). По време на последния трети кръг преговори, проведени през 1998 г., турската страна трайно поддържа позицията, че българските претенции следва да се насочат към българското, а не към турското правителство.

Останалите два аспекта – социални и хуманитарни – са прио-

ритетни за турската страна. Става въпрос за сключване на социална спогодба, която да уреди социалните права на българските граждани от турски произход, преселили се в Република Турция. Третият аспект – хуманитарни въпроси – следва да се счита изчерпан, тъй като първоначално се е отнасял до събиране на разделени семейства на изселили се в Турция български граждани от турски произход. Понастоящем според българската страна такъв проблем не съществува.¹⁵

Ако може да се говори за някакви резултати от преговорите, то те са постигнати в културната сфера. Във връзка с опазването и съхраняването на културно-историческите паметници на територията на двете страни през 1998 г. е подписан Протокол за сътрудничество в опазването на недвижимото културно наследство между Министерство на културата на Република България и Министерството на културата на Република Турция. В рамките на този протокол една част от екзархийските имоти в Истанбул и Одрин, които попадат в категорията културно-исторически паметници, са ремонтирани и възстановени от българска страна, което става с активното съдействие на турските власти.¹⁶

През ноември 1998 г. е подписан и Протокол между правителството на Република България и правителството на Република Турция за собственост в Истанбул. С този протокол турската страна поема задължението и предоставя на българската страна, в замяна на собствеността върху парцела на разрушеното през 1993 г. българско училище „Антим I“ в Истанбул, правото на ползване върху друг парцел в Истанбул за построяването на български търговски и културен център.

В началото на август 2002 г., по искане на Европейския съюз, турският Закон за вакъфите от 1936 г. е изменен. Същественото е, че се дава възможност общностните фондации в срок до 8. 02. 2003 г. да предприемат постъпки за регистриране на недвижимите имоти с религиозна, благотворителна, образователна, здравна, социална и културна цел, намиращи се във владение на фондацииите. Но това не означава придобиване на собственост, а само законно ползване. На 7 февруари 2003 г. Църковното настоятелство на Фондацията на българските православни църкви в Истанбул подава Декларация за недвижими имоти в съответствие с изменението в турския Закон за фондацииите. Към декларацията са приложени 22 папки с документи относно 42 имота. Дирекцията по вакъфите признава правото на стопанисване върху 2 имота: 1. Парцел, върху който е църквата „Св.

Св. Константин и Елена“ в Одрин; 2. Парцел и сграда на бившето българско основно училище в Истанбул. Дирекцията отхвърля молбата да бъде признато правото на стопанисване върху 10 имота, сред които са гробището и църквата „Св. Димитър“ в Истанбул, парцелът и църквата „Св. Георги“ в Одрин, част от метоха в Истанбул, част от парцела на Екзархийския дом и др. Тези имоти са регистрирани на турски физически и юридически лица.

През 2003 г. на името на фондацията са регистрирани 5 недвижими имота в Истанбул:

– парцел и сграда на бившето българско основно училище в Истанбул;

– парцел на църквата „Св.Св. Константин и Елена“ в Одрин;

– църквата „Св. Стефан“ - Истанбул;

– дървена къща в Истанбул;

– Екзархията в квартал Шишли в Истанбул.¹⁷

През ноември 2006 г. турският парламент приема нови изменения в Закона за вакъфите, които предвиждат възможността за подаване на нова декларация от фондациите за недвижимите имоти, които те „реално владеят“.

По този казус турското становище е, че българските екзархийски имоти следва да се разглеждат във връзка с турските вакъфи в България. Но то не е основателно, защото в нашата страна не е имало централно ислямско ведомство, подобно на Българската екзархия и въпросът за тези имоти са предмет на споразумение между Царство България и Турция през 1909 г. Имотите на различни верски общини на територията на България, в това число и на мюсюлманската, принадлежат и се ползват от членовете на тези общини. Към момента по силата на чл. 3, ал. 2 на Закона за възстановяване на собствеността върху одържавени недвижими имоти е възстановена собствеността на мюсюлманските общини върху съответните недвижими имоти, които те са имали, вкл. и върху джамиите на територията на България. Следва да се има предвид също така, че за поддържането на тези от тях, които имат историческа и културна стойност, българската държава е отделяла ежегодно средства от бюджета си. В периода 1955 – 1975 г. българската държава коректно е оценила културната стойност на 194 обекта на своя територия, свързани с мюсюлманската култура. За паметници на културата са обявени 99 такива обекта, 21 от които с категория „от национално значение“, а 95 са декларирани и са под правна защита по българското законодателство. В периода 1965 – 1991 г. българската държава е вложила около 20 милиона щ.

долара за поддържането и опазването на тези обекти.¹⁸

След влизането на България в ЕС се наблюдава все по-засилващ се обществен дебат по нерешените имуществени въпроси с Турция. Оказва се обществен натиск върху държавните структури – президент, министър-председател, правителство за поставяне на този въпрос в двустранния диалог между двете страни. Преговорите на Турция за членство в ЕС също засилват този дебат.

Във връзка с нерешените имуществените въпроси между България и Турция, през ноември 2007 г., в рамките на заседание на работната група „Разширяване и страни, преговарящи за членство“ българските представители в Европейския парламент Маруся Любчева и Евгени Кирилов, подкрепени от Николай Младенов, за първи път поставят въпроса за наличността на нерешени имуществени въпроси между България и Турция .

По време на официалните разговори между министър-председателите на България и Турция (27 март 2008 г. в София) по предложение на българската страна е постигнато принципно съгласие за възобновяване на преговорите по комплекса от нерешени въпроси. На 21 май 2008 г. Европейският парламент гласува в доклада за напредъка на Турция да се включи проблемът с имотите на тракийските бежанци. Европейският парламент „приканва турските власти да засилят диалога с България... по въпроса за правото на собственост на българските тракийски бежанци“.¹⁹

Това налага прилагането на цялостна програма за издирване на документацията, свързана с българските имоти (държавни, общински, църковни и др.) и тези на българите бежанци от Одринска Тракия и Мала Азия, които се съхраняват в архивохранилищата в страната и във всички ведомства, които са били ангажирани с този въпрос през годините. След обработването на огромни масиви от документи, различни по вид, съдържание и написани на различни езици, се очертават в общи линии параметрите на възможните български претенции към турската страна.

Във връзка с преговорите за присъединяване към Европейския съюз на 20 февруари 2008 г. Великото национално събрание на Турция приема нов Закон за вакъфите (на фондациите), а на 28 февруари 2008 г. той е утвърден и от президента Абдуллах Гюл. Новият закон открива възможности за възстановяване правата върху екзархийските имоти (или част от тях) по вътрешно-правен ред, без на този етап да се налага разглеждането им на междудържавна основа. Но недекларирането на исканите имоти би означавало отказ от тях

и окончателното им загубване.

През 2011 г. последва ново изменение на Закона за вакъфите, според който реално може да се възстанови собствеността на имоти, които отговарят на съответни условия.

Църковното настоятелство на българите в Истанбул начело с Васил Лиазе и Управителният съвет на фондация „Български православен храм в Истанбул“ подават декларация с искане за възстановяването на 11 екзархийски имота. На 7 юни 2012 г. Генералната дирекция на вакъфите връща на тези организации 7 имота: църквата „Св. Стефан“ („Желязната църква“), метоха, който се намира в непосредствена близост до нея, българското гробище и няколко парцела в престижните квартали Шишли и Бешикташ. Намеренията на Българското църковно настоятелство са усилията за възстановяване и на други български имоти да продължат.²⁰

Успоредно с това Турция се опитва да придобие собственост върху редица османски имоти – образци на отоманската архитектура в България. Но този въпрос е уреден като проблем между Царство България и Османската империя през 1909 г. По времето на социализма много вакъфски обекти и имоти от османския период са били одържавени. Това принуждава Турция да търси възможност за придобиване на собственост по частен път, чрез съдебни дела срещу сегашните собственици, използвайки като инструмент Главното мюфтийство. Вече има заведени три дела от мюфтийството за „османски“ имоти в община Пловдив. Позицията на българската държава е ясна. Тя е готова да приеме помощта на турската държава за поддържане на обекти с културно-историческо значение, но категорично не приема изкупуване на вакъфски обекти от мюфтийството. Още повече че една голяма част от обектите, за които мюфтийството има претенции, са били християнски църкви, превърнати по-късно в джамии.

В периода 2009 – 2013 г. има пълен застои по въпроса за обезщетяване на наследниците на тракийските бежанци. Правителството на Пламен Орешарски декларира, че проблемът за обезщетяване на наследниците на тракийските бежанци ще бъде приоритетен в едни бъдещи българо-турски преговори. Има добра политическа воля от двете страни за обсъждане и търсене на решение на тези открити въпроси на основата на общата оценка за състоянието на двустранните отношения. Обичайният подход на страните, членки на ЕС, при решаването на подобни открити въпроси е да търсят съдействие и да ги поставят при нужда чрез европейските институции. Но ако не бъде постигнато споразумение, българската страна би могла да се обърне

за съдействие към ЕС. Това обаче не означава, че трябва да спре издирването на документите за собственост на бежанците от Източна Тракия и поддържането на искането за компенсации в публичното пространство. Днес българската държава дължи по-голямо внимание на наследниците на тракийските бежанци. От морална гледна точка българските институции трябва да положат всички усилия, за да могат наследниците на бежанците поне в някаква степен да бъдат компенсирани. Защото когато говорим за български национален въпрос, като че ли най-трагичната негова страница е тази за тракийските бежанци. В това отношение не достатъчно се използва Съюзът тракийските дружества в България, който не само поддържа и популяризира тракийската кауза, но и би могъл да помогне при издирването на нови документи и аргументи при бъдещи преговори. Той, както и други НПО и общественици трябва да бъдат включени и активно ангажирани в работата на Междуведомствената работна група за подготовка на българските позиции. Но основният ангажимент остава за българския президент, българската дипломация и всички държавни институции, които имат отношение към този въпрос. Процесът по издирване на документи трябва да продължи. В този процес трябва да се включи активно и Министерството на финансите. Българските, а и турските претенции трябва да бъдат изчислени по еднаква методика. Тя трябва да включва еднакви елементи – стойността на имуществото, движимо и недвижимо, стойността на понесените щети, пропуснати ползи, стойността на съответните лихви. Тези стойности трябва да бъдат изчислени по цени от една и съща година и да бъдат изразени в една и съща валута. Необходимо е да бъдат актуализирани правните становища, изготвяни през годините във връзка с насрещните имуществени претенции, както и изграждането на допълнителна правна мотивировка, съобразена с контекста на съвременните международни отношения.

Затова днес отговорността на българското правителство за защита интересите на наследниците на тракийските бежанци е голяма. Тяхната кауза не бива да се експлоатира политически, защото тя е национална и следва да бъде част от националните приоритети на Република България. Всички политически сили трябва да застанат зад тази кауза и да я отстояват в международен план. България дължи не само преклонение към делото и саможертвата на тракийците, отдала живота си за българската национална свобода, но и грижа за обезщетяване наследниците на изстрадалите тракийски бежанци.

БЕЛЕЖКИ

¹ Другите балкански войни. София, 1995 г.

² ЦДА, ф.176 К, оп. 6, а.е. 1946, 2167.

³ Архив на МВнР, оп. 11, д. 300.

⁴ Пак там, оп. 23А, дело 15, преписка 202.

⁵ Закон за уреждане на недвижимата собственост в новите земи. – ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 2832, л. 22–23.

⁶ ЦДА, ф. 321К, оп.1, а.е. 2799, л.160 ; **Д. Гюдуров**. Българо-турските отношения и малцинственият въпрос (1919 – 1928 г.). – В: Годишник на Департамент „История“, НБУ, т. IV (2009), С., 2012.

⁷ ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 1816, л. 58; **В. Божинов**. България на конференциите в Генуа и Лозана (1922 – 1923 г.). – В: В чест на академик Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976, 318–326.

⁸ ДВ, бр.110, 17 авг. 1926 г.

⁹ Архив на МВнР, оп. МТ – 66, а.е. 69; ЦДА, ф.176К, оп. 5, а.е. 183, л. 100–136,180–195.

¹⁰ Архив на МВнР, оп.11,д.80.

¹¹ Архив на МВнР, оп.11, д.80, 726.

¹² Пак там, д. 11, оп. 63, а.е. 94, а.е.169.

¹³ Вж.: **В. Стоянова**. Българските екзархийски имоти в Турция (1913 – 1945). – В: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. Любомир Огнянов. София, 2006, 267–278; **Същата**. Демографическо развитие и правовой статус болгарской общности в Турции 1913–1945 г. – Bulgarian Historical Review, 2010, № 1–2, 62–88.

¹⁴ Архив на МВнР, д. 11, оп. 63, а.е. 90, оп. 66, а.е. 169; ЦДА, ф.1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 29, 34.

¹⁵ Пак там, д. 11, оп. 66, а.е. 169.

¹⁶ Пак там, д. 20, пор. № 119, оп. 85, рег. 194, 501.

¹⁷ Архив на МВнР, д. 11, оп. 63, а.е. 94, 194, 169.

¹⁸ Пак там, д. 20, пор. № 119, оп. 85, рег. № 194.

¹⁹ Пак там, оп. 66, а.е. 169.

²⁰ В. Труд, 7 и 8 октомври 1913 г.

ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ТЯХНАТА СОБСТВЕНОСТ И ОБЕЗЩЕТЯВАНЕ

ПАПАНИ КОЗАРОВА

I. ФАКТОРЪТ „ПОДАНСТВО – ГРАЖДАНСТВО“ В ПРОБЛЕМА ЗА ОБЕЗЩЕТЯВАНЕТО НА ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ

В проблема за обезщетяването на източнотракийските бежанци съществено място заемат въпросите за тяхната собственост, находяща се в Турция, и за изплащането на пропуснатите ползи от нея.

Във всичките българо-турски договорености е утвърдено запазеното право на собственост на българите и докато бежанците са отомански поданици, и когато стават български поданици през 1920 г.

В Ангорския договор от 1925 г. освен правото за връщане на имотите е добавено и право за изплащане на пропуснатите ползи – приходи от секвестрираните имоти и наеми от заетите имоти.

От 2007 г., когато ставаме граждани на Европейския съюз, съществуват нови възможности, които могат да съдействат за изпълнение на сключените българо-турски договори, регламентиращи решаването на проблема за обезщетяването на източнотракийските бежанци.

Разорението на тракийските българи започва преди 100 години и 74 дни, когато Турция, на 30 юни 1913 г., нарушава сключения преди 44 дни, на 17 май 1913 г. Лондонски договор, неговите чл. 2 и Последен член.

Лондонският договор е може би уникат в Международното право, тъй като със своя чл.1 Договорът влиза в сила след размяната на ратификациите, а със своя Последен член – от деня на подписването му. Самият Последен член е също уникат, защото е създаден със съгласието на 2 от 5-те участващи страни – България и Турция, но с подписите и печатите на 5-те страни по Договора.

По този начин, с нарушаването на чл. 2 и Последен член са осигу-

гурени условията за погрома на тракийските българи през 1913 г. – погром с всичките характеристики на днешното му название – геноцид.

Съдържанието на последния член обяснява защо България си е позволила да изтегли всичките си войски от Източна Тракия, поради събитията в Македония; обяснява и защо Турция успява да завземе земите ни за броени дни – не с победи при военни действия, а с анексия.

При тази анексия Турция избива част от българското население, а останалата изгонва. Заграбва имотите както на избитите, така и на изгонените.

Следва 100-годишен период, в който България и Турция сключват договори, но не изпълняват регламентираните в тях права на запазена собственост за българите.

Неизпълнени са:

Цариградският договор от 1913 г., Одринското съглашение за бежанците от Тракия, също от 1913 г., Цариградският договор от 1915 г., Ангорският договор от 1925 г., Договорите от 1929 г. и 1934 г., регламентиращи договореността на България и Турция – спорните им въпроси да се поставят пред Постоянния съд за Международно правосъдие и чрез Хагската конвенция за мирно уреждане на международните конфликти.

Не се изпълнява и договорът за мир от 1992 г., чийто срок изтича през 2015 г.

Не се изпълнява и договореността от 2009 г. – за „експертно, юридическо тълкуване на Ангорския договор от 1925 г.“.

Неизпълнението на договорите е придружено от спорове, особено по въпросите:

- кои българи са бежанци и кои изселници?;
- кои са имотите, за които съгласно чл. „В“ на Ангорския договор е договорено, че „ще останат собственост“ на турската държава?

А в това време Турция продължава незаконно да ползва всички български имоти, независимо че голяма част от тях не са спорни имоти.

Необходим е точен прочит на чл. „Г“, съвместно с препратката му към чл. „В“ на Ангорския договор.

Сериозно внимание изисква текстът на чл. „В“ на Ангорския договор от 1925 г.: „Недвижимите имоти от какъвто и да е вид, принадлежащи на българите от европейската територия на Турската Република, с изключение на Цариград, които са се изселили в България

след 5–18 октомври 1912 г. до подписването на настоящия протокол...ще останат собственост...“ на турската държава.

Договореността „ще останат собственост“ на турската държава е неизпълнима. Неизпълнима е както защото няма и не може да има предварителна договореност, че имотите на избитите и изгонените българи „ще станат собственост“ на турската държава, така и защото няма и не може да има констатации, че техните имоти са станали правно обоснована нейна собственост.

Изначална истина е, че нещо в бъдеще може да остане собственост някому само ако вече е станало негова собственост.

Съществува обилна информация за запазените права на собственост върху имотите на българите, находящи се в Турция. Достатъчно е да припомним, че в периода 10 август 1920 г. – 11 октомври 1922 г. (когато е сключена Муданската военна конвенция), Гърция допуска пожелалите българи да се завърнат „на имота си“ в Източна Тракия, изпълнявайки Севърския договор, въпреки че същият не е ратифициран.

Разбира се, ако Турция посочи български имоти, които според нея са станали нейна правно-обоснована собственост, следва необходимост от общо българо-турско решение, дали посочените основания са достоверни. Ако се достигне до общо решение за валидността на основанията, следва за всеки отделен конкретен случай да се докаже дали имота е на българин, който действително се е изселил, а не на убит или изгонен българин. И тогава да се реши, дали за имотът му е приложима договореността „ще останат собственост“.

Ако не се достигне до общо решение, следва въпросите да бъдат поставени пред международни институции, както това е регламентирано по взаимно съгласие между България и Турция в договорите им от 1929 г. и 1934 г.

Сега възможностите на България и Турция са нараснали. И двете страни са членове на ООН, на Съвета на Европа..., чиито уставни задължават страните членки да съблюдават установените от тях правни норми.

Членството на България в ЕС, фактът, че сме граждани на ЕС, ни предоставя възможност за съдействие от страна на Съюза, включително и произтичащи от неговите регламентиращи постановки в Лисабонския договор:

- Споразумения на Съюза към Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи (TL/by 128);
- Отношенията на Съюза с международни организации и трети

страни... (чл.188).

Сто години сключване и 100 години неизпълнение на договори. 100 години блокиране на решаването на проблема. Да, силата побеждава правото.

Въпросът е как правото да побеждава силата?

Има един въпрос, който ни застава да сведем глави:

Може ли да има право, съгласно което някой властимащ да подмами мъжете на дадено населено място, че ги вика за указания, а да командва разстрела им? И след разстрела им да се регламентира, че имотите им „ще останат собственост“ на неговата държава, а не на наследниците на убитите – кети вдовици и сироти деца, бежанци в България?

Открит е и въпросът:

Какво да се прави след 100-годишнината от разорението на тракийските българи?

Отговорът е кратък:

Точен прочит и коректно изпълнение на договорите!

II. КОИ БЪЛГАРИ ДА СЕ ТРЕТИРАТ КАТО БЕЖАНЦИ И КОИ КАТО ИЗСЕЛНИЦИ?¹

1. ВЪПРОСЪТ за третиране на българите като бежанци или като изселници е обвързан с разпоредбите на Ангорския договор от 1925 г.², касаещи собствеността за „Недвижимите имоти“ (2, чл. „В“ и чл. „Г“) на българите с променено местоживеее от Турция в Българи и променено поданство от отоманско в българско.

Употребените за тези българи автентични текстове в Ангорския договор са два – „които са се изселили“ / 2, чл. „В“/ и „български поданици“ / 2, чл. „Б“ и ЧЛ. +Г“/. Следва да се има предвид, че съществената съставка на термина „български поданици“ са забягналите бежанци – българи от европейската територия на Турция /Източна Тракия/, които са били насилствено изгонени през периода 5/18 октомври 1912 г. – 18 октомври 1925 г. и че освен бежанците терминът „български поданици“ предполага възможност за наличие и на българи, „които са се изселили“, които са изселници.

Целесъобразно е да бъде подчертан фактът, че при придобитото българско поданство разпоредбата, че българите – отомански поданици, „ще запазят своите движими и недвижими имоти“³, е в сила с текста, че имотите на българските поданици ще бъдат „върнати“ на законните собственици на правоимащите, или на техните пълномощници. /2, чл. „Г“/. Добавени са и още три права за българските

поданици:

– „Всички мерки и изключителни разпоредби, които по каквито и да било причини, са били приложени върху тези имоти, ще бъдат отменени веднага след влизането в сила на настоящия протокол“. /2, чл. „Г“, ал.1/.

– „Приходите от имотите, които са били секвестирани, ще бъдат изцяло внесени на техните собственици“ /2, чл. „Г“, ал. 2/.

– „В случай че имотите са заети от заселници или от местни жители, на заинтересованите собственици ще бъде даден един справедлив наем“ /2, чл. „Г“, ал. 3/.

Следва да се има предвид, че единствената разпоредба, съгласно която изброените по чл. „Г“ права са неприложими, е разпоредбата за имотите, принадлежащи на български поданици, които остават извън приложението на предидущия член“. А точно текстът на този предидущ член „В“ съдържа разпоредба, съгласно която частни имоти „ще останат собственост на държавата“ /2, чл. „В“/ при приложението на протокола. Включително собствеността на частни български имоти да бъде променена в държавна турска собственост, ако техните законни собственици – български поданици, са българи от Източна Тракия – „които са се изселили“ в България през периода 5/18 октомври 1912 г. – 18 октомври 1925 г. и са станали съгласно чл. „Б“ признати от турското правителство български поданици.⁴

На практика обаче регламентирани с чл. „Г“ права на българските поданици не са приложени не само за регламентирани по предидущия член „В“ разпоредби за българи, „които са се изселили“, а и за българите, които са избити, и за българските поданици, които са бежанци и които са арменци.

НО ТЕЗИ РЕГЛАМЕНТИРАНИ ПО ЧЛ. „Г“ ПРАВА СА В СИЛА, ПРЕДМЕТ СА НА ПРЕГОВОРИ И СЛЕДВА ТЕ ДА БЪДАТ ПРИЛОЖЕНИ И ИЗПЪЛНЕНИ.

2. ТРУДНОСТИТЕ, последвали договореностите в чл. „В“ и чл. „Г“ на Ангорския договор, произтичащи от техните термини „които са се изселили“ и „български поданици“, съответно от „изселници“ и „бежанци“, са формуирани от министър Николай Младенов в парламентарния му отговор, даден на 27 октомври 2012 година:

„Напредъкът по решаването на имуществените проблеми е изключително труден. По него имаме принципни различия на позициите на двете страни. Различията са по основни въпроси.

Първо, кой точно период да се разглежда?

Второ, КОИ БЪЛГАРИ ДА СЕ ТРЕТИРАТ КАТО БЕЖАНЦИ И КОИ КАТО ИЗСЕЛНИЦИ и какъв подход да се приложи при разглеждане на претенциите – колективен или индивидуален? Всички тези различия остават... Очевидно е обаче, че имаме сериозни трудности с овъзмездяването на бежанците и на изселниците... Ангорският договор е бил подписан през 1925 г. Явно от тогава този въпрос, който се поставя периодично в българското общество, не е намерил решенията си. Затова не смятам, че трябва да се заблуждаваме и да заблуждаваме обществото, че той ще намери разрешението си в рамките на една, две или три срещи. ... Затова съм сигурен, че колкото повече имаме диалог на високо политическо равнище, колкото по-интензивна е работата на смесените работни групи, толкова по-видими ще бъдат и резултатите. Но пак повтарям, този въпрос седи пред българското общество вече близо 100 години. Не очаквайте той да бъде решен толкова бързо, в рамките на една или две дискусии. Благодаря.“

Обстоятелството, че през изминалите 100 години времето без диалог и без дискусии многократно превишава времето с диалог и дискусии, увеличава трудностите. До трудности води и настоящият застои в работата на създадената през 2009 г. смесена българо-турска работна група, включително и по договореността ѝ да се даде „експертно юридическо тълкувание“ на Ангорския договор. Но основните трудности произтичат от факта, че всички сключени българо-турски договори не са изпълнявани относно българските права.

Основания за трудности са създавани и в българското публично пространство. Включително и сега, когато на гражданското общество, на общественото мнение се отдава изключително значение при изграждането на политическите позиции и решения. Неуморна в това отношение е тенденцията, чието начало поставя Иван Алтънов още в 1926 г., когато нарича „бежанци“ „българите, които са се изселили“ и постановява върху тази своя измислица (най-меко казано), че българската държава е тази, от която бежанците следва да искат обезщетение.

Тук цитирам само един текст от тази тенденция, публикуван през 2012 г. „Ангорският договор (1925 г.) между правителствата на България и Турция лишава източно-тракийското население от собствеността му.“⁴⁵

3. АЛТЕРНАТИВА срещу трудностите е ЗАЧИТАНЕТО НА ФАКТИТЕ, съдържащи се в събитията, породили проблема, и в до-

кументите, обвързани с него и регламентиращи решаването му.

4. ФАКТИ, установяващи кои българи от Източна Тракия са станали бежанци в България през периода 5/18 октомври 1912 г. – 18 октомври 1925 г.

Известно е, че съществува множество от източници, всеки от които съдържа изобилие от факти, доказващи кои българи са бежанци от Източна Тракия.

С изключителна значимост са Карнегиевата анкета от 1913 г. и анкетата на Любомир Милетич от 1913–1914 г.

В труда на Стоян Райчевски от 2013 г. „Етническото прочистване на българите от Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923)“ от стр. 210 до стр. 347 са поместени 524 покъртителни свидетелства на бежанци от Източна Тракия, прогонени и забягнали в България през 1913 г.

Факти за бежанството на българите се съдържат и в сключеното на 2/15 ноември 1913 г. „Съглашение между България и Турция за бежанците от Тракия 1913“, в много мемоарни книги, домакинските карти, съхранявани в ДА, в Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им от 24 декември 1920 г.⁶, допълнителния Севърски договор от 10 август 1920 г., в дописката на Хемингвей до „Торонто Дейли Старт“ от 14 ноември 1922 г., озаглавена „Бежанци от Тракия“.

Изключително значение за определяне на насилствено прогонените българи – забягнали от Източна Тракия в България като бежанци има Протоколът на Обществото на народите (ОН) от 8 септември 1926 г. за настаняване на бежанците.⁷ Доказателства, че българите са бежанци, се съдържат и във всички парламентарни отговори на българските министър-председатели: Иван Костов, Симеон Сакскобургготски, Сергей Станишев и в отговорите на министър Николай Младенов.

Доказателство е и препоръката на Европейския парламент от 2008 г. турските власти да засилят диалога за собствеността на тракийските бежанци.

Доказателство е и изявлението на евродепутата Евгени Кирилов пред ЕП, че всички документи потвърждават, че българите са бежанци, независимо от обстоятелството, че Турция ги счита за изселници.

Могат да бъдат изброени още доказателства и факти за българи – бежанци.

5. ОТНОСНО ИЗСЕЛИЛИТЕ СЕ ИЗСЕЛНИЦИ. Не ми е известна информация за българи, които са изселили се изселници от Източна Тракия в България през периода 5/18 октомври 1912 г. – 18 октомври 1925 г., за българи, които по своя воля „са напуснали местопроизходението си“ (2 чл. „Г“ – предпоследна алинея) и по своя воля са изоставили имотите си.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

– Обективна истина е фактът, че като бежанци трябва да се третират българите, които са бежанци; българите, за които са в сила доказателствата за тяхното бежанство.

– Обективна истина е, че избитите българи не са нито бежанци, нито изселници. Недопустим е фактът, че имотите на техните наследници – кети вдовици и сироти деца, не е решен цели 100 години с мотива, че има различия по въпроса кои българи да се третират като бежанци и кои като изселници.

– Споровете за бежанци и изселници са с оглед дали имотите им съгласно чл. „В“ „ще останат собственост“ на турската държава биха имали смисъл само за имоти, които вече са станали правно обоснована нейна собственост. Информация за такива имоти няма. Факт е, че липсват дори договорености между България и Турция, гласящи, че български имоти „ще станат собственост на турската държава“.

– Следва да се зачитат всички факти, доказващи кои българи са бежанци и фактът, че техните имоти не са предмет на чл. „В“, разпореждаш само имотите на българите, които са се изселили, че „ще останат собственост“ на турската държава. Да се зачита и фактът, че разпоредбата на чл. „Г“ за права на запазена собственост, формулирана с термина български поданици, е разпоредба за бежанците от Източна Тракия, които през периода 1912–1925 г. са забягнали в България.

Крайно време е да се разбере, че 100 години са прекалено дълъг „разумен срок“ за тълкувания, за спорове, за неизпълнение на договори.⁸

БЕЛЕЖКИ

¹ Из стенограмата на парламентарния отговор на министър Николай Младенов, даден на 27 октомври 2012 г. във връзка с въпроса на проф. Станислав Станилов „относно изпълнение на Решение на Народното събрание на Република България от 8 април 2011 г.... във връзка с ... така наречения

Ангорски договор ...българското правителство да ускори работата си в рамките на Смесената комисия по нерешените между Република България и Република Турция по имуществени и социални теми...“.

² ДВ, бр. 110 от 17 август 1926 г., с. 1 – 7. Ангорски договор е популярното название на втората от 4-те ангорски спогодби от 18 октомври 1925 г., озаглавена: „Протокол , приложен към Договора за приятелство, подписан между България и Турция“. Съгласно чл. 5 на Договора протоколът съставлява негова неразделна част.

³ Цариградски договор, сключен на 16/29 септември 1913 г. и допълнен с конвенцията по ректификацията на българо-турската граница от 21 август /6 септември/ ` 1915 г. : чл. 9: „Българи отомански поданици ще запазят своите движими и недвижими имоти и няма да бъдат възпрепятствани в изпълнение на своите човешки и имотни права , както и в ползването от тях. Тези , които са напуснали огнищата си през последните събития, ще могат да се завърнат най-късно в срок от две години“.

⁴ „Турското правителство признава качеството на български поданици на всички българи, родени на територията на Турция от 1912 г. , които след като са се изселили в България до подписване на настоящия протокол, са придобили българското поданство въз основа на вътрешното законодателство в сила в Царството.“/ 2, чл. „Б“, ал. 1/.

⁵ Вестник „Тракия“, бр. 3, 9 февруари 2012 г. Михаил Желязков „От плодородна Тракия на пустия черноморски бряг“.

⁶ ДВ, бр. 214 от 24 декември 1920 г.: „чл. 2. Бежанци в смисъла на настоящия закон са всички лица от българска народност из Македония, Тракия, Добруджа и Западните краища, които са забягнали и забягнат в пределите на Царството, вследствие на политическите събития и промени в казаните области след 1912 г.“

„Чл. 33. Бежанците от български произход, заселили се в пределите на Царството, по реда, предвиден от настоящия закон, стават по право български поданици и членове на общината , в която са установени.“

⁷ ДВ. бр.160 от 1926 г. „Общество на народите – финансов комитет НАСТАНЯВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ. ПРОТОКОЛ“.

⁸ Становището на авторката по въпроса „КОИ БЪЛГАРИ ДА СЕ ТРЕТИРАТ КАТО БЕЖАНЦИ И КОИ КАТО ИЗСЕЛНИЦИ“ е докладвано на 21 октомври 2013 г. в дружество „Тракия“ – София с допълнителни конкретни свидетелства за бежанството на българите.

БЕЖАНСКИЯТ ВЪПРОС В НОВО И НАЙ-НОВО ВРЕМЕ, РАЗГЛЕЖДАН В УЧЕБНИЦИТЕ ПО ИСТОРИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА

АНГЕЛ ПОПОВ

Бежанският проблем в новата българска история официално възниква веднага след решенията на Берлинския конгрес през лятото на 1878г., но има макар и по-малко бежанци, както още в хода на Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.), така и след Санстефанския мирен договор. Първата информация по този въпрос е посочена в учебниците по българска история за III клас през 1914 г., в учебниците по история на българския народ за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища за периода от 1925 до 1938 г., в учебниците по отечествознание за IV отделение – 1920 г., в учебниците по отечествоведение за III отделение – 1920 г. В горепосочените учебници се прави подробно сравнение как в навечерието на Балканската война (1912 г.) под турско господство българското население в Македония и Тракия е имало около 1400 училища с 80 000 ученици, а според други данни в друг учебник училищата са били 942 с 52 164 ученици, без да се броят българските католически и протестантски училища, няколкото гимназии, педагогически, търговски, земеделски и професионални училища. Имало е две семинарни и две свещенически училища. Църквата е имала 7 епископства в Скопие, Охрид, Битоля, Солун, Драма и т.н., около 1400 църкви. През 1913 г. режимът на гърци и сърби премахва независимата българска църква, присвоява имотите, затваря всички български училища, гони владичите, свещениците, унищожават като цяло църковното и училищно дело на един християнски народ, който бе намерил повече справедливост при „мохамеданина и варварина“ турчин. Плебисцитът на българите е отказан от гърци и сърби. И което е още по-голямо зло, сръбското и гръцкото управление забраняват на българското население да се нарича със своите имена, „запретиха“ (забраниха) да си служи с майчиния си език, заменят се окончателно на българските

фамилни имена „ов“, с „ич“ или с „ис“, като провъзгласяват българите за елини и сърби. От друга страна, част от българското население, което остава извън границите на царството, е принудено да напусне родния край, но не без надежда да се върне пак някога, за да търси спасение при сънародниците си в България. Посочва се цифрата повече от 400 000 бежанци от Тракия, Македония и Добруджа, които се настаняват в България. Повечето от тях образуват един нервен и неспокоен елемент, винаги готов да стане ехо на най-зловещи слухове, дошли от родната земя. Същевременно те стават и тежък товар за българската държава.

След Междусъюзническата (Втората Балканска война) от 1913 г., както и след Първата световна война, българският народ е спънат във всички прояви на своя национален, икономически и морален живот. Земята му е отнета и голяма част от сънародниците ни са принудени да се денационализират. Тракийските и македонските българи се борят цял век, за да извоюват национална църква, дават най-добрите си синове в многобройните въстания срещу турския режим, гинат в сраженията, в затворите и на турските бесилки, за да спечелят тази свещена свобода, която живее в сърцето на всеки цивилизован народ. В своя устрем към свободата това българско население се пренася в жертва, други използват тези негови усилия и се настаняват като господари в земята, дето то е родено и дето само то е още роб. Повече от всякога то работи за чужда сметка. Всичко това подтиква духа на българите, които остават под турска власт. Едни от тях избират участието на бежанци в свободното отечество, други не искат да бъдат изгонени от родните огнища и посягат към оръжията. Така под ръководството на комитетите „Единство“ българите се подготвят за въоръжена борба срещу вековния поробител и след Освобождението на България (1878 г.). Най-ожесточена е борбата на българите в Македония, където комитетите „Единство“ организират Кресненско-Разложкото въстание, което избухва на 5 октомври 1878 г. и продължава до 25 май 1879 г. След неговото потушаване вълна от бежанци пристигат в освободеното княжество. През 1880 г., по време на заседанията на европейската комисия в Цариград, която трябва да прегледа и одобри проекта за реформи в европейските области на Турция, съгласно чл. 23 на Берлинския договор, исканията на българското население от Одринско и Македония не се вземат предвид и емиграцията към свободна България се засилва. След Съединението през 1885 г. потокът от бежанци значително намалява, за да се засили отново след потушаване на Горноджумайското въстание през

есента на 1902 г. и най-вече след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.

В учебниците по история за XI клас от периода 1944–1989 г. бежанският въпрос за първи път съвсем накратко се споменава след потушаване на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Там се посочва броят на жертвите и опожарените села. Бежанците, потърсили спасение в България след Илинденското въстание, са 30 000, а след Преображенското – 20 000. След това въпросът пак накратко се разглежда след края на Втората Балканска (Междусъюзническа) война като се посочва, че многобройни бежанци, които идват в България, са настанени в пограничните и вътрешни райони на страната и постепенно се включват в стопанския живот. По-нататък въпросът за бежанците се посочва в темата „Управление на Второто сговористко“ правителство във връзка с бежанския заем, който се използва за снабдяване с жилища и обзавеждане с инвентар на хилядите бежанци, дошли в България след края на Междусъюзническата и Първата световна война.

След промените през 1989 г. първият учебник, в който се пише за бежанския въпрос, е учебникът по история на България за гимназиален етап на общообразователните и професионални училища на изд. „Булвест“ от 1993 г. За пръв път в този учебник бежанският въпрос се споменава след разгрома на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., съвсем накратко с една дума и една цифра, а именно 30 000 бежанци. Едва в темата „Българското общество след Първата световна война. Управление на БЗНС“ в точката „Реформена дейност на БЗНС“ се отбелязва, че от отчуждените и държавните земи се образува поземлен фонд, от който се раздават земи на безимотни и малоимотни селяни, а също така и на хилядите бежанци от откъснатите и дадени на съседните страни български територии. В темата „Второ сговористко правителство 1926–1931 г.“ е посочен заемът, даден на правителството в края на 1926 г., който е предназначен за настаняване на бежанците.

В учебника по история за XI клас, изд. „Просвета“, 1996 г., за пръв път бежанският въпрос се разглежда в темата „България в перипетиите на Първата световна война 1914–1918 г.“ в самото начало на т. 1, озаглавена „Националният въпрос в навечерието на войната“. Само в едно изречение се посочва, че със средства от гласуван в Народното събрание бюджет се решават всички наболели въпроси: бежанският, създаването на общинска милиция в Тракия, откриване и възстановяване на училища и църкви и др. в новоосвободените

земи в Тракия и Македония. И докато българските власти зачитат верската свобода, езика и националното достойнство на всички етнически групи, то в останалите територии на Македония и Тракия, останали под гръцка и сръбска власт, се води политика на трайно окупиране и денационализиране. Ликвидират се българските училища и църкви, прогонени или избити са българските учители и свещеници. И тъй като насилието поражда насилие, избухва най-напред т. нар. Тиквешко въстание, а по-късно се вдига и Охридско-Дебърското въстание. С военна сила въстанията са потушени. Посочват се жестоките издевателства над българското население в Одринско и Беломорска Тракия. След заграбване на Южна Добруджа от Румъния румънските власти планомерно съсипват българското просветно и църковно дело, а земята на българските селяни е отнета от румънски чиновници и колонисти. Хиляди българи от Македония, Тракия и Южна Добруджа бягат от издевателствата на чуждата власт и търсят убежище за покрив и препитание в България. В темата „Мъчителният път към гражданския мир 1923 – 1931 г.“ се посочват двата заема от английски и американски банки. Първият от тях, който е наречен Бежански заем, е използван за настаняване на хилядите български семейства, намерили покрив и сигурност в Отечеството от Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини. В точката „Мирният ревизионизъм“ е посочена спогодбата с Гърция през 1927 г., подписана от външните министри на България и Гърция – Моллов и Кафандарис, която до известна степен нормализира двустранните отношения, но нов поток от български бежанци нахлува през границата. С тази спогодба Второто сговористко правителство на практика изразява съгласието си със започналото вече обезбългаряване на Западна Тракия, където гръцката власт пуска здрави корени. След тази тема до края на учебника – 1995 г., бежанският въпрос повече не се споменава.

В учебника по история за XI клас от същата година – 1996 г., но на друго издателство – „Отворено общество“ и друг автор, в темата „България в Балканските войни 1912–1913 г.“ в точката „Втора балканска (Междусъюзническа) война“ след резултатите от Букурещкия мирен договор, подписан на 28 юли 1913 г., както и от Цариградския договор, подписан същата година на 16 септември, са посочени десетки хиляди бежанци след Букурещкия и 100 000 след Цариградския търсят спасение в България, а малко след това се посочва общата цифра – 250 000. След два урока, в темата „Самостоятелно управление на БЗНС“ в точката за реформите на земеделското правителство се

посочва за снабдяването на бежанци със земя и жилища. В темата „Националният въпрос между двете световни войни“ се отбелязва още в началото за безпощаден терор и насилие срещу българите във Вардарска Македония от сърбите и Егейска Македония – от гърците, където наред с опитите за асимилиране на българите се опитват да ги изселят в България. В същата тема, в точката „Тракия под чужда власт“ се посочва как в края на 1920 г. Западна Тракия е предадена на Гърция и гръцките власти вземат мерки да променят етническият облик на този край. Десетки хиляди българи са принудени да изоставят родните си огнища и да търсят спасение и подслон в старите предели на България. Затварят се българските църкви и училища, на останалите по родните си места българи е забранено да говорят на български език, децата са принудени да посещават гръцки училища. Много от младите българи са мобилизирани в гръцката армия и изпратени да се сражават срещу кемалистите. Мнозина от тях загиват по фронтовете на Мала Азия. След поражението на Гърция в тази война тя губи своите малоазийски територии. Стотици хиляди гърци напускат тези земи и са настанени в Егейска Македония и Западна Тракия, където живеят предимно българи. За да настанят своите бежанци, гръцките власти интернират по островите в Егейско море и в Тесалия десетки хиляди българи, които стават жертва на глада, студа и болестите. Обществото на народите (ОН) се застъпва за тях и оцелелите се завръщат по родните си места. Но тук те заварват малоазийски гърци, които са се настанили по къщите и имотите им. За тях остава единственият спасителен път – на север, към свободна България. Тази област, след краткото ѝ включване в пределите на гръцката държава, е върната на Турция. Тук турските власти настаняват свои бежанци – т.нар. мухаджири. Тези хора, бедни и гладни, постоянно вършат престъпления. Несигурни за живота си, от Източна Тракия се изселват постепенно и последните остатъци от наши сънародници.

Подобно е положението на българите в Добруджа, която е дадена на Румъния. Десетки хиляди (40 000) са прогонени от родните огнища.

Тежко е положението на българите и в Западните български покрайнини. Всички български училища и църкви там са закрити и на тяхно място се откриват сръбски. Сръбските власти водят безпощадна борба срещу всички българско с различни средства – грабежи, насилия, побоища, арести и др. Хиляди българи изоставят роден дом и търсят спасение в България.

В темата „Управление на Демократическия сговор 1923–1931 г.“ в точката „Второ сговористко правителство, начело с А. Ляпчев (1926–1931 г.)“ също се посочва за бежанския заем, както и в предния учебник, като тук се допълва, че заемът е отпуснат под гаранцията на Обществото на народите и е предназначен за всички бежанци от Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини, потърсили спасение в България. От друга страна, правителството на България се задължава да предостави 132 000 хектара земя за нуждите по настаняването на бежанците. Отпуснатият заем има важно икономическо и хуманитарно значение. В същата точка е посочена и спогодбата Моллов – Кафандарис от 1927 г.

В учебника „История и цивилизация“ за XI клас на изд. „Пролетта“ от 2001 г. бежанският въпрос е разгледан едно към едно, както в учебника от 1996 г. на същото издателство и на същите автори.

В учебника по история и цивилизация от 2002 г. на изд. „Кръгзор“ в края на урока „България и Балканските войни (1912–1913 г.)“ с няколко изречения е посочено, че след Букурещкия договор от 28 юли 1913 г. и Цариградския договор от 16 септември същата година българското население в Тракия, Македония и Южна Добруджа е подложено на изстребление, различни издевателства и морален тормоз. Стотици хиляди поемат нерадостния път на бежанците. В следващия урок, озаглавен „Време на измамни надежди (1913–1919 г.)“ пак в края на урока в точката „Втора национална катастрофа“ след подписването на Ньойския договор, който за нас се явява диктат, се посочва как покровителстваните от Франция и Англия Сърбия и Гърция организират широка антибългарска пропаганда. Тук не се споменава нищо за бежанците. В по-следващия урок „Управление на БЗНС (1920–23 г.)“ както и в посочените вече три учебника, където се разглежда реформената дейност на БЗНС и по-конкретно относно Закона за трудовата поземлена собственост, който ограничаваше размера на притежаваната земя за един човек и за семейство, земите над тези граници се отчуждават и се включват в създадения държавен поземлен фонд, който се използва за оземляване на безимотните селяни и на бежанците от Македония, Тракия и Южна Добруджа.

В темата „Управление на Демократическия сговор (1923–31 г.)“ по бежанския въпрос се посочва с едно изречение за първия външен заем, който България получава от американски и английски банки и който е използван за подпомагане на хилядите бежанци от изгубените територии. В тази тема също се посочва спогодбата между Гърция и България от 9 декември 1927 г., известна като спогодбата Моллов

– Кафандарис. С нея се урежда въпросът за обезщетяването на българските бежанци за изоставените от тях имоти. След подписване на спогодбата нов поток бежанци преминават границата. Обезбългаряването на Тракия не може да бъде предотвратено. След тази тема до края на учебника въпросът за бежанците не е разглеждан.

В най-новите учебници по история и цивилизация за XI клас (преработено издание от 2012 г.) 99% от съдържанието на учебниците от 2001–2002 г. не е променено и на бежанския въпрос е отделено същото внимание.

Като заключение може да се каже, че в посочените учебници, издавани след Балканските войни до наши дни, бежанският въпрос е разглеждан различно. До 1938 г. представената информация по темата е доста по-подробна, може би защото станалите събития са много по-близки, а и голяма част от бежанците са още живи. В учебниците след 1944 г. до промените от 1989 г. въпросът е разглеждан по-схематично. След 1989 г. в издадените до този момент учебници проблемът е разглеждан различно в зависимост от авторите.

А как трябва да бъде разглеждан – по-подробно или по-кратко, е трудно да се определи. Тъй като въпросът е изключително важен, дори и емоционален за голяма част от българите, мисля, че с това трябва да се справят учителите по история, като възлагат на учениците кратки разработки и научни съобщения по този въпрос и не само по него. Това прави часовете по-разнообразни и по-осмислени, а и темата по-добре изказана.

ГЕНОЦИД ИЛИ ЕТНИЧЕСКО ПРОЧИСТВАНЕ И ДНЕСНОТО ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗА „РАЗОРЕНИЕТО“, ОПИСАНО ОТ АКАД. ЛЮБОМИР МИЛЕТИЧ

ГЕОРГИ ИЛИЕВ

Всички нас ни свързва съхранената родова памет за едни трагични събития. Събития, които днес се окачествяват като престъпления срещу човечеството. Аз дойдох тук днес с една радикална идея – „Създаването на център за проучване и изучаване на престъплението геноцид в България“. Само един подобен независим център или отдел към БАН може да отговори на въпроса, който мъчи над милион българи: дали ужасите, преживени от българския народ след Първата Балканска война, в нарушение на Лондонския мирен договор (17/30.05.1913) и на Цариградския договор (16/29.09.1913), са част от петвековния непризнат геноцид над българския народ, или са част от системното етническо прочистване от български елемент от Берлинския конгрес до днес?

Конвенцията за преследване и наказване на престъплението геноцид е приета от Общото събрание на Организацията на обединените нации в резолюцията си № 96 (I) от 11 декември 1946 година и е ратифицирана от България с Указ № 300 от 23.06.1950 г., а от Турция на 31 юли 1950 г. Тя гласи, че геноцидът е престъпление против международното право, против духа и целите на Обединените нации и е осъден от цивилизования свят. Конвенцията е кратка, едва 1 лист.

Днес науката за престъплението геноцид е извлякла редица общи закономерности при извършването на такова мащабно престъпление срещу човечеството:

- нарежданията се дават от империята или държавата, или от институцията като армията, която служи за инструмент на държавата и действа в неин интерес;
- жертвите, цивилните, мирните селяни и граждани не са в състояние да организират защита на своя живот, семейство и имот;
- жестокостите са от мащаби, които сочат очертанията на добре

организиран план за цялостно изстребление на населението или на определена порядъчно голяма част от него, определени или самоопределили се като различна народност или социална група;

- цели се трайна промяна на демографските характеристики и състав на определена географска територия;
- всичко описано дотук става мигновено или в кратък времеви интервал.

Ето накратко някои от общите трудности при събирането и документирането на свидетелства за извършен геноцид:

- виновниците винаги вземат мерки да прикрият следите си;
- жертвите се страхуват да дадат показания;
- много малко от оцелелите се съгласяват да дадат показания;
- животът на оцелелите всъщност се превръща в борба за оцеляване, в която много от тях загубват живота си, а останалите нямат нито време, нито средства да оставят писмени следи.

Преди появата на термина геноцид е ползван изразът „масови кланета“ и по-специфично при повечето въстания в Османската империя. Затова и Васил Божков озаглави книгата си „Петвековният геноцид“.

Бих искал първо да уточня някои термини. Затова ще цитирам Българския тълковен речник:

– **Население:** жители, хора, които населяват някоя земя, област или заселище.

– **Нация:** исторически формирала се устойчива общност на хора, възникнала върху основата на общността на езика, територията, икономическия живот и психическия строй, проявяващ се в общността на културата.

– **Народ:**

1. Население, обединено политически в една държава. Жителите на една страна.

2. Нация, народност.

3. (в капиталистическите страни) основната маса на населението за разлика от ръководната, господстваща класа.

Шариатът (на арабски شريعة – пряк, правилен; на български изписвано и като шерият) е съвкупност от правови, морални и религиозни норми на исляма, които обхващат всички страни на живота на ортодоксалните мюсюлмани. Те са заложили в Корана и Суната.

Шариатът възниква в Арабския халифат през VII век и се доразвива до XII век. Като основен закон (конституция) днес той действа в Иран, Судан, Пакистан, Саудитска Арабия и други страни. Източ-

ници за шариата са:

- Коран (Quran)
- Суна (Sunnah в превод път) – описание на жизнения път на пророка Мохамед и на неговите принципи
- Иджма (в превод съгласие) – ислямските догми Ijma („consenso“)
- Кияс (qiyas в превод аналогия) – разрешаването на възникнал проблем по аналогичен на описаните в Корана и Суна начин
- Адет (в превод обичай) – битово право (обичаи), които не противоречат на Корана и Суна или са възникнали, следвайки тези източници
- Мазхаб (в превод правна школа) - прилагането на Корана и Суна в шариата
- Бида (в превод нововъведения) – новости в шариата, които не се базират на Корана и Суна, но не противоречат на тези източници
- Таклид (в превод подражание) – учи за безусловно следване на авторитета в исляма
- Иджтихад (в превод интерпретация) („esfuerzo“) – учи за правото на всеки човек по субективен път да опознава истината

Опитите за налагане на шариата съчетават насилие, дори война. Хиляди бяха избити само през 2009–2011 година при сблъсъци между християни и мюсюлмани след въвеждането на шариатски наказания в Кадуна, северните области на Нигерия.

Така анализирайки обстоятелствата, при които българското мирно население в Османската империя, България, Гърция и Сърбия бива унищожено, чрез избиване, клане, изнасилване, насилствено принудително изселване, асимилация и заплахи, можем да кажем че българското население и българският народ стават жертва на управляващите политици. Всички властимащи (не само български и османски) се държат по един и същ начин. Още през зимата на 1913 г. сръбските войски започват да изселват принудително българските владици и кметове от Македонската област. Конфликтът между опитния български дипломат и министър-председател Иван Евстратиев Гешов и чужденецът, коронясан за български цар, водят до оставката на независимия финансов министър-председател, чиято заслуга е Лондонският мир. Това отстраняване, което всъщност представлява налагане на чуждите интереси, отприщва лавината от ужаси, довела до апокалипсис за българското население.

Затова се питам дали става въпрос за епизод от добре организиран процес срещу българския народ, започнал с Берлинския конгрес,

или е част от все още непризнатия петвековен геноцид над българския народ.

На 16 септември 2013 г. се навършиха 100 години от подписването на Цариградския договор, който, освен че прекроява границите на България, установени с Лондонския мирен договор, гарантира правата на българите. В нарушение и на двата договора Османската империя пристъпва към мащабно масово етническо прочистване от български елемент на отстъпените ѝ с Цариградския договор територии, а именно Одринско, Лозенградско, Софлу, Фере Визе, Бунархисар и стотици български села. Българите, които приемат да се откажат от християнската вяра и да приемат исляма, биват оставени да живеят по родните си места, но вече им се отнемат правата да говорят на роден език, да имат училище и черква. Днес те са турски граждани. Отнети са им всички човешки права, които с толкова усилия са били постигнати през предходните 100 години (1812–1913) на Българско възрождане.

В тази връзка благодарение на издателството „Изток–Запад“ се появи справочник, подредил хронологично една малка част от документираните свидетелства за извършен геноцид над българското население в стотици населени места, голяма част от които днес остават на територията на небългарски държави. В редица представяния на книгата успях да се запозная с много съмишленици, които допълниха размислите за трагичните събития и в разговори и дискусии помогнаха да изкристализират някои идеи като създаването на Център за проучване и изследване на българския геноцид, като за целта бъде организирано гражданско сдружение за признаване на геноцида над българския народ. От съществено значение е тази идея да поопие и да намери подкрепата на Съюза на тракийските дружества, както и на БАН.

В Турция и до ден-днешен законодателството официално прилага методиката на инквизицията от християнското Средновековие:

Чл. 142, параграф 3 от разпоредбите на Наказателния кодекс на Турция наказва с до три години затвор „извършването на пропаганда“, независимо колко време е продължавала, която има за цел отслабване на националните чувства.

Параграф 4 предвижда до две години лишаване от свобода за този, който възхвалява дейност или лица, провинили по разпоредбите на чл. 142/3 относно пропагандната дейност в полза на „расизма“. С ½ се увеличава наказанието, ако т.нар. „расистка“ дейност се извършва чрез средствата за масова информация.

Член 125 от Наказателния кодекс на Турция „наказва“ със смърт всяка дейност, насочена към „национален сепаратизъм“ (всяка дейност на кюрдското национално малцинство, независимо дали е политическа, културно-образователна или каквато и да било друга, се окачествява като сепаратистка).

Културните и езикови права в Турция в продължение на последния век (т.е. няколко поколения от извършването на геноцидите през 1913, 1914, 1915 година) се определяха както следва:

Чл. 42, алинея 9 – „никакъв език, освен турския, не може да се преподава като майчин език на турските граждани в учебните и просветни заведения“.

Чл. 66, алинея 1 – „който е свързан чрез гражданство с турската държава, е турчин“. Така с една алинея се потурчваха, араби, черкези, тюркмени, асирийци, българи, кюрди, гърци, евреи, арменци и др. нетурски и немюсюлмански групи и малцинства.

Чл. 26 от Наказателния кодекс на Турция гласеше – „никакъв език, забранен от закона, не може да се използва за изразяване на мисли“.

Законът за политическите партии от 1983 г. доразвиваше постановките на членовете 52, 53 и 54 от Конституцията на Република Турция по начин, който забранява:

– политическите партии да твърдят, че в Турция има малцинства по национален, верски, расов или езиков признак;

– да си поставят за цел да накърняват единството на нацията чрез формиране и развитие на езици и култури, различни от турския език и култура.

Аналогична беше ситуацията с националната именна система в Турция. Фамилните имена се поставяха по силата на „Закон за фамилните имена“, влязъл в сила на 2 януари 1935 година. Съпровождаха го „Регламент за фамилните имена“ под № 1720 и „Инструкции за фамилните имена“. В тези нормативни документи се предлагаша редица ограничения при избиране на фамилно име. То не може да отразява връзка с номадско племе, не може да е от чужда раса или чужд народ и т.н. Имената задължително трябва да са на турски език. Приелите по различни причини турско гражданство лица се задължават да приемат нови турски фамилни имена.

Собствените имена в Турция се определяха от „Закон за гражданските въпроси“ № 1587 и от „Ръководство по устройството, задълженията и дейността на гражданските услуги“ № 1587. Член 16, параграф 4 от Закона гласеше, че „не могат да се поставят имена,

които не отговарят на националната култура, на моралните норми, на обичаите и традициите, които притесняват общественото мнение“.

Турция все още не е върнала на жертвите на геноцида неправомерно отнетите от Отоманската империя през 1913 г. частни имоти. Въпреки че Турция не спазва поетите договорни отношения, на помачите в България бе дадена възможност да продадат имотите си през 1984 г. Те дори и до днес получават пенсии и от България, и от Турция. България им дава двойно гражданство и им осигурява членство в Европейския съюз, докато тоталитарната турска държава не допуска двойно гражданство и насилствено принуждава хората да се откажат от родни обичай, традиции, права и т.н.

В Гърция се забранява да се говори на български език почти през целия XX век. Дори в смесените семейства.

Особено ожесточена е антибългарската кампания в Македония както под сръбска окупация, така и днес.

През 1969 г. в Казабланка — Мароко, е учредена Организация Ислямска конференция (ОИК). 25 години по-късно, през декември 1994 г., на същото място се проведе юбилейната седма конференция на високо равнище на 49-те държави, членки на ОИК, които са разположени в пояса от Индонезия на Тихия океан, Киргизстан на север, Мозамбик на юг, та до Мавритания на Атлантика. На нея присъстваха наблюдатели от Босна, Кипър, Казахстан, гости от Словения, Хърватска, Македония, Косово, Санджак, Кашмир, както и представители на някои обвързани институции и религиозни фондации и организации.

В декларацията, приета от държавите глави, е изразена общата решимост на участниците да положат всички усилия за укрепване солидарността на страните членки да провеждат съвместни действия за постигане на всички ислямски стремежи, да закрилят светостта на ислямското учение, да осъществяват колективна защита на правата на мюсюлманските групи и малцинства в другите страни. В тази връзка конференцията утвърди с Резолюция № 39/7-Р Каирската декларация по човешките права в ислямския свят, приета през 1990 г. на XIX сесия на външните министри. Декларацията се позовава на ценности, основани на върховенството на исляма като осъществител на абсолютната воля на Аллах на земята и изисква повсеместно повишаване усилията на световната ислямска общност (умма) и прилежащите ѝ организации на национално, регионално и международно равнище за прокламиране и защита на човешките права единствено на основата на ислямското догматично право – шариата, без да се

допуска чужда намеса в делата на общността.

Посочва се, че неотменните предписания, дадени свише на правоверните мюсюлмани, ръководните принципи, критерии, определения и понятия, утвърдени от ислямското учение, се различават по своята същност и са несъвместими с утвърдените в съвременния свят християнски нравствени ценности, превъплътени в свойствените на демократичното гражданско общество универсални права, норми и традиции. При това понятието „права на човека“ няма аналог в шариатската правна терминология и не би могло от само себе си да стане част от ислямското правно съзнание. Още повече че това съзнание е подчинено единствено на волята на Аллах, която всеки правоверен е длъжен винаги и навсякъде да следва и изпълнява.

Духовните и държавните ръководители на страните, членки на ОИК, които според Корана са изразители на волята на Аллах — „абсолютният повелител на света и хората“, отричат универсалната валидност на приетите от Общото събрание на ООН международни договори. Още при обсъждането на Всеобщата декларация за правата на човека (1948 г.) в световната организация делегацията на Саудитска Арабия не гласува за нейното приемане.

Мотивира се дипломатично със становището, че тя „се основава в голяма степен на западните концепции за култура, които често се разминават с концепциите за култура на източните държави“. През изминалите десетилетия това становище получи широка подкрепа на всички ислямски форуми и се утвърди като основна насока в тяхната дейност. Ето защо ХХ конференция на външните министри на страните, членки на ОИК (Истанбул, 1991 г.), взе решение за продължаване на съвместите усилия на секретариата и държавите от организацията за ускоряване признаването на ислямските ценности в областта на човешките права и ги задължи да координират позициите си в тази насока.

Отношението на ислямските страни към международноправните договори се определя от обстоятелството, че двата основни документа в хуманитарната сфера: Международният пакт за граждански и политически права и Международният пакт за икономически, социални и културни права, не са ратифицирани от близо половината държави, членки на ОИК, включително Турция, Индонезия, Пакистан, Бангладеш, Саудитска Арабия, Кувейт, Малайзия и 14 други, населението, на които обхваща преобладаващата част от правоверните по света. По текста на малкото общо взето други ратифицирани международноправни документи са изразени резерви и са направени

декларации — примерно от Бангладеш, Египет, Ирак за неприложимостта на съдържатите се в тях положения, които противоречат на шариата, Свещения Коран и Суна. На вътрешните им разпоредби опонира Турция. Поначало ислямските държави не допускат приоритет на международните норми, които не съответстват на вътрешното законодателство — било то религиозно или светско. Защото основна повеля на Аллах, която подлежи на повсеместно и безусловно изпълнение, е целият свят да бъде уреден съобразно неговата неотменна воля. Западните представи за държавно устройство, демокрация, гражданско общество, човешки права и свободи не отговарят на залегналите в шариата единствено меродавни правни и морални разпоредби, които уреждат отношението на духовната и държавната власт, към отделната личност. Според ислямските политико-религиозни схващания правата на човека се считат за привилегии, предоставени свише на правоверните. Те се подчиняват на теократичното разбиране за върховенство на световната ислямска общност (умма) и са по същество по-скоро задължения, отколкото права. Всеки мюсюлманин изгражда своето самосъзнание преди всичко като член на тази общност, на чието съществуване, благосъстояние, разширяване и развитие той е длъжен да се отдаде изцяло. Поради това западните идеи за правата на човека не могат да бъдат възприети от политическата мисъл в ислямския свят. Залегналият във философията на съвременната държава принцип за суверенитета на народа и осъществяването на тази основа на представа за права и индивидуални свободи, гарантирани от светската държава, поставя под съмнение съвместимостта им със същността на ислямското схващане за човешки права — предоставяни в съответствие с шариатската правна система само на пълноправни правоверни мюсюлмани. Според Корана римската правна система, на която се основават правните доктрини на съвременните държави, се определя като „потънала в благодата на духовен формализъм, догматизъм и изключителна арогантност“. Това означава, че като божи атрибут ислямското правосъдие стои по-високо от правосъдието по римските закони или някой друг човешки закон. То докосва вътрешни мотиви, защото „правоверните трябва да действат в присъствието на Бога, за когото всички неща и мотиви са известни“.

Ислямът поначало не признава наличието на принадлежащи по рождение и неотменими за всеки индивид права, а в най-добрия случай приема съществуването на общи за всички задължения. Божественият характер на ислямската правна и държавническа мисъл, зале-

гнала в моралните разпоредби на Корана, са неотменни за обществено-държавния живот и не могат да се осъществяват на основата на универсални международни правни норми. Отделният мюсюлманин има стриктно определени задължения към Всевишния, към природата и към своите правоверни събратя, върху които единствено могат да се разпростират права и свободи. Тези, които не приемат посочените в шариата задължения, нямат никакви права, а всякакви техни искания са лишени от правно основание.

Ислямската теория за държавата, основана на схващането за неделимостта и всеобхватността на Божията същност, никога не е възприемала разделението на светската и духовната власт, разграничаването между законодателната, изпълнителната и съдебната институция, не е признавала суверенитета на народа. Защото според ислямските разбирания върховен суверен е само Аллах, комуто са подчинени човечеството и цялата природа.

Предопределението е друга основна догма на ислямското вероизповедание, която има отражение върху всички аспекти на живота на мюсюлманина. В Корана е казано: „Всичко, което сте преживели, е било писано, преди да ви е постигнало“.

Докато съвременните традиции утвърждават правото на отделната човешка личност на юридическа закрила от произвола на властта, ислямската теория за държавата никога не е приемала съществуването на независими юридически институции в рамките на общността на правоверните (умма). При това в неизменната ислямска представа претенциите за човешки права са излишни, защото всеки е длъжен навсякъде и винаги да следва волята на Аллах. Според Корана „не е допустимо за истинския правоверен — бил той мъж или жена, когато Бог и неговият Пророк са повелили нещо, да има свободата да избира Друго на своя собствена глава“ И тъй като изпълнението на неговата воля е най-високо задължение на всички институции в държавите, членки на ОИК, немислими са всякакви противоречия между тях и народа, между властниците и подвластните, а независимостта на отделната личност е подчинена на принадлежността към мюсюлманската религиозна предопределеност. Ислямската религия изключва възможността правоверни мюсюлмани да се договарят помежду си за това, какво може да се счита за истина и какво не, а още по-малко с неверниците. В този смисъл договореностите в рамките на Организацията на обединените нации, Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа или Съветът на Европа по правата на човека и основните свободи имат стойност-

та на къс хартия. отклоняващ от правия път и волята на Аллах. Ислямът задължава всеки мюсюлманин да печели неверниците, да ги обръща в „единствено правата вяра“ към „единствено спасителния път“. Абсолютизирането на това задължение обуславя една важна особеност, залегнала в догмите на Корана – експанзионистичния дух, който е прокаран и в религиозно-правната му надстройка – шариата. Шариатът – създаден през VII–X век е сбор от произхождащи направо от Бога предписания, които насочват всички действия на хората. Нищо в частния и обществения живот на мюсюлманите не може да се допусне, ако то е противно на шариата. Ръководните правила в обществения живот на мюсюлманската общност (умма) са декретирани и узаконени като религиозно откровение, съхранено в свещените книги. Коранът е първият и главен източник на ислямското право, което утвърждава неразривното сплотяване и обвързването в едни ръце на светската и духовната власт.

Каирската декларация по човешките права в исляма, утвърдена през декември 1994 г. на най-високо равнище от седмата конференция на ОИК, се счита за неделима част от ислямската религия и е предназначена да служи като главно ръководство на държавите членки във всички аспекти на живота.

В увода на декларацията се изтъква изключителната роля на световната ислямска общност (умма) като колектив, извън който отделната личност няма никаква стойност. Ислямското схващане утвърждава, че само извън човека съществува абсолютната даденост, съвпадаща със силата, която може да прекрати неговото съществуване със смъртта му. Става ясно, че човешкият живот представлява една пращинка на възната на абсолютното мирозрение.

Колективното начало е очертано в декларацията още в нейния чл. 1: „Всички човешки същества образуват едно семейство, членовете на което са обединени чрез преклонението пред Бога“. Истинската вяра е гаранцията за спазване на човешкото достойнство по пътя на съвършенството. С други думи, неговото зачитане е възможно в стремежа към изпълнение на божествените предписания и само в общността на правоверните. В Корана е указано: „Нека мюсюлманите се държат заедно в единство и дисциплина..., мюсюлманите трябва да бъдат верни на собственото си братство. Те трябва да търсят помощ и приятелство от своите единовеци и да стоят твърдо в постоянство и мълчаливо търпение“. Понастоящем ако умма е символът, то Организация Ислямска конференция е практическата реализация на единството на мюсюлманите – независимо от граници,

народностен произход, език. Присъщият за ислямските разбирания колективизъм и рамките на общността (умма), „която Бог направи най-добрата нация“, се изразява в допускането на обща вина и обща отговорност – чл. 3 на декларацията.

Важна особеност на ислямското учение е пренебрегването на етническата принадлежност на мюсюлманите и отъждествяването ѝ с религията. Стремещът е насочен към създаването на единна ислямска държава на основата на мюсюлманската общност. „В лоното на исляма народности няма“ – се казва в пророческите откровения („хадиси“). В увода на декларацията се утвърждава също принципът, че поначало никой няма право да отменя изцяло или частично, да нарушава или пренебрегва прокламираните от исляма основни права и всеобща свобода, тъй като те са обвързани с Божиите заповеди, съдържащи се в писаните от Бога в книгите откровения, предадени чрез неговите пророци. Неизпълнението и дори пренебрегването им се счита за неппростим грях, за който всеки е отговорен лично за спасението си, а ислямската общност (умма) е отговорна колективно за тяхното съхранение. Този принцип преминава като червена нишка през цялата декларация и намира окончателен израз в чл. 24 и 25. В тях се урежда еднозначно, че всички споменати права и свободи са обект на ислямския шариат, който е единственият източник за тълкуване или изясняване на всички съдържащи се в Каирската декларация положения. Това са Божиите заповеди, превърнати и норми на позитивното право. Същата мисъл намира потвърждение и в чл. 19-д: „Не може да има престъпление или наказание освен както е предвидено в шариата!“

По случай 100-годишнината от геноцида над българите благодарение на издателство „Изток–Запад“ се появи справочник, подредил хронологично една малка част от документираните свидетелства за извършен геноцид над българското население в стотици населени места, голяма част от които днес остават на територията на небългарски държави. В редица представяния на книгата „Лятото на 1913 г. Документирани свидетелства за геноцида над българите“ успях да се запозная с много съмишленици, които допълниха размислите за трагичните събития и в разговори и дискусии помогнаха да изкристализират някои идеи като: Създаване на център за проучване и изследване на българския геноцид, като за целта бъде организирано гражданско сдружение за признаване на геноцида над българския народ. От съществено значение тази идея да попие и да намери подкрепата на ТНИ, на Съюза на тракийските дружества в България,

както и на БАН.

Наш дълг и отговорност днес е да не оставяме в забравата така оскъдните и трудно документирани свидетелства за невинността на българите и за истината относно престъплението срещу човечеството, за което още на 24 май 1915 г. великите сили заклеят с декларация Османската империя. За съжаление само 3 месеца след тази декларация чужденецът, властващ над българския народ, сключва съюз с отоманския поробител, извършител на геноцида над българи и арменци. Този предател на българските интереси вкарва България във втора братоубийствена война.

За разлика от Батак, Перушица, Копривщица, Панагюрище и др. местопрестъпленията на ужасите от 1913 г. днес остават на територията на чужди държави и там няма паметници. Както е казал Виктор Юго, „Дъжд мие, трева крие!“ и всичко е заличено. За разлика от Батак закланите и разстреляните през 1913 г. български трупове биват изгорени с газ или преоблечени в турски дрехи биват представени на западноевропейските наблюдатели като турски жертви.

Душите на стотиците хиляди българи, станали жертва на жесток геноцид през 1913 г., не могат да намерят покой, докато не получат признание. Те заслужават и ни задължават да пазим светла паметта им, за да не допускаме грешките от миналото. Грешки, дали повод България да изживее най-страшната национална катастрофа само месеци след блестящите победи на българската войска по време на Балканската война, донесла освобождението на българския народ в Тракия и Македония с така трудно постигнатия в Лондон на 17 май 1913 г. мирен договор, така бързо нарушен от Османската империя...

Стотици хиляди души на жертвите на българския геноцид се явяват в сънищата на близо 1 милион техни потомци и не могат да намерят брод към отвъдното, докато не бъде съхранена тяхната памет и зачетено тяхното мъченичество.

Престъпленията против човечеството, извършени от Османската империя, трябва да бъдат справедливо заклеени, за да се охладят страстите на неоосманистите; за да не се повтарят престъпленията, извършени спрямо българи и арменци. Днес сме свидетели на бежанската вълна от Сирия и на продължаващо изстребление на кюрдско и сирийско население.

Паметта на жертвите все още чака признание от поколенията. Ще изпълним синовния си дълг към тях само когато споменът за тази българска трагедия стане достойно на света и буренясалите български гробове на героите в Одринско, Цариградско, Лозенград-

ско, край Мраморно море, по Беломорието, в Македония, в Солунско, Серско, Дойранско, Охридско, Щип, Битоля, Ксанти (Гюмюрджина), Дедеагач (Александруполис) и др. бъдат обозначени, а имотите и имуществата им зачетени като право на техните потомци.

Да се помолим за душите на тези честни трудолюбиви почтени българоглави. Тези праведни нашенци, спазвали етиката между религиите и с нищо не провокирали своята зла участ.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Любомиръ Милетичъ. РАЗОРЕНИЕТО НА ТРАКИЙСКИТЪ БЪЛГАРИ ПРЪЗЪ 1913 ГОДИНА. Българска Академия на Науките, София, Държавна Печатница 1918 г.

(II фототипно издание, Културно-просветен клуб „Тракия“ – София, 1989 г., София).

2. Любомир Шопов. Отдел „Трети“, печат Болид-инс, София, 2012.

3. Samuel Totten, Steven L. Jacobs. PIONEERS OF GENOCIDE STUDIES – Jon Bridgman, The Genocide of the Hereros.

– Richard Hovannisian, The Ottoman Genocide of the Armenians.

– Vahakh Dadrian, The Ottoman Genocide of the Armenians.

– Rouben Adalian, The Ottoman Genocide of the Armenians .

4. Стоян Райчевски. ГЕНОЦИДЪТ НАД БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ 20 ВЕК. Български Бестселър, София, 2005.

5. Карнегиева фондация за международен мир. ДОКЛАД НА МЕЖДУНАРОДНАТА КОМИСИЯ за разследване причините и провеждането на Балканските войни, „Другите Балкански войни“ – Фондация „Карнеги“, Фондация „Свободна и демократична България“, София 1995, издадена и на английски под заглавие:

Carnegie Endowment for International peace, REPORT OF THE INTERNATIONAL COMMISSION To Inquire into the causes and Conduct OF THE BALKAN WARS, PUBLISHED BY THE ENDOWMENT WASHINGTON, D.C. 1914.

6. Веселин Божков. ПЕТВЕКОВНИЯТ ГЕНОЦИД. Издателство „ПРОПЕЛЕР“, София, 2013.

7. Д-р Илия Славков, Боряна Димитрова. САЧАНЛИ. ИСТОРИЧЕСКО И ЕТНОГРАФСКО ПРОУЧВАНЕ. Библиотека „Роден край“, Издателство на Отечествения фронт, София, 1989.

8. Симеон Л. Стойков. ЕНИДЖИЯ – ЕДНА БЪЛГАРИЯ, ОСТАНАЛА В МИНАЛОТО. Фондация „Баш клисе“, Свиленград, 2002 г.

9. Вестник Тракия, брой 18, 2 октомври 2013.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Конвенция за преследване и наказване на престъплението геноцид

Приета на 9.12.1948 г. с резолюция № 260 А (III) на Общото събрание на ООН.

Договарящите страни

Като имат предвид декларацията, направена от Общото събрание на Организацията на обединените нации в резолюцията си 96 (I) от 11 декември 1946 година, че геноцидът е престъпление против международното право, против духа и целите на Обединените нации и е осъден от цивилизования свят,

Признавайки, че през всичките периоди на историята геноцидът е причинил огромни загуби на човечеството,

Убедени, че е необходимо международно сътрудничество, за да бъде освободено човечеството от такова отвратително бедствие,

Се споразумяха за следното:

Член 1

Договарящите страни потвърждават, че геноцидът независимо от това, дали е извършен в мирно или във военно време, е престъпление против международното право, което те се задължават да предотвратяват и наказват.

Член 2

В настоящата Конвенция под „геноцид“ се разбира всяко едно от следните действия, извършени с цел да се унищожи, отчасти или изцяло, една национална, етническа, расова или религиозна група като такава: а) убиване на членове на групата; б) причиняване на сериозни телесни или душевни повреди на членовете на групата; в) умишлено налагане на групата условия за живот, целящи физическото ѝ унищожаване изцяло или отчасти; г) мерки за предотвратяване ражданията на групата; д) насилствено предаване на деца от групата на друга група.

Член 3

Ще бъдат наказуеми следните действия: а) геноцид; б) заговор за извършване на геноцид; в) пряко и публично подстрекателство за извършване на геноцид; г) опит за извършване на геноцид; д) съучастие в геноцид.

Член 4

Лица, които са извършили геноцид или което и да е действие,

посочено в член 3, ще бъдат наказани независимо от това, дали са правителства, държавни служители или частни лица.

Член 5

Договарящите страни се задължават да вземат в съгласие с техните респективни конституции необходимите законодателни мерки за осигуряване изпълнението на разпоредбите на настоящата Конвенция, и специално да предвидят ефикасни наказателни санкции за лицата, виновни за извършването на геноцид или на всяко друго действие, посочено в чл. 3.

Член 6

Лицата, обвинени в геноцид или в което и да е действие, посочено в член 3, ще бъдат съдени от компетентния съд на държавата, в територията на която престъплението е било извършено, или от международен наказателен съд, който ще бъде компетентен по отношение на онези страни, които са приели неговата юрисдикция.

Член 7

Геноцидът и другите действия, посочени в член 3, няма да се смятат като политически престъпления, що се касае до екстрадицията. Договарящите страни се задължават в такъв случай да допускат екстрадицията съгласно техните закони и съществуващите договори.

Член 8

Всяка договаряща страна може да сезира компетентните органи на Обединените нации с оглед последните да предприемат в съгласие с Устава на Организацията на обединените нации мерките, които ще смятат подходящи за предотвратяване и преследване на геноцида или на което и да е от другите действия, посочени в член 3.

Член 9

Споровете между договарящите се страни относно тълкуването, прилагането или изпълнението на настоящата Конвенция, включително и онези относно отговорността на една държава по отношение на геноцид или на всяко друго действие, посочено в член 3, ще бъдат отнасяни до Международния съд за правосъдие, по молба на една от страните в спора.

Член 10

Настоящата Конвенция, чийто английски, китайски, испански, френски и руски текст са еднакво автентични, ще носи датата 9 декември 1948 година.

Член 11

Настоящата Конвенция ще бъде открита за подписване до 31 декември 1949 година за всеки член на Организацията на обединените

нации и за всяка държава, нечленка на Организацията на Обединените нации, на която Общото събрание е изпратило покана за тази цел. Настоящата Конвенция подлежи на ратифициране и ратификационните документи ще бъдат депозириани при Генералния секретар на Организацията на обединените нации. След 1 януари 1950 година всеки член на Организацията на Обединените нации и всяка държава, нечленка на Организацията, която е получила гореспоменатата покана, ще може да се присъедини към настоящата Конвенция. Документите за присъединяване ще бъдат депозириани при Генералния секретар на Организацията на обединените нации.

Член 12

Всяка договаряща страна ще може по всяко време чрез нотификация, отправена до Генералния секретар на Организацията на обединените нации, да разпростре прилагането на настоящата Конвенция върху всички или която и да е от териториите, за чиито външни отношения тя е отговорна.

Член 13

В деня, в който първите двадесет документа за ратификация или присъединяване бъдат депозириани, Генералният секретар ще състави протокол, като изпрати препис от него до всички държави – членки на Организацията на обединените нации и до държавите – нечленки на Организацията, посочени в член 11. Настоящата Конвенция ще влезе в сила на 90-ия ден след датата на депозиране на 20-ия документ за ратификация или присъединяване. Всяка ратификация или присъединяване, извършени на по-късна дата, ще влезе в сила на 90-ия ден след датата на депозиране на документа за ратификация или присъединяване при Генералния секретар на Организацията на обединените нации.

Член 14

Настоящата Конвенция ще бъде валидна в продължение на 10 години от датата на влизането ѝ в сила. Тя остава в сила през следващите пет години по отношение на онези договарящи страни, които не са я денонсирани най-малко шест месеца преди изтичането на всеки срок. Денонсирането ще се извърши с писмена нотификация, адресирана до Генералния секретар на Организацията на обединените нации.

Член 15

Ако вследствие на денонсирания броят на страните по настоящата Конвенция спадне на по-малко от 16, Конвенцията ще престане да бъде в сила от датата, на която последното от тези денонсира-

ния е станало действително.

Член 16

Искане за ревизия на настоящата Конвенция може да бъде направено по всяко време от всяка договаряща страна с писмена нотификация, адресирана до Генералния секретар. Общото събрание ще реши, ако счете за необходимо, какви мерки трябва да се вземат относно такова искане.

Член 17

Генералният секретар на Организацията на обединените нации ще нотифицира на всички държави – членки на Организацията на обединените нации и на държавите – нечленки на Организацията, посочени в член 1: а) Подписванията, ратификациите и присъединяванията, извършени в изпълнение на член 11; б) Нотификациите, получени в изпълнение на член 12; в) Датата, на която настоящата Конвенция ще влезе в сила в изпълнение на член 13; г) Прекратяване на Конвенцията в изпълнение на член 15; д) Нотификациите, получени в изпълнение на член 16.

Член 18

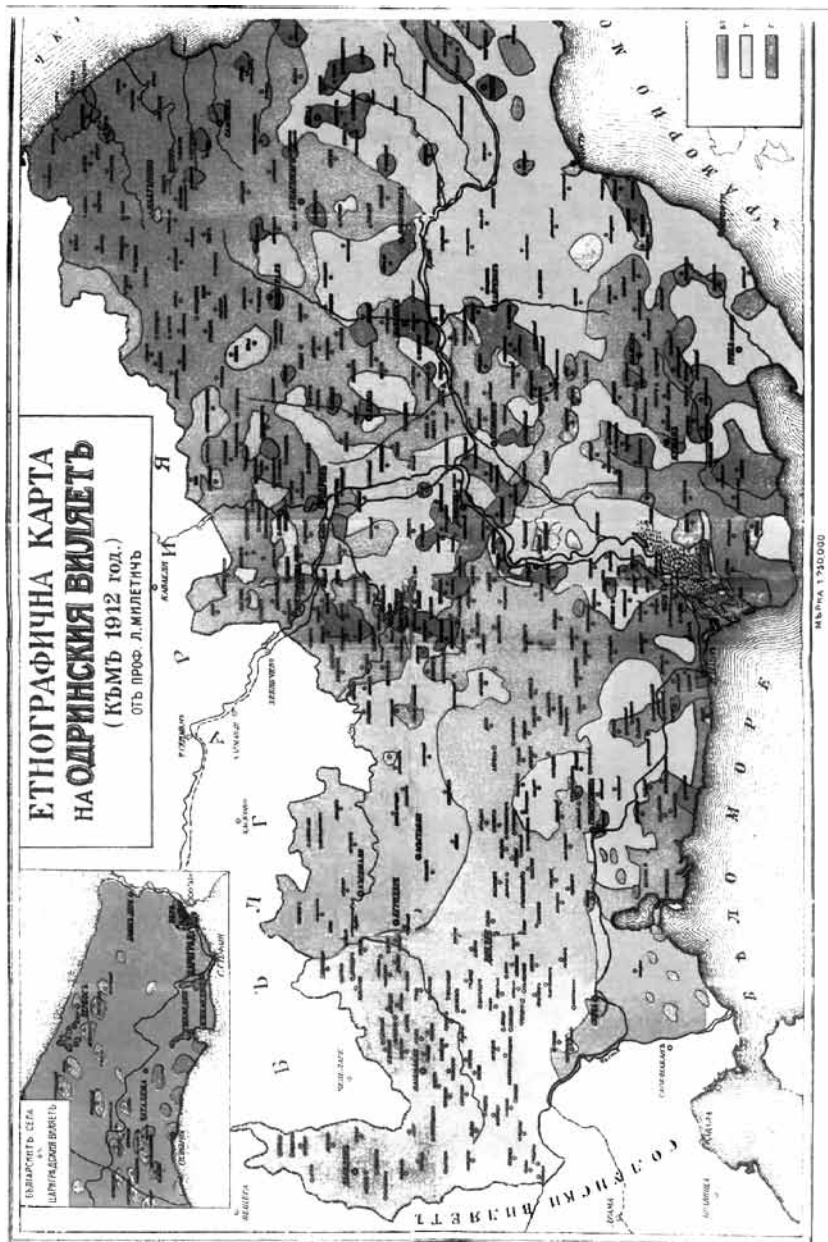
Оригиналът на настоящата Конвенция ще бъде депозиран в архивите на Организацията на обединените нации. Заверен препис от Конвенцията ще бъде изпратен до всички държави – членки на Организацията на обединените нации и до държавите – нечленки на Организацията, посочени в член 11.

Член 19

Настоящата Конвенция ще бъде регистрирана от Генералния секретар на Организацията на обединените нации в деня на нейното влизане в сила.

Приложение 2

Етнографска карта на Одринския вилает към 1912 г.

ИСЛЯМЪТ И УНИВЕРСАЛНИТЕ ЧОВЕШКИ ПРАВА

МИЛКО БОЯДЖИЕВ

През 1969 г. в Казабланка – Мароко, е учредена Организация Ислямска конференция (ОИК). Развитието на интегрираните в тази световна верска общност държави и конфесионални формации утвърждава исляма като мощно, всепроникващо, тясно обвързано с изграждането на обособена държавност религиозно учение, като строго догматичен начин на живот и най-вече като политика, неотклонно насочена към глобално господство. 25 години по-късно, през декември 1994 г., на същото място се проведе юбилейната седма конференция на високо равнище на 49-те държави, членки на ОИК, които са разположени в пояса от Индонезия на Тихия океан, Киргизстан на север, Мозамбик на юг, та до Мавритания на Атлантика. На нея присъстваха наблюдатели от Босна, Кипър, Казахстан, гости от Словения, Хърватска, Македония, Косово, Санджак, Кашмир, както и представители на някои обвързани институции и религиозни фондации и организации.

В декларацията, приета от държавите глави, е изразена общата решимост на участниците да положат всички усилия за укрепване солидарността на страните членки да провеждат съвместни действия за постигане на всички ислямски стремежи, да закрилят светостта на ислямското учение, да осъществяват колективна защита на правата на мюсюлманските групи и малцинства в другите страни. В тази връзка конференцията утвърди с Резолюция 39/7-Р Каирската декларация по човешките права в ислямския свят, приета през 1990 г. на XIX сесия на външните министри. Декларацията се позовава на ценности, основани на върховенството на исляма като осъществител на абсолютната воля на Аллах на земята и изисква повсеместно повишаване усилията на световната ислямска общност (умма) и прилежащите ѝ организации на национално, регионално и международно равнище за прокламиране и защита на човешките права единствено на основата на ислямското догматич-

но право – шариата, без да се допуска чужда намеса в делата на общността.

Посочва се, че неотменните предписания, дадени свише на правоверните мюсюлмани, ръководните принципи, критерии, определения и понятия, утвърдени от ислямското учение, се различават по своята същност и са несъвместими с утвърдените в съвременния свят християнски нравствени ценности, превъплътени в свойствените на демократичното гражданско общество универсални права, норми и традиции. При това понятието „права на човека“ няма аналог в шариатската правна терминология и не би могло от само себе си да стане част от ислямското правно съзнание. Още повече че това съзнание е подчинено единствено на волята на Аллах, която всеки правоверен е длъжен винаги и навсякъде да следва и изпълнява.

Изясняването и доколкото е възможно – преодоляването на съществуващите различия между ислямските догми и християнските разбирания налагат извършването на коректен анализ и конструктивна съпоставка на съществуващите обстоятелства и тенденции в областта на човешките права като условие за провеждане на толерантни обсъждания от заинтересованите страни.

Човешката същност е била винаги в основата на европейската нравствена философия. Според християнските религиозни вярвания Всевишният е създал човека по свой образ и подобие. Поставяйки в светото триединство своя земен син редом до себе си, Той утвърждава отделната човешка личност като най-висока морална ценност. С присъщите си етико-нравствени постулати християнската религия създава духовни предпоставки всеки човек да бъде възприеман за носител на божествения образ на земята.

Дълбоко присъща за християнското учение е възможността всеки човек сам да оценява постъпките си и с това да поеме отговорността за деянията си пред Бога и собствената си съвест. Идеята за свободата се е враждала и налагала в европейските културни традиции във взаимодействие и противоборство на духовното със светското начало, относителното разделение, на които виждаме още в евангелското „Божието Богу, кесаревото кесарю“. За християнина Божиите закони са нравствен императив. Човек сам определя своя избор. Но какъвто и да е изборът, християнинът не губи възможността да поправи лошите си постъпки и никога не престава да бъде подобие Божие.

В съответствие с осъвременените разбирания Френската декларация за правата на човека и гражданина (1789 г.) определя свобода-

та като възможност да се върши всичко, което не вреди на останалите. Упражняването на неотменимите и принадлежащи по рождение човешки права няма граници освен определените със закон, което осигурява на другите членове на обществото същите тези права. Прокламираните от Великата френска революция права на човешката личност, формулирани в рационалните принципи на съвременните правни доктрини, са възплътени в националните законодателства на модерните държави.

През десетилетията след Втората световна война надеждите на човечеството бяха окрилени от прокламираната в Общото събрание на Организацията на обединените нации Всеобща декларация за правата на човека и приемането на поредица от пактове, конвенции, договори, протоколи и други международни инструменти, с които последователно се прокарва основополагащото начало за развитие, насърчаване и гарантиране на равни и неотменни права и свободи, правен субект на които е всяка човешка личност – без оглед на раса, цвят на кожата, пол, народност; етнически произход, език, вероизповедание, политически убеждения, социално положение, и които могат да се осъществяват индивидуално или съвместно (солидарно). Създадената в рамките на ООН система отразява изискванията за зачитане достойнството на отделната личност, съответстващи на разбиранията на заелите почетно място в световната история велики мислители.

Духовните и държавните ръководители на страните, членки на ОИК, които според Корана са изразители на волята на Аллах — „абсолютният повелител на света и хората“, отричат универсалната валидност на приетите от Общото събрание на ООН международни договорености. Още при обсъждането на Всеобщата декларация за правата на човека (1948 г.) в световната организация делегацията на Саудитска Арабия не гласува за нейното приемане.

Мотивира се дипломатично със становището, че тя „се основава в голяма степен на западните концепции за култура, които често се разминават с концепциите за култура на източните държави“. През изминалите десетилетия това становище получи широка подкрепа на всички ислямски форуми и се утвърди като основна насока в тяхната дейност. Ето защо XX конференция на външните министри на страните, членки на ОИК (Истанбул, 1991 г.), взе решение за продължаване на съвместите усилия на секретариата и държавите от организацията за ускоряване признаването на ислямските ценности в областта на човешките права и ги задължи да координират позициите си в тази насока.

Отношението на ислямските страни към международноправните договори се определя от обстоятелството, че двата основни документа в хуманитарната сфера – Международният пакт за граждански и политически права и Международният пакт за икономически, социални и културни права, не са ратифицирани от близо половината държави, членки на ОИК, включително Турция, Индонезия, Пакистан, Бангладеш, Саудитска Арабия, Кувейт, Малайзия и 14 други, населението, на които обхваща преобладаващата част от правоверните по света. По текста на малкото общо взето други ратифицирани международноправни документи са изразени резерви и са направени декларации – примерно от Бангладеш, Египет, Ирак за неприложимостта на съдържащите се в тях положения, които противоречат на шариата, Свещения Коран и Суна. На вътрешните им разпоредби опонира Турция. Поначало ислямските държави не допускат приоритет на международните норми, които не съответстват на вътрешното законодателство – било то религиозно или светско. Защото основна повеля на Аллах, която подлежи на повсеместно и безусловно изпълнение, е целият свят да бъде уреден съобразно неговата неотменна воля. Западните представи за държавно устройство, демокрация, гражданско общество, човешки права и свободи не отговарят на залегналите в шариата единствено меродавни правни и морални разпоредби, които уреждат отношението на духовната и държавната власт, към отделната личност. Според ислямските политико-религиозни схващания правата на човека се считат за привилегии, предоставени свише на правоверните. Те се подчиняват на теократичното разбиране за върховенство на световната ислямска общност (умма) и са по същество по-скоро задължения, отколкото права. Всеки мюсюлманин изгражда своето самосъзнание преди всичко като член на тази общност, на чието съществуване, благосъстояние, разширяване и развитие той е длъжен да се отдаде изцяло. Поради това западните идеи за правата на човека не могат да бъдат възприети от политическата мисъл в ислямския свят. Залегналият във философията на съвременната държава принцип за суверенитета на народа и осъществяването на тази основа на представа за права и индивидуални свободи, гарантирани от светската държава, поставя под съмнение съвместимостта им със същността на ислямското схващане за човешки права – предоставяни в съответствие с шариатската правна система само на пълноправни правоверни мюсюлмани. Според Корана¹ римската правна система, на която се основават правните доктрини на съвременните държави, се определя

като „потънала в благото на духовен формализъм, догматизъм и изключителна арогантност“. Това означава, че като божи атрибут ислямското правосъдие стои по-високо от правосъдието по римските закони или някой друг човешки закон. То докосва вътрешни мотиви, защото „правоверните трябва да действат в присъствието на Бога, за когото всички неща и мотиви са известни“.

Ислямът поначало не признава наличието на принадлежащи по рождение и неотменими за всеки индивид права, а в най-добрия случай приема съществуването на общи за всички задължения. Божественият характер на ислямската правна и държавническа мисъл, залегнала в моралните разпоредби на Корана, са неотменни за обществено-държавния живот и не могат да се осъществяват на основата на универсални международни правни норми. Отделният мюсюлманин има стриктно определени задължения към Всевишния, към природата и към своите правоверни събратя, върху които единствено могат да се разпростират права и свободи. Тези, които не приемат посочените в шариата задължения, нямат никакви права, а всякакви техни искания са лишени от правно основание.

Ислямската теория за държавата, основана на схващането за неделимостта и всеобхватността на Божията същност, никога не е възприемала разделението на светската и духовната власт, разграничаването между законодателната, изпълнителната и съдебната институция, не е признавала суверенитета на народа. Защото според ислямските разбирания върховен суверен е само Аллах, комуто са подчинени човечеството и цялата природа.

Предопределението е друга основна догма на ислямското вероизповедание, която има отражение върху всички аспекти на живота на мюсюлманина. В Корана е казано: „Всичко, което сте преживели, е било писано, преди да ви е постигнало“.

Докато съвременните традиции утвърждават правото на отделната човешка личност на юридическа закрила от произвола на властта, ислямската теория за държавата никога не е приемала съществуването на независими юридически институции в рамките на общността на правоверните (умма). При това в неизменната ислямска представа претенциите за човешки права са излишни, защото всеки е длъжен навсякъде и винаги да следва волята на Аллах. Според Корана „не е допустимо за истинския правоверен – бил той мъж или жена, когато Бог и неговият Пророк са повелили нещо, да има свободата да избира друго на своя собствена глава“. И тъй като изпълнението на неговата воля е най-високо задължение на всички

институции в държавите, членки на ОИК, немислими са всякакви противоречия между тях и народа, между властниците и подвластните, а независимостта на отделната личност е подчинена на принадлежността към мюсюлманската религиозна предопределеност. Ислямската религия изключва възможността правоверни мюсюлмани да се договарят помежду си за това, какво може да се счита за истина и какво не, а още по-малко с неверниците. В този смисъл договореностите в рамките на Организацията на обединените нации, Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа или Съветът на Европа по правата на човека и основните свободи имат стойността на къс хартия, отклоняващ от правия път и волята на Аллах. Ислямът задължава всеки мюсюлманин да печели неверниците, да го обръща в „единствено правата вяра“ към „единствено спасителния път“. Абсолютизирането на това задължение обуславя една важна особеност, залегнала в догмите на Корана – експанзионистичния дух, който е прокаран и в религиозно-правната му надстройка – шариата. Шариатът – създаден през VII–X век, е сбор от произхождащи направо от Бога предписания, които насочват всички действия на хората. Нищо в частния и обществения живот на мюсюлманите не може да се допусне, ако то е противно на шариата. Ръководните правила в обществения живот на мюсюлманската общност (умма) са декретирани и узаконени като религиозно откровение, съхранено в свещените книги. Коранът е първият и главен източник на ислямското право, което утвърждава неразривното сплотяване и обвързването в едни ръце на светската и духовната власт.

Каирската декларация по човешките права в исляма, утвърдена през декември 1994 г. на най-високо равнище от седмата конференция на ОИК, се счита за неделима част от ислямската религия и е предназначена да служи като главно ръководство на държавите членки във всички аспекти на живота.

В увода на декларацията се изтъква изключителната роля на световната ислямска общност (умма) като колектив, извън който отделната личност няма никаква стойност. Ислямското схващане утвърждава, че само извън човека съществува абсолютната даденост, съвпадаща със силата, която може да прекрати неговото съществуване със смъртта му. Става ясно, че човешкият живот представлява една пращинка на везната на абсолютното мирозрение.

Колективното начало е очертано в декларацията още в нейния чл. 1: „Всички човешки същества образуват едно семейство, членовете на което са обединени чрез преклонението пред Бога“.

Истинската вяра е гаранцията за спазване на човешкото достойнство по пътя на съвършенството. С други думи, неговото зачитане е възможно в стремежа към изпълнение на божествените предписания и само в общността на правоверните. В Корана е указано: „Нека мюсюлманите се държат заедно в единство и дисциплина..., мюсюлманите трябва да бъдат верни на собственото си братство. Те трябва да търсят помощ и приятелство от своите единоверци и да стоят твърдо в постоянство и мълчаливо търпение“. Понастоящем ако умма е символът, то Организация Ислямска конференция е практическата реализация на единството на мюсюлманите – независимо от граници, народностен произход, език. Присъщият за ислямските разбирания колективизъм и рамките на общността (умма), „която Бог направи най-добрата нация“, се изразява в допускането на обща вина и обща отговорност – чл. 3 на декларацията.

Важна особеност на ислямското учение е пренебрегването на етническата принадлежност на мюсюлманите и отъждествяването ѝ с религията. Стремежът е насочен към създаването на единна ислямска държава на основата на мюсюлманската общност. „В лоното на исляма народности няма“ – казва се в пророческите откровения („хадиси“). В увода на декларацията се утвърждава също принципът, че поначало никой няма право да отменя изцяло или частично, да нарушава или пренебрегва прокламираните от исляма основни права и всеобщи свободи, тъй като те са обвързани с Божиите заповеди, съдържащи се в писаните от Бога в книгите откровения, предадени чрез неговите пророци. Неизпълнението и дори пренебрегването им се счита за непростим грях, за който всеки е отговорен лично за спасението си, а ислямската общност (умма) е отговорна колективно за тяхното съхранение. Този принцип преминава като червена нишка през цялата декларация и намира окончателен израз в чл. 24 и 25. В тях се урежда еднозначно, че всички споменати права и свободи са обект на ислямския шариат, който е единственият източник за тълкуване или изясняване на всички съдържащи се в Каирската декларация положения. Това са Божиите заповеди, превърнати и норми на позитивното право. Същата мисъл намира потвърждение и в чл. 19-д: „Не може да има престъпление или наказание освен както е предвидено в шариата!“

Прокарваният в декларацията релативизъм създава неприемлива йерархия на правата, като се отдава приоритет на ислямските религиозни предпочитания над другите не по-малко основни и важни права. Нормативното утвърждаване на ислямската религия и

култура – особено в по-трайните им форми, подкопава постигането на равенството пред закона, справедлива демокрация и действително гражданско общество. И нещо твърде симптоматично за нашето време. В Каирската декларация по човешките права в исляма се прокарва стремеж към игнориране на светското законодателство, възприето в някои от държавите, членки на ОИК, и насочването им изцяло към шариатските норми. За това свидетелства обстоятелството, че от текста, приет от външните министри на страните, членки на ОИК. през 1990 г. е отпаднал чл. 26, който ги задължаваше да предприемат необходимите постъпки за прилагане на принципите на декларацията само ако те не влизат в противоречие с вътрешното им законодателство! А чл. 11-а на декларацията, след като обявява всяко човешко същество за свободно по рождение и утвърждава, че никой не може да го заробва, унижава, гони и експлоатира, допуска едно-единствено „изключение“ – робското подчинение на всевишния Бог, т.е. на неговите земни наместили.

Още в чл. 1 на Каирската декларация е прокламирано равенство без всякаква дискриминация на всеки човек (мъж), но само по отношение на човешкото достойнство и по задълженията и отговорностите. Според същия член всички човешки същества принадлежат на Бога и никое не може да има превъзходство над другите с изключение на най-обичаните от Него, съобразно проявяваното от тях милосърдие и извършените добри дела.

Впечатляващо е присъщото на ислямските догми юридическо утвърждаване единствено на задълженията на всички хора към Всевишния (Аллах) и към общността на правоверните с произтичащите от това предимства за нея. Следователно никакви права, основани на равенството пред светските закони – включително при различия по пол, религиозни вярвания, език, политическа принадлежност, обществено положение или други признаци, не са и не могат да се считат гарантирани на основата на шариатските норми. Защото ислямската етическо-правна доктрина поначало урежда изключителни привилегии и върховенство на правоверните – както над атеисти и идолопоклонници, така и над хората на писанието – християни и юдеи. И нещо повече – светът на християните и юдеите може да бъде подчинен по пътя на морално унижение и икономическа принуда. За да им бъде запазен животът и да им се разреши да изповядват своята религия, те са длъжни да плащат поголовен данък (джезие). Коранът повелява: „Воювайте с този, които не вярват у Аллах и неговия Пророк и не се подчиняват на истинската вяра, а на тези, които

е изпратено свише писание – докато не дадат откуп със своята ръка, бидейки унизени“.

Жената е поставена в особено силно изразено неравенство пред закона. В много страни, членки на ОИК, тя дори не се зачита за човек. Според преданието Бог първом с сътворил мъжа от пръст, оформил го в подходящ образ и само нему е вдъхнал своя дух. От мъжа е създал жената. След това е направил тяхното потомство от "екстракт от отвратителна течност“. Ислямската правна доктрина поначало не допуска равенство на жената с правата на мъжа. Равнопоставеност би могло да има – както е посочено в чл. 1-а на Каирската декларация, само в задълженията и отговорностите. В Корана е указано: „Мъжете да имат първенство над жените поради ония предимства, с които Бог е направил едните да превъзхождат другите и затова, което те изживяват от имота си, за да издържат жените си. Честните жени биват покорни, внимателни в отсъствие на мъжете си, защото БОГ ги пази, като ги предоставя на грижите и защитата на мъжете“. При наследяване жените получават съответно по-малко от имуществото на наследодателя в сравнение с мъжете, като отношението в различните страни и периоди е от половината до 1/8 или 1/9 част. Неравенството на жената, неравнопоставеността ѝ като субект на правото я превръщат в отделните случаи в правен обект и тя може да бъде третирана като вещ. Това отношение не може да бъде оправдано с позоваване на религия, култура, традиции или други приоритети. Наред с всичко това съществуват и други форми на насилие, които не са толкова видими, но са не по-малко опустошителни и представляват съществени нарушения от гледна точка на универсалните човешки права. Това се отнася предимно за насилието и семейните отношения, които са традиционно обкръжени с мълчание.

Според чл. 7 на Каирската декларация родителите и настойниците определят възпитанието, интересите и бъдещето на своите деца (считано до 18-годишна възраст), които трябва да осъществяват съобразно моралните ценности и принципите на шариата. Тези уредби изключват възможността детето да може да формира свои собствени възгледи, да изразява свободно мнения по всички отнасящи се до него въпроси, като им се отдава съответстващо на неговата възраст и зрелост значение. Така се създават предпоставки за произвол или намеса в личния живот на детето, на посегателство срещу неговата чест и достойнство.

В чл. 2 на Каирската декларация е записано: „Животът е божи дар и правото на живот е осигурено на всяко човешко същество“.

Ислямското право му дава статут на вещ, дадена от Бога във временно владение на човека. В този смисъл човешкият живот не може да бъде произволно отнеман освен по предписаните в шариата причини.

Вярата в задгробния живот, подхранвана от надеждата за вечно, блажено и безгрижно съществуване, води до пренебрежително отношение на мюсюлманина (мъжа) към земното битие, както и до радостна готовност то да бъде жертвано без всякакви задръжки в името на Аллах, който напътства: „Не мислете за онези, които са убити по Божия път, като за мърши...“: В Корана е казано още: „Не може душа да умре освен с разрешение на Бога. Защото Той е този, който дава живот и смърт“. Но ако правоверния го заколят или умре по посочения от Бога път, прощката и милостта Му са далеч по-добри от всичко друго. В мюсюлманските представи за рай „благочестивите ще пребивават между градини и удоволствия, наслаждавайки се на онова, което техният Бог ще им даде... И ние ще ги оженим за девиси, имащи големи черни очи.... Избрани младежи да им служат, да бъдат около тях, красиви като бисери, скрити в своите черупки“.

Животът на неверниците обаче е без всякаква стойност. За тях там се отбелязва: „... убивайте идолопоклонниците, където и да ги намерите, и не ги вземайте за пленници...“: „Когато срещнете неверниците, режете техните глави, докле направите едно голямо клане между тях.“

В чл. 10 на Каирската декларация ислямът се въздига за единствената религия, произхождаща от ненакърнената природа, т.е. от Аллах. Посочено е, че не бива да се допуска материалната нищета или ниската образованост на човека да бъдат използвани за обръщането му в друга вяра или за подтик към атеизъм.

Твърде пестеливият текст на Каирската декларация по въпроса за свободата на съвестта и религиозните убеждения налага няколко съществени извода. Преди всички с него се утвърждава изключителността на ислямското религиозно учение, неговата несъпоставимост и пълно превъзходство над всички останали „природонесъобразни“ верски убеждения. И друго: нищо не може да оправдае обръщането на мюсюлманина и друга вяра или безбожие. Според Корана това е най-тежък грях, чието единствено наказание е отнемането на божия дар – живота. Това е очевиден призив за абсолютна нетърпимост на правоверните към всякаква свобода на съвестта и религиозните убеждения; подкрепа на всяка агресия спрямо иновърните, повеля за разправа и насилие под призива „вярвай и воювай!“. За мюсюлманна тези свободи се свеждат единствено до осъществяването всякога и на всяко място на повелите на правата вяра.

Зловещ пример за разправа с иноверци е отношението към изповядващите бахайската вяра, официалното признаване на която е отказано във всички държави, членки на Организация Ислямска конференция. В Общото събрание на ООН е изнесена информация за жестоката участ на 330 хиляди нейни привърженици в Ислямска република Иран. Там е забранено избирането на духовните им наставници и всякаква проява на духовна дейност. Активистите ѝ биват арестувани без предявяване на обвинение и в много случаи екзекутирани. Не им се дава възможност за защита или за обжалване на издадените от ислямските революционни съдилища присъди. В една от тях се казва: „Да бъде убит! Бог ще го накаже. Цялото имущество на осъдения се отнема в полза на мюсюлманската съкровищница“. Браковете между бахайци не се признават за легитимни. Те нямат достъп до по-високо образование. В официален протокол на Комисията по правата на човека на ООН /Е/СН.4/1995/55/ се отбелязва по повод доклада на специалния пратеник продължаващото нарушение на човешките права в Ислямска република Иран – включително големия и постоянен брой екзекуции, множеството случаи на мъчения и жестокости, нечовешкото третиране и наказание, дискриминационното отношение към религиозните малцинства и най-вече към изповядващите бахайската вяра. В Мароко на изповядващите тази вяра се правят административни ограничения и не им се издават задгранични паспорти. Цялата световна общественост е шокирана непрекъснато от религиозните гонения в Турция. Паметни остават събитията в Истанбул през 1977 г., известни като „Кървавата неделя“, както и събитията в Караманмаран през 1980 г. В гр. Сивас на 2 юни 1993 г. – „денят на шариата“ – изгориха живи 36 известни турски интелектуалци. Известно е вековното насилие над мюсюлманите адауити и т.н. В Бангладеш според постъпили в ООН официални сведения в района на Читагонг са осквернени будистките храмове, а хората от малцинството „джумма“ са принуждавани насилствено да приемат исляма.

Религиозната дискриминация се прокарва дискретно спрямо иноверци в обществените служби, учебни заведения, търговски обекти и т.н.

Според мюсюлманските обичаи вероотстъпник не може да бъде погребан в мюсюлмански гробища. Не бива да бъде погребван дори и в гробища на иноверци. Той трябва да бъде хвърлен в някой трап като куче. Такава участ се полага и на тези правоверни, които са дръзнали да придобият или да си запазят присъщите на други вероиз-

поведания имена. Бракът между мюсюлманка и неверник е недопустим. Неверникът родственик, бил той баща, син, майка, брат и т.н., не може да наследи имущество на правоверен.

Всеизвестни са множеството случаи на издаване на смъртни присъди за „оскъбление на исляма“ (Салман Ружди и др.). Мюсюлманин, който разговаря на езика на неверниците, без да има основателни причини за това, трябва да бъде порицан, заставен да иска прошка и ритуално да му се „прочисти езикът“. Всеки правоверен е длъжен най-строго да спазва религиозните изисквания, тъй като в Корана е казано: „Защото решението на Бог трябва да бъде изпълнено!“

Свободата на словото според чл. 22 на Каирската декларация е ограничена и подчинена на принципите и нормите на шариата. Тежък грях, който при определени обстоятелства подлежи на смъртна казнь, е разпространяването на „недобросъвестни“ сведения, с които се накърняват светостта и достойнството на пророците, подкопават се моралът и етическите ценности или се разединява, подкувна или накърнява обществото, или се отслабва неговата вяра.

Така свободата на словото се вежда по своята същност единствено до възхвала на всевишния Аллах и свещените ислямски ценности.

В Каирската декларация за човешките права в исляма (чл. 13, 14, 15, 16, 17 и 18) социалните права са широко застъпени и еднопосочни с утвърдените в ООН. Според тях държавата и обществото са задължени да осигуряват правото на труд, в съответствие с което всеки може да избира работа, отговаряща на неговите и на интересите на обществото. Работещите не бива да бъдат пренатоварвани, принуждавани или експлоатирани. В декларацията се утвърждава правото на законна печалба – без да се допускат монопол, измами и причиняване на вреди. В рамките на ислямската общност вземането на лихва е изрично забранено и се счита за голям грях.

Придобитата по законен начин собственост – ако не вреди на друго или на обществото, се ползва с особена защита. С такава защита се ползват и личният живот, домът, семейството, доброто име. Ако не противоречи на шариатските принципи, всеки може да се ползва от резултатите на своя труд, да отстоява дългосрочните си финансови и морални интереси. Разпореждането обаче със собствеността чрез завещание е недопустимо!

Всеки мюсюлманин има право на медицински и социални грижи, да има достъп до обществените заведения, от които има нужда, в границите на своите възможности.

Ислямското учение и предписанията на Пророка задължават обществеността в лицето на държавата да гарантира социалните измерения в обществото, да уважава човешкото достойнство, да създава предпоставки за повишаване на материалното благополучие и духовната възвишеност на хората.

При това обаче според ислямските разбирания моралните постулати в социалната област не бива да се осъществяват чрез нормативни разпоредби. Това обстоятелство онагледява ислямската правна и държавническа мисъл. Социалните права се възприемат най-вече като проява на милосърдие. Всеки правоверен, на когото Аллах е предоставил благоденствие, е длъжен съгласно догмите да се грижи за намиращите се в нищета свои единовеци. Събраните и преразпределени чрез религиозните институции дарения („зекат“) се оформят като обществена (държавна) помощ. Така обаче се отрича социалното право на хората от по-бедните слоеве да придобиват част от създаденото и с техен труд богатство.

Изложеното дотук се основава на документи и обстоятелства – преди всичко на Каирската декларация за човешките права в исляма, които едва ли някой би отрещъл. Разсъжденията и произтичащите от тях изводи могат да бъдат направени от всеки, който е в състояние да мисли свободно съобразно гражданската си съвест и човешкото си достойнство. На такава нравствена преценка подлежи и становището, изказано в „Ислямска декларация“ (1991 г.) от президента на Босненско-хърватската федерация Алия Изетбегович: „Не може да има мир, нито съвместно съществуване между ислямската религия и социалните и политическите институции, които не са ислямски!“ И по-нататък: „Завоювайки правото сам да управлява своя свят, ислямът изключва правото на установяване на чужди идеологии на собствена територия. Държавата трябва да бъде възплъщение на моралните принципи на религията“. „Внедряването на исляма в частния живот на личността, в семейството, чрез възраждане на ислямското мислене и създаване на единна ислямска общност от Мароко до Индонезия“ под лозунга „вярвай и воювай!“ е пътят, който според Изетбегович води към тази цел.

Вековният проблем, изнасянето на който в наше време става крайно наложително, се свежда до това, дали ислямът като религия, начин на живот и политика е в състояние да превъзмогне средновековната си философия, недопускаща мирно съвместно съществуване с другите световни цивилизации, или в момента, когато ще може да

разруши съществуващата неислямска власт, ще се опита да изгради своето глобално господство.

Тази доктрина обяснява геноцида, извършен над българи, арменци, кюрди и други народи. Извършителите вярват, че са изпълнили своя дълг пред Бог, като са избили невинните жертви. Убийците отричат извършване на престъпление срещу човечеството.

БЕЛЕЖКИ

¹ Приведените цитати са от преведените от английски и издадени на български език книги „Коранът – водител и разпознавач“ и „Коранът – текст, превод и коментар“ от **А. Юсуф Али**.

ЗА НАУЧНО ОБОСНОВАНО ИНТЕРПРЕТИРАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ

ДЕЛЧО ПОРЯЗОВ

1.

Годините през последната четвърт век бяха наречени „преходен период“. Може би от стеснение или страх никой не промълви, че става дума връщане към старата политико-икономическа система. И действително в този период се извършиха коренни изменения във всички сфери на обществения живот: политическата, икономическата, социалната. Но не на тях са посветени следващите редове.

Сега искам да ангажирам общественото мнение преди всичко за измененията в духовната сфера, внушавани от немалко интелектуалци – литератори, историци, политици. Появиха се предложения за ново интерпретиране (ще си призная, предпочитам по-българската дума „тълкуване“) на редица исторически събития. Последваха различни идеи, имащи претенция за реформаторско тълкуване на отдавна вече установени исторически събития и за промяна на техните названия. Тези явления са от различно естество: какъв е характерът на Балканските войни; какво представляват българомохамеданите (помаците), населяващи Родопите; присъствие, владичество или робство е времето на България в границите на Османската империя; прочистване, изстребление или геноцид са преживелиците на тракийските българи през злочестната 1913 година и пр.

Дузина са „мераклиите“, както пише доц. Георги Митринов, които се нароиха да пишат по тези болезнени за българската нация проблеми. Отказалите се от българската нация създадоха в Смолян под гръмкото название „Европейски институт – Помак“. Лидерите на ДПС обявиха, че Балканските войни са етническо прочистване и призоваха за нов прочит на българската история. Да си спомним за „мераклиите“ да представят баташкото клане като мит. Изобщо

Салих Бозовци и Моловци не липсват. Вместо да се вгледат в българския елемент на фамилените имена на рода си, те творят открито антибългарска история.

Бедата се състои в това, че няма бърза, точна и остра реакция на историци и политици. Няма и съответни решения на държавната власт да се спрат публикации срещу българската народност. Но тази беда не стихва дотук. Появиха се и автори, които отстъпиха от традиционното тълкуване на редица исторически събития. Питам се, в името на какво? Логическият отговор е: да се харесваме на нашите съседи, с които заедно сме преживели съответните исторически събития.

2.

„Новаторските“ стремежи да се представят в друга светлина и да се преименуват известни исторически събития започнаха още в началото на преходния период. Ще припомня известното изявление на не кой да е, а на българския министър на отбраната Димитър Луджев, който нарече турското робство на българите „турско присъствие“ на Балканите. Оставаше само да каже „желано“ от българите присъствие, както другите като него нарекоха „желано“ даването на мъжките рожби за еничари.

Този изключително трагичен епизод от българската история бе сполучливо изигран в подигравателен тон от актьорите Марта Вачкова и Тончо Токмакчиев.

Бързам да съобщя, че нашият историк произлиза от Странджа, а както се знае, неговите земляци вдигнаха Преображенското въстание през 1903 г. не срещу турското „присъствие“, а срещу турското робство. След него пък се намериха изследователи, които готвеха изложба, с която да покажат, че Баташко клане не е имало.

Известният историк Божидар Димитров също запретна ръкави и прекръсти турското робство на българите с турско владичество. И като министър го стори. Сега официално се говори не за робство, а за владичество. Вярно, че словото „владичество“ не е толкова голямо подмазване в сравнение с думата „присъствие“ на турците. В същото време обаче то бледнее по съдържание от понятието „робство“. Изразът „владичество“ действително показва, че турците не само са присъствали, но и са владеели, т.е. властвали над българите. Понятието „владееене“ обаче не показва, че то е било съпроводено с прийоми от рода на робската тирания. А всеобщо е признато, че българинът е бил принуждаван да работи ангария, да бъдат ограбвани плодовете

на неговия труд и не като изключение да бъде убиван като животно, без съд и присъда.

Известно е, че самите турци са наричали българите „рая“. Проверих и установих, че всички книжовни източници поставят знак равенство между **рая** и **робство**. Затова епохата на България в рамките на Османската империя досега наричахме турско робство. И какво излиза, че турците ни третират като роби, а ние, българите, им казваме само „сте ни владели“.

Всеки има право да мисли, да тълкува и да нарича българските исторически събития в тази империя „присъствие“, „владичество“, „робство“. Такова право има и Божидар Димитров. Има обаче едно „но“. Когато го излагаш публично и още повече, когато си държавник и го налагаш като официална политика, ти си длъжен да го аргументираш. Какви аргументи излага той. Те са наивни, смешни, жалки. В една публикация във в/к „Тракия“ с голяма фотографска снимка той обосновава своята теза с това, че неговата баба не била изнасилена. В друга сочи, че понятието „робство“ било обидно за самите българи. И така нататък. По-приемливо би било, ако цитирал Гергана от „Извора на Белоногата“. Но видимо не се е сетил. За себе си ще кажа, че моята баба, заедно с внука си е била съсечена на прага на църквата „Свети Димитър“ в село **Сачанли**, Гърция, търсейки спасение в божия храм, както баташките българи. Що се отнася до „изнасилването“, бих го посъветвал да прочете отново Милетич. Там ще намери не една, а много изнасилени българки – баби, млади булки, невръстни моми, които по време на битката при **Фере** на 24 септември 1913 г., за да избегнат този позор, се хвърлят в мътните води на Марица и в тях намират смъртта си. А какво да кажа за срамотиите, извършени от турците в село Адачала (Бориславци) под носа на българските войници в село Ефрем.¹

Аз няма да привеждам нови факти в защита на тази теза, че българската история в границите на Турция наистина трябва да се назовава „турско робство“. Тази епоха е отдалечена от моя живот с цяло столетие. В действителност такива аргументи могат да се извлекат от множество книжовни летописи и всеки може да ги намери и на кирилица, и на латиница. Затова ще задам въпрос на всички, които не харесват понятието „робство“ и го заменят с „присъствие“ или „владичество“. А той е: Защо Патриархът на българската духовност Иван Вазов назовава своето велико произведение „Под игото“? Всеки може да прочете в синонимните речници, че думата „иго“ е равнозначна на робство. И по-нататък. Защо великите българи Христо Ботев и Васил Левски нарекоха това време „робска тирания“?

Простете ми, но аз вярвам на живелите в тази епоха най-достойните българи и в никакъв случай не мога да се доверя на народоотстъпническите измислици. На някои новатори, дори от величината на Божидар Димитров.

Активната турска пропаганда настойчиво търси през последните години промяна и в други понятия, отразяващи българската история в обхвата на Османската империя. Най-голямо внимание заслужават може би събитията по време на Балканската война и преживяната трагедия от тракийските българи през 1913 г. Не кой да е, а самият Ахмед Доган поиска „нов прочит“ на историята на първите Балкански войни, по повод предлаганото почетно гражданство на генерал Васил Делов – освободителя на град Кърджали, и побърза да я обяви като етническо „прочистване“. Ние, обикновените българи, които знаем, че тази война е велика, освободителна, изтръпнахме от болка. Правителството на Бойко Борисов сякаш онемя, не реагира и не промълви нито дума в отговор на тази провокация. Преди месеци влиятелен турски вестник публикува географска карта на Турция, в която включи част от територията на днешна България. Служебният премиер Марин Райков окачестви постъпката като **цинична**, но не отправи протестна нота. Още факти ли? Има ги! Но усещането на унижен ме кара да не ги изреждам.

3.

А сега по понятията етническо прочистване и геноцид.

През 2005 г. пишещият напоследък твърде интензивно г-н Стоян Райчевски издаде книга под надслов: геноцидът над българите през XX век. Без да поясни, какво разбира под понятието „геноцид“, или как го определя конвенцията на ООН, той изброи в нея 12 исторически събития, сполетели българите като геноцид.

Ще посоча няколко от тях, които трудно могат да се включат в съдържанието на понятието „геноцид“:

- предизвиканият глад в Поволжието;
- разкулачването на българите в Украйна, Бесарабия и Молдова;
- одисеята на Таврическите българи;
- съдбата на българите в Западните покрайнини и пр.

В моята книга „Погромът над тракийските българи през 1913 г.“ много тактично подсказах, че понятието „геноцид“ не бива да служи за всекидневна употреба. Единствената истина е, че в българските геноциди Райчевски поставя действителния геноцид на тракийските българи през 1913 г.

Сега последната си книга г-н Райчевски е озаглавил „Етническото прочистване на българите от Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923)“. Става ясно, че терминът „геноцид“ е изоставен и е заменен с понятието етническо „прочистване“. В/к „Тракия“, брой 10 от 23 май 2013 г., ни информира, че Стоян Райчевски е представил книгата си „като втори том към документалните доказателства за етническото прочистване на Милетич“, т.е. като продължение на знаменитото съчинение на големия българин. Винаги съм бил откровен. И сега няма да скрия: изтръпнах, но отроних само – какво самочувствие! А може би пък след 100 години действително се е появил втори академик Милетич. И побързах да се информирам.

Най-напред прочетох двете поредни статии на Ст. Райчевски, поместени в брой 9 и 10 на в/к „Тракия“, носещи почти същото заглавие: „Първото етническо прочистване в Европа през XX в.“, които, видимо, са части от тази книга. Миналия месец се запознах и с цялостното съдържание на книгата. Уверявам читателите: не намерих никакво основание за претенцията тя да се приеме като **продължение** или като втори том на съчинението на Милетич.

В действителност намерих нещо друго. Райчевски е заменил думите на Милетич „най-ужасни избивания“, „човешка касапница“, „погром“, нямащи себе равни в новата ни мъченическа история, с помирително слово „прочистване“. Изневерил е и на себе си, като понятието „геноцидът на тракийските българи през 1913 г.“ в книгата си от 2005 г. в сегашната си книга е нарекъл просто „прочистване“. Няма как читателят да не се усъмни, дали г-н Райчевски не се е вслушал в съвета на Ахмед Доган за нов прочит на българската история, наричайки Първата Балканска война „прочистване“. Още повече че Райчевски никъде не е посочил какво разбира под „прочистване“ и „геноцид“. Оставил е читателят сам да се оправя със съдържанието на тези политически понятия. А задължително е било за едно научно изследване да се дефинират поотделно двете понятия и най-вече да се отговори, защо едно и също историческо събитие веднъж се нарича „геноцид“ и след това се преименува в „прочистване“. И още нещо. Преображенското въстание от 1903 г. също е окачествено като „прочистване“. В никакъв случай не мога да се съглася с тази позиция. Въстанието си е въстание. Разбунтувал се е народът срещу робската тирания и турците го потапят в кръв. За какво прочистване може да става дума? Очевидно г-н Райчевски ни поднася още едно недоразумение.

Аз няма да привеждам аргументи в полза на използването на понятието „геноцид“ вместо „прочистване“. Направил съм го на дру-

го място. Ще си позволя обаче да припомня неговото съдържание в конвенция на ООН, приета през 1948 г. Член 2 от нея гласи: „Под геноцид се разбира всяко едно от следните действия, извършени с цел да унищожи отчасти или изцяло една национална, етническа или религиозна група като такава:

а) убиване на членове на групата;

б) причиняване на сериозни телесни или душевни повреди на членовете на групата;

в) умишлено налагане на групата условия за живот, целящи физическото ѝ унищожаване изцяло или отчасти;

г) мерки за предотвратяване ражданията на групата;

д) насилствено предаване на деца от групата на друга група.

Обръщам се към всеки читател да се вгледа внимателно в петте точки, формулирани като геноцид в конвенцията на ООН и, познавайки трагичните събития, сполетели тракийските българи през 1913 г., дали те са „геноцид“ или измисленото от турската пропаганда „прочистване“. Надявам се, че това ще направи и г-н Райчевски и ще престане да се **люшка**, поднесен от ветровете на политическата ситуация, изменящата се непрекъснато през последната четвърт столетие в България. И още в стремежа си да го оправдая, рекох на себе си: объркал се е човекът. С всеки можа да се случи. Бедата обаче се състои в това, че обърква и своите читатели и опорочава историческата наука.

4.

Най-сетне по интерпретацията на още един исторически проблем. Той е свързан с ислямизацията на тракийските българи в Родопите.

С помохамеданчването на една значителна част от българското население Османската империя нанася най-болезнената рана в организацията на българската нация. Научните изследвания на историци, етнографи и езиковеди сочат недвусмислено, че смяната на християнската вяра с исляма в Тракия, Родопите и Македония е станала през XVII в. И ето вече четири столетия тази рана не може да зарасне. По време на трагичните събития в Тракия през 1913 г. тя продължава да кърви обилно.

Всички изследователи на тези събития по онова време са единодушни, че в погрома над мирното българско население през 1913 г. наред с етнически турци активно са участвали и българомохамеданите. Нещо повече. Най-големите жестокости са се вършили

тъкмо от тях, аз няма да привеждам нови факти, но не мога да не припомня най-известните от литературните източници. Знае се, че извършителите на онова нечовешко престъпление – унищожаването край Аврен на жени и деца от с. Манастир – 42 на брой, са именно българомохамедани. Няма нито едно разбойническо нападение над българите, извършено от турския башибозук, в чиито редове да няма българомохамедани. В преследването на бягащото българско население от Дедеагач до Маджарово една немалка част също са българомохамедани. Начело на автономното правителство в Гюмюрджина стои помакът от Смолянския край Хафъз Сали, чиято главна задача е била да координира асимилаторската политика на Турция в Тракия с властите в Одрин и Цариград.

Особено жестоки са били българомохамеданите от намиращото се сега в Гърция с. Мерикос. Те са вилнеели варварски заедно с турския башибозук по горите на Родопите и Западна Тракия. Не подлежи на съмнение участието им в избиването на българското население в Сачанли, Манастир, Малък и Голям Дервент, Доганхисар. Най-големите жестокости, като изваждане на очи, измъкване на езици, рязане на женски гърди, хвърляне на живи хора в кладенци или горещи пещи, набиване на кол и пр., които човешката съвест днес не допуска дори като мисъл, са вършени не само от потомците на азиатските орди, но и от балканските българомохамедани. Като чете и узнава тези факти, човек неволно се пита: как е възможно тава да се случи? Защо? „Помаците и тук в дивия си фанатизъм – пише Милетич – са прекрачвали крайните граници на човешината, главно от желание да се препоръчат пред тържествуващите турци като добри мохамедани, пък и от страх да не ги подозират в някакво българско чувство“.

За всички тези факти знаехме, споглеждахме се и дума не пронавахме. Мълчахме. Не зная защо. Може би от срам, че са наши сънародници. Или пък от стеснение, защото не сме ги научили да знаят кои са и каква е истината за тяхната орис. А вероятно най-вече за това, че не сме водили решителна борба срещу всички ония, които са им внушавали, че са турци и трябва да следват исляма спрямо „неверниците“. Не знам. Няма и надежда, че ще се разбере скоро. **Твърдя обаче, че ми е безкрайно тъжно за това население, което е жив, а не само от камък и бронз паметник за това, какво е било турското робство.** Тъжно, защото, влезеш ли в джамия, изпълнена с българомохамедани, виждаш как те нищо не разбират от това, което пее ходжата, но покорно се кланят на Аллаха.

Изминаха вече тринайсет десетилетия, откакто не сме в рамките на Турската империя. Но българската държава и досега не е разработила единна политика, която, независимо кои са управляващите, да провежда последователно спрямо българомохамеданското население. Не можахме дори да внушим на общественото съзнание, че религията не определя националната принадлежност и че народността е биологически и културно-исторически обусловена. Прав е историкът проф. Петър Петров, като пише: „Както децата не могат да избират родителите си, също така и родителите им не могат да избират своя родов корен, своя народностен произход и принадлежност“. За съжаление и днес някои от българските турци политици упорито втълпяват на българите мохамедани, че са турци, че имат турско самосъзнание и трябва да заменят българските си имена с турски. И това става пред погледа на всички ни за срам и позор на управляващите днес България.

Въпреки научната доказаност на ислямизацията на българите в Родопите през последните години се води истинска словесна битка да се откъсне това население от българския си корен. В центъра на тази битка стои протурската пропаганда и новоизграденият Европейски институт „Помак“. С лъжи, заблуди и клевети са изпълнени множество писания, че това население не е българско, че то е друг етнос, друга култура и пр. Гръцките власти пък побързаха да напишат за това население, останало в нейни граници след световните войни, специална граматика.

За съжаление в отговор не се чува мощен глас на български историци. Не се вижда и адекватна политика и действия на българската държава. В пряк диалог с „изследователите“ от „Помак“ излезе световно известният археолог Николай Овчаров. Изказвам възхищението си от неговата позиция. Той доказа християнския характер на това население чрез извършените от него разкопки в почти всички помашки села в Родопите. Ислямски характер имат погребенията едва след XVII в., т.е. след наложената с огън и меч ислямизация.

И накрая. Използвам уводните думи, изречени емоционално от председателя на Тракийския научен институт чл.-кор. Васил Проданов, за да предложи: трагедията на тракийските българи, преживяна през 1913 г. „да се назовава „Погром и разорение на тракийските българи през 1913 г.“.

Моите аргументи, обосноваващи всичко това, достатъчно обширно са изложени в книгата „Погромът над тракийските българи през 1913 г. Разорение и етническо изстребление“.

БЕЛЕЖКИ

¹ Впрочем още един факт от неадекватното поведение на Божидар Димитров. Спомнете си посещението на турския премиер Ердоган в България при приятеля си Бойко Борисов. Очевидно не знаейки за топлите отношения между двамата премиери, Божидар Димитров предяви законовото искане Турция да обезщети тракийци за заграбените им имоти през злощастната 1913 г. в Източна Тракия. Бойко Борисов го скастри унизително, нарече изявлението му „гаф“ и се закани да го уволни при повторен гаф. Божидар Димитров, вместо да си подаде оставка, защото неговата законна претенция бе окачествена като гаф, той се самообвини, че е сторил този гаф. В телефонен разговор с него му казах, че не е направил гаф, като е посочил дълга на Турция към България и че истински гаф е неговото самопризнание. В отговор прозвучаха приблизително следните думи: „Какво да се прави такава е политическата ситуация“. Затваряйки слушалката, мислено си рекох: неведоми са пътищата господни. За да запази министерския си пост, този господин назовава истината гаф. Уви! Саможертвата не бе уважена. Малко по-късно беше уволнен.

Част IV. ТРАКИЙЦИ В БЪЛГАРИЯ

ПРЕСЕЛНИЦИТЕ ОТ ТРАКИЯ – РОЛЯ И ПРИНОС В РАЗВИТИЕТО НА НАРОДОНАСЕЛЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

ГЕНОВЕВА МИХОВА, ПЕНКА НАЙДЕНОВА

Свидетели сме на несекващ научноизследователски интерес към участието на тракийските българи, изпълнена с драматични събития и погроми във връзка с насилственото им прогонване от родните поселища и домове, обитавани от тях от векове. Различни са аспектите, в които е интерпретирана тази национална трагедия, пречупена през личната съдба на стотици хиляди българи, споделили ориента на бежанци в собствената им Родина. Към нея не са останали безразлични велики хуманисти за своето време. Достатъчно е само да се позовем на извършеното от академик Любомир Милетич, който с апостолска всеотдайност в паметното време след Балканската и Междусъюзническата война обикаля едно след друго опожарените български села в Одринска Тракия и ни оставя безценни свидетелства за събития и факти с непреходна стойност в националната ни история. Освен със своята будна съвест и с една творба, превърнала се в библия за всички потомци на Тракия, той и днес фокусира вниманието ни към събитието през 1913 г., според неговия израз „разорението на тракийските българи“, чиято стогодишнина отбелязваме под това мото на настоящия научен форум.

Обезбългаряването на Източна и Западна Тракия е един мъчителен и болезнен процес, продължил близо половин век. Резултат на политиката на етническо прочистване, последователно провеждана от Османската империя, той е съпътстван от **безпрецедентни прояви на терор, насилие и принуда**. Посегателствата върху живота, честта и достойнството на населението в този регион, разграбването на движимото и недвижимото му имущество, репресиите, изнудванията са изпитаните похвати, чрез които то систематично е прогонвано от родните места. Семейната и лична житейска съдба на тракийци, обитавачи тези места, митарствата им по пътищата към България изобилстват от случаи на убийства, изнасилвания, от-

вличания в робство, опожарявания на домове, ограбване на имущество и добитък и други безчинства от подобен порядък. Логично на тези обстоятелства и изследванията в тази област следват съответно такава насоченост. Акцентите са обикновено върху последиците от възстановената феодална зависимост на българите от териториите в Тракия и Македония, останали след Берлинския договор в пределите на Османската империя. Друг съществен техен аспект са развитието на националноосвободителното движение в региона и развоят на събитията, свързани с неговия своеобразен връх – Преображенското въстание. Голям е интересът към бежанския проблем, към хронологията на бежанските потоци, направленията им, преживяванията по време на придвижването към България, устройването на заселниците в новите им местожителства и адаптирането им към новите условия. И някак недостатъчно осветен остава един съществен въпрос – **за приноса и заслугите им в развитието на народонаселението на възродената българска държава**, изправена пред невероятни проблеми – да постигне национално обединение, икономически и духовен подем, да умножи и стабилизира населението си като основен фактор и ресурс в развитието.

Съгласно решенията на Берлинския договор Великите сили свеждат територията на новоосвободената държава до площ от 37,5% от тази на Санстефанска България. Обитаващото я население е между 2–3 милиона, от които 27% е с турски произход или се идентифицира с такъв, във връзка с принадлежността му към ислямизираните българи. Вън от пределите на тази територия остават над 4 милиона българи. В същото време повелята на времето и националните интереси на възкръсналата от петвековното робство държава налагат **потребността от по-голям човешки ресурс**. Той ѝ е нужен, от една страна, като военна сила, опора и гарант на извоюваната независимост и за осъществяване на националния идеал за обединение на разпръснатите отломки на българските земи и останалите извън пределите ѝ българи. От друга страна, младо и жизнеспособно население с предприемачески дух е необходимо за възраждането на националното стопанство и постигането на икономически растеж, за разгръщане духовния потенциал на нацията.

В областта на развитието на населението възстановената българска държава е изправена пред редица **предизвикателства, свързани с последиците от петвековното робство върху българската народност**. Между тях е **намалената численост на населението** в резултат на избитите стотици хиляди българи при завладяването на

българските земи, при оказваната съпротива срещу османските поборители по време на въстания, бунтове, завери и други форми на борба. За свиването на народността ни допринасят масовите размери на заробването, при което пред потърпевшите няма друга алтернатива освен ислямизиране и асимилиране далеч от пределите на българските земи, главно в Мала Азия и пълното им народностно обезличаване. Със събирането на т.нар. кръвен данък, продължило столетия, трайно и планомерно е откъсвано безвъзвратно младо и дееспособно мъжко население, на което предстояло участие в непрестанни сражения и войни (Михайлов, Ст., 1992, с. 8, 9).

Според изследвания на Христо Гандев само от падането на България под османска власт и през XV век страната е изгубила около 360 хиляди души население, охарактеризирано като едно ужасяващо обезкръвяване, като едно истинско биологично свиване на народността, което се отразило всестранно върху развитието ѝ през следващите векове (Гандев, Хр., 1989, с. 8; Вълчев, А., 1973).

Значителни са загубите на човешки ресурси по време на Руско-турската освободителна война и в последвалите я години на установяване на българската държавност. В изследванията си за населението в този период Георги Данаилов посочва, че в сражения, от болести и в резултат на решението им да напуснат България, страната губи 135 хиляди души. Според проучванията на И. Фадеева, свързани с османизма и панислямизма, техният брой е още по-голям – 150 хиляди души (Фадеева, И., 1985, с. 131). В първата вълна на изселниците преобладават военни и администратори, малоазийски духовници и колонисти, турски земевладелци. Масовите изселвания продължават и в последните 10–15 години на XIX век и в началото на новото столетие. Георги Данаилов обръща внимание на факта, че през 1887 г. турците у нас наброяват 607 331 души и съставляват 19,2% от населението на страната, а през 1910 г. числеността им спада на 504 560, а относителният им дял – на 11,6% (Данаилов, Г., 1930, с. 38). Тази разлика като следствие на изселванията в Турция е посочена и от Д. Мишайков, изследвал с голяма вещина развитието на демографските процеси у нас и изминатия път за стабилизирането на населението в следосвобожденския период (Мишайков, Д., 1921, с. 47).

Изселванията на български граждани към Турция се превръщат в трайно явление по силата на политическите несъобразности и недалновидности. Отсъствието на стратегическа ориентация за загубите, които страната понася относно демографското и икономическото възпроизводство, причинява на България изтичането

на 1 милион и 250 хиляди население. Най-общо преценено загубата от този пълноводен емигрантски поток е равностойна на естествения прираст от него за едно столетие, така че като се отчете и този прираст, излиза, че страната фактически е загубила около два милиона. Макар да са разбираеми от политическа гледна точка и от тогавашната международна обстановка тези изселвания, те си остават **значителна демографска загуба** за страната. Това се проектира в съвременната тенденция на отрицателен прираст на населението и перспективата за неговото задържане в бъдеще още едно столетие. Освен демографската загуба безспорна е и икономическата, изразяваща се в съкращаване на работната сила и направени разходи за възпроизводство, образование и квалификация на изселниците (Михова, Г., 2013, с. 13).

Сред напускащите страната турци се включват значителна част от ислямизираните българи и тези, при които процесът прераства в турцизиране и пълна загуба на българското етносъзнание. **Ислямизирането на част от българското население** оставя трайни последици не само върху националната идентичност на гражданите на страната, но и върху демографското възпроизводство. Разнообразието на формите на ислямизиране, анализирани от Стоян Михайлов – насилствени с огън и ятаган, прилагани масово и поединично посредством административни мерки, привилегии, чрез данъчната система, с насилствени и доброволни женитби, преследват един и същ резултат – придобиване на турско самосъзнание, преминаващо в идните поколения, религиозен фанатизъм, културна и битова изостаналост, отчуждаване от останалата част от българския народ (Михайлов, Ст., 1992, с. 32). Преди Освобождението път назад нямало, тъй като в османското законодателство отказът от мюсюлманската вяра се наказва със смърт. А после десетилетията и вековете извършват своето – вземане на управленски решения за преодоляване на последиците от ислямизирането и възстановяване на съзнанието за принадлежност към българската народност се оказва неимоверно трудно и с противоречиви резултати.

Изселванията на големи контингенти население от страната в Турция до голяма степен също е следствие на ислямизирането. Едно от обосноващите виждания е, че **небългарското етнонационално съзнание под влияние на другите фактори се оказва достатъчно силен фактор за преселване в Турция** на стотици хиляди наши съграждани, забравили българския си произход, пренебрегнали родината си, родните си селища, близките си (Михайлов, Ст., 1992, с.

62). Сред изселващите се е значителна част от българите, изповядващи исляма, практикуващи като майчин език единствено българския. Още през първото десетилетие по време и след Освобождението сред емигрантските вълни поемат пътя към Турция хора с безспорен български произход. По време на драстичните по замисъл и реализация политики за обезбългаряване на Източна Тракия там във включената в територията на Турция част остават да живеят около 16 700 българи с мюсюлманско вероизповедание, бъдещето на които е пълната им асимилация и турцизация (Силянов, Хр., 1934, с. 139; Райчевски, Ст., 1988, с. 525–530).

Първото редовно преброяване на населението в Княжество България, с критична дата 31.12. 1880 г., установява броя на жителите му – 2 007 919. В Източна Румелия, където по изчисления от май 1880 г. населението ѝ възлиза на 815 946 души, редовно преброяване на населението е направено един единствен път на 31.12.1884 г. (Попов, К., 1916, с. 4). От самото учредяване на Княжеството **редовните изчерпателни статистически наблюдения върху населението** следват периодична последователност и се подобряват непрекъснато организационно и методологично, възприемайки методите, таблиците и въпросниците, разработвани от международните статистически конгреси и прилагани в културния свят. Именно тази широка и точна статистика на населението, включваща народността, майчиния език, религията, занятието и др., подхранва интереса към демографията, към развитието на демографските процеси и структури, откроява и ролята на демографския фактор за напредъка на страната (Данаилов, Г., 1930, с. 9).

Съгласно Берлинския договор (1878 г.) **Българската православна църква осъществява дейност както на територията на Княжество България, така и на Османската империя в земите, обитавани от българи**. Новоосвободената българска държава отрежда на Българската екзархия следната мисия, залегнала в Търновската конституция от 1879 г.: да изпълнява ролята на национална институция, обединяваща българите в Княжеството с техните събратя в Източна Румелия, Македония и Одринска Тракия (чл. 39). От 1880 до 1912 г. Българската екзархия със седалище Цариград е със статут на единствената общобългарска институция, която представлява и защитава пред султана българите, останали в пределите на Османската империя. Възползвайки се от правото, което турските закони дават на народите с официално призната църква да имат училища, Екзархията става инициатор за изграждането на широка училищна

мрежа за българите в Македония и Одринска Тракия. Тя поема цялата издръжка, организация и върховен надзор над тази училищна система.

Като отговор на политическата интервенция за разпокъсване на българската нация и във връзка с провокираното недоволство на за сегнатото население от български произход то започва масово да се изселва от териториите, включени в земите на Османската империя, Румъния и Сърбия. Макар да не е постигнато пълно съгласие за размера на **бежанския поток**, от тези територии непосредствено преди, по време и след освободителната Руско-турска война 1877–1878 г. оценките гравитират към 100 000 души (Тодоров, Г., 1955, с. 44).

Обезлюдяването на определени части от българските земи в резултат на емиграцията в Турция на обитаващото ги мюсюлманско население (около 350 хиляди по време на войната 1877–78 г.) става повод за приемането на първия по рода си **Закон за населяване „на ненаселени“ земи в България** (ДВ, год. I, бр. 46, София, 31 май 1880 г.). Той гарантира правата на **заселване на българи от чужди земи**, които се занимават „със земеделие и скотовъдство“ при определени материални стимули, данъчни и митнически облекчения (чл. 1). Според членовете на домакинствата и състоянието им се предоставя земя в определен размер (от 30–60 декара), дървен материал за построяване на жилища, земеделски инвентар и др. (чл. 5). В продължение на 10 години преселниците нямат право да продават предоставената им земя, а след този срок стават пълноправни нейни собственици (чл. 7). За период от 1 до 3 години преселниците се освобождават от данъка за владееене на земята и от десетъка, от мита за внесената покъщнина, селскостопански животни, земеделски или занаятчийски оръдия. Генерално се решава и въпросът за **българското гражданство**. Член 9 от този закон постановява: „Всички преселници, щом се преселят, се считат за български поданици“. Тази държавна политика в тяхна подкрепа изиграва значима роля за трайно заселване на българи от други страни, доброволно поели пътя към Отечеството или насилствено прокудени от родните им места.

Приет е и първият **Закон за българското поданство** (ДВ, год. II, бр. 94, София, 20 декември 1880 г.). В него недвусмислено е постановено: „Всички ония, които са се изселили от Турция по причина на войната и са се заселили на територията на Българското княжество преди обнародването на този закон, смятат се за български поданици без никое друго условие“. Нов Закон за българското поданство, ко-

ригиращ някои недостатъци в приложението му и допълнен с нови облекчения, е приет през 1883 г.

Тези законодателни инициативи, политиките и мерките за провеждането им в практиката са неоспоримо доказателство за **приоритетната роля, която се отнежда на фактора народонаселение, на неговото териториално разпределение, на решаващия му принос за стопанското развитие** на възкръсналата след пет века българска държава. С устройването на преселниците е свързано решаването на проблема за пустеещите плодородни земи. С привличането на население с български произход и съзнателното му насочване към определени райони на страната се балансира присъствието на основните етнически общности по българските земи, стимулира се засилването на българския елемент в селища и региони, загубили своя български народностен облик. Много градове като Варна, Добрич, Силистра, Пловдив, Асеновград и др., в които по време на първото преброяване населението с български произход е малцинство, променят съществено етнодемографските си характеристики. За това допринасят преселилите се от Европейска Турция до 1883 г. 66 971 българи, прииждащите хиляди имигранти с български произход от Македония, завръщащите се в историческите си поселища българи от Бесарабия, Банат, Поморавия, Добруджа и др. (Сарафов, М., Населението..., 1893–1894, с. 28; Габе, П., 1903 г.; Нашите колонисти, 1902).

За настъпилите промени в числеността на населението и в неговия етнически състав в първите две десетилетия след Освобождението може да се съди по следните данни (табл. 1).

Таблица 1

Разпределение на населението на Княжество България по етническа принадлежност (1881–1900 г.)

Година	Българи		Турци		Други		Всичко брой
	Брой	%	Брой	%	Брой	%	
1881	2 027 241	68	778 549	26	177 159	6	2 982 949
1900	2 887 684	77	643 253	17	213 346	6	3 744 283

Източник: Габе, П. Значение на новите заселвания и нови капитали за икономическото развитие на България. Добрич, 1903; Вичев, П. Добруджа в общия конфликт на интереси. София, 1919.

Нова изселническа вълна залива България в навечерието и след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. В Окръжно № 4055 до всички окръжни управители в страната четем: „От една година насам в Княжеството постоянно прииждат бежанци от Македония и Одринско, които се спасяват от преследванията на турците. През последните два месеца числото на бежанците се увеличи с около 20 000 души. Повечето от тях са без никакви средства за съществуване... Затова както държавата, така и местното население се грижи за прехраната, обличането и настаняването им...“ (Държавен архив – Варна (ДАВ), ф. 78к, а.е. 5, л. 90). При тези драматични за хиляди бежанци в собствената си Родина събития държавата предприема съответни мерки, с които обогатява опита си в областта на **имиграционната политика и нормативната си уредба**. С Указ на Министерския съвет № 447 от октомври 1902 г. се отпускат целеви средства (50 000 лв.) на домакинство за решаване на най-неотложните нужди на прииждащите бежанци (ДВ, бр. 269, 10 декември 1902 г.). Предприемат се и първите опити за регистриране на бежанците с оглед на финансовите средства, съпътстващи устройването им на територията на страната и предоставянето на държавна помощ в съответствие с нормативните документи.

Пред нови миграционни изпитания е изправена страната след Балканската и Междусъюзническата война (1912–1913 г.). По данни на Карнегиевата анкетна комисия в България са намерили убежище 111 560 преселници – основно от Македония и Тракия (Carnegie Endowment for International Peace, p. 154). През следващите две години броят на преселниците от Македония достига до 100 хиляди и от Тракия – около 50 хиляди. Практически всички българи от Измир и Тракия, които по време на преброяването през 1878 г. са били 147 857 души, са принудени да напуснат родните места (Димитров, д-р Делчо, 1938, с. 69). Над 150 хиляди са и българите, прогонени от Македония (Гоцев, Д., 1981, с. 157). По официални данни на България в периода от 1877–1878 до 1922 г. в страната са настанени над 573 хиляди бежанци от Македония, Тракия, Западните покрайнини и Добруджа, които по относителен дял са 11% от цялото ѝ население (La Bulgarie..., 1986, p. 409), нарастващ вълнообразно по периоди с различна скорост под въздействието на военнополитическите събития (Табл. 2).

**Данни на ОН за преселванията от Тракия в България
(1877–1920 г.)**

Година	Брой
1877-1878	250 000
1903	103 000
1912-1913	168 000
1918-1920	20200
1920	32632
Общо 1877-1922	573 832

Източник: La Bulgarie et la société des Nations 1920-1923. Geneve, 1986, p. 285-287.

Към тях през 1925 г. се прибавят нови 221 хиляди бежанци.

След Балканските войни и след Първата световна война, когато естественият прираст е най-висок – близо 19‰ при раждаемост до 42‰ в селските райони, чиито жители съставляват 80% от населението, фактически се крият най-големите демографски загуби на неукрепналата още държава. Населението намалява поради териториалните загуби (например от Добруджа отпадат 7,7 хил. кв. км). През военните времена спада раждаемостта както и възпроизводственият демографски и производствен потенциал от млада физическа сила. България участва във войните през 1912 и 1913 г. с армия от 607 хил. и има 48 хил. убити и 60 хил. ранени. Затова при трудните стопански условия държавата със загриженост и отговорност се отнася към бежанците.

Имиграционната политика на страната след Освобождението (1878 г.) – за устройване на бежанците и за приобщаване на потомците на историческите българи, напуснали родните си места и потърсили спасение в чужбина, се формира и провежда в продължение на половин век. Тя не е само отзвук на определени исторически събития и изпитания, а резултат на дълбоко премислени и съзнателни действия за гарантиране на икономическия напредък и демографското бъдеще на България. Заселващите се лица от български произход се квалифицират като съществен фактор за стопанското развитие на страната (Миграционни движения..., 1993, с. 103). От такива позиции и от гледна точка на намаляващата раждаемост по време на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война се оценява, че „преселническият въпрос е въпрос на живот и смърт за

българския народ и неговата държава“ (Иширков, А., 1920, с. 59).

С оглед да се отговори на тези потребности продължава приемането на закони и нормативни актове, целящи **икономическото стимулиране и социално адаптиране на заселващите се** (Ташев, Сп., 2000, с. 17). Сред тях е приетият през 1920 г. Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (Държавен вестник, бр. 214, София, 21 декември 1920 г.), имащ предвид всички лица от българска народност из „Македония, Тракия, Добруджа и Западните предели на царството“. Съгласно този закон на преселниците се предоставят обработваема земя, ливади, лозя, градини и др. до 50 дка на семейство в полските места, до 80 дка в полупланинските и 120 дка в планинските райони, жилищни сгради и стопански постройки, безплатен дървен строителен материал, безплатно пътуване и превозване на покъщнината до мястото на окончателното заселване, заеми от Българска земеделска банка и др. привилегии. Предвидени са възможност и срок за изплащане на държавата на предоставените имоти. В изпълнение на този закон са създадени **специални държавни структури** на национално и регионално равнище за провеждане на това направление на демографската политика – **Бюро за заселване на бежанците при Министерството на вътрешните работи и народното здраве и местни околийски комисии**. По-късно Бюрото е трансформирано в **Главна дирекция за настаняване на бежанците**.

В непродължителен срок през 1926 г. нов израз на държавническо отношение към проблема става приемането на „Закон за селскостопанско настаняване на бежанците, чрез средствата на заема, отпуснат със съгласието на Обществото на народите“ (Държавен вестник, бр. 213, 18 декември 1926 г.). В него се радикализира решаването на социално-битовите нужди на бежанците, като земите и жилищата, където са настанени те, стават тяхна собственост от момента на настаняването им в тях. Правителството предвижда да одържави 132 000 хектара земя за оземляване на бежанците. Но и те се оказват недостатъчни за устройването на прииждащите задгранични българи. В отговор през април 1931 г. е обнародван „Закон за предаване на Главната дирекция за настаняване на бежанците на 52 000 декара земи от пресушените държавни блата в Карабоазката низина“ (Държавен вестник, бр. 19, 27 април 1931 г.).

Бежанците от Тракия, макар и от различни имигрантски вълни, попадат у нас в **коренно различни социално-икономически условия**, главната характеристика на които е свързана с навлизането на

стоково-паричните отношения и утвърждаването на пазарното стопанство. Отпада тежката феодална зависимост, в която те носят тежобата да плащат наред с натуралните и парични данъци към турската държава непосилна натурална и парична рента на местните турски феодали, да наемат обработваема земя и пасища срещу аренда в натура, пари или на изполица срещу половината от реколтата, да теглят заеми при заробващи лихви, заради което често губят част от произведената продукция, инвентара, добитъка (Караделков, П., 1968, с. 117–118). Но дори и в предишната им среда българите, обитаващи Одринския вилает, успяват да надмогнат съществуващите порядки. Когато се създават възможности, те започват да изкупуват земи от чифлиците на бейовете, както и частни имоти на обикновените турци и да се превръщат в техни собственици. Благоприятните климатични условия, плодородието на почвата при традиционното трудолюбие на българите и привързаността им към земята и домашните животни им печелят славата на добри стопани и всеобщо признание на способностите им като земеделци. Високо се ценят култивираните у тях умения и опитност при отглеждането на домашния добитък и майсторското използване на продуктите от него. Тракийските българи стават известни със зърнопроизводството, градинарството, овощарството и лозарството. Произвежданите от тях вина, коняци, зърно и други селскостопански продукти намират добър прием не само на вътрешния, но и на международния пазар. Произвежданата от българите в Източна Тракия продукция се реализира на обширните пазари на Османската империя. Тя задоволява нуждите на големите градове – Цариград, Одрин, Лозенград и др. Освен селскостопанска продукция за потребностите на войската се изкупуват стоки и услуги, предлагани от българските занаятчии – абаджии, ковачи и др. (Аянов, Г. поп, 1938, с. 92–93; Михова, Г., 2011, с. 32).

Установявайки се в България, бежанците губят реално земите и домовете си, притежавани в Тракия, но не и **практическият си опит в земеделието, животновъдството, занаятите**. Изобретателността в преодоляването на житейски препятствия от всякакъв род, предприемчивостта и инициативността им, така необходими и полезни при капиталистическите производствени отношения, се превръщат във фактор за утвърждаване на пазарното стопанство. Преселниците, които се установяват в селата, усвояват предоставените им пустеещи земи, закупуват нови, придобиват необходимия им инвентар и работен добитък, развъждат домашни животни и произвеждат потребителски продукти от тях. Едновременно с това в свободното от

земеделска работа време упражняват занаятчийските си умения за пазара и за собствени нужди.

Значителна част от бежанците остават да живеят в градовете или допълнително мигрират в тях, като формират цели квартали и колонии. Безимотни или малоимотни, търсещи работа и препитание, те се вливат във формиращите се пролетарски маси, различайки да намерят изход от проблемите си чрез доходи от наемен труд. В огромното си мнозинство **те се включват в икономическото реструктуриране и развитие на нови отрасли, в изграждане на инфраструктурата, в модернизирани на просветното дело, здравеопазването, в развитието на системата за социални услуги.**

Така след Освободителната руско-турска война 1877–78 г. в първия полувековен период, изпълнен с тежки военнополитически събития, белязан от интензивни миграционни движения, по различни териториални единици и от няколко етнически групи се формират нови масиви от население с трайна уседналост, професионална ориентация и традиционна култура.

Приобщаването на бежанците от Тракия ги превръща в значим фактор за **стабилизация на демографското развитие на страната.** Чрез тях се компенсират загубите на човешки потенциал от войните, изселванията, осигурява се допълнителен трудов ресурс за стопанския подъем. Демографското поведение на заселниците от Тракия се характеризира с висока (до прага на биологичната) раждаемост (до 42‰) и сравнително ниска смъртност (17‰). Големият им естествен прираст и режимът им на възпроизводство, характерни за българите в старите тракийски поселища, са тези, които са им позволявали за неголям период от време да преодоляват намалението на числения им състав след поредната бежанска вълна, да компенсират жертвите в отстояването на националността си и в борбата за независимост и да възстановяват обичайната си численост и относителен дял спрямо останалите етноси. Високият тотален коефициент на плодovitост (брой деца, родени от една жена), достигаш средно до 5–6 и повече деца, гарантира разширеното демографско възпроизводство, висок естествен прираст, по-бързо обновление на поколенията, подмладяване на населението. Нараства числеността на работната сила, подмладява се съставът ѝ, залог за задоволяване потребностите на икономическото развитие и разширяване на производството на стоки и услуги.

Приливът на младо и жизнеспособно население чрез заселването на бежанците се отразява изключително благоприятно на **разви-**

тието на българската народностна общност.

За 4–5 десетилетия след Освобождението от турското робство, за които България приема около 800 хиляди бежанци от Тракия и Македония, българската народност укрепва, удвоява числеността си и повишава относителния си дял в етническата структура на населението (Табл. 3).

Таблица 3

Брой на населението и верижни индекси на нарастване по периоди общо в страната и за българската етническа общност, 1880-1946 г.

Периоди, години	Дължина на периода, години	Брой на населението в края на периода, хил.		Индекс на нарастване спрямо предходния период – %		Средногодишен темп за периода – %	
		Страната	Българска етническа общност	Страната	Българска етническа общност	Страната	Българска етническа общност
1880-1887	7	3154	2433	110.6	112.7	1.45	1.75
1887-1905	18	4036	3254	127.6	133.7	1.53	1.87
1905-1926	21	5479	4558	135.8	140.7	1.70	1.92
1926-1946	20	7029	5904	128.3	129.5	1.47	1.25

Източник: НСИ. Статистически справочник [за съответните години]; НСИ. Преброяване на населението... [за съответните години]; Тотев, А. Ю. Кратък очерк на демографското развитие на България. – Население, 1992, № 5.

Като напомним, че през 1920 г. бежанците са 11% от населението на страната, проекциите му в изминалото от тогава почти цяло столетие свидетелстват, че потомците им са удвоили и утроили дела си в общата му численост, което означава, че понастоящем всеки трети-четвърти гражданин на страната има сред прародителите си бежанци, а преживяното от тях е част от родовата му памет.

Българите, ощастливени от столетия да бъдат стопани на земята на Одринска Тракия, пристрастени към природните ѝ дадености, очаровани от вековните гори и прохладата на Странджа, са изпитвали силна привързаност към родния край, възприемайки го като част от България и себе си като нещо неделимо от българската народ-

ност. **Те са едни от най-ревностните носители на националната идея за обединение на земите, населени с българи.** Ако някога сме имали национален идеал, способен да сплоти българите, където и да се намират те, и да ги вдигне на неравна битка за осъществяването му, той се е изразявал в стремежа Тракия и Македония да възвърнат мястото си в целокупна България, а загиналите в името на тази национална идея да успокоят душите си, че саможертвата им е имала смисъл и те почиват в мир на българска земя.

Тракийските бежанци пренасят в градовете и селата, които са ги приютили у нас, тази огромна любов и преданост към Тракия и тракийската кауза, съхранили идентичността си като нейни чеда, предали я на идните поколения, завещавайки я жива и неприкосновена за столетия напред. Тя силно въздейства и на останалата част от местното население, с която бежанците влизат в съприкосновение. Идеалът за национално обединение обсебва душевността на младите поколения, превръщайки се в тяхна историческа мисия. Как иначе можем да си обясним факта, че в навечерието и началото на миналия век многобройни чети от родолюбци от освободените български земи пресичат системно границата с Турция, посещават по примера на Апостола едно след друго българските села в Одринско, основават революционни комитети и подготвят населението за предстоящата въоръжена борба за извоюване на национална независимост на тези територии. Само по този начин можем да осмислим обстоятелството, че 607 хиляди българи тръгват към бойните полета на Балканската война в името на тракийската кауза, изпращани навсякъде с всенародни тържества и веселия. Тук е ключът за разбирането, как в тази многолюдна армия се вливат над 60 хиляди доброволци из средите на българските емигранти от всички краища на света, изоставяйки университетите и предприемаческите си дела, за да изпълнят патриотичния си дълг към своите братя в поробена Тракия.

Проявената солидарност, съпричастност, съдействие от страна на българската общественост и гражданството за намиране покрив, прехрана и поминък за бежанците са уникални и неповторими като исторически опит и постигнат интегритет на нацията и нямат аналог в историческото ни развитие. Когато след различни трагични събития вълни от бежанци, без никакви средства за съществуване прииждат в България, местните жители отварят сърцата и домовете си за тях. Във върховите моменти на масови изселвания местните семейства приютяват десетки бежанци, поемат прехраната им, стоплят душите им. От подобна солидарност и взаимопомощ следва да

извлечем поука понастоящем, когато кризисни икономически сътресения се преплитат с демографски предизвикателства, когато значителна част от хората живеят в бедност и риск и изпитват остра нужда от социална защита, балансирани поколенчески отношения и обикновено човешко съчувствие.

Българи са формирали у тях изключителна устойчивост, упорство и воля, за да могат да се изправят след всеки пореден погром, да възстановяват къщите и имуществото си, да гледат отново нивите и добитъка си и създадат достойно поколение, което да осигури продължението на българския род. **Може би тук е една от най-ярките прояви на прословутото умение на българина да оцелява, да надмогва и най-трудните обстоятелства и да продължава напред.** На това също са ни научили далечните ни прадеди от Тракия, отстоявали през столетията националните интереси на България. Намерили спасение в нея, те се включват като възторжени строители в развитието ѝ, оставайки верни на тракийската си принадлежност и идентичност, съхранявайки самобитната си култура и традиции.

ЛИТЕРАТУРА

Георги Аянов, поп. Странджа. Етнографски и исторически проучвания. София: Тракийски научен институт, 1938.

П. Вичев. Добруджа в общия конфликт на интереси. София, 1919.

Ангел Вълчев. Гъмраш. София : ОФ, 1973.

П. Габе. Значение на новите заселвания и нови капитали за икономическото развитие на България. Добрич, 1903.

Христо Гандев. Българската народност през вековете. 2 изд. София : Наука и изкуство, 1989.

Д. Гоцев. Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915. София, 1981.

Георги Данаилов. Изследвания върху демографията на България. София, 1930.

Държавен вестник, год. I, бр. 46, София, 31 май 1880 г.; год. II, бр. 94, София, 20 декември 1880 г.; бр. 269, 10 декември 1902 г.; бр. 214, София, 21 декември 1920 г.; бр. 213, 18 декември 1926 г.; бр. 19, 27 април 1931 г.

Делчо Димитров. Тракийският въпрос. Париж, 1938.

Иширков, Атанас. Западна Тракия и договорът за мир в Ньой. София, 1920.

Петко Караделков. Странджанската комуна.- В: Илинденско-Преображенското въстание 1903 г.- София : НС на ОФ, 1968.

Миграционни движения на българите. Т. 1.: 1878–1912. София, 1993.

Стоян Михайлов. Възрожденският процес в България. София : М&М, 1992. – 300 с.

Геновева Михова. Демографската политика в България. Традиции, обществени потребности, съвременни измерения. София : Акад. изд. Проф. М. Дринов, 2013.

Геновева Михова. Родова принадлежност. Варна : Славена, 2011.

Димитър Мишайков. Населението на България. – Годишник на СУ, Юрид. факултет (XIII-XV 1916÷17÷18), 1921.

Нашите колонисти. София, 1902.

НСИ. Преброяване на населението... [за съответните години].

НСИ. Статистически годишник [за съответните години].

НСИ. Статистически справочник [за съответните години].

Кирил Попов. Стопанска България през 1911 г. Статистически изследвания. София : Държавна печатница, 1916.

Стоян Райчевски. Етнодемографски процеси в Одринско през и след Илинденско-Преображенското въстание. В: Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание. София : ОФ, 1988.

Михаил Сарафов. Населението на България по трите преброявания. – Периодично списание на Българското книжовно дружество, г. IX, кн. XIII, 1893–1894.

Христо Силянов. Спомени за Странджа. София, 1934.

Спас Ташев. Трайно заселване на задгранични българи в България през 1878–1945. – Население, 2000, № 1, с. 17–30.

Г. Тодоров. Дейността на временното руско управление в България по уреждане на аграрния и бежанския въпрос през 1877–1879 г. – Исторически преглед, 1955, с. 44.

Анастас Тотев. Кратък очерк за демографското развитие на България. // Население, 1992, № 5, с. 9–19.

И. Л. Фадеева. Официальные доктрины в идеологии и политики Османской империи. Москва : Наука, 1985.

Carnegie Endowment for International Peace. Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars.

La Bulgarie et la société des Nations 1920–1923. Geneve, 1986.

Държавен архив – Варна (ДАВ), ф. 78а, а.е. 5, л. 90.

ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ В КРУМОВГРАДСКА ОКОЛИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК

ВАСИЛКА ТАШКОВА

След войните 1912–1913 г. и особено след Първата световна война Източните Родопи са място, където намират убежище хиляди българи бежанци от Тракия, Македония, Мала Азия и Добруджа. Значителна част от тях попадат в Крумовградска околия. Тяхното заселване и специфичните условия, свързани с настаняването им, са предмет на настоящото научно съобщение.

През посочения период Крумовград е околийски и общински център – след 1913 г. към Гюмюрджински окръг, а от 1920 г. към новосъздадения Мастанлийски окръг. Той е един от най-малките градове в страната, който през 1920 г. има 445 жители, през 1926 г. – 553 и през 1934 г. – 688.¹ Общината се състои от 40 махали, пръснати наоколо. За разлика от града, където по-голямата част от жителите му след войните са българи, в заобикалящите го махали населението е изключително турско. По данни от 1928 г. към Крумовградска околия са включени 12 общини – 1 градска и 11 селски със 116 села, повечето с 50–60 жители.² В околията през 1920 г. живеят 37 229 души, през 1926 г. – 42 373 и през 1934 г. – 40 874 души.³

Като селище Кошукавак (Крумовград) се заражда около 1825 г. – 1830 г., когато е построена дървена джамия и около нея възниква пазар. По-късно до тях се появяват малки дюкянчета. Около пазара строят жилища и се заселват преселници от Одрин и Ксанти. Селището е пазарно средище на околните села и махали. Конните надбягвания, които се правят край него, до тополите, дават името му. До Балканската война (1912–1913 г.) има около 60–70 жители – турци, няколко търговци гърци и един българин – Кочо Кочев, дошъл от Одрин през 1908 г., нает като майстор в маслобойна. След Балканската война Крумовград влиза в границите на България и част от малобройните му жители го напускат. В същото време пристигат българи, назначени като служители в околийската и общинската служба. Ско-

ро се настаняват търговци и кръчмари от селата Черничево и Аврен, както и абаджии от среднородопските селища Петково, Славейно и Момчиловци, от с. Върбица, Шуменско, и от Добруджа.⁴

Първите бежанци, които пристигнат в Крумовград и околията през 1914 г., са 250 семейства с около 1300 души. От тях 100 семейства с 560 членове от с. Тарфа, Чаталджанско, се настаняват в Крумовград. Другите 150 семейства от селата Зарево (Драмско), Долно Броди (Серско) и от с. Търново (Узункюприйско) са изпратени в с. Хисар, Крумовградско. По-голямата част от бежанците идват без инвентар и без добитък. Комисията по настаняване се заема с грижата за подслона, препитанието и снабдяването им с работен добитък. Разпределени са пустеещите земи, а за увеличаване на обработваемата площ започва изсичане на горски площи.⁵ Въпреки това тези бежанци не се настаняват трайно в посочените им селища. Те се отправят към по-добри места за заселване както в новоосвободените земи, така и във вътрешността на страната. В Крумовград остават само няколко семейства бежанци от Македония – семействата на Димитър Янев, Георги Чергаров и други.⁶

Новото прекрояване на границите на България след Първата световна война, подписването на Ньойския мирен договор през 1919 г., Конвенцията за доброволно изселване между България и Гърция и загубата на Беломорска Тракия водят до масово прогонване на българите от тези земи. Още същата година българи от Гюмюрджинско и Дедеагачко се заселват в източнородопските селища. Процесът се засилва в началото на 20-те години на XX век и особено след разгрома на гръцката армия в Мала Азия. Репресиите над българското население, преследването и интернирането по гръцките острови кара стотици семейства да търсят спасение в България. Нелегално или легално преминават границата през Свиленград, Ивайловград, прохода Маказа или през Коджаеле. Една част от тях се установяват в новосъздадения Мастанлийски окръг. В Крумовградска околия в началото на 20-те години бежанци се заселват в селата Поточница, Морянци, Бряговец, Калайджиево, Чернооки, Черничево, Чукури, Казак, Влечугово, Горско, Чорбаджийско, Тихомир, Чал, Багрилци, Данаилово, Токачка, Голямо Каменяне, Гулийка, Звънарка, в Крумовград и други. В търсене на по-подходящо място те се местят от едно село в друго, а това затруднява както настаняването им, така и уточняването на броя на установените в отделни селища. В списъците на бежанските семейства в околията, които са получили помощи от Държавния заем, се съдържат следните данни: През 1927 г. в се-

лата на община Ада (Поточница) са настанени 32 семейства със 124 души, в община Кошукавак (Крумовград) – 32 семейства със 156 души, в община – Чал 28 семейства със 140 души, като 10 от тях с 42 души са настанени в с. Аладжилар (Багрилци). В община Дутлу (среща се още като Дутли, дн. Черничево) се заселват 67 семейства с 322 души, като в с. Чукурите са настанени 26 семейства със 131 души, с. Казакли (Казак) – 18 семейства с 94 членове, в с. Сюрдюлю (Влечугово) – 10 семейства с 42 души, с. Дахкьой (Горско) – 13 семейства с 33 души. Бежански семейства от с. Ортаджи, Гюмюрджинско са настанени в с. Чорбаджилар (Чорбаджийско).⁷ Най-голяма част от заселилите се в околията през 1919, 1923 и 1924 г. идват от западнотракийските села Манастир, Сачанли, Карачкьой, Ортаджи, Домуздере, Крушево.⁸ През май 1923 г. 86 души, прогонени от с. Манастир, пресичат границата при с. Чукури и се установяват в различни села на околията.⁹ В същото време бежанци от Македония (Велес и Прилеп), от Източна Тракия (с. Булгари) и от Добруджа се заселват в селата Токачка, Голямо Каменяне и Крумовград. Прииждането на бежанци в региона продължава и през следващите години, като по-голямата част от тях са от Беломорска Тракия. Те предпочитат да се заселят в Източните Родопи, край границата, за да са по-близо до родните си места.

В самия Крумовград първите бежанци от Беломорска Тракия се установяват през 1919 г. От 1919 до 1924 г. се заселват семействата на Русин Иванов и синовете му, на Димитър Стоянов, Иван и Вълчо Кръпови, братя Мовтерови, Иван и Кольо Куличеви, Никола Димов, Димитър Георгиев, Димитър Костов, Коста Райчев, Георги Лападозов, Иван Инджев, Стоян Бунджев, Стоян Колама, Павел Мамартиев, Кольо Тенев и други, всички от с. Манастир, Гюмюрджинско. След тях със семействата си идват братя Попилиеви от с. Сачанли, Панайот Димов, Марко Станков и Димо Бояджиев от с. Карачкьой, също Гюмюрджинско. През 1922 г., преминали през различни селища във вътрешността на страната, семействата Панеч, Мамиеви, Йорданови – бежанци от Македония, се установяват в Крумовград. По същото време се настаняват и семействата на Йордан Кръстев, Васил Касабов, братя Павел и Михал Карапавлови и други.¹⁰ За разлика от селата, където се заселват цели групи от едно и също село, настанените в Крумовград бежански семейства пристигат поединично.

Настаняването на бежанците в Източните Родопи е задача, с която създадените през 1914 г. специални комисии и служби не успяват да се справят докрай. Следвоенна България е изключително

затруднена с набавянето на средства за хилядите прииждащи в страната българи, а в новоосвободените земи трудно се намират подходящите служители, които да провеждат по места държавната политика. Едва след сключване на т.нар. Бежански заем през 1926 г. българското правителство има възможност да пристъпи към решаване на проблемите, свързани с бежанците. Налага се част от съществуващите комисии да се преустроят или да се създадат нови. Създадената през 1927 г. Околийска комисия в Крумовград е в състав: председател – Александър Костов – околийски началник в града, членове – Атанас Маринов – началник на клон на БЗБ, Янаки Стойков – околийски данъчен началник, Юрдан Каранджулов – представител на бежанците, Борис Малинов – секретар.¹¹ Според категоризацията на комисиите, в зависимост от числеността на бежанците, Главна дирекция определя тези в Крумовград, Кърджали и Ивайловград като комисии първа категория. Създадени са и общински комисии в 8 от съществуващите 12 общини в околията – Ада (Поточница), Чал, Дутли (Черничево), Чорбаджилар (Чорбаджийско), Токачик (Токачка), Таш чилингир (Голямо Каменяне), Терзи юрен (Тихомир) и Кошукавак (Крумовград). В селищата, където са заселени единични бежански семейства, не се създават комисии, а грижата за тяхното настаняване и оземляване се поема от съответната община.

Още през лятото на 1927 г. в Крумовград и околията се пристъпва към измерване на имотите в града и селата, определяне границите на неизползваните фондови земи, оценяване на изоставените, определяне на парцелите за жилища и оглед на дворни места и къщи. Околийската комисия контролира дейността на общинските комисии при прилагане на Закона за селскостопанско настаняване на бежанците (ЗССНБ). Процесът на оземляване в Крумовградска околия започнал през 1927 г., продължава и през 30-те години. Оземляването е основата, върху която по-нататък се пристъпва към осигуряване на жилище и одворяване. Както в цялата Източнородопска област, така и в Крумовградска околия съществуват специфични особености. Те произтичат от конкретните условия в новоосвободените земи, от непрекъснатото движение на населението в региона. Турски семейства се изселват в Турция или се завръщат отново, непрекъснато пристигат българи бежанци, които се местят от едно село в друго, търсейки по-добри условия или възможност да се настанят в селище, където имат близки роднини. В същото време в селищата с компактно турско население не се допуска заселване на българи. Верските съображения са една от причините за жилищната криза в новите земи и по-

вод за спорове. Освен това голяма част от населението е неграмотно или полуграмотно и лесно се манипулира. Много сериозен проблем създава фактът, че до 1925 г. не се разрешава покупко-продажба на недвижими имоти в региона, а закупените дотогава са с незаконна собственост. Не на последно място е и горчивата констатация, че в същия период държавната и местна власт не са достатъчно силни в региона, за да решават тези сложни проблеми. Често при оземляването на бежанците местното население недоволства и оказва съпротива. За това говори документ от 30 април 1929 г. В с. Юнузкой (Звънарка) общинската комисия оземлява бежанци, но местни жители орат и засяват дадената им земя, непризнавайки разпорежданията на законните власти. Стига се до саморазправа.¹² Такива действия има и в отношенията между отделни бежанци – жител на Крумовград бежанец разоравя и засажда земи, дадени на друг бежанец.¹³

За времето 1928 – 1929 г. се прави оценка на раздадените безстопанствени земи и се уточнява размерът на поземлената собственост. През май 1929 г. е направена проверка на земите в Черничевска община – в селата Чукури, Горско, Влечугово, Казак, във всички села на Чалска и Крумовградска община, и е констатирано, че определените от общинските комисии протоколни цени са или прекалено ниски, или прекалено високи и се налага преоценка на отделните категории земя.¹⁴ Много често има нарушения в работата на общинските комисии относно това, кои имат и кои нямат право на оземляване. Общинската комисия в Крумовград неправилно е оземлила някои бежанци и неправилно е отказала на други да бъдат оземлени.¹⁵ От данните в списъците на раздадените с жребий земи в общините Крумовград и Поточница до 1930 г. става ясно какво е качеството и количеството на раздадената земя. В община Поточница бежанските семейства са оземлени с по 20–25 дка земя, а в Крумовград – с по 30 дка. В графата за вид на земята почти за всяко семейство са посочени по 10 дка пясъчлива почва.¹⁶

Един от сериозните проблеми, които съществуват в околията, е, че много бежанци след подаване на документи за оземляване в едно селище променят местоживеенето си. През май 1930 г. Главна дирекция по настаняване на бежанците констатира, че през 1927, 1928 и 1929 г. са оземлени бежанци, които в този момент живеят в друго селище. Поставя условие такива бежанци да се заселват, там където са оземлени и лично да обработват дадената им земя. Вместо това те продължават да живеят във от мястото на оземляване, а земята дават под наем или на изполица, за да увеличат доходите си. Това

е в нарушение на ЗССНБ.¹⁷ Други нарушения са свързани с това, че се оземляват хора, за които е доказано, че не са бежанци. В община Поточница оземляват дошли от Добруджа, но след проверки на Околийската комисия им се отнема правото да се ползват от средствата на заема.¹⁸

През 1929 г. група чиновници и пенсионери от Крумовград отправят искане до Околийската комисия и Главна дирекция за настаняване да бъдат оземлени. По закон те нямат право да се ползват от средствата на Бежанския заем. Поради голямата скъпотия и отдалеченост на района трудно изхранват семействата си с получаваната от тях пенсия или заплата. В това си искане намират подкрепата и на Околийската комисия и чрез нея отправят молба до Главна дирекция да получат правото да бъдат оземлени. В аргументите в подкрепа на искането си изтъкват стремежа на българската държава да засили заселването на българи в този край и оземляването им с наличните неизползвани фондови земи.¹⁹

Една жалба от 18 семейства от с. Домуздере, настанени в с. Морянци, показва друг проблем. По-голямата част от бежанците са полуграмотни или неграмотни. Това е причина за недоразумения или злоупотреби. През 1928 г. след измерване и парцелиране на земите бежанците изкореняват и почистват гористите места и ги правят годни за работа. Комисията им предлага да ги оземли с по 10 дка земя от същите места. Те реагират заради това, че 10 дка са твърде малко за изхранване на едно семейство. Не след дълго научават, че категорично са отказали оземляване. В жалбата заявяват, че никога не са подавали подобни декларации и обясняват, че заинтересовани хора са се възползвали от тяхната неграмотност, за да отнемат земите им.²⁰

През 1928 г. Околийската комисия установява, че група бежанци в с. Чукури не желаят да бъдат оземлени и използват загражденията по нивите за гориво, затова земята им е отнета и дадена на други бежанци. През юни 1930 г. в община Голямо Каменяне комисията констатира, че до този момент всички бежанци в общината са заселени, но не оземлени.²¹

В началото на 1930 г. началникът на отделение Държавни имоти – София иска от окръжните управители да окажат съдействие на данъчните началници за събиране на необходимите сведения за имотите, които подлежат на причисляване към държавния фонд. Установява се, че само в Крумовградска околия има общо 57 048 дка гори, пасища, ниви и ливади. До 30 юни същата година тези земи са

причислени към фонда на Трудово-земеделските стопанства (ТЗС) за оземляване на бежанци. Това се дължи на взетите мерки. Прилагането на законите зависи изключително от функционирането на местната и държавна власт. Но тя е твърде слаба в региона. Много рядко в общините се задържат компетентни и съвестни чиновници и служители, които не злоупотребяват със служебното си положение. Това е причина в Крумовград за околийски началник да бъде назначен тракийският деец Пею поп Трендафилов, който има за цел и успява за кратко време да уточни размера на държавната собственост, да я приведе в известност и да създаде условия за разпределянето ѝ на безимотните бежанци.²²

Трудностите при оземляването произтичат от факта, че още със заселването си в Източните Родопи бежанците, които имат възможност и средства да придобият земя чрез покупка, нямат това право. Въпреки забраната в началото на 20-те години българи купуват от изселващи се турци земи и други имоти с обикновени частно-продавателни договори, които носят риск за купувачите. През 1934 г. Министерството на правосъдието разработва проект за уреждане на недвижимата собственост в новите земи, но решаването на този проблем е възможен една след 1941 г. с приемането на закон.

Според изискванията на Главна дирекция след оземляването се пристъпва към одворяване и осигуряване на жилища за бежанците.²³ През 1927 г. Околийската комисия създава бригада, която измерва имотите в околията и взема мерки за строеж на жилища. Едновременно с огледа на дворните места се извършва оглед и на къщите, като се установява кои са годни, полугодни или негодни за живеене. За Крумовград е предвидено изграждането на 20–0 нови типови къщи и се изисква от бежанците да дадат писмено съгласие си за построяването им. Общината трябва да осигури всички бежанци и с дворни места.²⁴ Нейно задължение е да определи от общинската мера или от празните общински места нужното пространство за стопански дворове, в размер, не по-малък от 800 кв.м и не повече от 1200 кв.м. Тези места се заплащат на общините от държавата. Представа за това как са одворени и окъщени в една част от Крумовградска околия дават протоколите от селищата на община Поточница. Раздадените дворни места са от 150, 250, 350 кв.м до 500 кв.м²⁵ В по-голямата си част къщите, в които са настанени, са изоставени, безстопанствени и полугодни за живеене. В самия Крумовград през 1925 г. е изработен регулационният план на града, но във връзка с изграждането на нови къщи се пристъпва към изменението му и съз-

даването на нови парцели.

През 1927 г. към Околийската комисия за настаняване на бежанците е формирана покупателна комисия, която ръководи закупуването и раздаването на добитък и инвентар за нуждаещите се. Комисията преговаря с продавачите на добитък и осигурява разпределението на волски коли, каруци, плугове, брани и други селскостопански оръдия. За всяка календарна година се определя броят на добитъка, който ще бъде закупен, денят и мястото на закупуване. Търси предприемачи, сключва договори с майстори колари, за да изработят нужните коли и каруци. Главна дирекция следи за точното изпълнение на предвидената бройка и изисква изясняване на причините, ако тя не е изпълнена.²⁶

Въпреки трудния процес на настаняване на бежанците в Източните Родопи през 20-те и 30-те години на ХХ век значителен брой села в региона променят етническият си състав. Увеличава се броят на селищата с българско население или смесени – българи и турци. Селищата на Крумовградска околия също променят облика си. Но лошите условия на живот, бавното решаване на проблемите, свързани с препитанието и поминъка им, липсата на удобни пътища карат почти всички българи бежанци през 50-те години на ХХ век да предприемат нови стъпки. Преселват се и трайно се установяват в градовете Крумовград, Кърджали, Хасково и други селища във вътрешността на страната.

БЕЛЕЖКИ

¹ Статистически годишник, 1939 г.

² Статистически годишник, 1926 г., с.20; РИМ – Кърджали, НСФ–НИ, инв. № 178, с. 5. В. Мастанлийски окръжен вестник, 10 ноември 1928 г., бр. 48, с. 6.

³ РИМ – Кърджали, НСФ–НИ, инв. № 398; Сп. Родопя, 1.01.1931 г., с. 6; Статистически годишник, 1925 г., 1926 г., 1935 г.

⁴ РИМ – Кърджали, НСФ–НИ, инв. № 398.

⁵ **В. Златилов.** Социални и благотворителни помощи за тракийските бежанци в Кърджалийски окръг 1914–1938 г. Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи, 1989 г., с. 240; ДА – Кърджали, ф. 17 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1.

⁶ РИМ – Кърджали, НСФ–НИ, инв. № 399, с. 4, 5, инв. № 398, с. 4, 12.

⁷ ДА – Кърджали, ф. 124 К, оп.1, а.е. 4, л. 17–37, 45.

⁸ ДА – Кърджали, ф. 124 К, оп.1, а.е. 3, л. 27–47, 90, 91.

⁹ **С.Трифонов.** Българското националноосвободително движение в

Тракия, 1919-1934 г. София, 1988, с.120.

¹⁰ РИМ – Кърджали, НСФ–НИ, инв. № 399, с. 4,5.

¹¹ ДА - Кърджали, ф. 124 К, оп. 1, а.е. 4, л. 1.

¹² Пак там, а.е. 3, л. 17.

¹³ Пак там, а.е. 4, л. 85.

¹⁴ Пак там, а.е. 3, л. 18, 19, 20.

¹⁵ Пак там, а.е. 3, л. 18,19.

¹⁶ Пак там, а.е. 4, л. 80 гр., 85.

¹⁷ Пак там, а.е. 1, л. 204.

¹⁸ Пак там, а.е. 5, л. 4, 27.

¹⁹ Пак там, а.е. 3, л. 66.

²⁰ Пак там, а.е. 7, л. 45.

²¹ Пак там, а.е. 6, л. 113, 303.

²² **И. Ангелова.** Сб.Българи бежанци от Тракия. Кърджали, 2004, с. 25.

²³ ДА – Кърджали, ф. 124К, оп. 1, а.е. 1, л. 62.

²⁴ Пак там, а.е. 1, л. 222.

²⁵ Пак там, а.е. 1, л. 61, 62, 63, а.е. 3, л. 89–91.

²⁶ Пак там, а.е. 1, л. 23, 143, а.е. 3, л. 58, а.е. 4, л. 19–20, л. 29–30, а.е.

6, л. 55.

НАСТАНЯВАНЕ И ПОДПОМАГАНЕ НА ТРАКИЙСКИ БЕЖАНЦИ В ИВАЙЛОВГРАДСКА ОКОЛИЯ (1920–1930 г.)

ВЪЛЧО ЗЛАТИЛОВ

Непълното разрешаване на българския национален въпрос от Берлинския договор предизвиква появата на неравномерно протичащ и неконтролиран процес на прииждане на българи от Македония, Тракия и Добруджа в пределите на новообразуваната българска държава. Притокът им в освободените земи се засилва след всяка по-значителна проява на националноосвободителното движение в Тракия и е особено силно изразен след Кресненско-Разложкото и Илинденско-Преображенското въстание. Като остър самостоятелен проблем в политиката на българската държава обаче бежанският въпрос се оформя по-късно – в периода след двете национални катастрофи на България, предизвикани от участието ѝ в Междусъюзническата и Първата световна война. Участието ѝ в тези сблъсъци поставя в катастрофално положение както самата българска държава, така и населението в останалите извън нея български земи. То отприщва пътя за нетолерантно отношение на правителствата на съседните държави към това население, компактно населяващо Тракия и Македония. Подложени на изключително силен, предварително обмислен натиск, изложени на всевъзможни насилия, компактни маси от българи, живеещи в Македония и Тракия, са принудени да напуснат своите родни места и да потърсят убежище в България. В резултат на тази принудителна миграция се обезбългаряват още до 1913 г. Южна Македония и Източна Тракия, а впоследствие през 30-те години и цяла Западна Тракия.

В Ивайловградска околия масовият приток на бежанци започва в началото на 20-те години, когато става обезбългаряването на Западна Тракия и е особено силен в периода 1925–1927, когато в сила е българо-гръцката Конвенция за взаимно изселване.

Прииждането на бежанци по това време в околията става в момент, когато българската държава е в твърде окаяно положение.

Обложена с непосилни репарационни и други следвоенни задължения, претърпяла големи материални и човешки жертви по време на войните, тя е със силно разклатено стопанство и чести и сериозни кризисни периоди, отразяващи се по най-тежък начин върху положението на бежанците. Пребивавалият от 30 август до 14 септември 1924 г. в България председател на Изпълнителния комитет на Социалистическия работнически интернационал и водач на Белгийската социалдемократическа партия Емил Вандервелд пише: *„Аз видях много нещастия, но мога да кажа искрено и чистосърдечно, че не съм виждал по-лошо, по-мизерно нещо от това, което видях тука. Мога да кажа, че ние почувствахме, че сме стъпили в един от кръговете на ада, когато видяхме мизерията на тукашните бежанци. И мога смело да кажа, че това е един европейски скандал, който по-нататък не може да се търпи“*.¹

Не е по-добро положението на бежанците и в Ивайловградска околия. В доклад на кърджалийския околийски лекар от 1930 г. се посочва, че смъртността сред бежанските семейства в окръга, в това число и в Ивайловградска околия, е около четири пъти по-голяма, отколкото е сред местното население.² В селищата, заселени с бежанци, върлуват болести, шири се глад.

При тези условия местните власти се оказват в твърде затруднено положение. От една страна, състоянието на бежанците е кризисно и изисква действена помощ, а от друга – държавната хазна е празна и не е в състояние да отдели каквито и да е средства за социални помощи поради тежките репарации, които страната изплаща.

Лишени от всяка друга възможност за подпомагане на бедстващите бежански семейства, местните власти в околията са принудени да се опрат изключително на благотворителността на всеки, който пожелае и има възможност да я прояви.

Проявите на благотворителност в полза на бежанците, заселени в Ивайловградска околия след Първата световна война, са едни от най-ранните форми за подпомагането им не само в пределите на окръга, но и в страната.

Самата Ивайловградска околия е сред най-компактно заселени с бежанци околии на територията не само на днешната Хасковска област, но и в България като цяло. Според приведените от Тодор Брянов данни за броя на приетите в нея бежанци тя заема пето място в страната след Бургаска, Варненска, Свиленградска и Ямболска околия.³ През 1926–1927 г., когато притокът на бежанци в околията е най-голям, техният брой достига 12 000.⁴

Необходимостта от подпомагане на бежанците в околията започва да се чувства осезателно още с пристигането на първите техни семейства, напуснали територията на Западна Тракия след предаването ѝ на Гърция през 1920 г. Първоначално подпомагането им се осъществява изключително под формата на спонтанно проявена благотворителна дейност от страна на местното население, сред което се настаняват. Тя обаче е неорганизирана, стихийна и в повечето случаи съвсем недостатъчна да задоволи големите нужди от храна и облекло. Поради това положението на много семейства в околията си остава кризисно, на границата на глада и мизерията, а в лоши сушави години е почти неудържимо. Едва когато настъпният през 1924–1925 г. повсеместен глад сред населението изостря до крайност нуждите на бежанците и въпросът за тяхното изхранване застрашава да се превърне в остър социален проблем, властите предприемат частични мерки за осигуряване на най-необходимото – храна и облекло. По настояване на околийското управление в Ивайловград Момчил-градската постоянна комисия за настаняване на бежанците отпуска през есента на 1925 г. сумата от 15 000 лева за подпомагане на бедни бежански семейства от околията.⁵ През месец октомври същата сума е раздадена на 36 бедни бежански семейства със 141 членове.⁶

С това фактически се изчерпва и целият принос на местната власт за непосредственото и безвъзмездно подпомагане на бежанците. Значително по-голям дял в тази дейност през този начален и труден период от пребиваването на бежанците в околията има специално създадената за целта „омисия за събиране на волни помощи в състав: Петко Георгиев, Димитър Шекерджиев и Ст. Бакалов – служители в общинския съвет в Ивайловград.“⁷ За кратко време комисията развива широка дейност и успява да събере от различни дарители в околията 49 000 лева и 60 кг брашно. Същите са раздадени на 30 юли 1925 г. на 44 семейства с 220 членове.⁸

В дейността по подпомагане на бежанците в околията активно се включва и Българско дружество „Червен кръст“ – София, към Централното ръководство на което от 1921 г. функционално е обособена секцията „Изпълнителен комитет за подпомагане на бежанците“, координираща подпомагането на непрекъснатия поток от бежанци в страната. През ноември 1925 г. отпуснатата от дружеството безвъзмездна помощ от 30 000 лева е раздадена двукратно на 102 семейства в околията.⁹

Като цяло раздадената през 1925 г. безвъзмездна помощ смек-

чава донякъде бедстващото положение на бежанците, но това е временно. На 3 февруари 1927 г. околийският началник в Ивайловград съобщава на БЧК – София, че въпреки всички отпуснати помощи мизерията и гладът сред бедните бежански семейства бушуват и че „положението сред тях е много лошо“.¹⁰

От началото на 1927 г. благотворителната дейност в полза на бежанците в околията се развива в много тясна връзка с установената в Харманли и Свиленград френска благотворителна мисия от сестри посетителки, осъществяващи дейност по откриване и издръжка на безплатни трапезарии за деца и вдовици. Още с установяването на мисията Изпълнителният комитет за подпомагане на бежанците при БЧК – София и Лигата на Червения кръст в Париж изискват от околийския началник в Ивайловград да създаде Отговорен комитет за подпомагане на бежанците, за да може околията да се възползва от помощта на мисията.¹¹ За тази цел на 2 февруари 1927 г. в Ивайловград се учредява Комитет за подпомагане на бежанците с председател околийския началник Никола Кайряков.¹²

Комитетът започва дейността си с подготовката за откриване на безплатни трапезарии за бедни деца и вдовици. Същият изготвя и списъците на нуждаещите се, в които включва 268 деца и 21 вдовици.¹³ В същото време подбира и осигурява подходящо помещение за кухня и влиза във връзка с председателката на френската благотворителна мисия в Свиленград, от която получава конкретни инструкции по приготвянето на храната и набавянето на съдовете и продуктите, необходими за функционирането на трапезарията.¹⁴

Работата по откриването на трапезарията се ускорява от пристигането на 1 февруари 1927 г. в града на госпожа Нарас – председателка на френската мисия в Свиленград, която донася и нужната за трапезарията посуда – тенджери, тигани, продукти и др.¹⁵

На 13 февруари 1927 г. на повече от 100 деца се дава първият обяд в трапезарията, помещаваща се в сградата на културно-благотворителното дружество „Илинден“.¹⁶ Откриването на трапезарията става при тържествена обстановка и с него завършва първият етап от дейността на комитета. Малко по-късно, през месец март същата година Отговорният комитет за откриване на трапезарията се превръща в клон на БЧК – Ивайловград.¹⁷ Откритата с негово съдействие безплатна трапезария продължава функционирането си, въпреки че в дейността ѝ се появяват множество пречки. Храната, която се доставя от Свиленград, невинаги се получава своевременно, поради което комитетът и особено неговият председател е мно-

гократно критикуван както от БЧК – София, така и лично от госпожа Нарас.¹⁸ През месец март поради ликвидирването на френската мисия в Свиленград продукти за трапезарията не се получават и тя е временно закрыта.¹⁹

Работата, започната от френската мисия на Червения кръст по издръжката на трапезариите в Любимец и Ивайловград, се продължава от Изпълнителния комитет за подпомагане на бежанците при БЧК – София, по план, съставен от сестрите на френската мисия.

Проявите на благотворителност в полза на бежанците от западните филантропически дружества продължават през цялата 1927 г. На 27 септември 1927 г. Изпълнителният комитет на БЧК – София съобщава на околийския началник в Ивайловград, че за издръжката на трапезарията през 1927 г. англо-американското дружество на квакерите отпуска сумата от 25 000 лева.²⁰ Заедно с това в Ивайловград пристига квакерска мисия от две дами и придружител, които поемат работата по уредбата на кухнята и доставките на продукти. В края на месец март трапезарията отново започва да функционира и до края на годината в нея ежедневно получават храна 150 деца.²¹ Менюто в трапезарията не се отличава с особено разнообразие и калоричност. От запазилата се от това време седмична разкладка се вижда, че на едно дете се предвиждат: 85 гр. зехтин, 300 гр. боб, 215 гр. ориз, 1500 гр. брашно, 15 гр. захар, 250 гр. мляко, 265 гр. зарзават.²² Въпреки това обаче значението на трапезарията за местното население е голямо, тъй като за известно време осигурява прехрана за повечето бедни бежански деца от града.

От благодарствените писма на околийския началник във връзка с откриването на трапезарията се разбира, че инициативата за откриването ѝ принадлежи на капитан Пёра, член на съглашенската военно-контролна комисия в София.²³

Благодарствени писма са изпратени и до дружеството на квакерите, госпожа Жана Хасърджиева и Васил Георгиев, взели активно участие в откриването и издръжката на трапезарията.²⁴

Участие в подпомагането на бежанците в околията през 1927 г. взема и американското благотворително дружество „Нир Ист Рилиф“.²⁵ През месец март дружеството изпраща на бежанците в околията значително количество дрехи и обувки, получени като дарение от Америка. Същите са разпратени по общините в околията, където с тях са облечени 1084 нуждаещи се бежанци.²⁵

Централно място в дейността по подпомагане на бежанците в края на 20-те и началото на 30-те години в Ивайловградска околия

отново заемат въпросите по поддържането и функционирането на трапезарията, финансирането на която от февруари 1928 г. изцяло се поема от БЧК – София.²⁶ Със средствата на дружеството и на Министерството на народната просвета в края на 20-те години са открити трапезарии за бежански деца и в някои общински центрове на околията.²⁷ Социалното подпомагане със средства, заделени от бюджета на органите за власт и управление, продължава да остава на втори план. Средствата са незначителни и не допринасят много за смекчаване на положението на бежанците, влошило се особено много в годините на голямата икономическа криза от 1929–1932 г.

* * *

Проблемите на бежанците в периода 1914–1944 г. занимават почти непрекъснато държавната власт в страната, и то не от хуманни съображения, а преди всичко поради страха ѝ от тях. Самите бежанци по думите на един известен историк са „*потенциални противници на господстващата социално-политическа система*“, на съществуващия вътрешно и външнополитически ред на Балканите изобщо.²⁸

Въпреки загрижеността, която властите демонстрират по въпросите, свързани с бежанците, по ред причини тяхното действително безвъзмездно подпомагане не идва от държавната власт, а е оставено на грижите на обществеността и се осъществява на благотворителна основа. Оттук произтичат и многото негови несъвършенства. Преди всичко то се осъществява в минимални количествени рамки и обхваща само най-бедните бежански семейства. Целящо най-вече тяхното физическо оцеляване, то на практика не е в състояние да доведе до трайно и цялостно решаване на проблема.

Съществен недостатък на извършеното подпомагане е и неговата стихийност. Зависимо от наличието на благотворителни вноски и помощи, то не винаги може да отговори на влошаването на положението на бежанците. В години на най-голям глад и студ подпомагане в някои общински центрове всъщност не се извършва.

Организацията на подпомагането на бежанците също не е на необходимото ниво. Тя силно се влияе от състоянието на обществения живот в отделните центрове и често поради допуснати слабости на комитетите по места средствата, предвидени за подпомагане, се отклоняват, без да могат да изпълнят предназначението си.

Като цяло социалното и благотворително подпомагане на бежанците в страната и в частност в Ивайловградска околия има по-скоро

символически характер. То няма за цел цялостното решаване на проблемите на бежанците и само притъпява донякъде остротата им, за да осигури запазването на съществуващия обществен ред.

БЕЛЕЖКИ

¹ Цит. по **Б. Григоров**. Македонският въпрос на страниците на социалдемократическия вестник „Народ“ (1920–1929) – Сб. България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. София, 1983, с. 301.

² ТДА – Кърджали, Ч. П. № 140, л. 82–83.

³ **Т. Браянов**. Българи бежанци от Тракия (родни места и къде са заселени в България). – Известия на Тракийския научен институт, кн. I, 1966, с. 142.

⁴ ТДА – Кърджали, Ч. П. № 7, л. 3.

⁵ Пак там, л. 160.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, л. 10–12.

¹² Пак там, л. 5, 23, 169.

¹³ Пак там, л. 7, 125–126, 130.

¹⁴ Пак там, л. 11, 15, 85, 88.

¹⁵ Пак там, л. 24, 89.

¹⁶ Пак там, л. 27.

¹⁷ Пак там, л. 152.

¹⁸ Пак там, л. 88.

¹⁹ Пак там, л. 86, 96.

²⁰ Пак там, л. 17.

²¹ Пак там, л. 133.

²² Пак там, л. 134.

²³ Пак там, л. 135.

²⁴ Пак там, л. 136, 138.

²⁵ Пак там, л. 148.

²⁶ Пак там, л. 114, 165.

²⁷ **Сп. Родопи**, бр. 5, 1930, с. 7.

²⁸ Цит. по **Г. В. Димитров**. Бежанският въпрос във външната политика на България (1919–1931 г.). – Сб. България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. София, 1983, 306–307.

СТОПАНСКИ ЖИВОТ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ В ОРТАКЪОЙ (ИВАЙЛОВГРАД) И ОКОЛИЯТА – 1912–1944 г.

ГЕОРГИ ГРАМАТИКОВ

В Ортакъой (Ивайловград) и околията непосредствено след 1912 г. в стопанско отношение продължава да се развива преди всичко земеделското производство. Това се предопределя от общите и специфични условия на района, във връзка и в зависимост от които се характеризира стопанското и икономическото положение.

Градът и околията заемат най-източните разклонения на Родопите. Почти цялата е хълмиста, с доста котловини и високи малки полета – рътове и долове с разни посоки и големина, прорязани с малки рекички, притоци на р. Арда. Самият град е разположен в полите на един от последните хълмове и започващата равнина, която се простира на изток по долината на р. Арда, наречена в миналото Одринската равнина или поле.

Главен поминък на населението е земеделието и отраслите му. Малка част в града и единици в селата се занимават с търговия и занаяти. Непосредствено след Балканските войни и оттеглянето на турските войски от района, след кървавите събития и разорението на българските села през септември и началото на октомври на 1913 г. постепенно започва възстановяване на стопанството.

В помощ на стопанския живот на населението от Ортакъой и околията в града през май 1913 г. държавата открива клон на Българската земеделска банка (БЗБ) с началник Александър Фурнаджиев, която през годините е изключително важен стопански фактор за кредитиране, насърчаване и управление на кооперации, дружества, лични земеделски стопанства, занаятчийски и нововъзникващи дребни индустриални предприятия. Създадена, за да подпомага българското местно и бежанско население, разорено от войните, тя не само дава изгодни кредити, сключва заеми, но е и гарант за оземляването, строителството на домове, покупката на земеделски инвентар и работен добитък. Банката е институцията, която подпомага най-вече разви-

тието на едни от най-доходните земеделски култури – тютюна, памука, сусама и др., производството на бубено семе, отглеждането на копринената буба, първичната преработка на пашкули и търговията.

Един от първите доклади на банката посочва, че „Стопанският живот на Ортакьой и околията преди войните е доста добре поставен поради това, че е свързан с шосета с Одрин и Димотика. Това е от съществено значение. Населението на град Ортакьой, което до войните е изцяло гръцко, си изкарва препитанието от бубарство, лозарство и отчасти земеделие. Имат добри ниви, около 10 000 декара, ливади 200 декара, черничеви градини много добри, 8000 декара и лозя стари, но не заразени още от филоксера 5000 декара. Бубарството тук е главното занятие. Могат да се отглеждат около 200 000 килограма пашкули, по качество и по влакна съперничаещи на багдадските. Такава една внушителна сума, продадена средно по 2.50 лв., ще се получат маса левове. Лозарството също е добро, средногодишният доход донася около 100 000 лв. Занаятите слабо са застъпени, само блеуцукат иминиджшиите (обуцарите) и самарджшиите.

Балталък гора има достатъчно, но за съжаление сега няма почти нищо. Ако се вземат бързи мерки тези 30 000 декара дъбова гора в едно близко време ще се възстанови, и това чувствително ще се отрази върху климата на града. От стопанска страна бубарите и земеделците ще имат откъде да си набавят нужните им количество дъски и други потреби.

За да засилим този край, пише по-нататък в банковия доклад, а особено градините, на първо време той ще трябва да се побългари. Най-малко 100 български семейства, произхождащи от градовете, трябва да се заселят в изоставените гръцки къщи. За да не бъде откъснат градът както от стара България, тъй и от София, ще трябва да се свърже с шосе, иначе като градски център Ортакьой сигурно ще замре.

Понеже почти в цялата околия се обработва тютюн, то Банката, за да отговори с подобаващо внимание към този отрасъл на поминъка на населението, ще трябва да открие депо за суров тютюн, срещу който да се кредитира. Така също, понеже тук и в околията годишно се изхранват близо 200 000 килограма пашкули, които търговците тука пекаат и сушат, та именно и тука Банката ще трябва да открие своите гишета, за да кредитира такива търговци срещу депозит на пашкулите.

Понеже отпуснатите заеми с държавна гаранция не задоволяват нуждите – отпуснатите суми са сравнително малки, трябва

ва да се разреши да раздаваме заеми под лично поръчителство на общо основание“.¹

Земеделската статистика за Ортакьой и околията започва да се води от държавните институции през 1914/1915 г., когато в състава на околията влизат и общини, които по-късно остават в пределите на Гърция. През 1914 г. в околията има посети със зърнени култури 2027 хектара, 164 хек – маслодайни растения, 4 хек – варива, лозя – 291 хек, 624 хек – лозя. Още се отглеждат картофи, зеленчуци и др., или общо в околията обработваемата площ е 3161 хек.

От зърнените култури се отглеждат пшеница, ръж, ечемик и овес, за които държавната статистика дава подробни сведения. От маслодайните култури най-много се отглежда сусам, който заема 71,07 хек обработваема площ. От индустриалните култури на тютюна се пада по традиция първо място, като са засети 510 хек.

Със стабилизиране на стопанството и заселването на българо-бежанци в изселените се турски и гръцки села през 1915 г. обработваемата земя в околията достига 4782 хек, като заетата със зърнени култури се увеличава на 3127 хек, със сусам са засети 105 хек, лозята заемат 300 хек, а черничевите градини достигат до 660 хек.²

Предмет на БЗБ е грижата в подкрепа на българското население. „Съветът на банката като взема предвид окаяното състояние, в което се намира местното българско население, на което жилищата са опожарени, добитъкът отвлечен, а на много семейства бащите и синовете изколени, а същите тези хора имат задължения към турската земеделска банка в Ортакьой, които следва да се изплащат на БЗБ, че между другите мерки за събирането на тези задължения и тая за снабдяването със свидетелства от банката за свободна търговия с добития тютюн и ако на българското население поискаме наведнъж пълното изплащане на задълженията към турската земеделска каса, за да има свободно изнасяне на добития тютюн, то би означавало да ги оставим без всякакви средства за препитание.

Освен това още не са си построили жилища, нито са закупили необходимия земеделски инвентар за обработване на земята, като добитък, пособия и др. Ето защо приемаме да се ходатайства пред централното управление щото задълженията на пострадалото българско население към турската земеделска каса да се събира на части. В зависимост от количеството на добития тютюн и неговата продажна стойност, да се разрешава износа му срещу изплащането на малки съставни части от задълженията“.³

Годините 1915 – 1918 г. на участието на България в Първата световна война и последиците от нея разстройват не само селското стопанство, но и цялата икономика. Неизлекувала раните си от Балканските войни и разорението на района през 1913 г., сега след 1920 г., когато по силата на международните договорености на България се отнема Западна Тракия, а Ортакьойска околия остава в нейните предели, към града и селата приижда и се установява да живее многобройно бежанско население. Напуснали принудително своите родни селища, те идват тук без средства, без имоти и покъщнина, без работен добитък, напълно разорени. Това налага държавните и общинските власти да търсят пътища за тяхното жилищно настаняване, изхранване и оземляване. Настаняването и трайното отсядане на това население променя до известна степен стопанския облик на града и селата, където почти цялото население се занимава със земеделие. Само малка част от населението на града се занимава със занаяти и търговия.

Земеделската статистика през 1920 г. посочва, че в новата административна Ортакьойска околия засятата с пшеница земя е 1039,85 хек и са произведени 11 033 хек литра зърно. С ръж са засети 200,90 хек и са произведени 1927 хек литра зърно. Големи площи са засети с ечемик, овес, лимец, просо, царевица, сусам, анасон и др. Тютюнът отново има водещо място в индустриалните култури, като са засети 550,10 хек, а с памук – 47,70 хек. Лозята са 62,66 хек, а черничевите градини 297,98 хек. В околията пчели се отглеждат в 569 кошера и са произведени 3186 кг мед.

Без да посочваме подробно цялата статистика, тя ни дава представа за състоянието на стопанския живот в околията. Селскостопанският облик на околията определя и основното занятие на голяма част от населението. Тепърва в града започват да се създават нови занаятчийски работилници, да се създава нова търговска прослойка, да се формира и утвърждава местен общински и държавен апарат и т.н.

Макар статистическите сведения да се отнасят за района, то положението в града не се различава кой знае колко от това в селата. Постепенно, със стопанското замогване, с откриването на занаятчийски работилници, дюкяни и др. една част от населението на града престава да участва активно в земеделското производство. Но в същото време проходащите занаятчии и търговци търсят и други възможности, за да изкарват своето препитание. Такъв отрасъл в стопанството е утвърденото с години отглеждане на копринената буба и производството на пашкули. Този поминък е част от живота на тези, които не се занимават със земеделски труд, но допълнително носи до-

бри приходи и се практикува не само от семействата на занаятчиите и търговците, но и от голяма част от служителите в различните общински и държавни институции. Това обстоятелство може да се обясни не само със сезонния характер на отглеждането на копринената буба, но и с имущественото състояние на хората, които в голямата си част са дошли в града като разорени бежанци и преселници и търсят възможности за икономическо замогване и просперитет.

След войните в земеделието настъпват промени. Бежанското население, което се оземлява с ограничена по размер обработваема земя, пък и по-малката обработваема земя по селата поради планинския терен кара голяма част от земеделското население да се насочи към отглеждането на технически култури и най-вече на тютюн. Липсата на работен добитък и земеделски инвентар през първите години след войната и преселването в нови селища, прилагането в повечето случаи на женски и детски труд при производството на тютюн и използването на по-малко земеделски инвентар, повишеният интерес на търговските фирми към изкупуването на тютюн и ред други обстоятелства увеличават тютюневото производство. Това се отнася преди всичко за Ортакой. Ако в миналото гръцкото население почти не се е занимавало с тютюн, то сега новозаселеното бежанско население в града вижда в тютюна възможност за своето стопанско замогване. Тютюнът трайно заема за дълги години водещо място в стопанския живот на града и околията.

Не без значение е земеделският инвентар в селскостопанското производство, който си остава твърде примитивен и недостатъчен. Земеделското стопанство не само в началото на 20-те години, но и по-късно остава с ниска производителност. За обработването на земята в околията през 1920 г. се използва следният работен добитък: биволи – 347 бр., волове и крави – 2746 бр., коне – 176 бр. В земеделските стопанства на околията се използват 1153 волски коли и 43 конски. За обработване на земята има 1343 дървени рала, железните плугове са едва 553, а все още се използват и 26 дървени плуга.⁴

БЗБ, която кредитира земеделските стопани в околията от 1914 г., в своите доклади посочва нееднократно, че земеделието още през първите години на освобождението на този край, а и много по-късно, в по-голямата си част е дребно и разпокъсано. Поради планинския си характер повечето обработваеми земи са раздробени на малки парцели – ниви и почти всички стопани са дребни собственици. *„Тук няма едри стопанства, чифлици, мюлкове, вакъфски имоти, пише банковият експерт на банката през 1915 г. Имотите са били*

разпределени в ръцете на всички. В гористите места е било развито извънредно много скотовъдството, а също и възлищарството. Произведенията на селските стопани са намирали добър пазар в Одрин и Димотика, за които водят добри шосета. А и самият град Ортакьой със своите 5–6000 жители представлявал добър консумативен център, тъй като населението му в болшинството си е било търговско и занаятчийско“⁵

Непосредствено след войната БЗБ започва да отпуска заеми срещу залагане на движими и недвижими имоти, като определя средните им цени. За да се определят средните цени на залаганите имоти, се взема под внимание, че до 1920 г. в околията няма сделки за покупко-продажба на недвижими имоти, защото продажбата им е забранена със закон. Публични продажби не са извършвани поради мораториума на държавната власт. Освен това в околията след 1912 г. остава много безстопанствена земя и търсенето е слабо за обикновените земи.

При все това обаче някои земи, в които добре виреят черничевите дървета, най-вече покрай реките, какъвто е случаят със селата Мандрица, Долно Суванли (Долно Луково), Арнауткьой (Гугутка) се ценят високо, защото такива земи са малко, а са много доходни. Ето защо, по отношение на недвижимите имоти въз основа на тяхната доходност, цените, които се получават при продажбата на получената продукция още от времето преди 1912 г., и във връзка с поскъпването на живота след Първата световна война като база за кредитирането при търговията със земи се приемат следните цени:

В Ортакьой – ниви 15 лв. за един декар; черничеви градини – 100 лв./дка;

В с. Гайдахор (Славеево) – ниви 25 лв./дка; черничеви градини – 200 лв./дка;

В Драбишна – ниви – 50 лв./дка; черничеви градини – 200 лв./дка;

В с. Лъджа – ниви – 30 лв./дка; черничеви градини – 100 лв./дка;

В с. Зорнозан (Свирачи) – ниви – 50 лв./дка; черничеви градини – 100 лв./дка;

В с. Акалан (Белополене) – ниви – 20 лв./дка; черничеви градини – 100 лв./дка;

В с. Гьокче бунар (Сив кладенец) – ниви първо качество – 100 лв./дка; второ качество – 40 лв./дка; трето качество – 10 лв./дка; черничеви градини – 200 лв./дка. Същите цени и за селата Мандрица и Долно Суванли (Долно Луково);

За Горно Суванли (Горно Луково) – ниви – 20 лв./дка; черничеве градини – 100 лв./дка. Същите цени за с. Арнауткьой (Гугутка);

За селата Пелевун, Чекердекли (Костилково), Демирджилер (Железари), Ювджелар (Гнездаре), Асарлъка (Рогозово), Мюселер (Кондово), Куфалар (Ботурче) и всички други села в околията нивите – 10 лв./дка; черничеве градини – 15 лв./дка;

Селата Покрован, Хухла и Горно Юбриерен (Горноселци) - ниви – 10 лв./дка; черничеве градини – 20 лв./дка. Тези към Попско – ниви – 8 лв./дка; черничеве градини – 30 лв./дка.

Движими имоти: вол от 4 до 9 години – 4200 лв.; от 9 до 12 години – 2500 лв.; крава – от 4 до 8 години – 3000 лв.; от 8 до 10 години – 1500 лв.; юнец – от 2 до 3 години – 3000 лв.; кон до 8 години – 6000 лв.; кон от 8 до 12 години – 4000 лв.; овца и коза – 200 лв.; биволите както говедата; мулета от 4 до 8 години – 6000 лв.; от 8 до 12 години – 4500 лв. По тези цени, приети през 1920 г., БЗБ – клон Ортакьой дава заеми на земеделските стопани. При същите цени заеми се отпускат и през следващите 2 години. Всеки стопанин, за да получи заем, залага по определената цена имот, като има и поръчител. Съветът на банката разглежда всяка подадена молба и одобрява всеки, който отговаря на необходимите условия.⁶

Следвоенната стопанска криза, увеличеното селскостопанско производство през 20-те години, политиката на земеделското правителство на Александър Стамболийски, а след това – и на останалите български правителства повишава интереса към продажните цени на земята, земеделския инвентар и добитък. През 1922 г. цените на недвижимите имоти в Ортакьой и селата се променя драстично в сравнение с тези от 1920 г. Цената на 1 дка нива първо качество в града и селата Драбишна и Гайдахор (Славеево) вече е 400 лв., второ качество – 300 лв. Черничеве градини се продават за 500 лв./дка. Цените на земята във всички села са променени, като няма по-малко от 100 лв./дка за нива и 150 лв./дка черничева градина. Променени са също и цените на едрия и дребен домашен добитък.

Земеделското производство на Ортакьой и околията е свързано изключително с отглеждането на култури, характерни за този край, които се разпределят според площите. Най-много обработваема земя в селата се заема по традиция от зърнените житни култури, индустриалните – тютюн и памук и останалите култури като сусам, анансон, царевица, картофи, варива, бостани, лозя, черничеве и овощни градини и др. Годишните земеделски статистики през 20-те и 30-те години изобилстват с цифрови показатели на засетите декари с тези

култури и произведената продукция. Те са обобщени за околията, а не за всяко селище поотделно. Ако приемем да ги цитираме за всяка година, то сигурен съм, че това не би се приело от читателя.

Държавната статистика нееднократно посочва, че най-много земеделска площ се отделя на зърнените житни култури – пшеница, ръж, ечемик и др. които са в основата на изхранването на местното население. В много случаи това производство не е достатъчно и се налага допълнително снабдяване на населението с брашно.

Като един от главните поминъци на Ортакьой и околията все повече се налага производството на тютюн и пашкули, които не само в миналото, когато тяхната продажна цена е много по-висока, но и сега през целия разглеждан период, когато вследствие икономическата криза от края на 20-те години, продължила и през следващите, тяхната цена е силно понижена, а търсенето на международните пазари е сравнително свито.

Най-добри за производството на тютюн в Ортакьой през 20-те години са сведенията на околийското агрономство, което пряко следи броя на тютюнопроизводителите и площите, засети с тютюн в града. Ако допреди 10 години гръцкото население на града не е отглеждало тютюн, то през 1924 г. вече има 284 тютюнопроизводители, които отглеждат 764 дка и произвеждат 85 606 кг тютюн. Общо за Ортакьойска околия през 1924 г. има 2911 тютюнопроизводители, които отглеждат 8078 дка и произвеждат 785 666 кг тютюн.

През следващите 10 години броят на тютюнопроизводителите от Ортакьой, засетите декари и произведените количества тютюн са показани в следващата таблица:

Година	Тютюнопроиз.	Декари	Произв. тютюн в кг
1925	302	911	72 372
1926	202	442	30 966
1927	202	474	43 537
1928	147	363	26 151
1929	253	892	56 658
1930	244	875	61 556
1931	267	999	69 437
1932	139	309	32 547
1933	137	237	35 374
1934	94	202	16 905

Горните сведения показват постепенно намаляване броя на тю-

тюнопроизводителите в града от началото на 30-те години. Причината за това трябва да се търси в общата стопанска криза в страната, намаленото търсене и изкупуване на тютюна от тютюневите фирми, намаляване изкупните цени и др.⁷

Не по-малко внимание се отделя през годините на условията за отглеждане на копринената буба, който поминък се практикува почти от всяко домакинство от Ортакьой.

Изграждането на модерна сушилна за пашкули в града допринася много за насърчаване на пашкуленото производство, което през годините достига до рекордни цифри – 200 000 кг през 1938 г. Въвеждането на изкупуването на пашкуленото производство през 30-те години от БЗБ при гарантирана твърда цена и пласмент и предпазване на производителите от спекулата на търговците насърчава пашкулопроизводителите.

На трето място като добавъчен поминък идват отглеждането на сусама, памука, лозарството и др. Със сусам през годините се засяват големи земеделски площи, като средното годишно производство достига до 50 000 кг. Малките маслодобивни работилници, наречени яхнаджийници, годишно преработват сусамените семена и произвеждат шарлан и тахан. Такива има в града и най-вече в с. Мандрица, които работят, но в повечето случаи на ишлеме.

В околията се отглежда и един от най-доброкачествените памуци, като средното годишно производство достига над 250 000 кг при гарантиран пласмент от БЗБ и добра изкупна цена.

За развитието на лозарството има отлични почвени и климатични условия. Застъпени са всички сортове. Поради отдалечеността и липсата на транспорт произведеното грозде служи изключително за местна консумация като годишното производство достига около 2 400 000 кг и около 400 000 литра вино. Поставено е и началото на стафиденото производство, което за съжаление се практикува само в града и не се утвърждава трайно.

Бадемите и орехите, които са доходни култури, намират полагаемото им се място в стопанството на ортакьойци. Тук има добри условия за тяхното отглеждане и търговия поради търсенето им на пазара.

Наред със земеделието скотовъдството е добре застъпено в почти всички селища на околията и се развива като втори основен поминък. Както по селата, така и в града се отглежда едър и дребен домашен добитък. Воловете и конете са основната впрегатна сила в земеделското стопанство. В планинските и трудно достъпни терени се използват най-вече мулетата.

Все още значимата роля на едрия домашен добитък в стопанския живот на населението от района през целия разглеждан период кара общинските и държавните власти да търсят и подобряват качеството на породите на добитъка, което е постоянна политика. Всяко селище отглежда качествени разплодници и грижата за тях е задължение на общините и кметствата и е неделима част от грижите за развитието на животновъдството. Търговията с добитък е най-вече на организираниите традиционни панаири. За Ивайловград панаирът е на местността Колибаря през август на празника „Преображение Господне“.

Овцевъдството и козевъдството имат изключително важно значение. В града и селата те са постоянен източник на мляко, месо, вълна и кожи, които задоволяват местните нужди. Стремещт е да се развъжда преди всичко козата, която не е взискателна и лесно се отглежда. Тя най-вече използва за храна нискостеблените гори, което нанася вреди на горското стопанство. Това е причината горската власт да търси пътища за ограничаване на нейното развъждане с оглед на запазването на горите.

В края на 1920 г. Ортакъой е със силно развито животновъдство. Преселилите се тук българи, практикувайки земеделието като основен поминък, заедно с това отглеждат едър и дребен добитък, което е пряко свързано с поминъка им.

Градът има общо 547 домакинства, от които 251 притежават едър домашен добитък въобще, 197 домакинства – коне и мулета, 130 домакинства – говеда или биволи и 279 отглеждат дребен домашен добитък. По отделните видове домашни животни: 75 домакинства отглеждат 108 коня, 21 домакинства – 24 мулета, 108 домакинства – 137 магарета, 14 домакинства – 31 биволи, 125 домакинства – 426 говеда, 78 домакинства – 1639 овце, 61 домакинства – 1084 кози, 248 домакинства – 453 свине, 96 домакинства притежават 105 бр. волски коли и каруци, 44 домакинства обработват земеделската си земя с 50 бр. дървени рала, а 62 домакинства с дървени или железни плугове.⁸

През 20-те и 30-те години селското стопанство на Ортакъой и околията продължава да се характеризира с раздробяване на поземлената собственост и на земеделските стопанства. В града няма едри земевладелци, а почти всички притежават земя, получена при оземляването им според изискванията на Закона за бежанците. Според резултатите от преброяването през 1926 г. разпределението на собствениците на земи в града е следното:

Зем. стопанства със земя в дка	Всичко		Ниви		Лозя		Черн. градини	
	брой	дка	парцели	дка	парцели	дка	парцели	дка
До 10	127	613.4	166	360.5	27	40.5	97	194
От 10 - 20	82	1129.3	304	890.4	16	39.2	72	171.7
20 – 30	64	1485.9	380	1296.4	18	41.5	45	74.8
30 – 40	30	991.9	245	910.1	8	15.6	33	51.2
40 – 50	13	559.4	83	399.6	4	57.5	10	23.5
50 – 60	5	279.7	59	245.4	2	4.2	5	19.1
60 – 70	6	386	56	308.3	10	44	9	31.7
70 – 80	4	290.7	40	179	5	7.8	9	21.7
80 – 90	2	163.7	18	149.8	3	3.3	4	10.6
90 – 100	-	-	-	-	-	-	-	-
100 – 150	2	266.3	34	251	2	1.3	5	14
Всичко	335	6166.4	1386	4990.5	95	254.9	289	612.3

Работният добитък на ортакьойските земеделски стопани в края на 1926 г. е: коне и мулета – 47 бр.; волове и биволи – 226 бр.; крави и биволици – 38 бр., или всичко в града има едър домашен добитък 311 бр. Голяма част от този добитък е впрегатен и обработва общо 5887,5 дка земя, която е притежание на 131 стопанства и се обработва със 137 дървени рала и 134 железни плуга. В града все още няма закупени модерни за времето си селскостопански машини.

От 2095 души население на града през 1926 г. едноличните стопанства са 210 и главно занятие на 182 души от тях е земеделието, 43 са индустриалци, 8 работят в съобщенията, 32 са търговци, 5 са държавна сила, в администрацията работят 24 души, 10 са със свободни професии и 3 души живеят от приходите си.

Посочените данни показват, че от всичко 335 стопанства в града най-много на брой са тези, които имат до 10 дка земя. След тях следват 84 стопанства до 20 дка и на трето място до 30 дка са 62 стопанства. Ако приемем, че средни стопанства са тези, които имат над 50 дка земя, то техният процент е незначителен, докато едри стопанства над 100 дка са само 2, което всъщност е показателно, че тук едро земевладение няма. Или статистическите сведения за пореден път показват, че Ортакьой все още е земеделски център с дребно и близо до средно разпокъсано земевладение, отколкото търговско-занаятчийски център.⁹

Само 4 години по-късно, през 1930 г. Ортакьойската градска община, в която са още селата Драбишна, Лъджа, Гайдахор (Славеево) и Асарлъка (Рогозово), стопанското състояние не е променено. Произведени са 632 750 кг пшеница; 23 800 кг – ръж; 300 460 кг – ечемик, царевича – 293 160 кг; сусам – 12 800 кг и още лук, фий, сено и др. Отглеждат се 120 бр. коне; 24 мулета; 685 волове, крави и телета; биволи и малачета – 149; овце и агнета – 3200 и кози и ярета – 2000 бр. За обслужване на стопанствата има 328 волски коли, 20 едноконни и 40 двуконни каруци (коли). В града още има 2 бр. файтони – кабриолети, 2 камионетки с товароподемност 1,5 тона и 4 леки коли с по 4 места.

Не по-различно е състоянието на земеделието в града 4 години по-късно при преброяването през 1934 г. Разпокъсаността и собствеността на земята е почти същата. Сега в града има 349 стопанства, които обработват 8981 дка собствена земя, а 42 стопанства обработват 1608,8 дка общинска, държавна или под наем земя.¹⁰

Развитието на земеделието в Ортакьой през 20-те и 30-те години не е единственият показател за общото му стопанско развитие и участие на по-голяма част от населението в него. Тенденцията е трайното отсядане на една голяма част от българското население в града след войните. То натрупва определени капитали и започва да развива занаятчийството и търговията, които са гръбнакът на градската икономика.

В града сред земеделските стопани сега се наблюдава стремеж към обединяване на усилията и възможностите, за да може да се кредитира земеделското производство, произведената земеделска продукция да се продава на пазара по-лесно и на по-добри цени. Но кооперативното движение в града и района е все още в самото начало. Пречки за развитието му са все още неустановените отношения на владее и собственост както от страна на местните жители, така и от страна на бежанците, представляващи по-голямата част от населението, чието оземляване и до началото на 30-те години не е окончателно оформено. Постоянното преместване на населението от едни села в други, даването на един имот на други, както и на разпръснатостта на населените места – 70 селища при едно население от 14 706 жители на 1 януари 1931 г., ниският жизнен уровень на населението, липсата на подготвени хора и др. пречат на кооперирането на земеделските стопанства.

Не само бежанците, но и останалото местно население владее земите без никакви документи за собственост, нито пък има стари

общински емлячни регистри, откъдето да може да се установи собствеността и владеенето им, което пречи както на покупко-продажбата, така и на ипотекирането на имотите.

Нуждата от тютюнева кооперация, която да събира, преработва и продава на кооперативни начала главното произведение на земеделското население – тютюна, отдавна е предмет на разискване от страна на БЗБ. Като израз на засилване на тенденцията за обединяване на земеделските производители в града през 1924 г. се създава тютюнопроизводителна кооперация „Борба“, чиито цели и задачи е не само да изкупува тютюн, но и да създаде условия за манипулирането му. Преработката на тютюна в складовете на Ортакъой е условие за създаване на работни места, подобряване качествата и цената на тютюна, търговия и социално-икономическо развитие на града и околията. В началото кооперацията работи добре, но впоследствие поради настъпилата криза в тютюна спира дейността си.

В града и района се чувства нуждата и от една пашкуленопроизводителна кооперация, която да събира, суши и продава пашкулното производство, което през годините надминава 140 000 – 150 000 кг.

В миналото, непосредствено след войните, за укрепване на пашкуленото производство БЗБ оказва помощ, като събира голяма част от пашкуленото производство и предотвратява спекулата с изкупните цени на свободните търговци. За пашкуло-сушилни ѝ служат примитивни малки парни и други сушилни. Пашкулите се продават на много добри цени и населението пази добър спомен за това.

На 8 декември 1921 г. в салона на читалище „Пробуда“ в Ортакъой се учредява Популярна банка, която започва да функционира през март 1922 г. До края на разглеждания период тя играе съществена роля в стопанския живот на града. Банката поема задължението да подпомага дейността на земеделските стопани, търговците и занаятчиите. Създадена да подпомага стопанския живот на града и района, банката още през 1925 г. се насочва към изкупуването на пашкуленото производство. Създава се пашкулен отдел, който изцяло да поеме цялата организация по изкупуването и продажбата на пашкулите.¹¹

На 19 май 1934 г. е извършена смяна в управлението на страната, което е съпроводено с коренни промени в политическия и стопанския живот. Стремешът на държавата е да контролира изцяло живота в страната. По искане на Областната дирекция в Стара Загора околийският управител Иван Папазов изпраща обширна информация за състоянието на Ортакъойска околия. За стопанско-

то състояние дава кратко описание, като определя поминъка на населението за сравнително задоволителен. Главни поминъци са бубарството и тютюнопроизводството, които са добре застъпени, споделя околийският управител. Скотовъдството и лозарството по-слабо, колкото за местна консумация. Добър поминък е отглеждането на бадема, като за пример посочва, че в миналото има семейства, които от бадеми имат приходи от 5 до 10 000 лв. През 30-те години много от бадемовите насаждения са изсечени или изсъхнали от нередовното им стопанисване, което определя и тяхното намалено отглеждане. По тази причина местното агрономство взема всички необходими мерки за засилване на това производство, като отглежда фиданки в местния овощарски разсадник и ги предоставя на изгодни цени на земеделските производители. Значителна роля в поминъка на населението заема отглеждането на сусам, памук, фъстъци и др.

Становището на околийския управител пред новосформираниите областни власти е: *„За да се повдигне този край, необходимо е образуването на един стопански комитет, в който да влязат представители на всички служби в околията, да изработят един план за стопанска дейност във всички посоки, да координират своите действия и приобият усилията си за подобрене и повдигане общото благосъстояние на населението, за неговото стопанско, икономическо и културно издигане“*.

Цялата площ на околията след нейното последно административно деление през 1934 г. е 860 000 дка, като от тях през 1936 г. гори и мери са 495 000 дка, необработваеми земи – 244 000 дка и работна земя – 121 000 дка. Работната земя се разпределя на: ниви – 103 000 дка, естествени ливади – 3000 дка, лозя – 3400 дка, овощни градини – 400 дка, зеленчукови градини – 200 дка и черничеви градини – 11 000 дка.

От селскостопанските култури с пшеница са засети 31 886 дка, ръж – 9443, смес – 1520, царевица – 12 065, ечемик – 7802, овес – 4109, просо – 316, фий и бурчак – 3010, фъстъци – 200, памук – 3200 и сусам – 3200 дка, или от работната земя на стопанство се падат по 36 дка.

До края на разглеждания период населението на околията живее в 68 села и град Ивайловград, групирани в 5 общини, след последното административно деление през 1934 г. През 1937 г. населението наброява 18 428 жители, представляващи 3407 домакинства.

По броя на стопанствата селищата са: до 20 стопанства – 40 селища, от 20 до 50 стопанства – 9, от 50 до 100 стопанства – 10 и над 100 стопанства – 10 селища, или над 50% от селищата са с до 20 стопанства.

Обработваемата площ от 121 000 дка по притежание на стопанствата се разпределят: до 10 дка – 367 стопанства; от 10 до 20 дка – 619; от 20 – 30 дка – 399; от 30 – 40 дка – 912; от 40 – 50 дка – 908; от 50 – 60 дка – 155; от 60 – 70 дка – 15; от 70 – 80 дка – 15; от 80 – 90 дка – 12; от 90 – 100 дка – 5; стопанства над 100 дка няма.

От тези сведения се вижда, че преобладават стопанствата с по 10 до 40 дка, като и тези до 10 дка не са малко. Или в околията преобладават дребните стопанства. Това обстоятелство предполага, че населението е бедно, ако разчита само на зърненото производство. Затова то все повече разчита на отглеждането на тютюн, бубарството и другите търговски и индустриални култури.

В стопанствата работният инвентар продължава да бъде сравнително на ниско техническо ниво. Бавното навлизане на модерна селскостопанска техника като веялки, триори, кукурузороначки е недостатъчно. Обликът на земеделските стопанства продължава да се определя от дървените рала, макар че все повече се налага железният плуг, наречен в много селища попара. Бавното внедряване на земеделската техника в производството се определя от възможностите на земеделските стопани. Още повече изградените в някои селища земеделско-производителни кооперации нямат такива възможности да са водещи в това отношение поради малкия дялов капитал, който имат членовете им.

Стопанствата разполагат със следния инвентар: ораля – 2047 бр.; плугове местно производство – 2476 бр.; брани – 50 бр.; веялки – 203 бр. триори – 20 бр.; лозопръскачки – 129 бр.; кукурузороначки – 25 бр.; волски коли – 2250 бр. и конски коли – 258 бр.

Наред със земеделието по традиция втори основен поминък остава отглеждането на едър и дребен домашен добитък. Най-вече едрият домашен добитък е неделима част от земеделското производство, тъй като то е основната впрегатна сила. До края на разглеждания период в земеделските стопанства на града и околията няма закупен трактор.

Конкретно за Ортакъой, сведенията за отглеждането на дребен домашен добитък показват, че от 70 до 100 данъкоплатци плащат данък беглик през първата половина на 30-те години за отглеждането на следния брой овце и кози:

Години	Данъкоплатци – бр.	Овце	Кози
1929	72	720	791
1930	69	625	631
1931	73	824	595
1932	79	850	473
1933	105	749	360
1934	90	875	326

През същите години броят на хората, които плащат данък беглик за отглежданите овце и кози за околията, е:

Години	Данъкоплатци – бр.	Овце	Кози
1929	2002	23 242	22 019
1930	1873	22 099	18 825
1931	1938	26 595	19 752
1932	1876	31 369	16 263
1933	1881	32 877	13 922
1934	1872	33 137	12 376

Само няколко години по-късно в околията от едрия домашен добитък се отглеждат през 1938 г.: волове и крави над 2 години – 6124 бр.; телета до 2 години – 753; биволи и биволици над 2 години – 206 бр.; малачета до 2 години – 97 бр.; коне, кобили и кончета – 795 бр.; магарета – 734 бр.; катъри – 499 бр., или всичко едър добитък 8283 бр. От дребния добитък овцете и козите са 41 907 бр., а свинете – 827 бр.

Проследявайки цифровите показатели за стопанското състояние на Ивайловградска околия в края на 30-те години и произведените количества зърнени храни, се вижда, че населението, за да може да посрещне нуждите си за изхранване и другите домашни потреби, предвид на слабата доходност от зърненото производство все повече насочва внимание и труд към други приходаизточници. Такива то намира в отглеждането на земеделски култури, които са предмет на търговията и индустрията като тютюна, производството на пашкули, памука, сусама, бадеми и орехи. Какво е количеството на произведения тютюн в околията през 30-те години, е показано в следващата таблица:

Години	Производители	Засети дка	Добито в кг	Сред. цена на 1 кг	Доход в лв.
1931	2361	8253	657 023	18	12 000 000
1932	1954	4308	364 727	25	9 000 000
1933	2350	6254	518 645	20	10 392 000
1934	1753	4068	300 000	34	10 200 000
1935	2379	8923	700 000	22	15 400 000
1936	2450	9540	787 000	27	21 000 000
1937	2488	8210	615 000	30	18 000 000

На второ място по значение, а и по време на получаване на парични средства след тютюна идват пашкулите. През 30-те години в района има 7800 дка черничевы градини. През годините производството на пашкули варира от 100 000 кг до 200 000 кг. Преди войните това производство достига и до 300 000 кг.

Особено благоприятни са климатичните условия за виреенето на бадемите и орехите. През 30-те години, когато младите бадемови насаждения дават добър приход, са получени следните количества бадеми: 1932 г. – 120 000 кг.; 1933 г. – 40 000 кг.; 1934 г. – 90 000 кг.; 1935 г. – 80 000 кг.; 1936 г. – 000 кг и 1937 г. – 90 000 кг. Намаленото количество на произведените бадеми през някои години се дължи на климатичните условия, когато падат късни слани и повреждат бадемовите насаждения.

Отглеждането на памук в Ивайловград и околията напълно отговаря на климатичните условия. До началото на 30-те години памукът се отглежда най-вече за домашни нужди. Но с намесата на държавните власти, определянето на реални цени и установяването на монопол върху изкупуването му населението започва да увеличава значително засетите площи и да получава добри приходи. Така например, докато до 1933 г. памукът се отглежда само за домашни нужди, то през 1934 г. са засети 2200 дка, през 1935 г. – 1694 дка, за да се стигне през 1936 г. до 3000 дка, а през 1937 г. – 3500 дка. Производството на памук се разширява най-вече в равните части на околията, където има по-големи обработваеми площи земя.

В околията се сее и сусам, който се преработва в местните яхнаджийници. През годините неговото производство се колебае в зависимост от климатичните условия. Така, ако през 1936 г. са засети 2800 дка, от които е получено 70 000 кг семе по средна цена 7 лв./кг, то е получен доход от 500 000 лв. През 1937 г. поради голяма суша

при сеенето е получено около 12 000 кг, за да стигне цената му до 17 лв./кг.

За развитието на скотовъдството не се използва рационално доходността на дребния и едър добитък, въпреки че има благоприятни условия за това. Доходите от отглеждането на домашен добитък са главно от месо, кожи, вълна и приплод. Годишно се получава до 500 000 лв. от продажбата на кожи и до 2 000 000 лв. от вълна и приплодите, без да се има предвид задоволяването на домашните нужди на всяко едно семейство.

При пречките, които се създават от горските власти и при невъзможността да се използва оптимално млякото на овцете, не е възможно да се получи максимален доход от отглежданите овце и кози. В Ивайловград до края на 30-те години няма изградено млекопреработвателно предприятие – мандра и въпреки наличността на 47 000 овце и кози в района през 1937 г. производството на млечни продукти не е предмет на кооперативна организация.

Увеличаването на овцете за сметка на намалението на броя на козите, както се предлага от горските власти, не се приема от населението. Горските власти, в стремежа си да запазят горите, всъщност са пречка за развитието на животновъдството в района. Години наред те се мотивират с това, че козите унищожават горите, а всъщност вредата, която нанасят козите, е далеч по-малка от това, което козите могат да дадат на населението. Знае се, че козата се отглежда много по-лесно и почти без зърнен фураж в селата на околията. Освен това в същите тези места е застъпено тютюнопроизводството. Приема се, че ако не се наторяват нивите с кози тор, не може да се произведе качествен тютюн. Оттук с идеята за унищожаването на козите се посяга и на един от основните поминъци – тютюнопроизводството.¹²

Дискусията за състоянието на земеделието, скотовъдството и горите и най-вече запазването и увеличението на броя на козите, тяхната икономическа изгода за населението достига до най-висшите етажи на властта. В защита на земеделските стопани от града и околията кметът на Ивайловград Тодор Паскалев и секретарят Христо Илиев изпращат един изключително добре мотивиран доклад до Министерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ).

В изложението се поставя проблемът за подобряване поминъка на населението да се определят кои от горите в селата от общината трябва да се обърнат в работна земя след компетентната помощ на агронома и кои според лесничея могат да служат за пасбища. Предлага се определени местности от селата на общината да бъдат из-

ключени от горския фонд и да се създаде работна земя, която да се използва за оземляване на малоимотни жители на общината.

„При сегашното положение, пише кметът, нашият земеделец от града и селата не само, че е лишен от работна земя, която единствено би могла да му послужи да прехрани децата си, но той е лишен и от възможността да поддържа поне по една крава в домакинството си и по простата причина, че няма налице пасища и свободни поляни“.

Пречките за развитието на земеделието, се почва в доклада, са още близката граница, до която на 500 м от нея не може да се работи от населението в пограничните села, високите такси, които трябва да се плащат за използване на пасищата, нуждата от отчуждаване на земя от горския фонд за предоставяне на земеделските стопани за обработване, като се знае, че в землището на много села има хвойнови, трънливи и други участъци и т.н.

Повдига се и въпросът с козите, като се изтъква, *„че в миналото тук е цъфтял животът, защото населението се е ползвало, преди всичко, с правото да стопанисва неограничено количество кози, за които са му били отстъпвани съответните пасища. Само в бившата Покрованска община с население от 2000 жители дребният добитък е наброявал 22 000 – 25 000 глави, от които 12 000 – 15 000 глави кози, а сега в този момент в цялата Ивайловградска околия има всичко 14 000 глави кози“*.¹³

С проблема конкретно е запознат и ивайловградският народен представител Димитър Маджаров, който категорично застава на страната на населението от околията. Със заповед от 10 март 1939 г. на министъра на земеделието и държавните имоти е назначена комисия, която обхожда от 12 до 20 май 1939 г. почти всички села на Ивайловградска околия и изслушва исканията на населението. Резултатите от тези срещи са систематизирани в протокол, който отразява реалността на състоянието на земеделието и скотовъдството в околията.

Околията е с население от 17 479 жители, живеещо в 67 села и град Ивайловград и съставляващо 3511 домакинства, от които 3114 се занимават със земеделие (88,7%), 232 – със земеделие и занаяти (6,6%) и 165 само със занаяти (4,7%).

Общата площ на околията е 774 кв. км от които 110 827 дка са работни земи – ниви, ливади, лозя, овощни, черничеви и зеленчукови градини. Средният размер на стопанисваната земя от всяко едно домакинство е 31 дка, което е значително под средния идеален размер на земеделските стопанства на цялата страна.

Отново за пореден път се потвърждава, че основната част от населението се занимава със земеделие, скотовъдство, и то най-вече със земеделските клонове – производство на тютюн, от който получава главния си стопански доход, бубарството и памука. Производството на зърнени храни е слабо развито поради липсата на достатъчно работна земя, и в повечето селища не е в състояние да се задоволи населението с храна през цялата година. Също и производството на фураж – зърнен и тревен, е слабо развито, което е съществена пречка за развитието на животновъдството, особено на овцевъдството и отглеждането на крави. Последица от това е липсата на достатъчно животински тор, без който и без това слабите обработваеми земи обедняват и производителността им е слаба. Като изход от това положение населението се стреми и желае да отглежда козата, която е крайно невзискателна и лесно се отглежда, понеже се храни през цялата година от гората. Тъй като преобладаващият терен е планински, с абсолютно горски почви, а горите не са в състояние да издържат на неограничената паша на козите, чиято вреда за горското стопанство е безспорна, горските власти основателно не допускат неограниченото развъждане на козата. С оглед на запазването на горите, чието унищожаване като последица от пресилената козя паша би се отразило твърде зле върху народното ни стопанство, те ограничават по възможност стремежа на населението да увеличава броя на отглежданите кози.

През 1939 г. населението от Ивайловградска околия отглежда 9036 глави едър добитък, 45 369 бр. овце и 15 730 кози. На домакинство се пада 2,6 глави едър добитък, 13 овце и 4,5 кози. Околията има 434 716 дка гори, от които 14 687 дка са държавни и 120 029 дка общински, които общо заемат 51% от цялата площ на околията. На домакинство се пада 123 дка дървесина от видове, които образуват състава на гората – дъб (летен и зимен), келев габер и ясен, липа, клен, цер, дрян и др. От храстите – червена хвойна и черна драка. Общо теренът е хълмист, а на места силно пресечен. Горите са нискостеблени и се стопанисват при сравнително малко трудности от местното население за домашни нужди при определени тарифни такси. Добиват се главно дърва за горене, отчасти и за дървени въглища.

При обхождането на селата от комисията населението предявява определени искания, които са обобщени така: Увеличаване броя на козите; намаляване таксите за паша на козите; да се плаща една такса за държавните и общински гори; признаване общинска собственост на горите; изключване от горското стопанство на площи-

те, годни за отглеждане на селскостопански култури; оземляване на безимотните домакинства и даване специални облиги на граничното население; прокарване пътища в горите и вЪн от тях; отпускане на крепителен материал (келев габер и хвойна) за укрепване нивите по долината на Бяла река и др.

За резултатите от проверката комисията излиза с определено становище, което изпраща до МЗДИ:

1. Да се запази сегашният брой на козите, включително и в селата от Мандришка община – Мандрица, Долно Луково и Одринци, тъй като площта и състоянието на горите и планинският характер на терена позволяват това. С оглед на лесното отглеждане на козата и значителните облиги, която тя дава на земеделските стопани, козевЪдството да се търпи и занаяпред, поне за известен период от години, като пашата на козите в горите се регулира по начин, щото да нанася най-малко щети, поносими от горското стопанство. Премахването на козата, недопускането ѝ на паша в горите, следва да върви успоредно със създаването изобщо на по-добри поминЪчни условия и специално със създаването на възможности за отглеждането на овцата и отчасти – кравата. Съществена и необходима предпоставка за това е намирането на възможности за добиване на необходимия зЪрнен и тревен фураж.

2. Да се увеличи броят на козите на по-слабите стопанства за сметка на стопанствата, притежаващи значителен брой кози над средния идеален размер, като действителният размер на козите за отделните стопанства се приближи към средния идеален размер. По такЪв начин при спазване на общия брой на наличните кози за дадено землище да се увеличи броят на козите на бедните домакинства и да се създаде възможност на същите да се ползват от облигите на козевЪдството. А за да се осЪществи това, е нужно:

а. Да се увеличи утвърдената норма за допустим брой кози, ползващи се с намалена такса за паша – от три на пет глави на домакинство.

б. Да се намали таксата за паша на кози до 5 глави на домакинство от 15 на 10 лв. за сезон.

3. Да се добива повече листен фураж (шума за подпомагане зимното изхранване на животните.

4. При спазване на чл. 21 от закона за горите да се изключат от предмета на горското стопанство площите, годни за работна земя, които да се предоставят изключително за добиване на фураж за добитЪка.

5. Да се регулира пашата в горите. Да се събира обща такса за държавните и общински гори.

Към протокола, който подготвя комисията и изпраща до МЗДИ, народният представител Димитър Маджаров има „Определено мнение“. В 16 точки той изказва особено мнение в интерес на населението от визираните в протокола населени места и намира, че е необходимо и наложително да станат промени в отделни членове от закона за горите, които регламентират приходите от определена горска площ и разрешената паша на глава едър добитък или коза. Изказва мнение, че горите от Ивайловградска околия не дават строителен материал и затова трябва да се използват за паша и развъждане на козите.

С оглед сигурността на държавата в граничните околии, каквато е Ивайловградската, е необходимо запазване на населението от изселване. А според демографските изследвания населението на околията постепенно намалява поради слабия поминък. И само козата в този граничен край, пише народният представител, ще изиграе своята роля за създаване поминък на населението и неговото задържане на границата.

Като бележки към протокола на комисията той прави допълнителни препоръки. Предлага като специална облага на населението да се разреши на всеки земеделски стопанин неограничено развъждане на козата при намалена тарифа за паша. Козите от 3 да се увеличат до 10 – 15 за домакинство при определена такса за паша – 10 лв., и да не се изисква отделно пасене на козите от овцете, съгласно изискванията на министерството.

Подкрепя становището, че един от главните поминъци на населението е тютюнопроизводството, чийто качествен тютюн има своя специфичен аромат благодарение на козия тор, с който се наторяват тютюневите ниви. *„Няма ли коза за тоя край, компрометира се и качеството на тютюна – единствен главен поминък на населението“.*

Твърдото становище, което поддържа Димитър Маджаров, идва от опита и наблюденията, които той има още от 1912 г., че бедата за горите не е пашата на козите, а безразборното и безнаказано сечене на гората през годините, чрез което се прави политика и облагодетелстване на различни правителства, които той нарича „партизани“. И посочва като типичен пример в това отношение Ивайловградска околия.

В Ивайловград продължава тенденцията на голяма част от населението основният поминък да е земеделието. Най-много се от-

глежда жито, царевица, тютюн и памук. Статистиката за града през 1941/42 г. недвусмислено показва това. Така през тези години населението на града отглежда 2006 дка с пшеница; ръж – 62 дка; ечемик – 190 дка; овес – 84 дка; просо – 36 дка; царевица – 135 дка; тютюн – 454 дка; захарна метла – 10 дка; слънчоглед – 44 дка; сусам – 140 дка; памук – 253 дка. Отглеждат се в по-малко количества фасул, леща, нахут, картофи, зеле, пипер, домати, дини, пъпеши, фий, бурчаг, люцерна. Лозята се делят на 82 дка обикновени и лозя – американски – винени и смесени винени с десертни – 562 дка. Бадемовите градини са 273 дка, а черничевите – 766 дка. Необработваемата земя е 74 дка. Всичко в града има общо 9902 дка обработваема и необработваема земя. Броят на отглежданите домашни животни е: коне – 76; мулета – 63; магарета – 62; волове и крави – 183; овце – 564, кози – 347 и свине – 257 бр.¹⁴

Статистическите данни показват, че обработваемата земя е заета с житни и технически култури, като тютюнът продължава да има водещо значение не само в града, но и в селата на околията. Нараства количеството на изкупувания от района тютюн.

За търговията с тютюн, съгласно изискванията на наредбата, околията е разделена на три тютюневи подрайона: първи подрайон с център с. Пелевун, втори подрайон – Ивайловград и трети подрайон – с. Попско. Банката определя и изкупните цени, при които ще се търгува тютюнът, като средната изкупна цена за 1 кг е 53 лв. За минималната средна цена за подрайоните цените са: За първи подрайон – 61 лв./кг; втори подрайон – 51 лв./кг, и трети подрайон – 44 лв./кг.¹⁵

Ако главен поминък на населението е земеделието и отраслите му, то една значителна част в града и единици в селата се занимават с търговия и занаяти. В стопанския живот на града все повече и повече определена роля започват да играят десетките занаятчии, които упражняват своя занаят самостоятелно, неорганизирано и сезонно. Да обедини усилията им да преодолеят трудностите, да получат кредити и да могат да изградят една по-добра материална база, изключителна роля в града изиграва Ортакьойската популярна банка. Основната ѝ членска маса с определен дялов капитал са ортакьойските занаятчии и търговци. През 1923 г. за членове на банката са записани Славил Ставрев – дърводелец, Коста Каранфилов – железар, Яни Владимиров – железар, Петър Ставрев – тюфекчия, Христо Янков – тенекеджия, Динко Тодоров – железар, Торос Киркорев – железар, Вангел Каранфилов – колар, Петко Апостолов – колар, Кири Ковачев – налбантин, Тодор Димитров – железаро-колар, Яни Йорданов – желе-

заро-колар, Ангел Николов – дърводелец – колар, Георги Димитров – хлебар, Тодор Гълъбов – шивач, Русьо Несторов – хлебар, Георги Стоянов – налбантин, Христо Димитров – бакалин, Нешо Найденов – манифактурист, Яни Стайков – шекерджия. През 1924 г. в банката вече членуват 54 членове и към горе изброените се прибавят имената на Георги Петров – търговец, представител на фирма за шевни машини „Сингер“, 1 хотелиер и кафеджия, шлосер, бакалин, кръчмар, касапин, книжар, брашнар, няколко градинари и 2 бозаджии.

На 30 октомври 1923 г. в Ортакьой се учредява занаятчийско сдружение. Съгласно приетия устав на Ортакьойското занаятчийско сдружение целта е да организира занаятчиите и да се застъпва за професионално-икономическите им интереси. Да подпомага повдигането и гарантира развитието на занаятчийството в града и околията. Да участва в благотворителни инициативи. Средствата сдружението набира от ежемесечния членски внос на всеки член, от доброволни пожертвования, от организиране на вечеринки, представления, томболи и др.

Постепенно в Ортакьой занаятчийството през 20-те години се стабилизира. С всяка година организираните членове се увеличават. Ако при учредяването на занаятчийското сдружение има 30 занаятчийци от различни браншове, чийто брой се запазва дълги години, то в началото на 30-те години те вече са 42, през 1931 г. са 50, а през 1932 г. са вече 75. По същото време в града неорганизираните са 59 занаятчийци.¹⁶

За първи път ортакьойските занаятчийски и търговски заведения са официално включени в преброяването на индустриалните заведения в Царство България на 31 декември 1926 г. Макар че занаятите се включват в преброяването като индустриални, те все още са твърде далече от това, за да се наричат такива и да имат индустриално производство. Така в групата текстилна индустрия в града има 13 заведения (не се наричат занаята) със 17 заети лица. Или към тези 13 заведения трябва да приемем, че са занаятчийци за обработка и влачене на вълна, обработка на памук (влачене, предене, тъкане) и текстилно боядисване – бояджии. В раздел метална индустрия са посочени общо 15 занаятчийци, които се занимават с железарство, където са заети 28 лица (майстори и чираци). С производство на керамика – грънчарство има 1 занаятчийци с 1 заето лице, облекло и обувци – шивачи и обувчари – 22 занаятчийци с 50 заети лица, мебелно производство – дърводелци – 1 работилница с 3 заети лица, за храни и пиетията – мелничари – воденици, хлебарници, касапници, млекарници, бозаджийници, сладкар-

ници и лимонададжийници – 28 заведения с 50 заети лица; тютюнева индустрия – тютюневи складове за манипулация на тютюн – 3 бр. с 12 заети лица; книжари – 1 с 1 заето лице; земеделско градинарство, дърварство, възглищарство, пчеларство, бубарство – греньорство, риболов и лов – 20 заведения с 6 заети лица; в съобщенията и пренасянето на стоки (кираджии) – 21 заети лица и др.

В търговско отношение градът има общо 70 търговски заведения с работещи в тях 114 души. От тях хотели, кафенета, ресторанти и кръчми са 16 заведения с 26 заети лица, едно заведение е за развлечение и обучение и едно – за здравеопазване с 2 заети лица.

Общо в Ортакьой в края на 1926 г. работят 212 заведения – занаятчийски работилници, търговски обекти, тютюневи складове, греньори, възглищари, преносвачи и др. и са заети 338 души. От тях 303 са мъже и 35 жени. Стопани на тези заведения са 178 мъже и 11 жени, или общо 189 собственици. Само работниците в тях са 104 души, които са наемна ръка. Управителите са 6 мъже, канцеларският и търговски персонал – 9 мъже и технически ръководители – 3 мъже.

При преброяването заведенията от групата на дърводелството, хлебарството, животновъдството – касапници, мелници – воденици, градинарството – водни колелета и др., или общо 24 заведения са без бензинови, дизелови или електрически съоръжения. За теглителна сила се използва впрегатният добитък. Само в една занаятчийска работилница за храни и питиета се използва двигателна машина, т.е. дизелов или бензинов мотор, останалите 12 са с впрегатен добитък. Или в града от 212 заведения само 33 са внедрили и използват двигатели с вътрешно горене, а останалите 179 използват все още волската или конска впрегатна сила. От използваните двигатели и електропроизводителни машини се използват бензинови и дизелови мотори от 2 до 76 к.с. Най-много са внедрени двигатели в хранителните и питейните заведения – работилници.¹⁷

През април 1935 г., съгласно изискванията на новоиздадената Наредба-закон за занаятчийските организации, в Ивайловград се учредява на мястото на занаятчийското сдружение Общо занаятчийско сдружение с 57 членове – занаятчии. В управителния съвет са избрани: Кръстьо Каллиев – обушар, Тодор Пулев – тенекеджия, Иван Сгурчев – шивач, Дяко Бояджиев – обушар, Димитър Борисов – коларо-железар и подгласници Яни Арнаудов – месар и Пенчо Чаръкчиев – дърводелец. В контролния съвет са избрани Михаил Батаков – обушар, Георги Лаплев – месар и подгласници Атанас Демерджиев – дърводелец, Атанас Бабачев – дърводелец и Тодор Овчаров – колар.¹⁸

По сведения на БЗКБ – клон Йвайловград през 1938 г. официално са регистрирани и функционират в района 234 занаятчийски, от които в града 115. Застъпени са главно: шивачество, обувачество, дърводелство, сарачество, железаро-коларство, тенекеджийство, гостилничарство, бъчварство и др. Едва обаче 30% от занаятчиите разчитат изключително на занаятите си. Голяма част от тях не са оборудвани и работят в свободното си време – сезонно. Основното им занимание е земеделието. Всички работят за местни нужди, като продават и готова закупена занаятчийска или промишлена продукция.

През 1939 г. организирани занаятчийски са: мъжки и дамски шивачи – 7; машинни плетачки – 2; бояджии на текстил – 2; обувчари – 8; сарачи – 1; ковачи – брадвари – 4; коларо-железари – 4; собаджии – 3; налбанти – ковачи – 3; калайджии – 3; златари – 1; железаро-колари – 5; бъчвари – 1; строителни дърводелци – 4; мебелни столари – 3; зидаро-строители – 3; месари – 7; сладкари – 1; хлебари – 4; готвачи – 3; грънчари – 1; фотографи – 1; бръснаро-фризьори – 3; тухларо-керемедчии – 1; абаджии – 1, или общо 75 организирани занаятчийски. Неорганизираните занаятчийски сдружения са: млекари – 2; бозаджии – 1; кебапчии – 1; яхнаджии – 1; варджии – 1; абаджии – 3; кърпачи – обувчари – 1; чехлари – 1; зъболекари – 2; тухлари – керемидчии – 4; тепавичари – 1, или общо 59 души.

Ортакьойското занаятчийско съсловие запазва своята роля в стопанския живот на града, когато в страната се разразява още в самото начало на 30-те години голямата стопанска криза. Те не само са едни от основните занаятчийски производители, но участват активно в обществения и културен живот на града. Стопанската депресия се отразява чувствително на някои занаятчийски браншове, които търсят възможности да оцелеят в трудните години.

В Ивайловград през 30-те и началото на 40-те години са регистрирани и работят 6 мелници за брашно. Мелниците на Иван Славилев, Димитър Иванов Делииванов и Христо Бахаров са съоръжени с т. нар. газोजен – моторни мелници, а останалите 3 мелници на Димитър Бъчваров, Атанас Пръгулев и Симеон Анадолиев имат за движеща сила улей – т.е. са речни мелници. В града работи и единствената дизелова електроцентрала „Едисон“ на Малта Христова Бахарова, която осигурява ток само за осветление. В района работят и 151 търговски заведения, включително кафеджии и кръчмари, от които 62 са в града с вложен капитал от около 5 000 000 лв. на градски търговски заведения. Същите се ползват и с около 2 000 000 лв. стоков кредит по сметка от БЗКБ.¹⁹

През годините стопанският живот на Ортакьой (Ивайловград) и околията се развива и укрепва. Земеделието в града и региона постепенно преодолява старите традиционни форми и се превръща през 30-те години в екстензивно. Макар и не достатъчно, все пак постепенно започва да се въвежда модерният за това време земеделски инвентар, докато в селата той почти остава без особени нововъведения. От особено стопанско значение за града и околията се налагат и обработват интензивните култури като тютюна, сусама, памука, отглеждането на копринената буба и др., които се търсят на пазара и носят добри приходи. Зърнените храни се произвеждат за задоволяване на местните нужди, а в балканските райони понякога не са достатъчни за изхранване на една част от населението.

Със засиленото отглеждане на техническите култури се създава възможност в града да се сложи началото на строителството на складове за преработка на тютюн, пашкулен антрепозит и сушилни за преработка на пашкули. Търсенето на тези земеделски произведения превръща града в оживено търговско средище, където си дават среща търговци, банкери, индустриалци и др. Градът все повече се превръща във важен стопански център, където земеделското производство все повече и повече е търсено на пазара.

Земеделският характер на Ивайловградския район, предопределя и развитието на скотовъдството. И в града, и в селата до края на 20-те години почти няма домакинство, което да не отглежда дребен и едър добитък. Най-вече до края на разглеждания период едрият добитък остава главната и основна впрегатна сила в земеделското стопанство.

Гористият терен на по-голяма част на околията дава голяма възможност за развитието на овцевъдството и козевъдството.

Балканските войни и освобождението на Ивайловград, резултатите от Първата световна война и последвалите от войните демографски и административни промени, изселването на старото гръцко население и заселването на града с българи-бежанци от Тракия променят през годините изцяло стопанския облик на града. Природните условия и възможностите на новодошлите българи определят и основния поминък на населението – земеделието. Макар и дребно, раздробено, земеделското стопанство за една голяма част от жителите на града остава постоянен поминък. През тези години в града се изграждат и работят като неделима част от стопанския живот занаятчийството и търговията.

БЕЛЕЖКИ

¹ ДА – Кърджали (Кж), ф. 20к, оп. 1, а.е. 58, л. 58 – 61; а.е. 51, л. 105 – 108.

² Земеделска статистика за 1913 – 1915 година. С., 1922, с. 102.

³ ДА – Кж, ф. 20к, оп. 1, а.е. 2а, л. 1 – 10.

⁴ Земеделска статистика за 1920 г. С., 1922, с. 20.

⁵ ДА – Кж, ф. 20к, оп. 1, а.е. 50, л. 1.

⁶ Пак там, а.е. 2а, л. 14 – 19.

⁷ Пак там, ф. 161к, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 10.

⁸ Преброяване на добитъка, домашните птици, кошерите, превозните средства и земеделските оръдия и машини в Царство България на 31 декември 1920 г., кн. П. С., 1924, с. 45 – 46.

⁹ Преброяване на земеделските стопанства в Царство България на 31.XII.1926 година, кн. III, 1935, 180 – 294.

¹⁰ ДА – Кж., ф. 18к, оп. 1, а.е. 10, л. 86; Преброяване на земеделските стопанства през 1934 г., кн. I, 1942, 215 – 258.

¹¹ ДА – Кж., ф. 20к, оп. 1, а.е. 51 л. 58 – 59, 105 - 124; оп. 2, а.е. 3, л. 19; ф. 162к, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 27; а.е. 14, л. 1 – 81.

¹² Пак там, ф. 20к, оп. 1, а.е. 52, 2 – 10; ф. 161к, оп. 1, а.е. 1, л. 1; ф. 18к, оп. 1, а.е. 16, л. 148.

¹³ Пак там, ф. 200к, оп. 1, а.е. 8, л. 5.

¹⁴ Пак там, ф. 161к, оп. 1, а.е. 1, л. 199 – 200.

¹⁵ Пак там, ф. 161к, оп. 1, а.е. 3, л. 10, 128.

¹⁶ ДА – Кж, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1, л. 1 -15; а.е. 2, л. 20 – 25; а.е. 3, л. 2 – 28; а.е. 54, л. 56 – 91.

¹⁷ Резултати от преброяването на индустриалните търговски заведения в Царство България на 31 декември 1926 г., кн. 2, 1932, с. 17, 62, 212, 283, 321.

¹⁸ ДА – Кж., ф. 45к, оп. 1, а.е. 52, л. 52 – 53.

¹⁹ ДА – Кж., ф. 23к, оп. 1, а.е. 54, л. 56 – 91; а.е. 21, л. 1 – 22; а.е. 17, л. 4 – 93; а.е. 16, л. 2; ф. 18к, оп. 1, а.е. 83, л. 116, 233; а.е. 89, л. 23.

ЖИВОТЪТ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ, НАСТАНЕНИ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ СЛЕД КРАЯ НА МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА ВОЙНА ПРЕЗ 1913 г.

ДАНИЕЛА БУРУЛЯНОВА

След Балканската и Междусъюзническата война в Източните Родопи се заселват компактни маси бежанци от Западна Тракия, Източна Тракия, Македония, Южна Добруджа и Мала Азия поради извършването от турска и гръцка страна обезбългаряване на Одринска, Беломорска Тракия и Македония и поради включването на Източна Тракия в границите на турската държава, съгласно Цариградския мирен договор между България и Турция от септември 1913 г., както и поради отстъпването на Южна Добруджа на Румъния, съгласно Букурещкия мирен договор от юли 1913 г. От списък на Кошукавашката комисия по настаняване на бежанците от 1914 г. намираме данни за настанени 250 семейства с 1230 членове, родом от Чаталджанско, Драмско, Сярско, Узункюприйско.¹ През същата година общо 6500 души малоазийски българи са принудени да напуснат Северозападен Анадол.² Според Димитър Шишманов в Ивайловградска околия били настанени най-голям брой малоазийски българи, общо 483 семейства с 2258 души в 9 села.³ Според други автори те са около 500 – 600 семейства. Според Стайко Трифонов преминалите в България бежанци през лятото и есента на 1913 г. са били повече от 140 000 души, а през следващите месеци и години техният брой достига близо 200 000 души.⁴ След Балканската и Междусъюзническата война българската държава е изпитвала сериозни финансови затруднения. Координацията между администрацията в новите земи и централната администрация не е била на добро ниво, което внася допълнителни затруднения по настаняване на масата бежанци, пристигнали в пограничните български територии в окаяно състояние. За урегулиране на дейността по настаняване и оземляване на бежанците са образувани Централна комисия за бежанците и местни (т.нар. „колониizationsionни“) комисии. На територията на Източните Родопи такива

комисии са били съставени в Ардино, Ивайловград, Крумовград и Кърджали. Тези комисии настаняват много бежанци от Източна Тракия и Македония в Западна Тракия, Източните Родопи и Южна България. След края на Първата световна война и подписването на Ньойския договор от 1919 г. България губи Беломорска Тракия (дадена на Гърция) и в Източните Родопи се наблюдава масов приток на бежанци, най-вече от Западна Тракия, по-малко – от Македония, Одринска Тракия и Добруджа. От началото на двадесетте години до 1931 г. в 102 селища на Източните Родопи са заселени около 15 000 бежанци, съставляващи почти 7% от общия брой на населението там.⁵ В по-голямата си част бежанците са от Западна Тракия (1548 семейства) и Мала Азия (564 семейства).⁶ По-малък е броят на бежанците от Източна Тракия (221 семейства), Македония и Добруджа.⁷ Най-голям е броят на приетите бежанци в Ивайловградска околия. През 1926–1927 г. техният брой достига 12 000 души.⁸ В Момчилградска околия до 1928 г. са настанени над 1000 бежанци.⁹ В Кърджалийска околия в края на двадесетте години на миналия век са настанени 4165 бежанци.¹⁰ Българите от Тракия са били болшинството бедни и много малък процент богати според дадените сведения от Околийската комисия на трудовите земеделски стопанства – Кърджали. Като цяло наличната свободна държавна земя в Източните Родопи е била недостатъчна, за да бъдат оземлени всички настанени там и нуждаещи се от обработваема земя бежанци. Имало е бежанци, настанени временно в някои от селищата на Източните Родопи, които остават неоземлени години наред.¹¹ Съществували са и други пречки за настаняването на бежанците в Източните Родопи. От една страна, останалото в България турско население, компактно заселило множество села в района, се обявява срещу намеренията на държавата да даде възможност на бежанците да се заселят и да се оземлят в чисто турските села.¹² Причини за това са етническата нетърпимост между българи и турци, изострила се особено след масовото етническо прочистване на Одринска и Беломорска Тракия през 1912–1913 г., както и стремежът на местното турско население да запази съществуващото дотогава разпределение по отношение на владението на основния стопански ресурс – обработваемата земя. Не за пренебрегване е било желанието на тази част от населението дори да се замогне икономически, използвайки или търгувайки с този основен ресурс. Поради тази причина те посрещат с неохота и дори напълно враждебно както бежанците, така и идеята на българските власти да настани и оземли българите бежанци. Свидетелство за

това е изложението на Околийската комисия на трудовите земеделски стопанства – Кърджали: „Турците много противодействаха, три пъти изпращахме стражари, за да завземат къщите, опитаха всички средства, за да отстранят българите оттам (с. Крайно село). По всичко личи, че най-последно успяха с видни хора, под чието влияние вероятно попадна и околийският управител, да попречат за настаняването на българите в това село...“¹³ Тези отношения на неприязън между турци и българи съвсем не са били изолиран случай. Построеният през 1926 г. от бежанците в с. Шех Джумая (дн. гр. Джебел) параклис от дъски е бил осквернен и съборен от неизвестни лица.¹⁴ Писмо от учителя по български език в турското училище в с. Клисели до мастанлийския околийски управител от 1930 г. свидетелства за това, че „Турците гледат с лошо око на българския учител“. Той се страхувал за живота си. Живеел в училището, тъй като турците не давали квартири на българите.¹⁵ Позицията на българските държавни власти не е била достатъчно категорична, за да защити бедстващото християнско население. Определянето на квартали и села за настаняването на пристигащите бежанци „е ставало съвсем на посоки, без участието на вещи лица, които да се произнесат за положението на фондовата земя и количеството ѝ, както и за броя на бежанските семейства, които могат да поберат“.¹⁶ Сред документите на Кошукаващката околийска комисия за настаняване на бежанците единствените документи от всички околийски комисии, запазени до днес, се откриват официално оповестени от Главната дирекция – София данни за немарливост, бездействие или неправилни действия от страна на комисиите при извършването от тях работа: „Особено немарливи в това отношение се показаха ония общински съвети, които систематично са предизвиквали или тормозили бежанците да се изселят другаде, като не са им давали фондова земя, не са съобщавали от какво се нуждаят, не ги пуцали да сечат дърва от общинската гора и пр., като по този начин са създали едно тягостно чувство сред тях“.¹⁷ Отказвано е било на българите бежанци да се запишат в избирателните списъци и да упражнят правото си на глас,¹⁸ а на нотариусите в мастанлийските съдилища е било наредено да не извършват продажби на имоти на турци, докато не се представят удостоверения, че същите имоти са свободни. Такива удостоверения е имало право да издава само Министерството на земеделието. Особено активна дейност в защита на бежанците развиват тракийските дружества, основани от бежанците при пристигането им в т.нар. „нови земи“. На част от бежанците в Кърджали дружество „Тракия“ – Кърджали раздава ботуши,

панталони, куртки и шинели, отпуснати от командира на 38-а Одринска дружина – Кърджали. А през 1925 г. дружеството раздава на бежанците плат за дрехи, отпуснат от сливенските фабрики.¹⁹ Тракийските дружества настояват пред властите за връщане в България на всички заточени по гръцките острови българи, за отпускане на парични помощи на новопристигналите бежанци, за настаняване на бежанците в прилични жилища, за отпускане на предвидените в Закона за настаняване на бежанците (1926 г.) средства, за отпускане на дървен материал от държавните гори за строеж на къщи на бежанците, за отпускане на всички гласувани през 1922 г. кредити за бежанците. По документални данни до 1923 г. в Кърджали не е имало настанени и оземлени бежанци.²⁰ През 1924 г. Министерството на вътрешните работи отпуска 1 милион лева за постройка на жилища за бежанците в Кърджали.²¹ Особено важна в това отношение за бежанците от Западна Тракия е подписаната на 7 декември 1927 г. в Женева спогодба между България и Гърция, известна с името „Моллов–Кафандарис“. Дирекцията на държавните дългове – София е натоварена да изплаща сумите за ликвидирания имоти с чекове и облигации на бежанците от Тракия и Македония. Бежанците са изключително селско население и поради недостига на обработваема земя в новите си местожителства са били принудени да станат наемни работници и не са могли да разчитат на постоянни доходи. Тези обстоятелства допълнително снижават стандарта на живот на бежанското население и поражда у него социално недоволство. Към 1928 г. в Кърджали са настанени 405 семейства тракийски бежанци, съставляващи колония от 2000 души.²² Съгласно чл. 22 от Закона за настаняване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (1920 г.) всички бежанци, на които са дадени имоти или са закупили такива и имат нотариален акт (сенет), се освобождават от поземлен данък за период от десет години. Но има документи от 1931 г., които свидетелстват, че не само не се е прилагал този член от закона, но на мнозина бежанци не са издавани преносителни свидетелства за продажба на тютюнните им под предлог, че не са изплатили поземления си данък на държавния бирник.²³ Според друг запазен документ от 1930 г. някои от бежанците от с. Кушланли (Западна Тракия), живеещи в град Кърджали, правят оплаквания, че всички реквизираны им от българските власти храни, добитък и други през периода 1914 – 1919 г. до 1930 г. още не са им били изплатени.²⁴ Несъответствията между законите и тяхното приложение усложняват допълнително тежкото положение, в което се намират бежанците. От голямо зна-

чение за бежанците е бил т.нар. „заем за бежанците“, сключен през 1926 г. от правителството на Андрей Ляпчев. Той е бил отпуснат със съдействието на Обществото на народите за настаняването на бежанците. Пряко използваните за тази цел средства са около 2 млн. лири стерлинги. През следващата 1927 г. във връзка със сключения „заем за бежанците“ са създадени околийски комисии за настаняването на бежанците, подчинени на Главната дирекция за настаняването на бежанците в София (1927–1931 г.). Към тези околийски комисии са били сформирани покупателни комисии, които са закупували инвентар и добитък, раздавани на бежанците от околийските комисии.²⁵ Главната дирекция за настаняване на бежанците със заповед от 12 март 1927 г. категоризира околийските комисии на три категории в зависимост от числеността на настанените бежански семейства. Комисиите с най-голям брой бежански семейства са определени за комисии от първа категория. Към тях се отнасят комисиите в Кошукавак (Крумовград), Кърджали и Ортакьой (Ивайловград). Втора категория е комисиата в Мастанли (Момчилград), а комисиата в Егридере (Ардино) остава извън посочените в заповедта категории поради малкия брой на заселилите се там бежанци. Това, което до известна степен облекчава тяхното материално положение, е решаването на въпроса за осигуровката на бежанския добитък и въпроса за пенсиите, които българските емигранти имат да вземат от гръцкото правителство. Според Наредбата за осигуровката на бежанския добитък от 1928 г. бежанският добитък, купен със средства от заема за бежанците, отпуснат със съгласието на Обществото на народите, подлежи на задължително осигуряване (застраховане) съгласно чл. 53 от Закона за селскостопанското настаняване на бежанците.

Но години наред след злощастната 1913 г. най-големият проблем за бежанците си остава обстоятелството, че те стоят неоземлени. Бавният и мъчителен процес на оземляване, извършван от държавата, принуждава част от бежанците да прибегнат до частни покупко-продажби на имоти, за да разрешат основния си проблем. Този процес особено се ускорява след получаването на облигациите от ликвидирането на имотите в Западна Тракия. В новоприсъединените земи през 1926 и през 1927 г. са били сключени над 200 такива сделки.²⁶ Извършените сделки обаче не са юридически издържани и нямат правна сила. Със специално окръжно на Министерството на държавните имоти е спрян процесът на покупко-продажби на недвижими имоти в новите земи. Много по-късно (през 1941 г.) се приема

закон, който урежулира въпроса с придобиване на недвижими имоти от страна на бежанците.

Оземляването и одворяването са били основни приоритети за тракийската общност, но не и единствен проблем за тях. Наред с окаяното материално състояние и глада, които съпътстват живота на бежанците, има и документални данни за разпространението на редица тежки заразни заболявания, което продължава и през четиридесетте години на миналия век. Населението е страдало от малария²⁷, петнист тиф²⁸, туберкулоза. В Крумовградска околия през 1939 г. МВРНЗ – отдел „Обществени грижи“ е раздало срещу труд помощи в натура (пшеница) в размер на 30 000 кг, поради настъпилата суша. По същата причина тогава са били раздадени такива помощи и на останалите околии в Източните Родопи: в Ардинска околия – 30 000 кг., в Ивайловградска околия – 30 000 кг., в Кърджалийска околия – 45 000 кг., в Момчилградска околия – 30 000 кг.²⁹ За да илюстрирам крещящата бедност на това население, ще цитирам част от месечен доклад на общинския кмет в с. Гледка до околийския управител в Момчилград от края на 1938 г.: „Зимата влезе в правата си и всяка полска работа е спряна. Населението е в очакване да получи обещаната помощ – храна срещу труд. Своевременното получаване на същата ще облекчи много крайно бедственото положение на много семейства и ще спаси от гладна смърт много българи и турци“.³⁰ В Крумовградска околия през учебната 1939/1940 г. са функционирали 16 трапезарии в селата и една в града.³¹ Тези държавни помощи не променят състоянието, в което се намират бежанците, а облекчават временно положението им. За подобрене на стопанското си икономическо положение населението прибегва до заеми от Българската земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) и от Популярна банка срещу залог на добитъка си и тютюневата реколта, която е била особено ценена на международните пазари.³²

В първите години след настаняването си бежанците създават свои граждански и благотворителни организации – Дружество „Тракия“, Младежко тракийско благотворително дружество „Антим I“, Добруджанско културно-просветно дружество, Македонски дружества „Илинден“ и „Шар“, Женско македонско дружество „Свето Благовещение“, Женско дружество „Утеха“, Дружество на запасните офицери „Одрин“. Част от дейността им била свързана с благотворителни прояви, към които се присъединили и други граждански формирования като клоновете на Българско дружество „Червен Кръст“ и на Съюза за закрила на децата в България.

Голяма е тяхната роля за материалното и духовното оцеляване на населението в този беден и изостанал край на страната през периода 1913–1944 г. Основна движеща сила на Дружество „Червен кръст“ – Момчилград (първото, развило активна дейност в Източните Родопи) е видната тракийка, журналистка и общественичка Мара Михайлова. Отдадена изцяло на делото за спасяване на децата от гладна смърт, при неимоверно трудни условия на работа, през зимите на 1930 и 1932 г. тя обикаля окръга и образува местни Съюзи за закрила на децата и комитети за подпомагане на бедстващите семейства, съдейства за образуване на безплатни трапезарии в Егридере (Ардино), Гледка, Джебел, Момчилград, Крумовград, Аврен, Черничево, Чукурите. В тези трапезарии се хранят близо 2000 деца.³³ Забележителна дейност по събиране на средства за издръжка на трапезариите развива отново М. Михайлова.

Въпреки крещящата бедност българските заселници в Източните Родопи са намерили сили и средства да създадат свои училища, читалища и християнски храмове още в първите години след пристигането си тук. По този начин те запазват своята етническа и религиозна идентичност, поставени в новите земи в условията на езичници и заселени преимуществено в селски общини, управлявани от турски кметове, много от които не само че не знаят писмения български език, но не могат и да говорят български.

Действащи християнски храмове е имало в Ивайловградска околия – около десетина църкви по селата, два манастира и две църкви в самия околийски център. Свои църкви имат също и българите от селата Дарец и Аврен, Крумовградско, и от селата Петково и Давидково, Ардинско. Но в по-голямата част от окръга липсвали каквито и да било християнски молитвени домове и настанените бежанци осезателно усещали тяхната липса. Християнско богослужение в Кърджали се отслужва от гарнизонния свещеник Георги Стоянов веднага след обявяването на тази земя за българска. За тази цел християните от Кърджали изграждат свой параклис на мястото, където днес се намира паметникът на освободителите в градската градина. През 1928 г. те построяват сегашната сграда на църквата „Св. Георги“ в Кърджали. В периода 1930 – 1945 г. са изградени повечето от новопостроените църквите в Източните Родопи. Първа сред тях е църквата в с. Джебел. През 1931 г. е построена и църквата – параклис „Архангел Михаил“ в град Ардино с участието на енорийския свещеник на град Кърджали. Църквата „Св. Илия“ в с. Опълченско е построена през 1936 г. Църквата „Св. Богородица“ в с. Гледка, Мом-

чилградска околия, където по това време са настанени много българи от Западна Тракия, е построена през 1938 г. със средства, доброволно събрани от жителите на селата Гледка, Глухар, Вишеград, Айрово и Веселчани. На 30 октомври 1938 г. се е извършило освещаването на Крумовградската новопостроена църква „Св. Иван Рилски“. Своя църква през периода 1931–1939 г. са построили и християните от град Момчилград – църквата „Св. Цар Борис“. Християните от селата Рудина (1944 г.) и Перперек, Кърджалийско, с. Маказа (1939 г.) също са построили свои храмове.

Друга основна причина за това българите – бежанци от Тракия, Македония и Добруджа, настанени след 1913 г. временно в Източните Родопи, да останат на постоянно местожителство там, са създадените с много усилия и желание български образователни и културни институти. Това са българските училища, читалища, самодейни групи, които утвърждават българската идентичност на това родолюбиво население. Наскоро след освобождението на Кърджали и Източно-родопския край от османско робство в градовете и по-големите села се откриват начални и класни училища. През 1915 – 1916 г. с решение на МНП се открива Държавна смесена прогимназия в Ивайловград, а през 1920 г. и в Крумовград. През 1921 г. се полага началото на Непълна смесена гимназия в Кърджали. От 1922 г. започва масово откриване на начални и основни училища в останалите населени места в окръга. Първото българско училище се открива в град Кърджали на 7 ноември 1913 г. На 21 юни 1938 г. в Държавен вестник, бр. 134 е обявен търг за първия етап на започнатата сграда за гимназия в Кърджали. На 27 ноември 1943 г. учителите и учениците се настаняват в новата сграда.³⁴ Така кърджалийци отстояват правото си на образование и просвета. Другите два околийски центъра в Източните Родопи, населени с българи бежанци от Тракия, в които се създават български училища още в първите години след Балканската война са Ортакьой (Ивайловград) и Кошукавак (Крумовград). За пръв път българско училище в Ортакьой се открива през учебната 1913/1914 г. То било начално училище. През 1914 г. по инициативата на майор Расуканов в Крумовград се създава ученолюбиво дружество „Христо Ботев“ с първи председател Вангел Георгиев. Това дружество предлага на малцината българи да си открият свое училище. И така в Крумовград през 1914 г. съществуват две училища – едно турско и едно българско само с начален курс. В началото на 20-те години се разкриват училища и в другите околийски центрове – Ардино и Момчилград, както и в с. Джебел – един от

най-големите центрове на тютюнопроизводството, където също се настаняват над 40 семейства на тракийски бежанци. В тези селища по-късно се откриват български училища, тъй като българският елемент там се заселва доста по-късно – през двадесетте години на миналия век. Народното първоначално училище в Ардино съществува от 1921 г. Народното първоначално училище в град Момчилград е открито през учебната 1927/1928 г. с 10 ученици. В Джебел народното първоначално училище се открива през 1925 г. по настояване на тогавашния училищен инспектор Стефан Златев. Друго селище в Мастанлийски окръг, в което са били настанени значително число тракийски бежанци през двадесетте години, било с. Джебироглар (дн. кв. Гледка в община Кърджали), Мастанлийска околия – център на административна община по това време. До 1924 г. там е имало само частно турско училище. От малкото запазени документи разбираме, че от учебната 1924/1925 г. се заговаря за българско училище.

Първото читалище с името „Обединение“ възниква в град Кърджали през 1913 г. Заслугите за основаването му са на училищния инспектор Кирил Ванков, дългогодишен учител, родом от Свищов, който става и директор на новоткритото основно училище. През 1914 г. , когато в Ортакой се открива първото българско училище, се полагат и основите на първото българско читалище „Пробуда“.

Едва ли в тези девет страници могат да се опишат трудностите, съпътствали нелекия житейски път на българите бежанци в тежките следвоенни години в резултат на трагичните исторически събития, застигнали съдбите им. Думите са недостатъчни, за да се опише с тях една от най-значимите човешки трагедии на XX век – геноцида над тракийските българи. Но само думите са средството, с което днес можем да си спомним за изминалите събития, да почетем паметта на загиналите и да отдадем заслужена благодарност на всички онези бежанци, придошли като бурно море в Източните Родопи и съградили нашите градове сред нищото, сред руините от войните, и създали ни условия да се чувстваме в тях като истински българи в своята българска земя.

БЕЛЕЖКИ

¹ ДА – Кърджали Ф. 16 К, оп. 1, а.е. 112, л. 1.

² Д. Шишманов. Необикновената история на малоазийските българи. II издание. „Пони“. София, 2001, с. 251.

³ Д. Шишманов. Необикновената история на малоазийските българи.

II издание. „Пони“. София, 2001, с. 249.

⁴ **С. Трифонов.** Бежанският въпрос в Тракия 1912 – 1915 г. Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи. Пловдив, 1988, с. 231.

⁵ **Т. Браянов.** Българи бежанци от Тракия (родни места и къде са заселени в България). – Известия на Тракийския научен институт. кн. I, 1966, с. 137 – 144.

⁶ Пак там, с. 139, 140.

⁷ Пак там, с. 143.

⁸ ДА – Кърджали, ЧП № 7, л. 3.

⁹ Пак там, ЧП № 140, л. 55.

¹⁰ Пак там, Ф. 130 К, оп. 1, а.е. 3, л. 306–317.

¹¹ Пак там, Ф. 130 К, оп. 1, а.е. 3, л. 292.

¹² Пак там, Ф. 8 К, оп. 1, а.е. 100; сп. „Родоба“ – бр. 7, година II, с. 4.

Изложение на дружество „Тракия“.

¹³ Пак там, Ф. 130 К, оп. 1, а.е. 15, л. 8.

¹⁴ Пак там, Ф. 15 К, оп. 1, а.е. 10, л. 2.

¹⁵ Пак там, Ф. 13 К, оп. 1, а.е. 31, л. 26.

¹⁶ Пак там, Ф. 130 К, оп. 1, а.е. 3, л. 292 гръб.

¹⁷ Пак там, Ф. 124 К, оп. 1, а.е. 1, л. 18.

¹⁸ Сп. „Родоба“, бр. 10, година IV, с. 7.

¹⁹ ДА – Кърджали, Ф. 237 К, оп. 1, а.е. 11, л. 38, 42.

²⁰ Сп. „Родоба“, бр. 7, год II, с. 4, 5; Сп. „Родоба“, бр. 5, год III, с. 8.

²¹ ДА – Кърджали, Ф. 8 К, оп. 1, а.е. 100, л. 1; Сп. „Родоба“ – бр. 9, година III, л. 4.

²² **С. Трифонов.** Българското националноосвободително движение в Тракия (1919–1934 г.). С., 1984, с. 142.; ДА – Кърджали, Ф. 237 К, оп. 1, а.е. 8, л. 1.

²³ ДА – Кърджали, Ф. 237 К, оп. 1, а.е. 15, л. 359, 369.

²⁴ Пак там, Ф. 237 К, оп. 1, а.е. 15, л. 306.

²⁵ Пак там, Ф. 124 К, оп. 1, а.е. 3, л. 6.

²⁶ Сп. „Родоба“, бр. 10, година IV, с. 7; Сп. „Родоба“ – бр. 8, година V, с. 8.

²⁷ ДА – Кърджали Ф. 16 К, оп. 1, а.е. 112, л. 14.

²⁸ Пак там, Ф. 16 К, оп. 1, а.е. 86, л. 72.

²⁹ Пак там, Ф. 16 К, оп. 1, а.е. 3, л. 1.

³⁰ Пак там, Ф. 15 К, оп. 1, а.е. 38, л. 84.

³¹ Пак там, Ф. 16 К, оп. 1, а.е. 82, л. 13.

³² Пак там, Ф. 16 К, оп. 1, а.е. 3, л. 97.

³³ Пак там, ф. 271 К, оп. 1, а.е. 269, л. 7.

³⁴ Пак там, Ф. 271 К, оп. 1, а.е. 113, л. 405.

НАСТАНЯВАНЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ В ХАСКОВСКИЯ РЕГИОН XIX-XX в.

КРАСИМИРА УЗУНОВА

Изселническият процес, който обхваща многохилядното българско население, живеещо в компактни селища в Източна и Западна Тракия и Мала Азия след Освобождението, е важен и за съжаление – все още не напълно проучен момент от националната ни история. Миграционните движения на този огромен поток от хора към пределите на България засягат чувствително и територията на Хасковския район, който е разположен в непосредствена близост до границата с Турция, а част от неговите селища остават в нейните предели чак до 1912 г. Това е основната причина, поради която в различните години между 1912–1928 г. през неговата територия преминават големи бежански потоци от Тракия и Мала Азия. Част от тези хора остават в региона и се заселват трайно в него, за да са по-близо до родните си места. Проследяването на селищата, от които идват бежанците, техният брой, както и селищата в Хасковския район, където се заселват, свързаната с миграцията промяна на демографската структура на района и проявата ѝ в различните моменти от историята, бита и културата на местното население са все още недостатъчно изследвани. Проучвания по тази тема са правени през годините и едно от първите е изследването на Анастас Разбойников „Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924“, издадено от Тракийския научен институт. Тодор Браянов също разглежда този проблем в „Българи бежанци от Тракия“, публикувано още през 1965 г. в Известия на Тракийския научен институт. В него авторът прави преглед на разселването на бежанците в цялата страна. На този проблем е посветено и изследването на Стоян Райчевски „Източна Тракия. Истори, етноси, преселение XV–XX век“, отпечатано през 2002 г. През 2011 г. бе издадена и книгата на Д. Шалапатов „Българските християнски селища в Западна (Беломорска Тракия)“, което също е опит да се допълни огромната празнота по темата. Настоящото съобщение е съкратен вариант на

по-подробно проучване, което има за цел да изясни миграционните процеси и заселването на хиляди бежанци от Тракия в Хасковския регион, да уточни селищата и районите, откъдето те са пристигнали през различните години, броя им в отделните селища, където се установяват, начина, по който са приети, вписването им в живота на местното население, мерките, които държавните и местните власти предприемат, за да подкрепят това население, и пр.

Историко-географската област Тракия обхваща част от Южна България, Североизточна Гърция и европейската част от Турция и заради своето плодородие, добър климат и стратегическо значение тя винаги е заемала особено важно място в живота на Балканите. В новата балканска история, след Руско-турската война от 1877–1878 г., тя се превръща в една от най-оспорваните територии и поради разнородното ѝ население от християни (с преобладаващо мнозинство на българския етнически елемент) и мюсюлмани. Берлинският договор (1878 г.), определя Северна Тракия като автономна област към Османската империя под името Източна Румелия, а Източна и Западна Тракия остават в пределите на империята. Това решение превръща областта в оспорвана територия през първата половина на ХХ в. Местното българско население, което се занимава основно със земеделие и животновъдство, както и със занаяти и търговия, живее в тези земи десетилетия наред, обитава своите селища, обработва и предава по наследство земи и други имоти. То развива своя стопански и духовен живот, изгражда църкви и училища, с които съхранява и предава от поколение на поколение българския дух и култура. Това население, през всичките години, когато територията е в рамките на Османската империя, се чувства като част от българския народ и българската територия.

В края на ХІХ в. с разпадането на Османската империя Тракия се налага като спорна територия, решенията за която се търсят повече със силата на военния натиск, отколкото с дипломация. Активната намеса на Великите сили създава условия през следващите десетилетия тази плодородна област и нейното население да се превърне в заложник на политиката на балканските и европейските държави. В началото на ХХ в. българските политици и българският народ са особено чувствителни към тракийския проблем. Санстефанският мирен договор, основан на базата на определените и признати от империята граници на Българската екзархия, дава надежди българите да очакват, че Източна и Западна Тракия ще бъдат включени в пределите на възстановената след 1878 г. държава. Когато това не

се случва, българският народ, обявявайки Съединението, поема отговорността и последиците, но успява да наложи обединяването на териториите, заемащи Северна Тракия, получила името Източна Румелия, с Княжеството.¹

След Съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1885 г. и особено след признаването на Независимостта на българската държава през 1908 г., спорът за владенето на Източна и Западна Тракия избухва с нова, още по-голяма сила. През второто десетилетие на XX в., в годините на Балканските войни от 1912–1913 г. и Първата световна война 1914–1918 г. българската политическа класа предприема стъпки към решаването на тракийския въпрос по пътя на войната, като се надява и на подкрепата на своите християнски съседи, но страната преживява големи разочарования и две национални катастрофи. Като последица правителствата на Турция и Гърция започват да прилагат твърда политика на обезбългаряване на Тракия. Това предизвиква поредица от вълни на етнически размествания, при които българското население в тази област насилствено е изтласкано в пределите на България, а на неговото място са заселени гърци и турци. Едновременно с това върви и процес на насилствено преселване на българското население от Мала Азия. Настъпва един от най-мъчителните и тъжни периоди от националната ни история, през който хиляди българи са принудени с жестоки насилия от страна на гръцките и турските власти да напуснат родните си места, като изоставят домовете и имотите си, а в много случаи и децата си и да търсят спасение в пределите на България. Насилственото изселване на българите от Тракия се превръща в част от големия национален и социално-политически бежански въпрос на България от края на XIX и първата половина на XX в. Хасковският регион, който е един от най-засегнатите от прииждащите през годините бежански потоци, заема важно място и роля в този процес.

Изселническите вълни, които преживяват българите в Тракия от края на XIX до първата половина на XX в., не са еднакви както по своята интензивност, така и по отношение на регионите и селищата, от които идват и към които се насочват бежанците. Първата вълна се надига след изтегляне на руските войски от новоосвободената българска територия през 1878 г., когато става ясно, че Източна и Западна Тракия се връщат на Империята. Тя е сравнително малобройна и не засяга Хасковския регион, през който минава част от южната ни граница. Избухналото през 1903 г. и жестоко потушено Илинденско-Преображенско въстание, организирано и ръководено от ВМОРО,

предизвиква втора вълна от бягащи към южната ни граница българи, изоставили домовете и имотите си. Кланетата след и по време на въстанието в Източна Тракия са жестоки, а 66 селища са опожарени до основи. Освен десетките хиляди избити българи други 20 000 са принудени да търсят спасение в България.² Но и тази бежанска вълна не се отразява чувствително върху броя на бежанците в Хасковския регион. Най-многолюден бежански поток, който изтича към България и засяга особено чувствително Хасковския регион, се оформя по време на третата бежанска вълна. Тя трае и по-продължително време – от края на Втората Балканска война до началото на 20-те години на XX в., време, наситено с многобройни важни събития, сред които основно място заемат международните договори, прекрояващи границите на балканските държави.

След приключване на краткотрайната Междусъюзническа или Втора Балканска война, страната ни вече граничи само с неприятелски настроени съседи, които се готвят да разпределят помежду си спорни и безспорни територии. Като нарушават през лятото на 1913 г. Лондонския мирен договор, турските войски реокупират Тракия и подлагат живеещото там българско население на жестоко, безмилостно унищожаване. Една част от местните българи са избити, други, ужасени от кървавите насилия, бързат да потърсят спасение в пределите на България. Трагичните събития от края на лятото и есента на 1913 г. насочват към Хасковския регион голяма част от бягащите към българските граници хора. Ужасът от кървавите преживявания и страдания оставят у спасилите се бежанци тежки незаличими спомени, които те предават в разказите си на своите потомци. Скоро след погрома над българското население проф. Л. Милетич посещава засегнатите места, събира факти, доказателства и впечатления, които публикува в своята книга „Разорението на тракийските българи 1912–1913 г.“. Книгата остава и до днес като силно обвиняващо доказателство за зверствата, извършени над българското население, безспорно документирало турската правителствена политика на пълно обезбългаряване на района, на унищожаване и прогонване на местното християнско население отвъд пределите на страната.³

Твърдата и безкомпромисна политика на турската държава спрямо българското население след Балканските войни предизвиква най-голямата изселническа вълна, в резултат на която в пределите на България само през 1913 г. влизат 19 851 семейства с 88 919 души. Огромният поток от тракийски българи, който за кратко време се стича към южните ни граници, е резултатът от последователно и на-

силствено обезбългаряване на част от тракийския регион. В изпълнение на тази цел турското правителство си служи по-малко с дипломация и много повече с жестоки изстъпления и кланета. Подгонено не толкова от решенията на клаузите на мирния договор, колкото от ужасите на масовите насилия и кланета, извършвани от турските цивилни и военни банди, мирното българско население търси спасение в пределите на България. Трябва да се отбележи, че по време на събитията броят на влезлите в страната бежанци е много по-голям от посочените цифри, тъй като част от пристигащите хора не търсят съдействие и помощ от Дирекцията за бежанците и не получават статут на бежанци. Според данните на тази служба най-много са бежанците от Източна Тракия, в чиито 17 околии има 150 селища, населени с 20 187 български семейства. И това е напълно естествено, тъй като тези хора се озовават в самия център на военните действия. По-голямата част от населението на най-многобройните български селища в двете околии – Одринска и Лозенградска и района на Чорлу, Силиврия, Чаталджа и Цариград, преминава в България и регистрирано или не, остава в южните крайгранични райони заради близостта до родните му места. По тази причина Хасковският район се превръща в едно от най-големите убежища на тракийските бежанци. По броя на приютените тракийски бежанци от четирите вълни, той се нарежда на второ място след Бургаския район. В резултат само на голямата бежанска вълна от 1912–1913 г. в Хасково и околните му селища се настаняват 1374 семейства от Източна Тракия, регистрирани в службите за настаняване на бежанците и още неизвестно колко нерегистрирани. Основната част от прииждащото население се преселва от януари до ноември 1913 г., но този процес продължава до 1923 г., когато в страната пристигат последните семейства от Одринско и Узункюприско.⁴

Съпоставянето на данните на службите по настаняване на бежанците със спомените и сведенията на самите бежанци и техните потомци дава възможност за съставяне на данните и представяне на една приблизително по-точна информация за местата, откъдето идват тези хора в Тракия и в кои селища на Хасковския регион се настаняват. В резултат на такова уточняване установяваме, че в региона се настаняват хора от различни краища на Източна Тракия, които се стремят в повечето случаи да се придвижват и заселват в компактни групи, формирани на принципа на общото родно място, по родове, семейства или съседи и пр. Например от района на Бабаески, от всичките 493 български семейства, 383 напускат домовете

си и пристигат в България, но само 62 семейства се насочват към Хасково. Някои от тези семейства по-късно се настаняват в с. Левка. Българските семейства, които живеят в района на Бунархисар, наброяват 1560. Повечето от тях – 1183, напускат домовете си и 50 семейства се настаняват в Хасковско. От района на Виза от общо 583 български семейства 478 напускат домовете си, но в Хасковско пристигат едва 5 семейства. В Енос живеят 250 български семейства, но само 43 напускат домовете си, като повечето от тях – 37, се установяват в Харманлийско. Българските семейства от Кешан са 528, от които 337 потеглят за България, но в Хасково идват 9 семейства. Най-многобройно е българското население в Лозенградския район. От всичките 3989 български семейства, които живеят там, 2702 се изселват, но към Хасковския район се насочват едва 59, които се установяват в селата Генералово и Пашово, а в Свиленград се заселват 40 семейства от с. Ениджия. Значително по-многобройни са заселниците в Хасковския регион, идващи от Малгара. От всичките 1346 семейства 964 напускат домовете си и 85 от тях се установяват в селата Раковски, Черноконево и Пашово.

Голяма част от българската общност в Одрин и района напуска през 1912–1913 г. родните си места и се отправя към България, от тях 720 семейства идват в Хасково. 30-те семейства, които идват от с. Каяджик, се установяват в с. Генералово. Там се настаняват и 120 семейства от с. Кемал и 90 от с. Кадънкьой. В Симеоновград се настаняват бежанци от Одрин и с. Испитли, от Ново село – 10 семейства, от с. Адъраа – 50 семейства. В с. Орешец се настаняват 30 семейства от с. Ахъркьой, а 8 – в с. Капитан Андреево. Към Свиленград се насочват 20 семейства от с. Испитлии, 8 – в с. Капитан Андреево и 4 – в с. Димитровче.

Многобройни са бежанците и от Узункюприйско. От всичките 1716 семейства в този район, заселени в 10 селища, по-голямата част – 1643, напускат родните си места и от тях 142 се настаняват в Хасково и в близките му села. В селата Раковски и Черноконево се заселват 15 семейства от Еникьой, Узункюприйско, от същия район има настанени бежанци в Свиленград и Харманли. От Чопкьой 20 семейства са настанени в с. Раковски, 30 – в с. Васково. От изселените 798 български семейства от района на Хавса, живеещи в 12 селища, едва 14 идват в Хасково, а повечето се насочват към Бургас. От района на Чорлу и Цариград 47 селища са с българско население, разпределено в 2200 български семейства. От тях 2184, т.е. почти всички, напускат родните си места и преминават в България, като в

Хасково се установяват 57 семейства. Повече на брой настанени в Хасково и района са бежанците от Софлу. От всичките 100 семейства 97 напускат домовете си, пристигат и се заселват в Хасковско. Една голяма част от 120 домакинства от Кадънкьой се настаняват в с. Генералово и в с. Капитан Андреево.⁵ Изселването на българското население през 1913 г. от Източна Тракия фактически обезбългарява района, а с Ангорския договор от 1925 г. това положение се узаконява.

Първият връх на голяма бежанска вълна отшумява с началото на световната война, която събужда у българското население, а още повече сред управляващите среди надежда за промяна на несправедливите решения на двата мирни договора – Цариградския от 16/29 септември 1913 г. и Букурещкия от 28 юли/10 август 1913 г.⁶

Развитието на фронтовите събития през 1916 и 1917 г. поставят страната на ръба на нов погром. България излиза от световния военен конфликт победена, което води до нови териториални загуби. Ньойският мирен договор откъсва от страната области, населени с българи, с което я поставя в особено тежко положение. Най-болезнено се усеща загубата на Западна Тракия и предаването ѝ на Гърция. Несправедливите за българския народ решения на Ньойския диктат надигат нов пристъп на бежанска вълна. Прииждащият поток от стотици бедстващи семейства, прогонени от родните им домове, изпълва улиците и площадите на селищата в южните крайгранични райони, като се разпространява и във вътрешността на страната. Прокудените от родните им места българи от Беломорска Тракия са превърнати в бежанци по силата на подписаната по настояване на гръцкото правителство на 27 ноември 1919 г. Конвенция за взаимно изселване на населението между България и Гърция. Чрез нея се създава „правна“ основа Югоизточна Македония в района между българо-гръцката граница и Егейско море, а по-късно и Западна Тракия да бъдат обезбългарени. Този документ узаконява за първи път практиката на международното право за размяната на инородно население между две съседни страни. В своето съдържание той създава условия за насилие и почти изключва доброволността при взаимна размяна на населението. На 5 януари 1920 г. XVIII ОНС одобрява Ньойския договор и Конвенцията за взаимно изселване, която влиза в сила на 4 октомври 1920 г. след ратифицирането ѝ и нейните решения започват да се прилагат за Западна Тракия от 26 октомври 1923 г.⁷

През 1920 г., малко преди френското командване да предаде Беломорска или както тогава я наричат „Междусъюзническа Тракия“

на Гърция, е извършено преброяване на населението, което в голямата си част е българско. Регионът е разделен на шест околии, в които има 110 селища, със 7311 български семейства. Най-много българи има в Гюмюрджинска околия – 14 794 от всичко 64 951 души население. Следващата околия по брой на българското население е Дедеагачката с 11 543 души население от всичко 16 317, което показва, че районът е с преобладаващо българско население. В района на Софлу живеят 10 998 души българи от всичко 21 250 души население, т.е. 50% от населението на околията е българско. Най-малоброен е българският етнически елемент в Димотика, където българите са 4956 души от всичко 26 313 души население и Ксанти – населен с 1591 българи от всичко 48 666 местно население.⁸

Подложено на репресии от страна на гръцкото управление, българското население от Западна Тракия започва масово да се изселва в пределите на България по легален и нелегален път. Според данните на преброяването под ударите на решенията на Конвенцията в района на Западна Тракия попадат общо 54 092 българи от всичко 204 690 души население. От тях 5213 семейства с 24 557 души напускат родните си места и преминават в България. Според същите данни на френските власти във времето след октомври 1919 г. до 1 март 1920 г. от Западна Тракия се изселват 20 000 българи към България, 22 000 турци, които се отправят към Турция, а в района влизат 23 000 гърци.⁹

За тези събития пише и Анастас Разбойников в своето изследване „Обезбългаряването на Западна Тракия“, като посочва: *„Едновременно с това са ставали и масовите размествания и заточавания на българите. Така по-лесно е ставало ограбването на цялата им стока, покъщнина и завземане жилищата им. Българите са били заточавани главно в следните беломорски острови: Крит (в градовете Канея и Ретимо и в изоставените казарми на пристанището Суди), в Милос (от Цикладските острови има само 162 кв. км, с 6–7 хил. ж.), в Китера (Цериго), в Митилин, в Хиос. Други са били изпратени в градеца Каламата, южния Пелопонес. Но най-големи маси са били заточени в селата на околиците Волоска, Лариска, Фарсалска и Велестиноска, в Северна Гърция, или на о-в Крит. По изчисления, близо 25 хиляди души българи от Западна Тракия са били изпратени на заточение. Това прави половината от останалото българско население в страната след гръцката окупация. Най-много са изстрадали Гюмюрджинска, Дедеагачка и Софлийска околия, понеже от другите околии на Западна Тракия българите по-лесно избягали още*

в навечерието на гръцката окупация. Много от заточениците са измрели от глад и мизерия особено старците и децата. В Лариска околия от с. Домуздере са умрели около 200 души, само на 147 души научихме имената. Най-много жертви са дали масово изселените и заточени села Домуздере, Доганхисар, Еникьой, Чобанкьой, Калайджидере, Дервент и др. Има измрели цели семейства. Смъртта е косила българите и след завръщането им по родните огнища в Западна Тракия, особено през зимата на 1924 г. Селата си намерили разграбени и опустошени. Понеже ги подпомагали с брашно, предполагат, голямата смъртност, след завръщането, се е дължала на недоброкачественото или дори на отровното брашно, по подобие на ярма, което им раздава гръцката власт...”¹⁰

Близостта на Хасковския регион до границата го превръща в това време в най-големия приемателен пункт за бежанците от Западна Тракия. Хасково, Харманли и Свиленград са залети от бежански семейства, които пристигат и се установят в България. Той се превръща в спасително убежище за бежанци от всички краища на Западна Тракия и от селата в Свиленградско и Ивайловградско, останали извън пределите на страната. През този период се изселват 7311 семейства с над 11 800 души, които представляват 32% от всички бежанци, дошли от Западна Тракия. От тези околии според сведенията на българските служби в селищата на Хасковския край се установяват различен брой бежански семейства. Разпределени по региони, те представят една приблизителна картина на настанените бежанци в Хасковския административен окръг. Според тази картина тук се установяват от района на Гюмюрджина 282 семейства от всичко 2529 изселени семейства; от района на Дедеагач 914 семейства от всичко 2237 семейства; от района на Димотика 382 семейства от всичко 1424 бежански семейства; от района на Софлу 197 семейства от всичко изселени 368 семейства.

Броят на бежанците от Беломорска (Западна) Тракия непрекъснато се увеличава и надхвърля броя на останалите бежанци. Като брой те преобладават в Хасковския район, а повечето от тях се заселват тук в по-големи групи. Най-много от тях, около 1360 семейства, се установяват в Свиленградско, в Ивайловградско те са около 100, в Харманлийско – около 600, в Хасковско – около 399 семейства. Бежанските семейства се заселват разпръснато с преобладаващо мнозинство от едно или друго селище от Западна Тракия. В Хасково се заселват предимно бежанци от 37 селища на Беломорска Тракия, между които са: Гюмюрджина, Калъждере, Каракурджали, Карач-

къой, Кушлаки, Къзлар, Манастир, Сарджа, Софулар, Чадърли, Шапчихане, Бадома, Балъкьой, Дамето, Дедеагач, Дервент, Доганхисар, 56 семейства от Еникьой, Дедеагачко, както и от Хаджилар, Голям Дервент. Голяма част от семействата, дошли от Сачанли, се настаняват в с. Димитровче, което тогава е към Хасковски окръг. В същото село се настаняват и семейства от гюмюрджинските села Бейкьой, Домуздере. В с. Дъбовец пристигат 20 семейства от Караклисе и 50 семейства от Голям Дервент. В Харманлийския район, в селата Ефрем и Турско поле и в Харманли се заселват много семейства от Сачанли. В Харманли се настаняват заселници от Еникьой, Мерхамли, Окуф, Фере, Софлу, Янюрен. В селата Ефрем и Орешец повечето семейства са от най-голямото село в Беломорска Тракия – Дервент. В с. Костур са настанени 18 семейства от Пишманкьой, 30 семейства от Мерхамли, 4 – от Балъкьой и Доганхисар, в с. Кочаш са настанени изселници от Доганхисар, в с. Костиево – от Голям Дервент. В Харманли се заселват основно бежанците, дошли от Домуздере. В Любимец са настанени бежанци от Дервент и Домуздере, в Симеоновград се приютяват семейства от селата Дамето и Еникьой, Дедеагачко, в с. Маслиново са настанени заселници от Бейкьой, Дедеагачко, в с. Маджарово са заселени 15 семейства от Доганхисар, Домуздере и Пишманкьой. В Свиленград и селата Щит, Бисер, Димитровче най-многобройни са заселниците от Домуздере. В Свиленград са заселени и семейства от Мерхамли, Окуф, Чамерен, Чобанкьой, Фере, бежанци от Димотика и Софлу. Бежанците от Башклисе почти изцяло се заселват в Свиленград и околните села. В Свиленград и с. Сива река са заселени семейства от Караклисе, Каяджик, Крушево и Теке. Там се заселват и бежанци от одринските села, намиращи се западно от р. Марица, влизащи в Караагачка околия. Преселници от Караагач, Кадъкьой, Мараш, Чермен, Делиелес и Испитли се заселват в с. Щит. Там се настаняват и бежанци от Караагач, Кадъкьой, Мараш, Чермен.¹¹

На 8 декември 1927 година между България и Гърция е подписан договор, уреждащ финансовите въпроси по ликвидиране на българските имоти в Гърция и на гръцките в България, известен като спогодбата Моллов – Кафандарис, одобрен от Съвета на Обществото на народите на 12 януари 1928 г. Според този договор Гърция се задължава да изплати 1 050 000 лв. на България. Подписването на този договор се предхожда през 1924–1925 г. от нов поток от 10 840 прогонени от домовете им в Западна Тракия бежански семейства с 48 700 души, които се заселват главно в Кърджалийско, Пловдивско

и Хасковско, по-близо до родните места, и отново с надеждите да се завърнат по домовете си. Това е последното голямо масово изселване на българите от Беломорска Тракия, което включва не само местното българско население, но и тези, които са се заселили там през 1913 г., идвайки от Мала Азия. С тези действия на гръцките власти всички българи, живеещи в района на Беломорието, са прогонени и районът е напълно обезбългарен.

Сравнително по-малко са пристигналите в Хасковския регион българи от Мала Азия. Те са 1626 души от около 24 населени места в пет околии. Всички напускат домовете си и тръгват на север към България. Повечето се заселват в Момчилградско и Бургаско. В Хасковски район се настаняват 311 бежански семейства. Най-многобройни са бежанците от района на околия Бален, от с. Тюйбелен – всичко 204 семейства. От тях 103 се настаняват в Хасковско. Пак тук се настаняват 82 семейства от Сююк – от всичко 125 изселени семейства и 42 от 75 семейства от Ташклисе. От 472 семейства от Коджабунар в района идват 37, от всичките 56 семейства от Аладжабаир 17 се установяват в Хасковско. По-малко на брой са установените бежанци от околия Бален, по 8 семейства са от Кубаш и Мандър, от Юрен са 4, а от Киллик и Читалтепе, което се намира в околия Лойса – по три семейства. Бежанците от Мала Азия, които пристигат в района, се установяват предимно в Свиленградския район. За времето от 1913 до 1927 г. в хасковски административен окръг са настанени по официални данни 8 219 семейства с над 41 095 души, от които 1250 семейства с над 6000 души са насочени към селата, но това са официалните данни, действителните надхвърлят тези цифри.

Бежанската вълна, обхванала региона, променя в голяма степен етнодемографската му характеристика. В градовете на Хасковския регион бежанците се заселват групово, като се стремят да не се пръскат и образуват цели бежански квартали. Само в Свиленград се заселват повече от 1360 семейства. В 5 селища на Свиленградска околия се изграждат нови бежански квартали с общо 305 къщи. Бежанците в Свиленградско са главно от селата на Софлийска и на Караачка околия. Тъй като в тези райони обработваемата земя не е много, бежанците обикновено се установяват в две до три, най-много четири селища. 120 семейства от Еникьой, Узункюпрійско, Кърсърджау, Караачкьой и Сачанли, Гюмюрджинско, Дервент, Балкьой, Хасърли, Инджекьой, Дедеагачко, Доганхисар, Домуздере и Лъджакьой и Кадънкьой, Испитли, Одринско, Крушево, Димотишко, се заселват в Синапово, Орешник, Орешец, Момково, Щит, Левка

и Йерусалимово. Недостигът на обработваема земя, която да осигури нормален поминък на прииждащите бежанци, създава навсякъде условия за възникване на конфликти както между бежанците, така и между тях и местното население. Проблемът с оземляването на бежанците излиза на преден план във всички селища. Държавата е изправена пред огромни трудности, които трябва да преодолее, за да даде подслон и прехрана на тези български семейства. Усилията ѝ да подпомогне бежанците не са успешни и за дълги години напред се създават трудности, а стотици хора са обречени на глад и недоимък, макар и приютени в България. Това обяснява и причините, поради които селата от Харманлийския, Ивайловградския, Свиленградския и Хасковския район години наред битуват в недоимък.

Преживели ужасите на насилствено изселване и прогонване от домовете им, посрещнати и настанени в Хасковския регион, бежанците имат нужда от помощ не само при оземляването и окъщяването, но и в здравеопазването, изхранването, устройването на работни места и пр. Държавата и местните власти се опитват да предприемат мерки, за да подкрепят тези хора. В усилията си да активизира местните власти и българската общественост в подкрепа на бежанците, още на 31 август 1913 г. правителството се обръща със специално окръжно, в което призовава всички благотворителни дружества, общини и частни лица да помагат на нуждаещите се бежанци, като им раздават брашно, хляб и други храни.¹² В навечерието на новата 1914 г. правителството на България се обръща отново към българския народ с позив, посветен изцяло на бежанците. В него официално се обявява, че броят им е 150 000, между които по-голямата част са жени и деца. В позива се отбелязва със скръб, че поради непопулярността на идеята за подпомагане на бежанците постъпващата помощ е недостатъчна.¹³ В специален апел правителството заявява: *„България трябва да прибере, отрие сълзите и даде подслон на тия нещастни свои деца, загубили братя, майки и бащи, прокудени от родните си огнища“*. Към зова за помощ се присъединява и Българският Червен кръст, който в навечерието на новата 1914 г. отпуска на бежанците 2000 одеяла.¹⁴

Бежанското население в региона преживява трудни времена. Радостта, че е вече на българска територия, се съпътства от острата липса, която то изпитва от най-необходимото, за да преживява. През зимата на 1915 г. положението на бежанците става все по-тежко и в „Народ“ описва на своите страници трагедията на тези хора: *„Деца, старци и жени, голи и гладни скитат по улиците и подлагат ръка за*

*милост, а други го удариха на грабежи...”*¹⁵ Централната комисия за настаняването на бежанците получава сведения за „ширещите се в Свиленград глад и мизерия“, поради което голяма част от бежанските семейства се хранят веднъж на два дена.¹⁶ Обстановката не се променя много и след настъпване на лятото. Централната комисия констатира, че положението на бежанците по „причина на тазгодишния неурожай, вследствие сушата, е твърде плачевно. Мнозинството не успява да съберат храна за през зимата, нямаха дори зърно за посев. Повечето от тях бяха лишени от земеделски инвентар и работен добитък. Компетентните органи изказваха опасения, че ако на бежанците не се раздадат семе, сечива и добитък, за да могат да разорат и засеят нивите си, то те „заедно със семействата им са обречени на гладна смърт“.¹⁷

През лятото на 1915 г. по нареждане на МВРНЗ Централната комисия за бежанците успява да състави подробна статистика на всички прогонени след Междусъюзническата война българи. Резултатите стават известни към края на август. Според тях общото число на бежанците, дошли в България от Вардарска и Егейска Македония, от Източна Тракия, Добруджа и Мала Азия, достига 25 766 семейства с общо 120 690 души членове. Допуска се, че комисиите нямат възможност да преброят още най-малко 50 000 бежанци, тъй като някои от тях живеят между свои роднини, други си търсят работа по градовете, поради което не фигурират в съставените списъци.¹⁸ Естествено, тук не са отбелязани и хилядите избити по всевъзможен начин българи от заграбените земи, нито други хиляди бежанци, които поради тежките условия на живот намират смъртта си, след като пристигат в България. Не се броят за бежанци и онези българи от Западна Тракия, които през есента на 1913 г. временно намират подслон в България, а след това се завръщат по родните си места. Техният брой не е по-малък от 10 000 души. Непълни и неточни, бежанските списъци само показват приблизителния брой на бежанците, който продължава да нараства и през следващите месеци и особено интензивно в седмиците, преди България да се включи в Първата световна война.¹⁹

Катастрофалният за страната ни край на Първата световна война, подписването на Ньойския мирен договор, последван от решението на конференцията в Сан Ремо на 8 април 1920 г., дават възможност на Гърция като страна победителка да окупира най-напред Западна, а след това и Източна Тракия. Събитията насочват към границите на страната нова вълна от хиляди българи, насилствено

прогонени от родните им места. Те потеглят на върволици, изоставили имот и покъщнина, поели тежкия кръст на бежанската съдба. В Хасковския край идват по официални данни 22 346 души, но техният брой в действителност е много повече. Усилията на централната власт за подпомагане на бежанците се оказват крайно недостатъчни и основните тежести падат върху плещите на местните управи. Дирекциите за настаняване на бежанците се стремят да им предоставят част от свободните незастроени места, но те обикновено са крайно недостатъчни и при разпределянето им често се стига до конфликти с местното население. Особено остри са споровете в Свиленград. В разграбения и опожарен почти до основи през 1913 г. град прииждането и настаняването на големи бежански групи затруднява още повече живота на местното население. На 21 май 1920 г. свиленградският клон на БЗБ уведомява, че започва да отпуска жилищни заеми в размер на 10 000 лв. под гаранция на държавата. Предвижда се парите да се раздават на установени на постоянно местожителство в града бежанци по списък, съставен от жилищната комисия.²⁰

През юни 1920 г. свиленградският кмет уведомява съветниците, че комисията по настаняване на бежанците е решила да раздаде свободни и незастроени безстопанствени парцели в махала Баяндър и покрай р. Марица, като по-голямо внимание е отделено на бежанците, придошли от по-близките села Чермен и Карач. Комисията предвижда временно, най-много за три години в града да бъдат настанени 200 земеделски семейства и толкова еснафски, ако се явят такива. Градската управа не е съгласна с това решение. С много трудности бежанците започват да изграждат свои, макар и мизерни жилища и през годините те оформят бежанска махала около гарата и Ново село.

Трудностите, които преживява Свиленград по настаняването на бежанците и тяхното оземляване, не са частен случай. Пред същите проблеми са изправени и останалите селища от региона, към които са насочени многобройните бежански групи. За да въведе известен ред при разпределяне на пристигащите на територията на страната семейства, през март 1921 г. в бр. 277 на „Държавен вестник“ (ДВ) е отпечатан списък на окръзите и околиците, които Министерският съвет (МС) определя за заселването им. Според него в Хасковския район бежанците могат да се заселват в Харманлийска, Свиленградска и Хасковска околия. През същата година общественото напрежение в Свиленград се нагнетява поради продължаващото прииждане на заселници, а градът вече не може да поема толкова много хора.

Назначената комисия не се съобразява с капацитета на града и според кмета Вл. Разбойников липсва не само възможност за жилищно настаняване, но и възможност за оземляване на пристигащите семейства. В стремежа да си осигурят прехраната и да се сдобият с обработваема земя, бежанците и местните граждани започват да разорават всички безстопанствени земи, дори и най-слабите и пустеещите. По този начин цялата мера се обръща в обработвани ниви, лозя и черничевы градини, между които са оставени само пътеките. Това разработване на мерата, която на практика съставя пасищата за добитък, поставя и местните стопани, и бежанците в трудно, почти безизходно положение. Особено тежко е положението през зимата на 1920 г., когато добитъкът не може да се изхрани, измира от глад или е изклан. Бежанците изгубват повечето от половината си добитък, местните стопани – почти четвъртината, а останалите живи животни едва са изхранени.

Несеквацият бежански поток към региона принуждава околийските комисии за бежанците да предприемат някакви спасителни мерки. На 26 ноември 1924 г., с гриф „бързо“ на делегата по обслужването им в Свиленград Филип Николов до паспортния пристав Калиновски, завеждащия питателния пункт на Червения кръст и до карантинния лекар се нарежда всички пристигащи бежанци веднага да се устройват и да не се оставят без подслон, а онези, които имат открити листове за вътрешността на страната, да се насочват към определените селища. Околийската комисия иска да се вземат необходимите мерки, там където се струпват бежанските групи, да се поддържа необходимата чистота, за да не се допусне избухване на епидемия. С този документ се разпорежда: *„да се упражни от всички най-строг контрол и се запази здравето на тези нещастници, които по принуждение пристигат в България и протягат ръка за помощ“*.²¹

В решаването на тежкия бежански проблем се включва и Българският Червен кръст заедно с Българската православна църква. В специален бюлетин, посветен на голямото придвижване на бежанци към българските граници, е отбелязано: *„За да тури ред и системност в приемането и настаняването на бежанците, противно на дотогавашната практика, то се принуди да отреди 3 приемателни пункта на гръцката граница: 1. Свиленград – в долината на р. Марица, 2. Маказа – в Родопите и 3. Св. Врач – в долината на р. Струма. Първият пункт, същевременно и карантинен, стана най-важен. И тъй, от края на лятото на 1923 г. до края на декември 1924 г. са преминали в България от разни страни всичко над 40 000 бежанци –*

старци, мъже, жени и деца“. Бежанският поток продължава да тече и Министерството на вътрешните работи след 1.I.1924 г. официално регистрира 2950 бежански семейства с 10 816 души, които идват пак през южните ни граници. От края на август 1924 г. приемането и разпределянето на бежанци се поема от Дирекцията на трудовата поземлена собственост, която приема до 1.I.1925 г. 3207 семейства с 13 975 души, а от 1.I.1925 г. до 1.XI.1925 г. 589 нови семейства с 2945 души. Активната работа по приемането и настаняването на бежанците продължава, като се очаква засилване на бежанския поток от сънародници от Гърция. Членовете на комисията констатираат, че масовото навлизане на бежанци в България създава все по-големи трудности с тяхното настаняване и заключава: *„Днес може да се каже, че няма град или село в България без бежанци и бежански квартали*“. За да се осигури прехраната и за да се избегне струпването на едно място на големи бежански групи, Министерството на вътрешните работи се опитва от началото на 1924 г. да разпределя бежанците из страната. Те са настанявани равномерно по селищата, за да стане по-лесно тяхното оземляване. Дирекцията по трудовата поземлена собственост координира и определя бежанците по селища. Само за времето от края на август 1924 г. до 1 март 1925 г. по този план в Свиленградска околия са изпратени за настаняване 11 семейства, макар че регионът вече е пренаситен с бежанци от по-рано.

Въпреки усилията на държавата и общинските управи по места положението на бежанците остава тежко, особено в средата на 20-те години и до края на 30-те години на ХХ в. Това състояние отразява и бюлетинът на Червения кръст, в който се казва: *„Достатъчно е една кратка обиколка из села и градове на Южна България или другаде, дето има по-големи маси бежанци, за да се види ужасната мизерия, в която е хвърлен един народ. Трябва да надникне човек в жилищата на хилядите семейства, за хигиена и въздух за които би било ирония да се говори, да види останалите дрипи за покъщнина, да поразговаря със смутени и обезнадеждени жени и деца; да види мъже със скръстени ръце и блуждаещ поглед; да види болестите, лишенията и страданията, що придружават вред изгнаничеството, за да почувства трепет и срам, че всичко това е възможно нетърпимо в днешното време на цивилизация! Само най-закоравели сърца биха могли да се сдържат от просълзяване. И всички тези натъжени, душевно болни и физически изнеможали люде не чувстват в себе си никаква вина за злата си съдба, а разбират, че са закъсняла жертва на войната и на човешкото безсърдечие. И все пак те с умиление са*

готови да ви разказват за радостта, която са изпитвали, когато са стъпвали, например в Свиленград, на българска земя след нечувани страдания!⁶⁶. Особено покъртително е описанието на състоянието на бежанците непосредствено след пристигането им в Свиленград: „С много малки изключения, бежанците от Гръцка Тракия и Гръцка Македония през 1924 и 25 година са пристигнали на границата само със своя покъщнина, отпаднали духом и тялом, без земеделски или други стопански инвентар и без добитък или хранителни припаси. Не редки са били случаите да пристигат на границата и хора, зле малтретирани при пътуването си от официалните власти. Множество жени са се освобождавали от бременност из пътя, тъй че напр. свиленградският пункт на Червения кръст бе принуден да уреди особена служба за бебета, а до уреждането на пункта това освобождаване е ставало на открито поле и без всякакви грижи...“.

Често бежанците са продавали водения добитък и инвентара си на безценица, за да избегнат плащанията на големи данъци и разходи за транспорт, защото улеснения от гръцката държава не са им правени, а и с надеждата, че с получените пари ще могат в България да си закупят необходимото. Изглежда, че броят на мъжете между 20 и 35 години е намалял, според мнозина – защото са загинали като гръцки войници из Тракия и в Мала Азия. Всички семейства са снабдени с общински свидетелства от Гърция за оставените недвижими имоти и неликвидирани земи. Малко са били семействата, които са носели със себе си значителни парични средства, а повече изпадат в мизерия и се нуждаят от обществена поддръжка. Смесената българо-гръцка подкомисия наистина е отбелязала изнесени от бежанците българи в Гърция за 11-те месеца на 1924 г. сумата от 148 000 000 лв. български, а се знае от приблизителна проверка, че 1/3 част от тази сума е била изразходвана само за транспортиране до българската граница, така че едва ли са останали 10% от бежанците, годни да понесат със свои сили новите икономически условия. В същото време трябва да се отбележи, че 3 гръцки семейства, изселени от България, са успели да ликвидират имотите си и са изнесли 18 000 000 лв. Гръцките семейства, които се изнасят от България, са пътували необезпокоявани и с правото да си изнесат инвентара, добитъка и покъщнината. Това е констатирано и в Свиленград, и по параходите в Бургас. Пристигащите в България бежанци са смятали, че ще получат земите на изселваните гърци, но се оказва на практика, че много от тях са бедни и без земи, а онези, които наистина имат земи, ги продават предварително.

Бюрото при Министерството на външните работи, което има за

задача, да събере статистически данни за бежанците от последните години, върху дотогава преброените от тях около 250 000 души из-броява 6328 сираци до 14-годишна възраст, а числото им вероятно е стигнало към 8000 деца.

В тази тежка обстановка държавата полага усилия да подкрепи прииждащите българи бежанци въпреки огромните следвоенни фи-нансови задължения. За бежанците, напуснали родните си места до-преди 1924 г., е отпуснат ипотечен кредит от 156 млн. лв. Този заем е раздаден на около 10 000 семейства, за да си построят малки жилища. Отделно са отпуснати под формата на помощи 3 900 000 лв. Освен държавни средства помощи отпускат и сдружения и организации в страната, но с това не се решава тежкият бежански проблем. Прииждането на нови групи след 1924 г. го задълбочава още повече. Новите бежанци се задържат известно време в приемателните пунктове по границата, след което се разпределят по различни селища. Превоз-ването им по железниците, медицинската помощ, настаняване в бол-ниците и др. са безплатни. В този момент Българският Червен кръст се стреми да заеме подобавашо място и да помага при посрещането и настаняването на българските бежанци. През октомври 1924 г. е из-бран изпълнителен комитет за бежанците към управителния съвет на организацията, ръководен от Софийския митрополит Стефан и с тя-хно съдействие се осигурява кредит от 200 000 лв. и различни меди-каменти на стойност 1 500 000 лв. Със средствата на Червения кръст и с материалната и морална помощ на други държавни институции комитетът успява през втората половина на ноември 1924 г. да изпра-ти първата си мисия в Свиленград със задача да открие там граничен питателен пункт за първа помощ, храна и облекло на бежанците, кои-то пристигат в страната. Започват да идват и помощи от чужбина.²²

Трудностите, които страната ни преживява след Първата све-товна война с настаняването и подпомагането на над 250 000 пре-селили се българи, принуждава Царство България да потърси вън-шен заем. На 22 декември 1926 г. след продължителни преговори с посредничеството и при гаранцията на Обществото на народите на страната е отпуснат бежански заем от група италиански, британски, швейцарски, холандски и американски банки. Водещ посредник при емитирането на заема е британската банка Шрьодерс.²³ Заемът е с номинална стойност 2 400 000 британски лири и 4 500 000 амери-кански долара и емисионен курс 92% при лихва 7%.²⁴ За да гарантира погасяването на заема, правителството на А. Ляпчев залага част от приходите в държавния бюджет: акциза върху спирта, солта, сода-

та, лимоната и др. Във връзка с отпускането на бежанския заем България сключва и допълнителни споразумения с довоенните си кредитори, като изплаща просрочения си дълг от времето на Балканската война. В договора за заем изрично е вписано, че при опасност за стабилността на лева плащанията по репарациите могат да бъдат преустановени. От друга страна, финансовият комитет на Обществото на народите налага строг контрол върху финансовата политика на държавата, като към Българска народна банка са прикрепени негови постоянни представители.²⁵

Отпуснатият заем трябва да се използва задължително и единствено за оземляване, за закупуване на жилища, работен добитък, инвентар и семена. От него се възползват 40 000 бежански семейства. Срещу заема правителството се задължава да предостави 132 000 ха земя за настаняването на бежанците.²⁶

Решаването на бежанския проблем в страната принуждава управляващите да създадат през 1926 г. със Закона за селскостопанското настаняване на бежанците – Главна дирекция за настаняване на бежанците, която действа до 1931 г.²⁷ Тя поема цялата дейност по настаняване на бежанците, осъществявана дотогава от Бюрото за заселване на бежанците при Министерството на вътрешните работи и народното здраве и играе важна роля в Хасковския регион. Главната дирекция на трудовите земеделски стопанства при Министерството на земеделието и държавните имоти представлява българската държава пред комисаря на Обществото на народите и заедно с него от името на правителството третира всички въпроси по използването на бежанския заем. Като правителствен орган по изпълнение на условията на заема има задачи по настаняването и трудоустрояването на бежанците чрез осигуряване на обработваема земя, селскостопански инвентар, жилища, подобряване на съобщителните средства и др. Главната дирекция по настаняване на бежанците (ГДНБ) се намира на пряко подчинение на министър-председателя и се ръководи от главен директор. В структурно отношение се състои от канцелария, отделение за настаняване на бежанците, счетоводство и контрол, инспекторат. Нейни органи в районите, в които са настанени бежанците, са околийските и общинските комитети, назначавани от главния директор. Дирекцията работи в съгласие и под контрола на комисаря на ОН – всички нейни проекти по настаняване на бежанците и средствата за изпълнението им могат да бъдат реализирани само след като получат неговото одобрение. По редица въпроси ГДНБ сътрудничи и с Главната дирекция на трудовите земеделски стопан-

ства, Българската земеделска банка, Министерството на финансите, Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, Главна дирекция на железниците при Министерството на железниците, пощите и телеграфите и др. Дирекцията е закрыта през 1931 г., като е създадена специална служба за ликвидацията ѝ, просъществувала до 1.1.1933 г.

Движението на бежанците продължава през цялата първа половина на XX в., но най-динамичен този процес е през 1927 г., когато се подписва българо-гръцката конвенция за доброволна размяна на населението, известна като спогодбата Моллов – Кафандарис, която на практика оформя насилственото прогонване на българското население от Западна Тракия и предизвиква нови бежански потоци към България и специално към Хасковския регион. Преселническата вълна е толкова голяма, че тя променя до голяма степен етнодемографската характеристика на района. В резултат на това към Хасковския регион се отправят нови групи бежанци Само в Свиленград влизат нови 1360 семейства, които се настаняват в Свиленградска околия и изграждат нови бежански квартали в 5 селища с общо 305 къщи. В града и региона се настаняват семейства от Дедеагачка околия, от селата Балькьой, Доганхисар, Домуздере, Махалата, Турбалкьой и град Фере. От Димотишка околия се настаняват бежанци от гр. Димотика и селата Башклисе и Крушево. От Караагачка околия се заселват преселници от селата Делиелес, Кадкьой-Дикеа и Комарли. Много са преселниците от Софлийска околия – гр. Софлу и селата Кадкьой, Кутруджа, Мерхамли, Пишманкьой, Тахтаджик и Теке.

Настаняването на бежанците в Хасковския регион в края на 20-те години на XX в. създава непрекъснато огромни трудности както за местното население, така и за градските управи. Сключеният през 1926 г. бежански заем е крайно недостатъчен, за да се устроят бежанците, и те продължават да живеят в трудности и лишения. Но въпреки това тези прокудени от родните им места българи се стремят по-бързо да навлязат в нормалния ритъм на живот, да се приобщат към местното население, което се отразява положително върху културата и традициите на региона. Бежанците пренасят влияние от своите родни места в селищата, където се настаняват, и по този начин обогатяват местните културни традиции с влияние от Беломорска Тракия.

В първите десетилетия на XX в. бежанците, настанявани в Хасковския регион, са причина не само за увеличаване броя на населението, но и за активизиране на местното производство и потреб-

ление благодарение на бежанския заем и другите помощи. Заради финансовото подпомагане на това население под формата на бежански заем в селищата се извършва модерно водоснабдяване, част от което се осъществява със средствата по този заем. Пак с част от този заем се изграждат и нови училищни сгради, оформят се бежански квартали. Настанявайки се трайно в региона, бежанците започват да се приобщават към градския живот и към живота на селищата и техните проблеми чрез създадените по места тракийски организации, включват се в местния обществен и политически живот.

След преминалата тежка стопанска криза през 1929 г., преживените трудности по настаняването и приобщаването на бежанците към на региона Хасковският край навлиза в третото десетилетие на XX в. с повече стопанска и обществена увереност. Важна роля в този процес изиграват създадените по места тракийски организации, както и фондът „Тракийско дело“. Идеята за него е да се подпомагат бежанците и тракийските организации с част от парите, получавани от изплащане на имотите им по спогодбата Моллов – Кафандарис. Върховният изпълнителен комитет изпраща свои представители в по-големите бежански центрове, за да съгласуват на място формата и структурата и управлението на фонда. През 1931 г. прокудените от с. Башклисе бежанци, заселени в Свиленград, основават самостоятелно свой тракийски фонд – „Башклисе“. Средствата за него са придобити от дарения и последвала дейност, а тяхното предназначение – за подпомагане на бежанците от това село.

Прииждането и настаняването на тракийски бежанци на територията на Хасковския регион е процес, продължил няколко десетилетия почти без прекъсване, макар и с различна интензивност. Това население с годините се слива със завареното местно население и се превръща в неотделима от него част, макар и да запазва специфични особености в своя бит и етнокултура, както и на базата на спомените за родните места, които предава на своите наследници. Затова регионът с право претендира за един от центровете на тракийските бежанци, което с годините се оформя като специфична част от местния обществен и културен живот. Сто години след бурните събития потомците на тракийските преселници чрез местните тракийски организации се опитват да продължат традициите и да съхранят своята родова и селищна памет, без да търсят реванш или някакво отмъщение. Върху тази основа местните историци се опитват да възстановят и доизяснят събития, прекарвани през филтъра на изминалите години и през изтеклите политически и дипломатически процеси.

¹ **Ц. Генов.** Освободителната война 1877-1978 г. Изд. „Наука и изкуство“, С., 1978, 262–263.

² **Н. Спиров.** Преображенското въстание, С.1983, с. 234.

³ **Л. Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 г. Държавна печатница, София, 1918.

⁴ **Т. Браянов.** Българските бежанци от Тракия. – В: Известия на ТНИ, 1965, с.138.

⁵ **Т. Браянов.** Цит. съч.; **Д. Шалапатов.** Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия. Абагар АД, 2011.

⁶ **Ел. Стателова, Р. Попов, В. Танкова.** История на българската дипломация – 1879–1913 г., Фондация „Отворено общество“, София 1994, с. 455, 479–482.

⁷ ДВ, бр. 68 от 28.VI.1922.

⁸ **Т. Браянов.** Цит. съч. с. 139; **В. Божинов.** Западна Тракия в дипломатическите борби /1918–1924/. – Изсл. по българска история, т. III. Външна политика на България (1878–1944). С., 1978, с. 252.

⁹ **Т. Браянов.** Цит. съч., с. 141; ТДА – Хасково, ф. 64 к, оп.1, а.е. 70.

¹⁰ **Ан. Разбойников.** Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924, Тракийски научен институт, Библиотека „Тракия“, № 12, С., 1940, с. 132.

¹¹ **Т. Браянов.** Цит. съч., с. 207–300.

¹² СГОДА, ф. I, оп. 1, а.е. 746, л. 21. Окръжно на МВРНЗ до окръжните управители, София, 31 авг. 1913.

¹³ В. Народни права, бр. 231, 13 дек. 1913. Позив към българския народ. – В. Свободна Тракия, бр. 7, 5 дек. 1938.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ В. Народ, бр. 42, 24 фев. 1915. Из новите земи, писмо от Софлу.

¹⁶ В. Нова България, бр. 57, 30 март 1915. Глад в Свиленград.

¹⁷ ЦДА на РБ, ф. 173к, оп.3, а.е. 890, л. 8. Решение за одобрение временната наредба за съдебно разпределение на новопридобитите от Турция земи; ф. 242, оп. 2, а.е. 563, л. 3. Разпореждане на МС до Министерството на правосъдието, 8 ноем. 1915. ДВ, бр. 267, 24 ноември 1915.

¹⁸ ЦДА, ф. 176к, оп.3, а.е. 209, л. 18–20. Рапорт от Централната комисия за бежанците до директора на държавните дългове, 25 авг. 1915.

¹⁹ Пак там.

²⁰ ТДА – Хасково ф.53, оп.1, а.е.7, л. 14 , пр. от 13 юли 1920.

²¹ Пак там, ф. 64к, оп. 3, а.е. 13, л. 176

²² Бежанският въпрос в България. С., 1925, с. 19 и сл.

²³ **Р. Аврамов.** Комуналният капитализъм. Т. 1, С., Фондация Българска наука и култура. Център за либерални стратегии, 2007, с. 419.

²⁴ Пак там, с. 430.

²⁵ Пак там, 393–394.

²⁶ **В. Методиев и др.** Българските държавни институции 1878–1986.
65–66.

²⁷ ДВ, бр. 213 от 1926 г.

КАТОЛИЧЕСКОТО ДРУЖЕСТВО ОТ ИЗТОЧЕН ОБРЕД „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ В БЪЛГАРИЯ

СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ

Настоящата статия е посветена на едно малко познато взаимоспомагателно и културно-просветно дружество на българските католици от източен обред, съществувало в края на 20-те и началото на 30-те години на XX век. То е малко познато на първо място защото е имало твърде ограничен членски състав и е действало относително кратко време. Не е познато още и затова, че е свързано с историята на тракийските униати, която дълго време беше игнорирана при изучаването на тракийското минало. Колкото и да е малочислена и краткотрайна обаче, тази организация трябва да се познава като част от историята на тракийските българи. За написването на статията са ползвани архивни документи от досието на дружеството, съхранявани във фонда на Министерството на вътрешните работи и народното здраве в Централния държавен архив (ф. 264 К) и някои публикации в католическия в. „Истина“ и Календара „Св. Кирил и Методи“, хроникирали навремето неговата дейност. Използвал съм и някои документи от личния ми архив, съхранени благодарение на обстоятелството, че моят прадядо Георги Русев Елдъров, учител в с. Топузларе (дн. с. Зорница, Ямболско), е бил член на дружеството. Краткотрайната история на дружеството е проектирана върху подълбоките исторически корени на българските католици от източен обред.

Историята на българските католици от източен (източно-славянски или славяно-византийски) обред, популярни също и като униати, датира от началните стъпки на борбата за църковно-народна еманципация от елинизма през XIX в.¹ Част от българската интелигенция, която не желае да се примири с неотстъпчивостта на Цариградската патриаршия и с пасивността на руската политика, възприема съединението с Католическата църква като най-радикалното средство за решаване на църковно-народния въпрос. В първите редици на това

движение се нареждат дейци, чиито имена са достатъчно познати от историята на нашето национално възраждане – архимандрит Йосиф Соколски, Драган Цанков, Тодор Икономов, д-р Георги Миркович, Никола Сапунов, Стоян Джейков, Христо Ваклидов и др. Те, заедно с по-малко известните сред тях, по право и по достойнство трябва да бъдат наричани „Пионерната дружина на Българското възраждане“. Със своята национална страст, политическа дързост и гражданска смелост те разчистват пътя за решаването на българския църковно-народен въпрос и преодоляват препятствията на заплетените религиозно-политически интереси.

В същността си Българската уния е алтернативен геополитически избор – България и българският народ се обръщат на Запад, търсят политическото бъдеще на нацията в Европа, като при това не отстъпват нищо от историческите корени и културно-националната ни идентичност. Само ако за миг си припомним, как през 80-те години на миналото столетие се отнасяха с ония, които дръзваха да говорят за човешки и политически права, за екология и демокрация, и как в началото на 90-те бяха гледани ония, които пледираха за присъединяването на България към Европейския съюз и Евроатлантическата общност, само тогава ще можем да оценим по достойнство какво всъщност са преживели и какво им е струвало в средата на XIX век на водачите и дейците на Българската уния. Те са и заслужават да бъдат считани за предтечи и първопроходници на европейската идея в модерното българско политическо мислене.

Пръв през пролетта на 1859 г. посява семето на идеята за съединение с Католическата църква в. „България“ на Драган Цанков. През лятото на същата година българите в Кукуш показват на дело, че това е възможно. Българската уния е прогласена официално на 18 декември 1860 г. (по стария календарен стил), когато делегация от духовни и светски лица връчва чрез апостолическия викарий в Цариград архиепископ Брунони молба до папа Пий IX за църковна уния. Утвърждаването на този акт от Светия Престол и от Високата Порта води до признаването на българите като отделна религиозно-народностна общност в Османската империя – *булгар католик милет*. Това е първата официално призната и международно приета българска национална институция от падането на България под османско робство, която предхожда с 10 години учредяването на Екзархията (28 февруари 1870 г.). Чрез този акт на практика за първи път българската нация се признава като международноправен субект, различна от *румилета* (гърците). Начело на Българската униатска църква, която тогава и

в следващите години официално се самоназовава Църква на съединените българи или Съединена българска църква, е поставен архиепископ Йосиф Соколски със седалище в Цариград, признат от османското правителство за религиозен и граждански началник на българската общност (*милетбаши*). Униатското движение започва да печели почва и в други български градове, главно в Македония и Тракия.

Тогавашните църковни автори и полемисти, а и днес някои историци са склонни да гледат на взаимоотношенията между Българската екзархия и Българската уния като на противоборство, борба на „национално дело“ срещу „чужда пропаганда“. Това е дълбоко погрешна и исторически остаряла теза. Един модерен и обективен научен прочит от национална гледна точка, каквато априори трябва да бъде позицията на българската академична хуманитаристика, ще установи, че антагонизъм няма. Българската екзархия и Българската уния са като скачени съдове на една и съща национална система – когато едната институция е в криза заради враждебна политическа конюнктура, нейното съдържание прелива в другата, и обратно. Тази своеобразна „национална хидравлика“ е уникално творение на българското възрожденско съзнание, един здрав народен инстинкт, развит до степен на мъдра политическа стратегия. Нейната вътрешна динамика бележи основните етапи от историческата хронология на българския църковно-народен въпрос. Когато Цариградската патриаршия и Русия упорстват срещу справедливите искания на българския народ, Българската уния през 1860 г. проявява своята спасителна роля. Когато през 1870 г. се учредява Българската екзархия, националното съдържание се прелива в новото вместилище. След 1878 г., когато Македония и Одринска Тракия остават в пределите на Османската империя и екзархийското църковно-училищно дело отново е пред изпитание, българското самосъзнание пак намира прибежище в униатството. Стабилизирането на Екзархията в средата на 90-те години на XIX в. активизира поредния прилив. В определен момент една от двете страни привидно изглежда като губеща, но истинският печеливш е българската кауза, защото само по този начин тя винаги има своята национална институция. Накратко, много преди модерното политическо мислене на Обединена Европа, възрожденските българи от собствения си горчив опит са се научили да дишат пълноценно с „двата бели дроба“ на континента – Изтока и Запада.

Турското правителство например никога не допуска Българската екзархия да се сдобие със свои владици в Одрин и Солун. Официално там тя може да има само архиерейски наместници и председате-

ли на църковни общини. Това я поставя в неравностойно положение спрямо Цариградската патриаршия, която има в Одрин и Солун свои епископи или архиепископи и много здрави позиции. Двата града се превръщат в центрове на гръцката пропаганда за Тракия и Македония. Този йерархично-каноничен дефицит на българското културно-национално дело в борбата срещу елинизма успешно е компенсиран с присъствието на униатски епископи – българи по рождение, самосъзнание и стремления.

Механизмът на скачените съдове изглежда най-логичен и естествен през погледа на дейците на македоно-одринското революционно движение. Като достойни патриоти, калени в борбата срещу елинизма, македонските и тракийските униати не могат да останат встрани от борбата за национално освобождение и обединение на българския народ. Още от самото начало те навлизат в редиците на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), Върховния комитет и Тайните офицерски братства, които не правят разлика между православни, католици и протестанти, а се стремят да обединят всички българи под знамето на освободителната идея. Друго не може и да бъде, тъй като мнозина от ръководителите и дейците на тези организации произхождат от Кукуш, Малко Търново и други униатски селища и повече или по-малко са минали през различните степени на католическите училища. Такива са Апостолът на македоно-одринската борба Гоце Делчев, председателят на Върховния комитет Христо Станишев, гевгелийският околийски войвода Аргир Манасиев, офицерите Петър Дървингов, Стойчо Гаруфалов (родом от Малко Търново), Димитър Кушевалиев и др.

Някои униатски свещеници също загърбват риска и лично се включват в освободителната борба. Такъв е Иван Бонев, родом от Кукуш, люлката на Българската уния, свещеник в с. Покрован, Ортакьойско (Ивайловградско). През пролетта на 1903 г. той заедно с още двадесет души от селото се присъединява към ВМОРО. Така Покрован се превръща във важна брънка от тайния революционен канал, който свързва България с Беломорска Тракия. По него минават куриери с тайната кореспонденция на организацията, пренася се оръжие и други материали. Начело със своя свещеник покрованци вземат дейно участие в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание. През септември с.г. в района са извършени масови арести и отец Иван Бонев попада в Одринския затвор. По същото време там са задържани около 600 българи, сред които 14 свещеници и 35 учители, повечето на екзархийска служба. В Одринския за-

твор Иван Бонев се ползва с голям авторитет сред сънародниците си и единодушно е посочен за председател на революционното бюро, съставено от учителите и свещениците.²

През първото десетилетие на XX в. между Българската екзархия и Българската уния в Македония и Одринска Тракия се установява своеобразно статукво, нарушавано само от единични случаи на преминаване от едната към другата страна, продиктувани обикновено от лични мотиви. Сега настъпва и известна промяна в църковно-административното устройство на униатството. След 1895 г. архиепископията в Цариград остава вакантна. Едва през 1907 г. Високата порта се съгласява да бъде ръкоположен нов архиепископ в лицето на Михаил Миров (1859 – 1923). Възпитаник на Българо-католическата гимназия на възкресенците в Одрин и бивш енорийски свещеник на селата Топузларе и Доврукли (дн. с. Правдино), Ямболско, той е роден в пределите на българската държава. Може би по тази причина Високата порта дълго бави издаването на берата, който трябва да признае и легитимира неговите права. Това става едва през 1909 г., след Младотурската революция, когато властите за кратко смекчават политиката си към българите в Османската империя.³

Българите униати в Одринска Тракия са твърде малобройни в сравнение с екзархийските си сънародници. Според един обширен поверителен доклад на екзарх Йосиф до Министерството на външните работи и изповеданията в София от лятото на 1903 г. техният брой възлиза на 1770 души с 295 къщи.⁴ Прави впечатление, че екзархът не е преброил нито един униат в Одрин, където всъщност са съсредоточени повечето от католическите институции. Една доста подробна статистика на френските успенци от 1912 г. сочи 3690 униати в диоцеза на Тракийския викариат.⁵

Униатите в Одринска Тракия, както впрочем и в Македония, наистина не са значителна статистическа величина на фона на екзархийските си сънародници, но също като тях имат ясно съзнание за своята национална принадлежност и изострено чувство за съпричастност към общонационалните идеали. Зад тяхното скромно количествено измерение обаче се крие качество от друг порядък. То произтича от подкрепата на католическите ордени и конгрегации за Българската уния. Тяхното образователно и възпитателно дело, изградено по европейските стандарти на епохата, е отворено за всички българи, независимо от религиозната им принадлежност. На това поприще най-вече се открояват Българо-католическата гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ на полските възкресенци и Девическият

педагогически лицей „Мария Лурдска“ на Загребските милосърдни сестри в Одрин – и двете признати от българското Министерство на народното просвещение, и двете дали десетки и стотици учителски кадри за българското образование и възпитание. Най-ценната подкрепа на католическите ордени и конгрегации за България и българите обаче е тяхното българофилство, с което те се превръщат в искрени и ревностни защитници на националната ни кауза пред европейската общественост. В това отношение най-ярък е случаят с одринските възкресенци, които в навечерието на Балканската война извършват ценни услуги в полза на българското военно разузнаване. С тяхно знание, разрешение и съдействие вторите секретари на Българското търговско агентство в Одрин (след 1908 г. – консулство), които всъщност са офицери на действителна служба в българската армия, често се включват в ученическите екскурзии из околностите, за да снимат скици и планове на турските отбранителни съоръжения.⁶

При такова ясно съзнато и открито изповядвано българско национално съзнание от страна на македонските и тракийските униати и при искрените българофилски чувства на чуждите католически мисионери не е нито странно, още по-малко случайно, че те посрещат обявяването на Балканската война през есента на 1912 г. със същия ентузиазъм и надежда, както и целия български народ. Именно заради своята дълбока национална същност обаче Българската уния получава съкрушителен удар по време и непосредствено след Междусъюзническата война през 1913 г. Македонските униати са преследвани жестоко от гръцките и сръбските войски и военновременни власти – веднъж заради българското им самосъзнание, втори път заради католическата им вяра. Тракийските униати понасят последиците от турските разорения наравно с екзархийските си сънародници. Униатските бежанци от Македония и Одринска Тракия, останали без домове, без храмове, без училища, се стичат в България с надеждата да оцелеят и да продължат живота си в страна, претърпяла в рамките на пет години две национални катастрофи, разорена от войните, ограбена от съседите, осъдена от великите сили, обременена с непосилни репарации и залята от стотици хиляди бежанци.

В периода между двете световни войни статистиките са регистрирали униатско присъствие в около 50 селища в България. В седем от тях от предходния период съществуват пълноценни енории – Пловдив, Ямбол, Сливен, с. Топузларе, Доврукли, Гаджилово и Соуджак (Студена), а в други две само неорганизираны ядра – Стара Загора и София. След окончателното установяване на границите

през 1919 г. се оказва, че в България попадат четири нови униатски енории от Одринския вилает – Малко Търново, Дервишка могила, Мустрак и Покрован. Жителите на другите униатски енории се вливат в бежанския поток и след различни перипетии се пръскат в около 25 селища, 2/3 от които са в Югоизточна България, в непосредствена близост до българо-турската граница. Най-много униати се заселват в сектора между Марица и Тунджа – в Свиленградска, Тополовградска и Елховска околия, други покрай Арда и в близост до изцяло униатското село Покрован, трети в Бургас и Бургаска околия, четвърти по-навътре в страната.

Македонските униати се заселват компактно в София, където напълно доминират в новосъздадената енория. Те успяват да създадат само още две енории – в Делчево, Неврокопско, и в Куклен, Асеновградско. Във всички други заселища македонските униати или се сливат с тракийските си едновеци, или постепенно отпадат от униата.⁷

Според статистиките на Българската католическа църква от източен обред, изпращани в Дирекцията на изповеданията към МВРИ в периода между двете световни войни, числеността на българските униати варира между 5035 и 9250 души.⁸ Тази разлика идва от факта, че в някои случаи статистиките отразяват само броя на енорияшите, т.е. на официално регистрираните членове на източнокатолическите енории, а в други прибавят и т.нар. „пръснати и неприбрани“ македонски и тракийски униати, които все още не са се организирали църковно. Във всеки случай може да се забележи една ясна тенденция на редукция на българското униатство, която в навечерието на Втората световна война го свежда до миниатюрна религиозна общност от около 5000 души. Униатският клир наброява 49 свещенослужители, от които двама епископи (един действащ и един на почивка), един протосингел, 20 енорийски свещеници, 4 помощник-енорийски, 8 на специализация в чужбина, 2 преподаватели в колежи и 13 стари пенсионирани свещеници.⁹

През първата половина на 20-те години изпъква нуждата от цялостна реорганизация на църковно-административното устройство на българското униатство. Това е една от основните задачи на първия апостолически визитатор на Св. Престол в България архиепископ Анджело Джузепе Ронкали (бъдещият папа Йоан XXIII), пристигнал през април 1925 г. С негово съдействие неуредените въпроси и проблеми между клириците на бившия Македонски и Тракийски викариат са окончателно решени и всички униати на територията на

страната са организирани в една обща източнообредна епархия. За неин администратор през септември с.г. е назначен архимандрит Кирил Куртев (родом от с. Дрипчево, община Харманли, т.е. от средите на тракийските униати), който в края на следващата година е въздигнат в епископски сан. Под негово управление в годините между двете световни войни униатската епархия, която официално се именува „Източна католическа митрополия в България“, успява да се закрепва в организационно и кадрово отношение и дори да отбележи известен растеж с откриването на нови енории, навлизането на нови свещеници и разкриването на някои културно-просветни и благотворителни институции.¹⁰

През 1939 г. в България се наброяват 20 униатски енории, които покриват 37 селища, тъй като някои от енориите са съставни. Според официалните църковни статистики броят на униатите възлиза на 9520 души, от които 1700 бивши македонски и тракийски бежанци остават все още неорганизираны в църковно отношение. Униатските духовници по това време са 41, включително един действащ и един пенсиониран епископ. В страната има 19 униатски църкви, един параклис, три молитвени дома в частни сгради, а в седем селища вярващите се обслужват от приходящи свещеници в частни домове. Под прякото ръководство на Католическата източна митрополия се намират две монахински общества – на евхаристинките, създадено и със зона на действие в Македония, като част монахините му след войните се прехвърлят в България; и на кармелитките, пристигнали от Цариград през 1935 г. Някои от униатските духовници, предимно тракийци, са членове на религиозните общества на успенците и възкресенците, които още от предходния период развиват активна мисионерска дейност в България. Униатите в страната разполагат с една частна прогимназия в Малко Търново и по различно време с четири духовни семинарии с пансиони в Пловдив, Ямбол, Стара Загора и София. Евхаристинките поддържат сиропиталище с трапезария за бедни в София и детски колонии в с. Покрован, Ивайловградско, и с. Ново Делчево, Петричко.¹¹

В периода между двете световни войни униатската общност в България, макар и сравнително малочислена, се превръща в поле на сложни и динамични процеси, които окончателно формират нейния облик. Зад видимата страна на въпроса за църковно-административната консолидация на Македонския и Тракийския викариат и зад взаимните претенции на техните клирици всъщност се решава проблемът за идентичността.

Макар да се създават и да съществуват при еднакви условия от гледна точка на юридически статут, етнически субстрат и културна среда, Македонският и Тракийският викариат се развиват под въздействието на два различни мисионерски модела, оставили върху тях траен отпечатък. Лазаристите, които до войните действат сред българите в Македония, се придържат по-строго към първичния идеал на унията при съхраняване на обредна, канонична и догматична автентичност. По тази причина клирът на Македонския викариат носи всички атрибути на православие – повечето от македонските свещеници са женени и с многолюдни семейства, притежават недостатъчна общообразователна и богословска подготовка, а понятието им за църква и религия рядко надхвърля равнището на обредността. За разлика от тях, успенците и възкресенците, базирани първоначално в Одрин, но проникнали впоследствие и на територията на България, споделят едно по-прагматично разбиране за унията като етап от приобщаването (респективно сливането) към католическата църква. Като следствие от това схващане всички униатски свещеници в Тракийския викариат са неженени, повечето имат солидно богословско и философско образование, някои са учили на Запад.

В крайна сметка при униатите от Македония и Одринска Тракия се получава обратното на онова, което се забелязва при техните православни сънародници. По политически или емоционални подбуди Екзархията, българската държава и революционните организации винаги са инвестирали повече усилия и средства в Македония, отколкото в Одринска Тракия. Затова до войните македонските българи напълно доминират в общите институции над тракийските си сънародници. Когато униатските бежанци от Македония и Одринска Тракия се срещат в България, на преден план изпъква проблемът за идентичността, който най-ярко проличава в поведението на духовенството от двата източнообредни викариата. Тракийският униатски клир вече се отличава до такава степен от екзархийския си аналог, че възможността за интеграция чрез преминаване на служба в лоното на Българската православна църква е неосъществима. Униатските свещеници от Македония обаче се сблъскват с православни духовници, които почти с нищо не се различават от тях. Освен това македонските униати, които винаги са акцентирали повече на политическите, отколкото на църковните аспекти на униатството, са активни участници в националноосвободителните борби. Тяхната обвързаност с македонските революционни, културни и благотворителни организации е много силна и често надделява над религиозната солидарност.

Неслучайно учредената през 1922 г. в София Македонска католическа лига е член на Съюза македонските емигрантски организации в България и е много активна на полето на задграничната пропаганда на българската национална кауза по Македонския въпрос. Униатите от бившия Тракийски викариат не са изправени пред подобна съблазън, тъй като самостоятелните тракийски организации нямат нито традициите, нито обаянието на македонските. В крайна сметка става така, че в борбата за надмощие в организацията, управлението и облика на българското униатство в годините между двете световни войни тракийците вземат своя малък реванш за подчинеността им в ексархийското църковно-училищно дело и в македоно-одринското революционно движение в предходния период.¹²

На фона на шумната и напориста изява на македонските униати в обществено-политическото пространство някак незабележими и без достатъчна гласност остава дейността на униатските бежанци от Тракия, въпреки че тракийци хронологически прехождат своите едновременци в сдружаването. Още през 1897 г. тракийските униати дават живот на малък кръжок в София, сред чиито членове изпъква името на поручик Стойчо Гаруфалов. През 1912 г. кръжокът прераства в „Дружество на българите католици от източен обред“, с утвърден устав, настоятелство, членски състав. За лош късмет дружеството е учредено само ден преди обявяването на общата мобилизация за Балканската война и на практика не успява да развие каквато и да била дейност.¹³

Едва в края на 20-те се създават благоприятни условия за възстановяване на организационната дейност на тракийските униати. На първо място това е стабилизирането на църковната структура и оглавяването ѝ от епископ Кирил Куртев. Заедно с това по същото време става актуална католическата акция, т.е. обществено-политическото активизиране на католиците по света, а също и в България.

На 12 февруари 1928 г. в София се провежда организационно събрание за възстановяване на някогашното „Дружество на католиците от източен обред“. Участват 16 души, които решават старото дружество да се преименува на „Католическо дружество от източно-славянски обред „Св. Св. Кирил и Методий“, а уставът му да се промени съобразно новите условия. След като приема промените в устава, събранието избира Централен управителен съвет и контролна комисия.¹⁴

В първия състав на Централния управителен съвет са избрани: председател – Дончо Ангелов, заместник-началник на застрахова-

телното дружество „Балкан“, подпредседател – Марин Тарлев, касиер в застрахователното дружество „Орел“, секретар-касиер – Васил Маджаров, служител в Италианско-българската търговска банка, съветници – Николай Ношков и Георги Багджиев, адвокати. В контролната комисия влизат: д-р Христофор Драгов – журналист във в. „Демократически сговор“; Атанас Киров – началник на гара „Перловец“, и Христо Динев – служител в Италианско-българската банка. Всяка година общото събрание провежда избори за Централен управителен съвет и контролна комисия, но най-често сред избраниците са членовете на първите им състави. Неизменен председател на дружеството е Дончо Ангелов, който отстъпва този пост само веднъж – през 1931 г.¹⁵

Дружеството приема за свой патрон Св. Св. Кирил и Методий като спомен от Българо-католическата гимназия на възкресенците в Одрин, в която мнозина от основателите и членовете му са учили, и в знак на съзнателно следвана приемственост с едноименните дружества, учредени в Одрин през 1911 г. и в София през 1912 г.

Уставът на католическото дружество от източно-славянски обред „Св. Св. Кирил и Методий“ се състои от 52 члена, разделени в 9 глави. Целта е формулирана във втора глава: „да работи за умственото и религиозно-нравственото възпитание на членовете си и да ги подпомага в материално отношение“ (чл. 2). Уставът изрично подчертава, че дружеството няма да се занимава с „никакви политически въпроси“ и в своите действия ще се съобразява със законите на страната (чл. 3). Дружеството набира своите средства от членски вноски, волни пожертвувания, приходи от увеселения, сказки и др. (гл. III, чл. 4). Дружествените членове са разпределени в три категории: основатели, действителни и почетни. Правото на членство е достъпно за всеки българин католик от източно-славянски обред без разлика на пол и местожителство, като с одобрение на събранията могат да се приемат и католици от друг обред. Не се приемат обаче за членове „ония католици от източен или западен обред, имащи право на действително членство в католически сдружения, които не приемат за членове членовете на Дружеството“ (чл. 8). Тази забрана се отнася най-вече за Македонската католическа лига, която със своя устав изключва възможността за членство на католици, които не са родени в Македония или не са женени (омъжени) за македонски унитарии.

Дружеството се управлява от Централен управителен съвет от пет души (председател, подпредседател, секретар-касиер и двама съ-

ветници). При нужда този състав може да се допълва с още съветници и да се определи самостоятелна касиерска длъжност. Централният управителен съвет се избира с тайно гласуване и има мандат от една година. Неговата дейност се следи от контролна комисия от трима членове. В управителния съвет и в контролната комисия могат да бъдат избирани само онези действителни членове, които имат местожителство в София (гл. V, чл. 9 – 11). Събранията на дружеството са годишни, тримесечни и извънредни. Най-важни са годишните, които избират членовете на ръководните тела, приемат отчета и бюджета за приходите и разходите, разглеждат общи дружествени въпроси и провъзгласяват почетни членове (гл. VI, чл. 12 – 16). Подробно са регламентирани задълженията и правата на членовете на Централния управителен съвет, на контролната комисия и на различните категории дружествени членове (гл. VII, чл. 17 – 36). Дружеството може да открива клонове, които си избират свои тричленни настоятелства, но се подчиняват на разпорежданията на Централния управителен съвет (гл. VIII, чл. 37 – 47). Последната глава дава общи разпореждания за печата, патронния празник и процедурата за samozакриване (гл. IX, чл. 48 – 52).

Уставът на дружеството „Св. Св. Кирил и Методий“ е утвърден от МВРНЗ на 7 септември 1928 г. с някои редакционни поправки на отделни членове, които гарантират, че то няма да се занимава с политическа дейност. През ноември документът е одобрен от апостолическия делегат Анджело Джузепе Ронкали и епископ Кирил Куртев, които в писмата си до Централния управителен съвет изказват увереност в бъдещия му принос за развитието и утвърждаването на „католическата дейност“ в България. В края на 1928 г. уставът е отпечатан и раздаден на ръководителите и по-активните членове.¹⁶ На 6 юни 1930 г. извънредно събрание прави незначителни корекции в устава (чл. 8 и 13), които с нищо не променят съдържанието и общия дух на документа.¹⁷

През октомври 1928 г. Централният управителен съвет на дружеството се обръща с възвание към католиците от източен обред в България, с което ги приканва да се запишат за членове и да се сплотят около общата идея. „Не забравяйте – напомня възванието, – че благородното дело, с което сме се нагърбили, е предназначено най-вече за вас, католиците от източен обред, пръснати по далечните южнобългарски краища, защото нуждите и условията, при които сте поставени и живеете, заслужават една опора, а тази именно опора е дружеството ни. Поотделно – разединени, ние ще бъдем винаги

немощни и безсилни, но сплотени ще съставляваме сила, способна да устоява на законните ни религиозни права и ще бъдем утеха на бедните наши едновърци в полето на благотворителността“. До края на годината членовете на дружеството достигат 87 души.¹⁸

Твърде скоро събитията показват, че ръководителите на дружеството са били прави да търсят опора в сдружаването и единението. На фона на гоненията срещу униатите в някои отдалечени енории на 22 септември 1928 г. в „Църковен вестник“ е отпечатана статията „Глухи, слепи или нагли?“, подписана с инициала „Д“, зад който се крие професорът от Богословския факултет Димитър Дюлгеров. От страниците на синодалния официоз авторът на статията заявява, че католиците в България са чужденци, лъжебългари, предатели, агенти на външни сили и неканени гости, които сеят развала и развиват противодържавна дейност. Тази публикация предизвиква оправдано възмущение от страна на българските католици и особено на тракийските униати. На 10 ноември 1928 г. Централният управителен съвет изпраща официален протест до редакцията на „Църковен вестник“, с който опровергава обидните твърдения и защитава правата на униатите като лоялни български граждани.¹⁹

В края на 1928 г. ръководителите на дружеството решават да свикат конференция на представители на всички униатски енории в страната, която да обсъди въпроса за сдружаването и дейността в обществената сфера. Конкретният повод е планираният конгрес в Пловдив за създаване на Съюз на католическите дружества в България, който те смятат за ненавременен и нецелесъобразен. Членовете на Централния управителен съвет не без основание се опасяват, че при евентуално обединение в ръководните органи на бъдещия общ съюз ще надделеят представителите на западнообредните католици. Затова желанието на тракийските униати е обединението на дружествата да стане първо на епархийско равнище и след това да се търсят пътища и средства за създаване на общ католически съюз.

Важен етап от масовизирането на дружеството е проведената на 29 май 1928 г. конференция на католиците от източен обред в Ямбол. В нея вземат участие 27 делегати – 13 свещеници и 14 миряни – като представители на енориите в 16 селища: София, Пловдив, Бургас, Ямбол, Сливен, Малко Търново, Кавакли (Тополовград), Топузларе, Доврукли, Атолово, Покрован, Соуджак, Армутлук (Присадец), Хамидие (Филипово), Дервишка могила и Гаджилово (Гранитово). На конференцията присъства също апостолическият делегат архиепископ Анджело Джузепе Ронкали и епископ Кирил Куртев. Заседа-

нията се провеждат в новата сграда на католическото училище „Св. Св. Кирил и Методий“ под ръководството на бюро в състав: Дончо Ангелов – председател, свещеник Никола Димитров и Марин Тарлев – подпредседател, Георги Багджиев и Николай Ношков – секретари, и Михаил Георгиев и Димитър Маджуров – съветници.

Работата на конференцията е открита от архиепископ Ронкали, който я поставя в рамките на католическата акция. След него председателят Дончо Ангелов представя на вниманието на делегатите и гостите реферата „Организационни нужди и условия на южнобългарските католически енории от източен обред: енорийски сдружения, обединени около една своя епархиална организация, подчинени на владиката“. После енорийските свещеници правят кратки доклади за състоянието и организационните условия в енориите им. Следобедното заседание продължава с изложение върху общото обединение на католиците от източен и западен обред и разисквания за бъдещата дейност на дружеството „Св. Св. Кирил и Методий“.²⁰

Основните резултати от конференцията в Ямбол очертават организационните принципи за сдружаването на католиците от източен обред и трасират главните насоки за тяхната дейност:

„1. Дружеството „Св. Св. Кирил и Методий“ да действа в рамките на централния устав за основаване на клонове със свои устави в енориите, където такива клонове могат да съществуват и да се развиват. Тия клонове да внасят в централата една определена годишна такса за образуване на общ фонд за защита на верски страдащите наши едновърци и за други извънредни нужди от обща полза.

2. Селските и градските енории, където няма условия за самостоятелни клонове, да бъдат причислени направо към централата в София, или към най-близкия клон като секции или групи, според желанието и интересите им.

3. За клоновете да се изработи един временен правилник, който впоследствие клоновете да заменят със свой устав в рамките на централния, като последния претърпи, с оглед на нуждите на клоновете и секциите, необходимите изменения и допълнения от избраната за целта комисия от конференцията.

4. Възприема се по принцип учредяването на един висш дружествен съвет в София, в който, освен Централния управителен съвет, да участват и председателите на клоновете и представител на владиката. Натовазва се същата комисия да обсъди практическата и техническата страна на въпроса и направи по-нататъшното.

5. Одобрява се досегашното поведение и държание на Друже-

ството „Св. Св. Кирил и Методий“ по въпроса за съюза на католическите дружества в България.

6. Възприема се като най-подходящ път за обединение на дружествата то да стане най-напред между съществуващите дружества във всяка епархия чрез образуване на епархиален съвет. Така образуваните съвети от трите епархии в България да създадат общ съвет с представители на тримата владци, който да обединява католичеството от двата обряда в България“.²¹

По това време дружеството наброява 142 редовни членове. Скоро в десетина униатски енории се създават клонове, а в останалите отделни лица членуват индивидуално. Тъй като в мнозинството си членовете на централния столичен клон и на секциите му в провинцията са бежанци от Източна Тракия, дружеството „Св. Св. Кирил и Методий“ е известно повече като „Тракийско дружество“, за разлика от Македонската католическа лига, която действа само сред униатите от Македония. Така дори универсалната католическа църква не се оказва в състояние да обедини тракийските и македонските българи, които след войните и националните катастрофи загърбват дотогавашното единство и поемат по отделни пътища.

Въпреки импулса на Ямболската конференция дейността на дружеството не бележи никакви особени постижения. Опит за активизиране е направен в началото на 1930 г., когато Централният управителен съвет изработва „Правилник за клонове и секции при католическото дружество от източно-славянски обред „Св. Св. Кирил и Методий“. Целта на този документ е да масовизира дружеството, като прехвърли известни правомощия и отговорности върху провинциалните настоятелства.²²

В следващите години дружество „Св. Св. Кирил и Методий“ наистина регистрира известен растеж на броя на членовете си. През 1930 г. те са 162 души, от които 21 в София, 16 в Хамидие, по 15 в Покрован и Доврукли, по 13 в Атолово, Дервишка могила и Соуджак, по 11 в Топузларе и Атерен, 9 в Армутлук, по 5 в Ямбол и Сливен, 4 в Свиленград и по един или двама в още седем селища. През 1931 г. членовете на дружеството се покачват на 171, през 1932 г. достигат до 188 души. Това е най-големият разцвет на дружеството, след което започва бавен упадък. Доста членове бавят изплащането на членския внос, други направо се отказват от членство. През пролетта на 1934 г. прекратява съществуването си Ямболската секция, която в най-добрите си години наброява 14 души. Преди или след това същото правят и други провинциални секции. Новата политическа

конюнктура след преврата на 19 май 1934 година още повече задълбочава организационната криза на дружеството.²³

На 25 януари 1925 г. председателят Дончо Ангелов и секретарят Марин Тарлев подписват последните служебни писма. Едното е адресирано да Софийския областен съд с молба дружеството да бъде заличено от регистъра на юридическите лица, а с другото за същото е информирано МВРНЗ. Това е краят на Католическото дружество от източно-славянски обред „Св. Св. Кирил и Методий“ в България.²⁴

В отличие от Македонската католическа лига тракийското дружество „Св. Св. Кирил и Методий“ рязко се разграничава от политиката и може би затова не успява да развие някаква по-значима дейност и да остави забележима следа в историята. Неговата дейност остава в рамките на взаимно подпомагане на организирания членове, в съвместно им участие в църковно-религиозните празници и в подкрепата на общите инициативи на Католическата църква в България.

БЕЛЕЖКИ

¹ **С. Елдъров.** Униатството в съдбата на България. Очерци из историята на Българската католическа църква от източен обред. С., 1994; Същият. Католиците в България. Историческо изследване. С., 2002.

² **В. Вичев.** Книга за село Покрован. Хасково, 2009, 83 – 84, 91 – 111.

³ **Д. Ангелов.** Преосвещенство Михаил Д. Миров. – В: Календар „Св. Кирил и Методий“. С., 1924, с. 48 – 54; **С. Елдъров.** Униатството в съдбата на България..., 29 – 36.

⁴ ЦДА, ф. 246 К, оп. 1, а.е. 259, л. 86–102.

⁵ ДА – Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а.е. 22, л. 37.

⁶ **Т. Кертев.** Поляци и българи. Делото на отците възкресенци в Одрин 1863 – 1918. С., 1936; **С. Елдъров.** Католическата църква, тракийските униати и Балканската война (1912 – 1913). – Известия на Тракийския научен институт. Т. 8. С., 2008, 38 – 56.

⁷ **С. Елдъров.** Католиците в България..., 445 – 446.

⁸ ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а.е. 1175, л. 60, 65; оп. 4, а.е. 62, л. 6, 29 – 30.

⁹ Пак там, оп. 7, а.е. 83, л. 14 – 15; **С. Елдъров.** Католиците в България..., 446 – 448.

¹⁰ „**Българският папа**“. Архиепископ Анджело Джузепе Ронкали – папа Йоан XXIII и България. Сборник с доклади и материали от научна конференция, София, 5 юни 2013 г. Съставители Светлозар Елдъров, Александър Костов. С., 2014.

¹¹ Пак там, оп. 7, а.е. 83, л. 14 – 15; **С. Елдъров.** Католиците в Бълга-

рия..., 447– 448.

¹² История на България. Т. 9. История на България 1918 – 1944. С., 2012, 598 – 599.

¹³ **С. Елдъров.** Униатството в съдбата на България..., 151 – 152.

¹⁴ **Д. Ангелов.** Католическото Дружество „Св. Кирил и Методи“ в София. – В: Календар „Св. Кирил и Методи“ за 1929 год. С., 1929, 151 – 152; Същият. Католическо д-во от Източно-славянски обред „Св. Св. Кирил и Методи“ – София. – В: Календар „Св. Кирил и Методи“ за 1934. С., 1934, 143 – 144.

¹⁵ ЦДА, ф. 264 К, оп. 2, а.е. 9388, л. 48.

¹⁶ Устав на католическото дружество от източно-славянски обред „Св. Св. Кирил и Методи“ ст. София. С., 1928.

¹⁷ ЦДА, ф. 264 К, оп. 2, а.е. 9388, л. 27 – 28.

¹⁸ Личен архив на автора.

¹⁹ **С. Елдъров.** Униатството в съдбата на България..., 153 – 154.

²⁰ **Истина, № 4**, 4 юни 1929; Делегат. Първата конференция на католическите енории от източен обред в България. – В: Календар „Св. Кирил и Методи“ за 1930. С., 1930, 33 – 40.

²¹ **Истина, № 6**, 10 юни 1929.

²² Личен архив на автора.

²³ Пак там.

²⁴ ЦДА, ф. 264 К, оп. 2, а.е. 9388, л. 3.

ГИМНАЗИЯ „Д-Р ПЕТЪР БЕРОН“ – СВИЛЕНГРАД – ОФИЦИАЛНО ПРИЗНАТА ЗА ПРЯК НАСЛЕДНИК И ПРОДЪЛЖИТЕЛ НА РОДОЛЮБИВИТЕ ИДЕИ НА ОДРИНСКАТА МЪЖКА ГИМНАЗИЯ

АНКА АТАНАСОВА

„Най-доброто доказателство за духовния подем на народа ни са такива лични училища в града, който е на една от вратите на България.“

Акад. Илчо Димитров

(из летописа на Гимназия Д-р Петър Берон)

Заставам пред вас с едно голямо вълнение и с не по-малко притеснение. Вълнението ми е породено от това, че трябва да говоря за едно събитие, наречено от акад. Милетич „Разорение на тракийските българи“. Започнало с избиването на 350 мъже и 1100 деца, жени и старци на Булгаркьой, до село Пишман – опожарено и никога не възстановено. Дядо ми остана до края на живота си (1976 г.) в близост до граничната бразда, вперил поглед в турският пост. С какво може да се заплати тази мъка, тази надежда? Тракийският род се е разпръснал като „мъниста от скъсана огърлица“. Кой може да заплати раздялата на най-близките. Но все пак те чакат... За мен това е истински геноцид, а може би и първият геноцид в Европа. Да извоюваме свободата на Одринска Тракия с цената на живота на хиляди българи. Може би няма българско семейство, което да не е изпратило войник на фронта, да не е участвало в Одринската епопея от 1912 г. Но радостта от победата трае само три месеца от 13.03.1913 г. до 16.06.1913 г. Три златни месеца за българите от освободена Тракия. Радостта е кратка. Нарушена е границата Мидия – Енос. Обезбългарена е Тракия с огън и меч. Навярно народите не знаят по-жестоко разорение. Тракия е напоена с кръвта на хиляди тракийци. Останалите живи очакват през целия си живот да се завърнат в родна Тра-

кия. Границите на България остават кървавочервени, затворени за тях. Три златни месеца свобода, а годините в подготовка за това са много.

Борбата на българите в Тракия за духовна независимост е продължителен процес, който започва след Руско-турската война 1877–1878 г. Българската екзархия и възрожденците от XIX век успяват да издействат пълна църковна и културно-национална самостоятелност. Голям размах добива и борбата на българското население за независимост в областта на просветното дело. Като директор на Гимназия „Д-р Петър Берон“ Свиленград за периода 1992–1999 г. имах възможност по-задълбочено да се запозная с нейното минало. Да се завърна към нейните корени и да се опра на тях. По това време името на д-р Петър Берон се носи от 48 училища, читалища и издателства и др. Това не е случайно. Петър Берон е първият наш Възрожденски просветител, енциклопедист и реформатор на учебното дело в България и поробена Тракия. През 1824 г. съставя първия български учебник – „Буквар с различни поучения“, станал популярен под името „Рибен буквар“, с който пропагандира принципите на светското образование. Нашият педагог милее за училищата не само в своя роден град Котел. Той пише *„Аз не считам за свое отечество само Котел, а цяла България“* и дава средства за откриването на училища в Пловдив, Търново, Варна, Сливен, Елена, Тополовград и др. Изпраща и упътване за тяхното уреждане. Още приживе завещава имота си за просветни цели. Настоява да се открият училища и в Тракия. Идеята за създаване на българска гимназия в Одрин се ражда още през Възраждането след края на Кримската война. През 1863 г. руското консулство в Одрин подхвърля идеята за организиране на българско централно училище по подобие на руските гимназии. За осъществяването на тази идея е допринесла и завещателната воля на д-р Берон: сумата от продажбата на имотите му трябвало да послужи за построяване за училища в околните: Одрин, Пловдив и Котел. През септември 1872 г. в Букурещ е създаден комитет от 12 български търговци начело с Христо и Евлоги Георгиеви, който се занимава с Бероновото наследство. По повод на възникнали разногласия П. Р. Славейков пише: *„Необходимо е всички да разберат, че без Одрин няма Тракия, а без помощ за утвърждаване на българщината чрез образование, няма Одрин за българите“*.

През 1889 г. се основава фонд „Д-р Петър Берон“ за издържане на бъдещата гимназия. По това време българската община в Одрин издържа 8 основни училища. Към основното училище в кв. Калето

е открит първи прогимназиален клас с главен учител Тодор Найденов от Свиленград, след 5 години е имало 3 класа с 35 ученици, на следващата година те са 50, а учителите 6. С откриването на V клас през 1896 г. училището има печат с надпис „Българска мъжка реална гимназия д-р Петър Берон“. Издържа се от набраните лихви от фонда „Берон“. Пожар на два пъти изпепелява гимназията. Търси се подходящо място и се изготвя план за отделна сграда. 150 хиляди златни лева е дала българската църковна общност за построяване на нова сграда. На 5 май 1910 г. се прави първата копка. Изгражда се най-величествената сграда в Одрин. Гимназия „Д-р Петър Берон“ в Одрин просъществува до 1912 г., когато става приют за българите по време на Балканската война. Директори на училището са били: Димитър Хаджииванов (1896–1897 г.), превел „Клетниците“ на Виктор Юго, Константин К. Танев (1897–1900 г.), Иван Гюлимезов (1900–1903 г.) – химик – автор на учебник по химия, Антон Попстоилов (1903–1908 г. и 1908–1910 г.) – краевед, автор на книги, Васил Йорданов (1904–1908 г.), Димитър Мирчев (1910–05.10.1912 г.).

През втората си учебна година гимназията е педагогическа. В дейността ѝ е пламтяла искрата за присъединяването на българите и техните земи към новосъздадената Българска държава. Завършващите ученици отиват по селата и градовете на Тракия да сеят просвета и култура, да формират българско национално съзнание. Тъкмо тези учители и възпитаници на мъжката гимназия в Одрин поставят началото и организират националноосвободителното движение във все още поробената Тракия. Много от възпитаниците на Одринската мъжка педагогическа гимназия поемат ръководството на революционните комитети в Тракия. Сред тях са бележити личности – славни войводи и поборници, учени и писатели, летописци на святата борба:

– Димитър Попниколов – старият учител от Карахадър, Лозенградско, поборник, основател на вестник „Тракия“ 1921 г., покръстен с идеите на ВМОРО. Принуден да забегне, защото с брат си – бъдещият войвода и автор на „Ясен месец вече сгрява“ Яни Попов, получават от Одринския военен съд задочно по 101 години затвор. Като председател на Върховния комитет на организацията и тракийски народен представител горещо защитава правата и интересите на тракийските бежанци.

– Академик Димитър Михалчев – философът от Лозенград, председател на тракийската организация (от декември 1918 г. до 1923 г.), сам участвал в настаняването на бежанците. За академик

е избран през 1932 г., а от 1944 до 1947 г. е председател на БАН. От 1924 г. до 1927 г. е пълномощен министър в Прага, на два пъти е посланик в Москва – от 1934 до 1936 г. и от 1944 до 1946 г.

– Константин Петканов – романистът на Тракия, член и секретар на Върховния тракийски комитет, член на ръководството на Тракийския научен институт, а с писателското си перо допринася за издигане на равнището на в. „Тракия“.

– Анастас Спасов Разбойников – завършил българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“, участва в конгреса на Петрова нива, Балканската и Първата световна война, съчредител на Тракийския научен институт.

– Димитър Катерински и много други.

Поради печалните военни събития оцелелите живи възпитаници на Одринската гимназия „Д-р Петър Берон“, са пръснати из България, заемащи високи държавни служби: академици, професори, адвокати, лекари, писатели, учители и др. Всички те обаче, където и да са, с възторг си спомнят за своята гимназия и за своя благодетел.

През 1922 г. в Свиленград е открита гимназия. Нейни директори и учители са учители и ученици от Одринската гимназия, първи директор – Станко Митев Разбойников. През тази година гимназията се помещава в бялата сграда на Червеното училище „Христо Попмарков“. След това се премества в Сиропиталището, построено от свиленградчанина Александър Кипров. На 14.05.1939 г. се освещава третата сграда на гимназията в някогашното хорище на Свиленград (днес ПГССИ). На тържеството министърът гимназията с надпис „Смесена гимназия „Д-р Петър Берон“ (с което и до днес бероновци вървят смело към своя летопис) и призвание за приемница на Одринската българска гимназия „Д-р Петър Берон“.

Населението на града приема с радост заслуженото име на д-р Петър Берон, защото тук е принесена цялата материална база на Одринската гимназия – библиотеката, сбирката по биология, много пособия по физика и химия, някои от които се ползват и от днешните ученици на СОУ „Д-р Петър Берон“, Свиленград.

Всички учители и ученици от Одринската гимназия принасят патриотичния заряд от Одринско в Свиленград. Масовата културна дейност съдейства за укрепване на националното съзнание. В рамките на тази дейност твърде голям успех има създаденият струнен оркестър при Одринската мъжка гимназия, който посещава Димитика и други тракийски градове и повдига духат на населението. По подобие на оркестъра в Одрин Александър Попов – участник в този

оркестър, организира и в Мустафапаша такъв оркестър.

Друга форма, пренесена от Одринската гимназия в Свиленград, е изнасяне на беседи от учителите пред ученици, родители, население. По подобие в гимназията в Свиленград бе създаден клуб „Родолубие“, който извърши проучвателна дейност, срещи с потомци на ученици и учители от Одринската гимназия. Беседи изнесоха г-н Живко Шопов, Златил Дойчев, Димитър Гюзюлджов, Стефан Милев и др. С особена тържественост е празнуването на Деня на Св. св. Кирил и Методий в двете гимназии. Провеждат се тържествени празници в края на учебната година. Издирени са много материали, изискани от Хасковския, Габровския и Пловдивския исторически музей, както и от Националния исторически музей – София. Цялата изследователска дейност бе посветена на 100-годишнината от създаването на българската мъжка реална гимназия „Д-р Петър Берон“ в гр. Одрин.

През март 1996 г. патронният празник беше посветен на 100-годишнината от откриването на Одринската гимназия, гост на което беше проф. д.и.н. Стайко Трифонов. Изтъкнато бе, че много от възпитаниците на гимназията намират своята реализация в нашия социално-икономически живот като инженери, лекари, учители, икономисти и други. Сред най-авторитетните учени в нашата страна, които са гордост за гимназията, са нейните възпитаници – акад. Любомир Желязков, кинорежисьор Бинка Желязкова, проф. Елена Киркова, проф. Георги Фотев, проф. Живка Войнова, проф. Илия Хаджилиев, проф. Милко Даскалов и много други. На 01.11.1996 г. (Деня на народните будители) Свиленград тържествено отбеляза 100-годишнината от откриването на българската мъжка реална гимназия „Д-р Петър Берон“ организирана от Община Свиленград и Съюза на тракийските дружества в България. Официални гости бяха министърът на образованието, науката и технологиите акад. Илчо Димитров, областният управител Ангел Найденов, председателят на Съюза на тракийските дружества в България Костадин Карамитрев, депутатът от Демократичната левица Червенко Крумов, кметовете на съседните общини Харманли и Маджарово, зам.-кметът на Хасково, председателите на регионалните тракийски дружества Стара Загора, Хасково, Димитровград и др.

Въз основа на предоставяне на становища от Хасковския, Габровския и Националния исторически музей и Съюза на тракийските дружества в България министърът на образованието, науката и технологиите издава удостоверение, с което официално се признава

Гимназия „Д-р Петър Берон“ – Свиленград за пряк наследник и продължител на родолюбивите идеи на Одринската мъжка гимназия. В летописната книга акад. Илчо Димитров записва: „В този двоен празник – вековния юбилей на гимназията и Деня на будителите, още веднъж изразявам увереността си, че днешните ученици ще бъдат достойни за голямото си наследство“.

Мост към Одрин

Одрин през последните десетилетия се превръща в притегателен духовен център за българите от Източна Тракия и региона. Много жители и туристи посещават православните храмове „Св. Георги“ и възстановената църква „Св. Св. Константин и Елена“. Те се превърнаха в място на преклонение пред дедите на тракийци. Тук се срещат зрели, мъдри хора.

С откриването на български просветно-образователен център в Тракийския университет в Одрин – катедра за балкански езици, гр. Одрин се превръща в притегателен духовен и просветен център за студентската младеж. Жители и студенти редовно се възползват от читалищния фонд на „Св. Георги“. А нима не биха се разширили тези идеи, ако се положат усилия и за отваряне вратите на Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“?! Та нали гимназия „Д-р Петър Берон“ – Свиленград е неин пряк наследник. Нима нямаме право да настояваме за това? Та нали за нейното построяване и поддържане са използвани само средствата единствено от Беровия фонд. Възможно ли е да превърнем тази сграда отново в средище на култура и просвета, в един светилник и непресъхващ извор за нови и образовани кадри, средище, където средношколците по бероновски да дерзаят и да овладяват върховете на науката в служба на развитие на прогреса на нашите две съседни страни?

На 02.10.2013 г. се проведе научна конференция на тема „Свиленград – град на бежанците“, на която се направи предложение: Община Свиленград съвместно със СТДБ и ТНИ да настояват сградата на Одринската гимназия, построена със средствата на д-р Петър Берон, да се върне на Българската държава. Предложението се направи от инициативен комитет: Георги Манолов – кмет на Община Свиленград, Снежана Янева – директор на Дирекция Образование, Елена Митева – директор на ОИМ, Мариян Боянов – директор на СОУ „Д-р Петър Берон“, Анка Атанасова – бивш директор на СОУ „Д-р Петър Берон“.

МАРА МИХАЙЛОВА

ПЕТРА МЕЧЕВА

Тази жена – тракийка, бежанка, е с изключителен принос към Тракийската организация и Тракийското женско движение в България.

Мара Михайлова е родена на 28 ноември 1901 г. в прекрасен кът на Беломорска Тракия – с. Чобанкьой. Селото, скътано в южните склонове на тракийската Родопска планина. Тази красива природа, в която расте Мара, ще възпита у нея траен усет към възвишеното, към „каматното“ и то ще стане нейна същност, която тя ще раздава у хората през целия си живот.

Мара крепне и се развива в родолюбиво патриотично семейство от потекло на борци за независима българска църква и просвета. Споменът за подвизите на Капитан Петко войвода е жив и непримиримият му спрямо потисничеството дух цари в атмосферата на семейството. Слуша тя разказите на дядовците си, ятаци на легендарния герой. Затова родолюбието и свободолюбието, борбеността и жаждата за освобождение от гнета ще я съпровождат през целия ѝ живот. Затова с възторг и опиянение тя, макар и малка, ще посрещне обявяването на Балканската освободителна война от 1912 г., победата на българските воители при превземането на Одрин. „Одрин падна! Одрин падна!...“ – този ек и тази радост от победата тя ще носи в сърцето си винаги и навсякъде. Тържественият звън на камбаните, оповестяващи свободата на Тракия, възгласите и грейналите лица на българите, посрещнали свободата, ще се запечатат дълбоко в детското ѝ съзнание. Това сладко опиянение на свободата е миг, незабравим сладък миг. Тя е само на 12 години. Но в детското ѝ съзнание ще залегне дълбоко и разочарованието от недалновидната дипломатия и неразумната политика на българските управници. Тя ще преживее ужасите от разорението на тракийските българи, от безчинствата на башибозука, от пожарищата, изнасилванията, от страданията на народа български. Затова по-късно тя ще си спомня за своето родно място и ще го нарече „многострадална Беломорска Тракия“. Тя ще запомни и несправедливия Ньойски договор, който завинаги ѝ го от-

нема и по настояване на великите сили го предава на Гърция, като българското население е подгонено, а Тракия – обезбългарена.

Свободолюбивата и борбена натура на Мара Михайлова (вече съпруга на тракиецца Аргир Михайлов), макар и на ръце с мъжка рожба (Георги), не може да се примири с тази несправедливост. Организира траурни митинги, пише декларации и прокламации до великите сили за връщане на родината и на Тракия. Тракийското население, според нея, не бива да се примирява. Необходима е борба, в която трябва да се включи и жената тракийка. Но в началото на ХХ век тя е неука и плаха. Чрез в. „Тракия“ Мара Михайлова зове:

„Бързай, жено, и до една застанете в редовете на новия съюз, който ще се роди чрез тебе. И ти, където и да си, последвай примера на тракийските жени от София и Варна, които първи се събудиха и туриха началото.“

Бежанката Мара Михайлова първа дава идеята жените тракийки да се обединят в своя организация, която да носи названието Тракийски женски съюз, като сила в борбата за родна Тракия. Посещава тракийски конгреси и макар да е сама, подготвя почвата за новата организация на жените, която тепърва ще се ражда. Показателна в това отношение е статията ѝ във в. „Тракия“, в която подчертава:

„Присъствах на ХІІ конгрес на Тракийската организация, който се проведе през октомври 1927 година в град Пловдив. Не взех думата, защото се чувствах самотна и недостатъчно смела. Бях само аз една-единствена жена. Но за жената тракийка и дума не стана.“

Цяло десетилетие Мара Михайлова работи за осъзнаването и извеждането на жената тракийка на обществената сцена. На 28 октомври 1933 г. в София се провежда Първият тракийски женски конгрес. Началото е поставено и от Мара Михайлова.

След учредяването на Тракийския женски съюз (ТЖС) тя пак излиза със статия във в. „Тракия“ под заглавие „Тракийски женски съюз“. В нея тя пита: Защо се роди ТЖС? Трябва ли той да живее? Потребен ли е той при наличие на толкова организации? И отговаря:

„Да! Той се роди, защото ще нареди всяка тракийка под знамето на ТЖС. Защото ще събуди съзнанието ѝ за дълг и към поробената ѝ Родина. ТЖС ще просвети със своето съществуване майката, защото на Тракия са нужни просветени синове. ТЖС призовава всяка тракийска снаха, била богата или от бедно семейство, от колибата, от селото, от града, била тя учена или неука, да се нареди в дългите редици, готова за работа за своето племе. Нека запом-

ним, че тази, която е забравила где за първи път е видяла слънцето, где е казала първото „мамо“, где е чула песента на тая, която е дала за нея младост, здраве и живота си, не може да бъде между хората и в тяхното общество, тя няма място там. Тя ще побърза да намери сама пътя, който води до нейния общ дом – Тракия.“

Виждаме, че цялото същество на Мара Михайлова е обладано от борбата за освобождението на Тракия. Смисълът на нейния живот е да види родината си свободна. Цялото ѝ журналистическо и писателско творчество е подчинено на нейната вътрешна потребност за свобода, на нейната болка от кървящата ѝ рана – Тракия. Тази болка ще бъде с нея завинаги. С тази идея е проникната цялата ѝ творческа дейност. И който не прозре това, четейки богатото ѝ литературно наследство, той не ще го разбере.

Мара Михайлова е толкова борбена, че въпреки превратностите в живота ѝ нищо не може да я сломи. Нито осъждането ѝ на смърт чрез обесване от гръцката администрация, нито задържането ѝ от МВР – Кърджали през 1944 г., нито изключването ѝ от Съюза на провинциалните журналисти, най-тежко преживяно от нея. През целия си живот тя доказваше себе си, доказваше своя неподкупен дух и творчески заряд, доказваше, че не е подвластна на никоя партия, че за нея има една партия и тя се нарича Тракия, другояче – България. Затова Мара Михайлова бе уважавана от всички, убедили се в нейната чистота и вяност към идеалите на България. През по-голямата част от живота си тя беше хонориран сътрудник на Българската академия на науките с високи оценки за личността ѝ. Нейните изследвания за бита и културата на тракийци, на родопското население – турци, българи мохамедани, арменци, цигани, са ценен принос към българската етнография. Затова делото на Мара Михайлова има общонационално значение. Със своето творчество – изследователска и събирателска дейност, като журналист и писател, като краевед, като борец за националната тракийска кауза, тя принадлежи не само на Тракия, не само на Кърджали, а на цяла България.

Тракийските бежанци напуснаха своите родни места, но донесоха в България своята култура, бит и песни, своите обичаи, които Мара Михайлова внесе в съкровищницата на българската фолклорна наука. С големия си талант, интелигентност и преданост към своето племе тя пресъздаде обичая тракийска сватба, документиран и във филм. Така Тракия оживя. Мара Михайлова предаде своята вътрешна потребност и душевно богатство на цялото тракийско население в кв. Гледка в Кърджали, което я обожаваше и ѝ се доверяваше.

„Водена от същите родолюбиви чувства, тя създаде и Историческия музей в Кърджали. Трудности имаше. Но тази непримирима към пречките тракийка изкара цялото тракийско население в Кърджали с неговия колоритен реквизит, народни песни и носии и превърна една първомайска манифестация в тракийско чудо. Накара ръководителите на града да се обърнат с лице към голямата идея – създаване на исторически музей в града. Увлече и други ентузиаста. И го направи. Най-просторният, най-богатият по тематика, по тракийско присъствие и експонати сред историческите музеи в България.“ Тъкмо с него според мен Мара Михайлова приживе си изгради паметник, и който посети Кърджали и не е видял музея, все едно че не е бил в този град.

На младини Мара Михайлова всъщност мечтае да следва журналистика. Тази нейна мечта я отвежда в Париж през март 1934 г., благодарение на разбирането на съпруга ѝ Аргир Михайлов, „съпруга татко“, както го нарича тя с признателност. Престоят ѝ там е кратък, но въпреки това тя вкусува от голямата култура на Европа, влиза в съприкосновение с голямата журналистика и връщайки се в България, издава в. „Арда“, последван от в. „Празничен вестник“ съвместно с П. Стойчев. През това време сътрудничи на централни вестници и списания. Сред тях са в. „Тракия“, в. „Мир“, вестник за българите мохамедани и Родопите, в. „Утро“, в. „Родопска област“ и много други. За тази ѝ дейност през 1938 г. е приета за член на Съюза на провинциалните журналисти.

През 1941–1944 г. Тракия е отворена. Тракийското население масово се връща по родните си места. Семейството на Мара Михайлова е първо сред тях. С голяма енергия и набран журналистически опит тя започва издаването на в. „Тракия“ в Гюмюрджина (Комотини). В него дава превес на етнографски, исторически, географски и фолклорни материали, към които и тя самата има предпочитания. Тя припомня на тракийците тяхната история, съприобщава ги към тяхната родна земя, към песните на дедите им. По-късно това ще подразни гърците и те ще търсят реванш, като осъждат на смърт чрез обесване „*Мара Михайлова – патриотката*“, както я определят те, „*духовното знаме на българите*“.

Успоредно с активната си журналистическа дейност Мара Михайлова пише и книги. Остава ни едно изключително богато в жанрово отношение литературно наследство – пиеси, разкази, стихотворения, пътеписи, публицистика, фолклористика и др. Засега са излезли трудовете ѝ „Етнографски проучвания на Източните Родо-

пи“, „Виена китка с алтънче“ (като мото към тази книга тя поставя думите: „Посвещавам този труд на родината ми многострадална Беломорска Тракия“.) Тя написа още книгите: „Историята на град Кърджали“, „Писателите и войната“ и „Моето родно село Чобанкьой“.

Приживе Мара Михайлова обаче издава само „Писателите и войната“. На въпроса защо не е издала другите си трудове, след като е имала възможност, тя отговаря:

„Душата ми летеше, нямах време да се обръщам назад, за мене бе важно, че съм ги написала.“

Ако днес определяме акад. Константин Петканов като певец на Одринска (Източна) Тракия, защо Мара Михайлова да не определим като певец на Беломорска Тракия! Името на Мара Михайлова спокойно можем да наредим в редицата на големи светили, които работеха за тракийска кауза – Христо Силянов, Христо Караманджуков, Любомир Милетич, Михаил Герджиков, Атанас Примовски, Димитър Михалчев и още много деятели с принос към тракийското дело.

Животът на Мара Михайлова е свидетелство за огромния културен потенциал на бежанците тракийци. Наистина те донесоха в голямото отечество горчив спомен за най-дългото турско робство над българите, защото от всички български земи Тракия първа бе посечена от турски ятаган и последна – освободена.

За да останат българи, бежанците тракийци оставиха свещената бащина земя, напоена с потта и кръвта на предците им, свещената земя между трите реки Арда, Гунджа, и Марица, земята между двете морета – Мраморното и Бялото. Те дойдоха в България само с децата си. Но донесоха и своята култура, своите песни и предания. Те дадоха на България видни личности. Расте четвърто и пето поколение потомци на тракийци. Предаността и любовта към родината на дедите им не угасва.

Мара Михайлова неслучайно пише книгата си „Писателите и войната“. Тя представлява предизвикателство към безумието на онези, които правят войни. Представлява предизвикателство към съвестта на нацията – писателите. Представлява вътрешен протест срещу неправилно устроения свят, който допуска да има страдащи, да има бежанци, прогонени от родния дом. Тя доказва, че бидейки сама бежанка, далече от своето родно място, чрез мислите и поривите на най-известните български писатели за времето тя показва причината войните.

През целия си живот Мара Михайлова работи за тракийската кауза. Докато в началото на ХХ век тази кауза гласеше: „Тракия на

тракийци“, днес, когато Европа върви към обединение, към изграждане на общ европейски дом, тракийската кауза бележи развитие и вече гласи: „Тракия без граници“. Ето идеала, който се залага днес в тази кауза. Границите не могат да се прекрояват, но могат да се премахнат. Със своята дейност Мара Михайлова разкъса етническите бариери между хората. Затова днес я тачат и обичат и българи, и турци, и цигани, и мохамедани.

Тракия винаги е била средищна земя. Тя трябва да се превърне в обща територия на хора, капитали и идеи. Тракийската кауза от проблем на политиката, трябва да се превърне в проблем на културата. За това допринесе със своя живот и дело Мара Михайлова.

И в духа на Мара Михайлова си поставяме въпроса, необходим ли е днес ТЖСБ?

И пак в нейния дух отговаряме – ДА, той е потребен на тракийската организация, в която най-активната част днес са жените-тракийки.

Чрез клубовете на жените-тракийки, изградени в тракийските дружества се поддържа тракийската атмосфера – обичаи, песни, хора, бит и култура поддържат специфичния характер на тракийската организация, което ни отличава от всички други организации.

Липсва ли всичко това в живота на тракийската организация, ние ще се превърнем в една безлична организация като много други, които ежедневно се появяват.

Искам да поздравя Клуба на жената-тракийка в Кърджали – Веска Колева – за нейната всеотдайност. Да поздравя г-н Яни Янев за помощта, която получаваме от него, и да предложа сега, когато честваме 80 години от създаване на ТЖСБ, чийто основател е Мара Михайлова, Клубът на жената-тракийка в Кърджали да бъде именуван на нейно име.

СЪДЪРЖАНИЕ

Встъпителни думи *Васил Проданов, Ваня Стоянова*. / 5

ВЪВЕДЕНИЕ

Васил Проданов Дискурсът и паметта за станалото с тракийските българи. / 8

ЧАСТ I. БАЛКАНСКАТА ВОЙНА, ОДРИНСКАТА ЕПОПЕЯ И ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

Димитър Зафиров Политико-военен синтез на Балканската война 1912–1913 г. / 17

Светлозар Елдъргов Българите в обсадения Одрин. / 28

Петрония Карамитрева, Петър Ходулов Доганхисарският комита Ангел Карамитрев. / 43

Георги Митринов Съдбата на българското християнско население в Източна Тракия (Чаталджанско и Цариградско) през 1913–1914 г. / 64

Иванка Ангелова Документи на БЗКБ – клон Ортакъой (Ивайловград) за разорбяването на тракийските бежанци от околията през 1913 г. / 72

Лизбет Любенова Съдбата на село Курфали според екзархийските архиви. / 81

Светла Караянева Родът Калоянови – участници в Балканските войни и защитата на българското население през есента на 1913 г. / 97

Елена Алекова Честването на стогодишнината от Балканската война – двете гледни точки на патриотизма. / 109

Емилия-Боряна Славкова Турция – стогодишнина от Балканските войни. / 143

ЧАСТ II. БЪЛГАРИТЕ ОТ ЗАПАДНА ТРАКИЯ

Ваня Стоянова Българите от Западна Тракия след Първата световна война. / 151

Явор Саръев Автономистките тенденции в историята на Западна Тракия. / 161

Румен Караганев Българинът от Тракия и бежанските му предопределения. / 174

Димитър Шалапатов По пътя на спасението от Курбалъка до Ятаджик през 1913 г. и век по-късно. / 174

Гергана Димитрова Документите от архивния фонд на Гюмюрджинския окръжен съд – ценен извор за историята на българите от Западна Тракия. / 190

Таня Марева Памет за село Караачкъой, Гюмюрджинско. / 196

ЧАСТ III. СПОРЪТ БЕЖАНЦИ ИЛИ ИЗСЕЛНИЦИ, РАЗОРЕНИЕ, ИЗСЕЛВАНЕ ИЛИ ГЕНОЦИД И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ОБЕЗЩЕТЕНИЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

- Калина Пеева.* Бежанският въпрос в българо-турските дипломатически отношения през междувоенния период. / 209
- Боряна Бужашка* Източнотракийският въпрос като обект на съвременните българо-турски отношения. / 228
- Папани Козарова* Източнотракийските бежанци и проблемът за тяхната собственост и обезщетяване. / 244
- Ангел Попов* Бежанският въпрос в ново и най-ново време, разглеждан в учебниците по история в българските училища. / 253
- Георги Илиев* Геноцид или етническо прочистване и днешното определение за „разорението“, описано от акад. Любомир Милетич. / 260
- Милко Бояджиев* Ислямът и универсалните човешки права. / 278
- Делчо Порязов* За научно обосновано интерпретиране на историческите събития. / 292

ЧАСТ IV. ТРАКИЙЦИ В БЪЛГАРИЯ

- Геновева Михова, Пенка Найденова* Преселниците от Тракия – роля и принос в развитието на народонаселението на България. / 301
- Василка Ташкова* Тракийските бежанци в Крумовградска околия през първата половина на XX век. / 317
- Вълчо Златилов* Настаняване и подпомагане на тракийските бежанци в Ивайловградска околия (1920–1930 г.). / 326
- Георги Граматиков* Стопански живот на тракийските бежанци в Ортакьой (Ивайловград) и околията 1912–1944 г. / 333
- Даниела Бурулянова* Животът на тракийските бежанци, настанени в Източните Родопи след края на Междусъюзническата война през 1913 г. / 361
- Красимира Узунова* Настаняване на тракийските бежанци в Хасковския регион XIX–XX в. / 371
- Светлозар Елдъров* Католическото дружество от източен обред „Св. св. Кирил и Методий“ в България. / 399
- Анка Атанасова* Гимназия „Д-р Петър Берон“ – Свиленград – официално призната за пряк наследник и продължител на родолюбивите идеи на Одринската мъжка гимназия. / 411
- Петра Мечева.* Мара Михайлова. / 417

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Ангел Попов - Хасково

Анка Атанасова - Свиленград

Боряна Бужашка - д-р, Тракийски научен институт

Ваня Стоянова - гл. асистент, д-р – Институт за исторически изследвания – БАН; научен секретар на Тракийския научен институт

Васил Проданов - чл. кор. проф., д.ф.н. – Директор на Тракийския научен институт, професор в УНСС и ИИОЗ-БАН

Василка Ташкова - Кърджали

Вълчо Златилов - Началник на Държавен архив- Кърджали

Геновева Михова - доц. д-р, директор на Центъра за изследване на населението към БАН (2008-2010)

Георги Граматиков - доц., д-р, Тракийски научен институт, Хасково

Георги Илиев - София

Георги Митринов - доц., д-р, Институт за български език – БАН

Гергана Димитрова - Държавен архив - Кърджали

Даниела Бурулянова - Регионален исторически музей - Кърджали

Делчо Порязов - проф., д-р, Тракийски научен институт, София

Димитър Зафиров - доц., д-р, Съюз на офицерите и сержантите от запаса и резерва

Димитър Шалапатов - Тракийски научен институт, Хасково

Елена Алекова - д-р, Тракийски научен институт

Емилия-Боряна Славкова - н. с., Тракийски научен институт, София

Иванка Ангелова - Държавен архив - Кърджали

Калина Пеева - гл. ас., д-р, Институт за балканистика с център по тракология - БАН

Красимира Узунова - д-р, Регионален исторически музей - Хасково

Лизбет Любенова - доц., д-р, Институт за исторически изследвания - БАН

Милко Бояджиев - София

Папани Козарова - Тракийски научен институт, София

Пенка Найденова - проф., д.ик.н. - Институт за изследване на населението и човека -БАН

Петра Мечева - Тракийски научен институт; председател на Тракийския женски съюз

Д-р Петрония Карамитрева - Пловдив

Петър Ходулов - Пловдив

Румен Караганев - доц., д-р, Институт за исторически изследвания - БАН

Светла Караянева - Пловдив

Светлозар Елдъров - проф., д.и.н., Институт за балканистика с център по тракология - БАН

Таня Марева - директор на Регионален исторически музей - Смолян

Явор Саръев - докторант, Исторически факултет - Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ
КНИГА 13**

Редактор
Коректор *Димитър Матеев*

Формат 60x84/16
Печатни коли 26,5

ISSN 1312-6741